

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI-OSZTÁLY
KÖZLÖNYE.

AZ AKADEMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

TOLDY FERENCZ.

TITOKNOK

ELSŐ KÖTET.

PEST,
EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA.
1860.

MAGYAR

AKADEMAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

I. SZÁM.

SZÉKFOGLALÓ BESZÉDE

DEÁKY ZSIGMOND TISZTELETI TÁGNAK.

Olvastatott jan. 2. 1860.

Tisztelt Uraim!

Ritka kegyességekől szerencsés vagyok ma széket foglalni egy intézetben, melynél hazánk dicsőbbet, magasztosabbat s üdvösebbet eddig nem látott, és nem láthat. Érzem, mennyire elenyésem e nagy nevek között. Egyedül csak e nemzeti társaság iránti őszinte kegyelemem és mély hálám nyilvánítása által tűnhetem fel. Kegyeskedjenek, kérem, ezt elfogadni mint érdemet.

Ha valaha, bizonyára most érzem kitűzött kötelességem nehézségét, midőn szólanom kell életem alkonyán az ékezetes szólásnak mesterei előtt, és oly gyülekezetben, mely egyaránt képviseli a műveltséget és tudományosságot.

De ha csak elégnék találnám jeleit adni hálaérzetemnek, melyre a természet minden embert tanít, a nélkül hogy érinteném azon okokat, melyek előttem oly becsessé és tiszteletessé teszik felvételemet e magasztós társaságba, nem tenném-e magamat méltatlanná a kitűnő tiszteletre, melyre kegyes választás által méltattam?

Igen is, Uraim, ezen nemzeti Akademiát úgy tekintem, mint hazánknak legbecsesb ékességét, és ennek alakulását, mint ama boldog eseményeket, melyeket mindig mennybéli Geniusok intéznek el.

Eddigelé hazánkban a tudományok nem valának ugyan egészen elhanyagolva, de nem eléggé méltányolva és elterjedve; a jó ízlés nem vala kellőleg kiképezve; a szép tudomány legkevesbé ápolva, s a mi legszomorúbb — idegen Múszak tanyáztanak magyar hazánkban.

Szegény nép, szomorú hon! melynek nyelve nem fejlődik; száraz ág marad az a történelem nagy fáján. Az irodalom, hol nem nyílik a bölcsesség illatozó virága — a poczis, elhal binbójában; mert csak ott virúl az élet reménye, hol a lelkesült nyelvnek folyama a föld száraz sivatagain vígan hullámszik.

Századunk harmadik tizedében feltűnt végre a dicső nap. Akademiánk megnyílt, a homály enyészett, minden új életet vön magára. Ezen intézet, mint hajdan Plátó Akademiája, átkarolja az egész embert, kinek jellemző tulajdonmánya a nyelv és szív, a szellemi életet terjeszti, és örködik a jó ízlés és nemzeti művelődés fölött. Bizonyára örök hálára és dicséretre érdemesek, kik ily magas és nemes czélt tűzének kiigyekezetöknek, s főleg ama nagy férfiú, ki első vala e nagy eszmét megpendíteni, életbe léptetni, és másokat ébresztetni annak felkarolására. Diszöítésre s halhatlanságra leszen érdemes, ki azt tekintélyével védni kegyeskedik és előmozdítani.

Tudjuk, mennyire függ a tárgy a szótól, az érzelem a kifejezéstől. A nyelv gondolataink műszere levén, szükség, hogy az fogékony és szabályozott legyen kellő használatára annak, ki azt kezeli. Mig a nyelv rideg, műveletlen, tétovázó, nem képes tiszta érzelmet előidézni, érzelmet gerjesztetni, sőt azt zavarja és ezt elfojtja, s így nem lehet szép irodalom, nem lehet tudomány.

Ki nem látja, hogy mindenek előtt szükség vala a nyelvet ápolni és képezni, a mi szép, keleti szűz s gazdag nyelvünket, mely itthon mégis megvetve, külföldön egészen ismeretlen vala, s így barbár nyelvnek tartatott. Nem akarom magyar nyelvünket európai nyelvekkel öszvehasznöltani, mert a

hasonlítások gyűlöletesek. Annyi azonban bizonyos, hogy egy európai nyelv sem bír annyi hanggal, kivéven az igen kemény és ajkot csúfító hangokat. Nincs nyelvünkben orrhang, nincsenek *hiátusok*, nincsenek erős lehezetek, nincsenek összekevert nehéz kiejtésű mássalhangzók. A mi nyelvünk még élő növény termékeny földben. A mely népnél a nyelv bevégezve van, szinte bevégezve van a gondolatok köre. Új gondolatot nem lehet szilárdítani, mert nincs arra szó; a régi nem illik reá, újat pedig alakítani nem lehet, s így a gondolat elenyészik. Eredeti nyelvünk ellenben, mely még mindig növekszik, és virágot hajt, könnyen képez régi törzsek-ből új szokat új gondolatokra, vagy pedig több szót egybeköt, ha a fogalom összetett. Így nyelvünk naponként gazdagabb lesz, és a jövő nemzedékek gondolkozását viszon ki képezi.

E magasztos célra nézve, bölcsen intézkedett már az Akademia.

Bizonyosnak tartom, hogy az emberi nyelv nem önkénynek szüleménye, hanem annak anyja a természet, melyet Dánte helyesen Isten leányának nevez, dajkája pedig a hagyomány. Miután a hagyomány többektől jobban megőriztetik mint kevesebbekről — mert a többséget nehezebb változásra, — hogy ne mondjam — hamisításra bírni, és a többség, közérzésben lévén, több hitelt érdemel, mint a kisebbség : önként következik, hogy a népre inkább mint a tudósokra, a népre inkább mint a főemberekre van bízva a nyelvek sorsa. Az egész nép meghamisíthatja ugyan a szent érzeményt, de ezt kevesebbé akarja, mint a hatalmas és változékonny főemberek és tudósok serege. És így a szokás méltán mondatik a nyelvek atyjának. A népnek van joga — s ezt senki kétségbe nem vonhatja — a nyelvet alakítani és azt gazdagítani; de, ámbár e szabadság erőszakot nem akar szenvedni, mégis megengedi, hogy az irányoztassék. Jeles és tudós férfiak képzik e társaságnál a rendes és örökös fenálló tanácsot, melynek hite, a köz helyeslésen alapulván, visszanyomhatja a szokás badarságait, és mérsékelheti a népies hatalomnak merényeit és átlágásait, szövétnekül használván a philosophiát és poézist, mert e kettő által megyen minden

nyelv a tökély felé. Minél képesebb a nyelv e kettős kiképzésre, annál magasabb becsben áll és közelebb az emberi tehetségek kimívelődéséhez. Úgy hiszem, nem sokára látni fogjuk gyümölcsét e roppant munkásságnak, értem a nyelvkinccset, mely a vizsgálatban oly tudós, észrevételeiben oly mélységes, kifejezéseiben oly gazdag és termékeny. Ez az alapja Akademiánknak, mely igyekszik nyelvünket a görög és latin nyelvek tökélyére emelni.

Áldás tudós nyelvészeinkre! Erős és mély, de mégis édes a nyelvtanulmány, mely mintegy érezteti velünk az Istent igéjét. Az ige teremti a világot, azt megújítja, azt ítéli. A nyelvben rejlik a tárgyi igazság nagyobb része. Azért a nyelv bizonyos sajátosságai használni fognak a természet titkainak kijelentésére, és látni fogjuk, hogy a nevek magukban foglalják nem csak a dolgok tulajdonit, hanem rendeltetését is. A szók származásában, ha jól vesszük, több philosophia és poézis fekszik, mint az Istenek genealogiájában. Sok világosságot derítene a népek és az emberi szellem történetére, ha ki kellőleg nyomozná ugyanegy szónak különböző jelentéseit. Nem tudván is mind az anyanyelveket, lehet mindamellett nagy és érdekes felfedezéseket tenni a bölcséleti theoriára nézve. Midőn metaphysikai vagy történelmi igazságot látok nyelvészeti tény által bebizonyítani, akkor azt mondom: ime az igazság pecsétje! A nyelv-kérdések, én úgy hiszem, a valósi kérdések után, legnyomatosabbak, mert a többiket magukban zárják. A szó nem csupa meze az eszmének, hanem gyakran annak teste, és még több is. Hát a szókötésben és a beszéd minden részeiben mennyi a mélység! A kis *de* szócskában, Jean Paul szerint, egy kis philosophia lappang.

A nemzeti nyelvnek fénye és ereje a nemzeti irodalom, ez pedig kifejezése a nemzet szellemi életének, melyet a művészet és tudomány adnak. E magyar intézetet tehát főleg magasztossá és üdvössé teszi a művészet s tudományok ápolása és terjesztése a hazában, hogy azok által a nemzet dicsőségét javát s rendeltetését elősegitse. Szent gondolat! mert, úgy hiszem, még sohasem vala szükségesb a tudományok ápolása és terjesztése, mint jelen korunkban. Más időszakokban nagyobb vala ugyan a tudatlanság, a mi korunk pedig

hajlandóbb a tévelygésre, mely amannál kártékonyabb. A nemzetek literatúráikkal együtt nem csak a vas által halnak el, hanem hazugságok által is, melyek az áltudósok ajkaiból erednek.

A tudomány tárgya az igazság, a művészeté a szép, mely a jónak fénye. A tudományok ama szellemi napok, melyeket Isten gyűjta meg az emberiség ösvényének kivilágítására. A művészet eszköz a szív kiképzésére, és az embert az Istenhez, a szépség forrásához emeli. Hol valódi tudomány és művészet világít, ott virágos mezőben ül az igazság, úgy mond a látó, és békesség leszen az igazság műve, nyugalom és állandó bátorság annak gyümölcse, ott a nép békességesen lakik kunyhóiban, bátorságos hajlókiban meg nem zavart nyugalomban, mert széttörvék ott a butaság és tévelygés lánczai. Hol a tudománynak nincsen becse, ott bizonyos előjelét látjuk a bekövetkező barbárságnak. A hol a tudomány kiirtatik, ott mintha a nap távoznék az égtől. Setétség fűdi a földet, és csak a szenvedélyek földalatti tüze lobog. Barbárok valának a népek, melyek a tudományokat megveték, és zsarnokok a fejedelmek kik üldözék.

Az állam is alattvalóinak jó érzete, elmebeli s erkölcsi ereje által lehet hatalmas és dicső, nem egyedül anyagi és számszerinti erő által. Nem a hatalmas sereg, melyre oly gyakran büszkén hivatkozánk, teszi biztossá az országot, mert kevés bátor sereg nem ritkán megtörte a nagyot. A szellem mely a népben él, a tudomány által terjedett felvilágosodás és értelmiség, nem különben értelem és bölcsesség azokban, kik az ország kormányát tartják, csak ez, mi az állam alapköveit erősen öszvetartja. Azért, hogy Phillips szavaival éljek, minden alapos műveltségű emberrel, ki a jó érzelmekre hatást gyakorol, az állam politikai ereje mintegy növekedik.

E nemzeti Akadémia azon tűzhely, melynél a nemzet szeretetre gyűlad a való, jó és szép iránt, melyből származik az élet nemessége és boldogsága. Nem engedi bizonyára soha e tudós intézet, hogy attól eltereljék mások e nemes nemzetet, kik vagy tagadják az emberben az Igazság birtokát, vagy eloltják a fellengő nyomozások bizalmát. Ki saját lelkébe visszavonul, érzi fenséges természetét, tudja csudálatos vágyainál s ösztöneinél fogva, hogy végtelenségre született; és nem

gerjeszt álmélkodást benne, hanem inkább természetesnek tartja s egyszerűnek ha Szent-Irás az embert Isten képének, vagy Pythagoras oskolája isteni nemzedéknek nevezi. Így az igazság, mely az Istennek világossága, leend természetes eledele elméneknek, mint kenyér a testnek, és valódi tudomány után törekedvén, van okunk remélni, hogy gyümölcs nélkül nem leendünk.

Mi történt eddig szép s komoly tudományokra nézve hazánkban, nem szükség elősorolnom. Mennyire növekedett honunkban a tudomány fája és mennyire terjeszti ki ágait, szemmel láthatjuk. És ki ne örvendene? De édes Hazámfiak! ápolástigénnyel minden a természetben — a szellemi- s anyagiban, és pedig viszonyosat szellemi és anyagit.

Irodalmunk csak úgy és addig leszen magasztos és üdvös, ha és míg erőnnel karöltve halad, és vezeti a nemzetet, ha és meddig józan észhez ragaszkodik, mely szerint különbség állittatik a szellem és anyag közt. Amaz önállólag teremtetvén éleszt, alkot, elmél, akar, uralkodik és törvényt hoz, emez ellenben, létének sem oka, sem célja, sőt mozdulatának sem; hanem inkább feltételeztetik a szellem által és a szellemért, mely szabad levén, szinte az Isten által és Istenért tételeztetik fel. Minden tudományos társulatnak s igyekezetének ez a pecsétje. Ha valaha eljöne az idő — és a symptomák után ez nem lehetlen, — melyben a szellemet tagadó anyagiség, mint már az irodalom némely tünetnyeiben s a tudományok ágaiban itt-ott mutatkozik, a nép alsóbb osztályaiba befészkelné magát, és rothadásból származván kártekonny párája által atmosphaeránk megrontására erőt és hatalmat nyerne: akkor ütne e dicső és üdvös intézetnek utolsó órája; mert avval mi a legmélyebb szellemi gyökeret emésztí és rontja, együtt soha meg nem állhatna. De ezen intézettel az egész nemzeti műveltség és tudományosság, melyet az isteni és erkölcsileg szabad szellem idézett elő, egészen sírba száll, és így eltűnik az értelmiség hatalma is, melylyel Európa népei hatalmukat alapították és eddig fentartották.

Látom, ó boldog látás! látom hazám nemtőjét felettünk reményszínben lebegni és bájos ajakkal esdeni:

Ó te Másák papja! emlékezzél meg méltóságodról; ne

gyalázd meg emberek — hiú dicsőség s arany kedvéért az értelmiséget, melyet Isten legközelebb helyheze igéje mellé.

A gondolat környezze homlokodat mint korona; a jó, szép-iránti szeretet függjön nyakadról, mint gyöngy; az igazság ragyogjon ujjadon mint gyémánt; és a toll, melylyel a világ előtt láthatóvá teszed gondolatidat, legyen kezedben mint az igazság és dicsőség sugára, vagy mint rettentő szablya a gonosz ellen.

Szeresd hazádat, ennek dicsőségét hordozd szivedben, mint gyüpontban, és onnan visszasugározzék szavadban és életedben: neved szinte dicsőítse Hazádat és ennek soha se legyen miattad oka pirúlni más nemzetek előtt.

Nincs a földön magasztosb hivatás hivatásodnál. Részt veszel az Isten tanácsában, és gondviselése tárgyalásában; viszhanga vagy igéjének, és viszfénye szeretetének.

Ellenben, ha meggyőződésed ellen szólsz, ha eladod aranyért lelkedet, ha vágyódsz tetszeni inkább, mint tanítani; ha a szenvedélyeknek kedvezel inkább, mint azokat rendre útásítod, oh akkor nem vagy többé a nép örje, nem angyala a nemzetnek, nem vagy egyéb mint szolga, sőt rabszolga.

Te pedig dicső nemzetem! figyelmezz atyáid Istenére, ötet valljad, neki szolgálj teljes szivedből és kész akarattal, mert általlát az Úr minden szívet, és ért, tud minden gondolatot. Ha ötet keresened, megtalálod, de ha elhagyandod, elvet örökre.

A MAGYAR NÉPHÚMORRÓL.

Olvasta széket foglalva jan. 30. 1860.

JÓKAI MÓR.

Tekintetes Akademia!

A humor csak szabadelmű és felvilágosodott népek tulajdona.

Nemzetek, a kik szeretik kimondani az igazságot: mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is; a kiknek szelleme azon önállóságra jutott, a honnan a jót a rossz-tól nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség

tudja megkülönböztetni, a kik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor.

Chinában kevés nyoma van a húmornak.

Régi évkönyvekben egész halmazát fedeztem fel azon jegyzeteknek, mik chinai népmondákból gyűjtettek össze: hogyan talált *Konfucse* a pusztában egy kútát; melyből szomjas levén, inni akart, de miután megtudá, hogy azt *zsványok kútjának* híják, ott hagyá és szomjan odább ment; — másutt a chinai bálványisten hogy engedi magát az áldozatok hulladékaival kielégíttetni, míg azoknak javát az áldozó magának tartja; — mint utálja a tengeri szellem a pecsenyeszagot?, hogy készíttetett Kao Ti császár kövekből hadsereget, miután élő népét az ellenség és az elemek elpusztíták; hogy viszik fel a chinait halála után hosszú farkocsánál fogva az égbe? — hogy veri meg a házi bálványistent a chinai kereskedő, mikor vesztésben van? — mindezek nekünk elég humoristikus dolgok, de ott egész komolysággal vannak följegyezve, s nincsenek igényeik a kedvderítésre.

Az ezeregyéjszaka regéi közt már sok helyütt tűnik fel humoristicus alapgondolat; mentül közelebb esik a mese az uratlan pusztákhoz, s aként enyészik el e színezet, a mint közelebb jár a kalifák trónjaihoz. Az arczraboruló nép nem enyeleg, a heréltek között nincsen tréfa.

De ragyogni látjuk a húmort a szabad görög népnél, ezredekek óta fenmaradt egyes ötletek: mint a spártai nő mondása fiához: ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel; Leonidas válasza Xerxeshez, ki azzal kérkedett, hogy nyilai elsötétítik a napot: „akkor árnyékban fogunk harcolni.“ A perzsa követek elé tett közkonyhai barnaleves Lacedaemonban stb., bizonyítják, hogy a humor a nép szellemében is otthonos volt, nem csupán Democrit tanaiban s Nikarkhosz epigrammaiban: s nem egyedül Diogenes iskolája volt az, a bonmot legrégibb mesteréé, ki maga is kénytelen volt elszívni Fileptől azt a bonmot: hogy bölesnek igen nagy bolond, bolondnak igen nagy böles. Aesop és Phaedrus, az állatok megszólaltatói, bölcsen oldák meg azt a kérdést, hogyan kell a hatalmasoknak szemükbe mondani azt, a mit az ügyefogyottak gondolnak magukban; hogyan lehet hibákat megostorozni, a mik vagy

olyan finomak, hogy az igazság istenasszonyának serpenyőjén súlyt nem vetnek, vagy olyan magasan vannak, hogy az úgynevezett istennő pallosával odáig nem ér.

Az óriási Róma még humoros ötleteiben is óriás; mint Jupiternek még nevetése is mennydörgés. Ki ne emlékeznék e mondásokra: „Ego vero Carthaginem delendam esse censeo!” — „Caesarem vehis!” — „Miles, faciem feri!” — „Sit divus, dum non sit vivus!” s a nagy jelenetekre, mikhez azoknak emlékei kötvék; ki ne ismerné az adomát, mely a „Hannibal ante portas!” czímét viseli, midőn a szorongatott római nép árvezetni kezdte azt a tért, melyen győztes ellensége állt; ki ne tudná a Caracalla Geticus szójáték siralmas büntetését?

A keresztyénség diadalával egyidőre el kellett hallgatni a néphumornak. Olyan idők következtek, a midőn erős hit, látnoki buzgalom, szent önfeláldozás voltak a világot fentartó erények; s ezek ellenében nem volt helye semmi kétkedésnek, a gúnynak, satyrának meg kelle némulni, az ég volt megnyitva, abba kelle nézni, emberi hibákat nem láthatott a szem.

Később azonban mégis kezdett egy tárgyat találni a gúnyor, mely ellen nyilait hegyezhesse, egy új, még eddig nem bolygatott hatalmas nagy urat: őt magát, az ördögöt.

A legrégibb adomák azok, a mik az ördögről szólnak. Hogy üzték ki az ördögöt az algarbi királyleányból egy rossz asszonnyal ijesztgetve? hogy szólalt meg az ördög a magdeburgi templomban, egy Te Deum alatt, midőn a lelkész ezt éneklé: „Hanc ego diem gloriosam feci!” visszafelelve: „hanc ego diem cruentam feci!”³⁾ Hogy vitte el az ördög a rossz mértéket adó kocsmárosnét lóvá alakítva, útközben hogy veretett egyik lábára patkót, s ime reggel a visszaváltozott nőnek a meztelen sarkára volt szegezve a patkó; hogy találta meg a részeges ember a pohara fenekén az ördögöt? hogy szedte rá az ördögöt a ravasz menyecske lehetetlen feladattal, a mi abból állt, hogy egy szál kondorhaját egyenesítsen ki; ezt a sötét kedélyű urat épen úgy üldözték azon időben az adomák és élczek, mint jelenben az uzsorásokat s más gyűlöletes charactereket.

Később egy-egy orthodox adoma is felmerült a schismaticus szórszálhasogatások közepett; minő az, midőn Theodo-

síus császár hajlandó volt a tudós Eunomius tanai felé hajolni, ki az arian hitszakadás feje volt, akkor Amphilocheus püspök egy nyilvános elfogadás alkalmával trónja elé lépett, s mély tisztelettel meghajtá magát a császár előtt, míg annak fiát, ki mellette ült, csak úgy félvállról lenézte. E gorombaságon megharaguvék a császár s azt mondta, hogy lökjék ki azt a neveletlen embert, mire Amphilocheus hozzáfordúlva, szólt: látod uram, így jár az a mennyországban is, a ki csak az atyát tiszteli és a fiat nem.

Később, midőn a papi hatalom sok helyütt a visszaélésekig kezdte túltengeni, származtak a babonákat és a szerzeteket tárgyazó adomák; gúnyos emlegetései a szertelenül elszaporodott ereklyéknek, mikben a leleményesség valóban egész a comicumig van vive; például: egy hang abból a trombitaszóból, a mitől Jerikó falai ledőltek, üvegbe pecsételve: — egy rög abból a földből a miből Ádám készült; úgynevezett bolus Damascena, a Sámson által összekötözött rókafarkak, a miket a kölni toronyban a férjhez menendő asszonyok, nem tudom miért, magna cum devotione venerabant; Belzebubnak a szakálla; Mózsésnek egyik szarva; a sánta Mefibozeth esizmája; öt szem Ezsau lencséséből; Artocreas ex chocolata americana, a mi Tóbiás lakadalmából megmaradt; Ádám apánk burnótszelenczéje; Item: burnótszelenczék a Pharao álmodta hét sovány tehén körmeiből; két akó az özönvízből; Góliáth kézikönyve a hadviselésről; aranymondások, a miket Bileám számara még azután is egész kötet számra enunciált; — gúnyiratok az akkori casuisták kitünőleg rosz latin verselése ellen; például egyet, mely állítólag a norimbergi Szent Kristóf szobra alá volt írva:

„Oh magne Christofore,
Qui portas Jesu Christe,
Per mare rubrum,
Et non *franzisti* crurum
Quod non est mirum
Fuisti enim *magnum* virum.“

Legtalpraesettebb s mindenesetre legszelidebb ezek között az, a mit VIII. Henrik angol király udvari káplánjáról mond a hagyomány, ki azon időben, hogy a király hat új tör-

vényczikket hozatott a papok házassága ellen, midőn az udvaroncok kötődtek vele, hogy meg van tiltva a papoknak, hogy feleségük legyen, viszonzárára: „de nincs megtiltva az asszonyoknak, hogy papjuk legyen.“

Majd, hogy a reformatio korszakot kezde képezni a népek életében, a néphumor mind jobban érni kezde, az ezen korból ránk maradt adomák közül felemlítem a legszebbet.

1530-ban V. Károly császár, ki a Luther tanainak véres üldözője volt, saját szemei előtt ilyen komédiát láta végbemenni.

A komédiások emelvényén (még akkor nem hitták színpadnak) megjelen egy vén ember; kezei közt egy nyaláb fa, gallérjára e név írva: *Reichlin*. A fát lelöki a földre s némán odább megy.

Jön egy másik, annak gallérjára e szó van írva: *Erasmus Rotterodamus*, az a szétszórt hasábfákat halomra rakja s eltávozik.

Utána jön a harmadik, kit álcázájáról is meg lehet ismerni, hogy *Luthert* képviseli; az fáklyát hoz, s a máglyát meggyújtva, ott hagyja.

Akkor jön a negyedik, kinek czíme *X Leo*, ez a tüzet el akarja oltani egy veder vízzel, de víz helyett olajat tölt rá, s még nagyobb lesz az égés.

Végre jön egy ötödik alak, tulajdon Károly császárnak öltözve, véres pallossal kezében, hogy majd ő szétveri azt a tüzet, a mi által azt épen egészen elterjeszté.

És ezt a gúnyjátékot maga a császár is végig nézte.

Más nyomait találjuk a néphumoroknak a városok *emlékjegyeiben*, mikben olykor a legesudálatosabb ötletek vannak örökítve, néha nem is igen nagyon aestheticusok. Némelyiknek egész folytatólagos története van, mint az arrasi kömacskának, mely egy kő-egérrel játszik; ezt a jelt akkor emeltették az arrasi polgárok, midőn a francziák ostromlák erős városukat, aláírva e mondást: „les français prendront arras, quand ce chat prendra le rat,“ a francziák azonban bevették Arrast, s akkor azt a tréfát művelték, hogy a prendreből lefaragták az első betűt, akkor aztán így hangzott a mondás: „les français rendront Arras, quand ce chat rendra le rat.“

Ide tartoznak a gúnyemlékek, mik a zsidók ellen emelvék, mint a magdeburgi emse, mely egy zsidót szoptat; a prágai torony négy kö-ruczája, melyről az a tréfa, hogy: öt volna az, de a ki nem igazi fia az apjának, csak négyet lát belőle; meg kell itt emlékeznünk a Pasquino szoborról is, melyet az olasz nép hatalmasai ellen írt gúnyiratok felragasztására használt, s a melyről aztán a személyeskedő gúnyköltéményeket maig is pasquilnak nevezik.

A húmorizálás kiterjedt még a sarkövekre is, mikre némelykor egész betűtalányokat véstek, vagy neveltető képtelenségeket írtak rájuk; sőt a gúnymondatok emblematicus betűösszeállítások emlékpénzekben is örökítve vannak.

Majd ismét a papi szószékre került feljül a néphúmor a midőn divatos bűnöket, uralkodó neveltséges szokásokat osztorozott. Ilyen mulatságos predikációkat találunk még régebben mint Abraham a Santa Clara adomás beszédei, a széles szoknyák és a hosszú férfi-czopfok idejéből. Ez utóbbiakkal nagy vitájok volt a tisztas uraknak: „*de caudis rationalibus, et irrationalibus.*” Persé a caudae irrationales mind azok, a mikre sem embernek sem állatnak szüksége nincs. Divat ellen azonban, bármilyen nevetséges volt légyen is, küzdeni soha sem lehetett, a farkocs ott maradt a férfiak nyakacsigáján, mire aztán a szent philosophok e keserű epigrammal büntették a czopfjához ragaszkodó férfivilágot:

„*Omnia si perdas, caudam servare memento.*

Qua semel abscissa, virginis hostis eris.”

Legalább nevettek rajta.

Voltak személyes képviselői a néphúmornak, akkor azoknak igen tisztességes nevük volt — „*a bolond.*” A legtöbb jó ötlet ezen kezdődik: „egyszer volt egy bolond.” Többnyire fejedelmek, királyok tartották őket maguk körül s ma is irigylendő szabadalommal rubázák fel őket, keserű igazságokat mondani a fejedelmek szemébe, miknek rossz következményeitől a csörgő sipka sokkal jobban védelmezte a kimondó fejét, mint a sisak vagy akár a mithra.

A középkor leghíresebb bohócza azonban nem volt királyi udvarnál; ezt Tyll Eulenspiegelnek hitták, kinek tréfái nagyon jól illettek az akkori idők szájízéhez, s a kit, — cso-

dálatos ellentétül, — épen egy kolostor tartott menedékkal; pedig a rakoncztatlan bohóc magukat a szíves szerzeteseket is megtréfálta, mikor lehetett, mint például, mikor az apátúr rábizta, hogy távollétében vigyázzon rá, vajjon az éjféli misére elmennek mind a fraterok? hát bizony a bohóc restellte azt a hidegen lesni, hanem a falépcsőnek, melyen alá kellett jönniök, kivette egy fokát, a mit a jámborok nem láthatva a sötétben, mind keresztül buktak rajta. Ő aztán a meleg szobájában csak azt számlálta, hogy hányat puffan odakünn?

Később a piacra kiszorult humor talált önálló hajlékot magának a vásári bohócok ponyvabódéiban, melyek között a francia Mondor és Tabarinét méltán emlegeti művészete csarnokaival egy sorban.

A néphumor nyilai mindig az uralkodó visszaélések ellen voltak intézve. Csalánhegyeik majd a babonát, majd a nevetségessé váló divatot, majd a gazdagok pazarlását, az urfiak könnyű erkölceit, majd a papság tiszteletreméltó rendjéből kiváló jezsuitákat csipkedék; néha a bíboron keresztül is csiptek s mint az Oeil de boeuf krónikái néha elég merészséggel bírtak a fejedelem és udvar emberi gyöngéit is csiklandani.

Mindig pedig és mindenütt lázadásban találjuk a hűmort azon legszélesebb szuverén hatalom ellenében, mely koronáját nem annyira maga viseli, mint mások fejére rakja; — ez a mélyen tisztelt nőnem.

Már a jámbor asceták celláira föl volt írva a kettős versorozat.

	ret	re	te	ret	re
Qui	ca	uxo	li	ca	atque dolo
	pit	rem	tem	pit	rem.

Egész könyvek íratnak ily czímek alatt, az asszonyok csaláságairól, — litania az asszonyokról, — asszonyok privilegiumaik, „Szent Dávidné zsoltárai.“

Boccaccio Decameroneja, Lafontaine regéi mind e szeretetreméltó zsarnokság elleni merényletek, újabb időben egy francia épen egész folianst gyűjtött össze azon gúnyversekből, a miket minden idő költői szíveik megkönnyebbitésére

elmondtak az asszonyokról: „le mal qu' on dit sur les femmes,“ s az bizonyosan igen kis része az egésznek.

A néphumor szeretett néha tömegekben is nyilatkozní mint Franciaországban a hugonották elleni processiók alatt; a farsang utolsó napján „a bolondok pápájának“ nevezett alakjátékban; mindezek valami mély meggyökerezett meggyőződés nyilatkozványaiúl vehetők az előidézö kor jellemzésére.

Azonban háladatos is tudott lenni a nép nedélye: a hös fejedelmek győzelmeinek híre alig élt tovább mint a meddig azok sebei behegedtek, kik harczaikat kivívni segítének, de a mi jót tettek, a mi jót mondtak, azt örökíté a népadoma, s a nagy Fritz, első Napoleon, Péter czár és a mi Hunyady Mátyásunk emlékei már az iskolás gyermek szívében is élnek.

Tekintetes akademia! igen tisztelt tudós uraink.

A midön e jelen tárgyat választám székfoglaló értekezésem alapjáúl, nem volt szándékom csupán egy mulatságos esetet szerezní magasra becsült tudós férfiaknak; hanem óhajtam a tudományos világ figyelmét felhívni: egy eddigelé ügyeletre nem méltatott, talán meg is vetett, mindenesetre kevésbé becsült tárgyra, mely pedig a bűvárlatot épen úgy megérdemli, mint hazánk régiség-tana; értem a nép adomáit.

Érezte már a Kisfaludy-társaság a nép teremto lelkének fontosságát irodalmunkra nézve, a midön elrendelé, hogy a hazában divatozó népdalok összegyűjtessenek. Az eredmény meglepő volt, nem is sejtett gazdagság, felfedezetlen szépségek, új formák, ezer színű változat tárult elénk, s e gyűjtemények hatása megérzett a következő évtized költőinek versezetén; a kik különösen egyet tanultak meg abból: meg tudni választani az érzésekhez az alakot; éreztetni a rímmel az eszmét, zengést adni a gondolatnak.

Hasonló fontossággal bírnak ránk nézve a nép adomái. Semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint a hogy képes az önmagát rajzolni adomáiban.

Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez; annyira, hogy akármit lehet travestálni, csak adomát nem, a nélkül, hogy

észre lehessen venni, hogy ez más nemzet életéből van átvéve; vagy korábban történtet az újabb korba áttenni; igen nehéz pedig újat teremteni, a mi meg nem történt.

Csak két nemzet adomakörét hasonlítsuk össze, a németét a magyaréval, hogy ez éles különbségekről meggyőződjünk.

A német irodalom szerencsés egy oly sok éven át folytatott nagybecsű gyűjteménynyel bírhatni, minő a Fliegende Blätter, melynek adataiban a német nemzet életét, jellemét, szokásait, sokkal hívebben látjuk lefestve, mint azt bármely „gründlich“ tudós doctor ethnographiája élénk bírna rajzolni. Azon folyóirat nem egyes humorizáló szerkesztő teremtménye, minők aztán vannak többen, melyek azonban az egyoldalúság mellett néha csak helyhez és időhöz alkalmazott humorral táplálkoznak; — hanem ezt az egész német nemzet elménczei segítnek összeállítani, élethű daguerreotypokban, miket a nap maga rajzolt, a nép maga autographizált.

Midőn aztán ez élethű, csupán és kiválólag a német nemzetre ráillő adomákat sajátjainkkal, a mik szinte nem gyártva, de gyűjtve vannak, összehasonlítjuk, akkor tűnik fel a kiegyenlíthetlen különbség a német és magyar nemzet egyes osztályainak jelleme, szokásai, felfogása, az intézmények alapjai, a közélet kerékvágásai és millió apró körülmény között, melyek egymás *mellett* igen, de egymás *helyén* soha nem fognak állani.

Német törvénykönyv paragraphusait lehet magyarra lefordítani és viszont, de adomáit, nemzeti életét egyik sem kölcsönözheti a másiknak.

A magyar néphumor ép oly önállóan fejlődött, mint más mívelt nemzeté. Már Priscus Rhetor Attila udvaránál is talált bohócokat, kik a hún király lakomáján az egybegyűlt vendégeket jó kedvre deríték; sőt, hogy maga Etele sem volt a humoristicus ötletektől idegen, arról elég adatot szolgáltat a hagyomány; a minthogy a mai székelők, kiknek hún eredetéből az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálnyit is, maig is a legelmésebb ötletgazdag faja nemzetünknek.

Királyaink és főuraink később is tartottak bohócokat udvaraiknál; a kik közül nevezetesebbekül emlegeti a hagyó-

mány Stibor vajdáét Beczkót, Mátyás királyét, Apaffy Mihályét, Birót, és Teleki Mihályét, sőt Markalfot is nekünk tulajdonítják, rossz hangzású neve mellett, mint a ki Salamon király híres bolondja volt, csak az nem bizonyos, hogy vajjon böles Salamoné-e, vagy a magyar Salamon királyé, ki mint tudjuk, csak vénsége felé lett böles, ellenkezőleg azzal a palacstinaival. Szintén nagy híre volt Mária Terézia udvari bohócának, kit egy elmés kálvinista diák képviselt, s kiről a hagyomány igen eleven ötleteket tartogatott fen, minők a „Fiat voluntas tua“ s az Inri betűk megfordított tételének magyarázata: *Insula Ráczekeviensis non datur Jesuitis*, melynek az lett a vége, hogy a kegyes atyák nem nyerték meg káposztás kertnek azt a kicsi szigetecskét, mely valamivel nagyobb mint Reuss-Schleiz herczesség.

Ilyen formáknak tekinték egy időben a hegedősöket is, kik gyakran tréfás dalokat zengedeztek hol a népnek a köz téreken, hol a főuraknak a termekben; ezeknek egy pár elkészett példányát feltaláljuk még Tinódiban és különösen Gyöngyösiben, ki félig belső inas, félig udvari költő Szécsi Mária udvaránál olyanforma helyet foglalt ottan, hogy midőn hajlott korában versei döcögössé váltak, asszonyának e tréfás szavára: „bizony kend már nem Gyöngyösi hanem Göröngyösi,“ ezt felelheté vissza: „de ám kegyelmed sem murányi *Vénus* már, hanem murányi *vén hus!*“

Szintén az őshagyományok közé tartozik a Mátyás királyunkrólí adomakör. Galeoti is sokat feljegyzett róla, még többet tud a köznép; a czinkotai iteze, a budai kutyavásár, a tétényi malomkő, a három kérdés, mind magukon hordják azon kor zamatját, s legnagyobb részüknek nem leltem pendantjait semmi más nyelvű gyűjteményekben, és így bizvást eredetiek, s már annyiban is kedvesebbek a velők egykori más nyelvűeknél, hogy mentek az akkor szélteben divatozott mosdatlan százú scurrilitásoktól.

Ugyancsak Mátyás királyunkról találtam egy eddigelé nem ismert igen jó adomát a 17-ik században megjelent „*Lirumlarum Löffelstiel*“ czímű német gyűjteményben, mely e nagy királyunk igazság-szeretetét hirdetvén, bizonyosan nem ráfogás.

Hasonlóan régi a Zrínyi Miklós által felhozott adoma, a székelről kit az ördög visz a hátán, kérdi tőle szemközt találkozó társa : Komé, hová ? — Visz az ördög a pokolba. — A bizony rossz. — De még rosszabb lenne, ha ő ülne a nyakamba s én vinném őt a pokolba. — Ez czélzatúl volt felhozva arra, hogy az akkor vitázó két nemzet melyikéhez szegődjék a magyar ?

Ugyan e korból való egy magyar főúr emlékkerse bátyjához ki az ellenpárthoz szított :

„Bátya ne higgy e nemzetnek
Akármikép hitegetnek,
Mert ha ad is nagy levelet,
Mint a kerek-köpönyeged,
Pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája.
Nincsen abban semmi virtus,
Verje meg a Jézus Christus.“

Bizonyosan a törököt értette alatta.

Legrégibb kezdeményei minden esetre a néphúmornak azon gúnyadomák, mik egyegy veszetthírű falura költöttek. A németeknél a schildaiak, a lalenbürgerek azok, kikre minden megtörténhetetlen ostobaságot ráfogtak, tehát a polgári osztály ; nálunk e helyett a közrendűek osztoztak e kölesönös tréfákban : Rátót, Csökmő, Oláhfalu, Gücsej, Lédecz, Kóka stb. hírhedettek a puskával furulyázás, a kettyegő fene, a kihízott sárkány, a borsóra tett templom, a közös mente, Samu nadrágja, a megsütött szőlő s a fatalis lencse történeteiről, a miket igen régen hosszú versbe is foglalva lehete hallani.

A magyar népadomák gyűjteményei közt legrégibbnek tartom : „Világbencke nevetséges történeteit“ ; a miknek nagy része ugyan igen észrevehetőleg fordítva van német és latin anthológiákból ; helyenként ilyen kifejezéseket is találni benne, mint : „kereste őt kibékiteni (*suchte ihn zu besänftigen*), azonban egynéhány mégis magán viseli a kor és faj bélyegét, minő például az, mikor a kálvinista diák be akart jutni Mária Thérézia koronázási ünnepélyére, az ajtónál őrt álló két granátos, kiknek útasításúl volt adva, hogy csak a zászlós urakat

és azok cselédjeit bocsássák a terembe, megállíták kérdve, ki szolgálja? Én a Zebaoth szolgálja vagyok, felelé a candidatus. — Ismered azt az urat? — kérdi egyik granátos a másiktól. — Felel rá a másik: Bizonyosan valami erdélyi mágnás lesz, mert olyan furcsa neve van; ereszsziük be hozzá. -- Ugyan ebben találni a „ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes,” később political mottóvá is alakult történetét.

Későbbi igen becses gyűjteményt bírnak e nemből Szirmay Antal „Hungaria in parabolis“-ában: melynek különösen kéziratban levő példánya teli van a magyar néphumort jellemző eleven adatokkal. Ő is vett fel azok közé gúnydalokat, mint szintén Erdélyi János népdal gyűjteményébe. Jellemzetes pedig, hogy ez a humoristicus mű latin nyelven van írva.

Utóbb is foglalkoztak e téreni böngészéssel Furkács Tamás, a tudós palóc s valamennyi naptár készítő.

Azonban mindez csak tarlózat volt egy olyan mezőn, melynek termékenysége bámulatos.

Három év alatt egy gyűjteményben, egy folyóiratban és egy más féléves heti lapban eddigelé harmadfélezer eredeti magyar adomát volt alkalmam közre bocsátani; közel ezerre megy és folyvást növekszik a közlésre várakozók száma; legalább még ennyi, a mit nagyon ismert volta, vagy csiklandós természete, vagy egyéb tekintetek miatt félre kellett tennem. Több gyűjtemények, mint Vas Gereben, Hegedüs és Garanéi mint szinte az országgyűlési adomák szinte ezeken túl szaporítják e számokat, és mindez nem csinált, nem gyártott munka, hanem egyenesen a magyar néphumornak felhívatlan nyilatkozványa.

Oly gazdag és oly kiválólag sajátos adománya a humorra ritka népnek van, mint a magyarnak. A mezei munkás azzal rövidíti munka idejét, hogy társaival tréfásan kötődik, éles ítélő tehetséggel fogja fel a nálánál nagyobbak gyengeségeit s ártatlan tréfát adni és felvenni szeret. — A közép osztály kedélyes mulatozásinál egyik elmés ötlet a másikat éri; egyik adoma a másikat költi fel; néha reggelig folynak azok egymásból szakadatlan láncolatban; s a zöld asztalok komoly tanácskozmányai szolgáltak a leghumorosabb adomák eredetétül.

Ez adomákban él a nemzet kedélye. A ki az adomák után a magyart nem tudja megismerni, annak gyöngé a feje; a ki meg nem tudja szeretni, annak rossz a szíve.

A német adomákban fő szerepet játszik a polgári osztály, — e csendes megszokott alaktalanságaihoz hű, lassan haladó osztály, melynek mulatságosabb részét philistereknek csúfolják.

Nálunk a philisterről nincs fogalom. A magyar kézműves, mesterember, a kik előtt a néphumor különös kedvenceiül tüzte a derék csizmadiákat, éppen ellenkezőleg vállalkozó szelleméről nevezetes, s a mi adoma ráragadt, az éppen ebből származott.

Mindkettőnek egyenlően természetes üldözője azonban a diák. Már ebben az egyben van némi találkozás a két nép között. A diákok hajlamai mindenütt igen egyformák. Azonban az intézmények itt is különbséget tesznek. A német tanulók egyletei, a burschenschaftok, divatos verekedéseik, az úgynevezett Paukereyok, virtuositásuk a sörivásban, szabaddabb közéletük, apró sipkájuk, ágyúszerű csizmáik, földig érő pipaszáruk vajmi más alakot adnak ez osztálynak, mint a mi convictusba zárt tanulóink, hosszú tógáikban, háromszögű kalapokkal, makra pipával; a kiknek fufangjaik éppen abban élesültek, hogy a zárdai tilalmat mint játszassák ki; a kiknek legátiókba kelle járni, világjáratlanságuknál fogva éppen annyi balgaság és tréfa alkalmi közzé; a kiknek a vett sérelmeket nem lehet mingyárt éles schlägerekkel egymás arczára karmolni, hanem havakig el kell hordani, míg alkalom nyílik a tréfás és éppen azért sokkal élesebb megtorlásra.

A német diákból azután, ha fiatal éveit kitombolta, lesz derék hivatalnok, jámbor lelkész, úr és doctor, és többnyire sentimentalis ember.

A magyar diák azután lett juratus, szolgabíró, táblabíró, pap, és valamennyi minőségben mezei gazda.

Juratusaink dőlczeg hetykesége, patvaristáink gavalléros fufangjai összekötve gyakran inasi alárendeltséggel, s az ezekből származó humoros helyzetek, egészen hiányoznak a németnél, cserében az akadémiai élet adomáiért a mik nálunk idegenek.

Németországban csaknem oly rendes dolog doctornak lenni, mint nálunk táblabírónak, s a hogy amott a doctorfaj képezi a közvélemény túlsúlyát, úgy nálunk a táblabíró.

Ezt egyiket sem lehet a másik népfaj humorába átültetni.

Nálunk a doctor betegeket gyógyít s nagy tiszteletben részesül. Amott a doctor képviseli a pedanteriát, s rovására megy minden adoma a mi e tárgyból támad.

A németeknél a Gerichtstafelbeisitzer hivatalos személy, kiről igen komolyan beszélnek, később elnevezik Staatshae-morrhoidariusnak, az övé minden penészszagú, tintapecsétetes adoma, a mi az archivumok porával együtt kerül napvilágra; nálunk a táblabíró egész középosztály, mely nemzetünket s intézményeinket apró hibáiban s nagy erényeiben képviseli.

Ihol vannak a megyegyűlések, országgyűlések áldott reminiscenciái másutt, mint minálunk? a pártok által feljegyzett adomáktól kezdve egész a tisztújítások kortesi gúnydal-sorozataig egy históriai képét alkotják azok a magyar nemzet közéletének, s tanuskodnak a szellem küzdelmeiről, mely egy-maga még az, a ki csatát nem veszített még nálunk soha.

A németeknél igen bő tárgya a húmornak a katonaujjonczok nehéz idomíthatósága. Ilyen adomákat a magyarban nem ismerek. De kifogyhatatlanok az adomák a huszár vitézségéről, a huszár büszkeségéről, csudatetteiről, tüzeről és nyugal-máról s cifra ötleteiről. Huszára más nemzetnek is van, de huszár-adomája nincs. Cserében aztán meg vannak insurgents adomáink, a miknek nagyon jól esik, hogy német national-garde-erlebnisseket kapnak maguk mellé útítársakul.

Még egy egész népfaj van mintegy bele olvadva a magyar nép humorába, mely akárhol megjelen, a tréfa és furcsaság jelképéül áll ott, a szegény, a jókedvű, a sokattűrő cigány. De sok jó órát szerzett a magyarnak a sok rossz nap alatt a szegény cigány! Annak a humoristicus szegénysége, annak a tréfás nyomorúsága, annak a gúnynyal vegyes alázata, diogenesi bölcsészete, ázsiai lustasága, kifogyhatatlan furfangjai, ötlet-gazdag ravaszsága, gyors észrevételei, mennyi mesélni valót hagytak az urak számára! A cigány mindig derűtebb fele volt a nép életének.

A mi adomák azután egyéb népfajokról járnak szájról szájra, azok bizony csak kölcsönbe esnek, s különösen német szomszédainktól azokra sok revangeot nyerünk, bár azok nem olyan ügyesek, mert ők nem kapnak bennünket úgy első kézből, mint mi őket.

Egészen különbözik pedig a magyar és német *köznép* eszejárása s más világnézetéből credő humor.

A magyar pór együgyűsége inkább tettetett, a németé inkább ráfogott; a német köznép humorát saját népének válfajain élesíté (a szász, a bajor, a porosz és osztrák állandó tréfátárgyai egymásnak), ugyanezt a tárgyat a magyar köznép itthon is bőven feltalálta; legélczesebb adomái azok, miket saját sanyarú viszonyai költöttek, s némely közülök egész kort rajzol, mint az a palóc mondása a szolgabíróhoz, kinek a tanácsára a helység a nemzeti kölcsönre aláírt részvényeit Hirsch Jakabnak eladta: „nem venné-e meg Jakab még az adónkat is? jó olcsón eladnók.“

Még a két nemzet árnyoldalairól vett adomák is különbözök: a magyar proletár és a német egészen más légkörben élnek; emez a városi nép ravasz zsebmetszője, furcsa cynismussával, obligát rongyosságával, sajátságos egyenlőségi utópiáival; amaz a puszták délczeg fia, hetyke merényeiről, regényes kalandjairól nevezetes, a miknek a vége rendesen szomorú.

Hiányzik pedig egészen a magyar néphúmból a szójáték, a mit egy talpraesett mondás így indokol: „a magyar nem szokott a szavával játszani.“ A berlini szöglettámogatók (Eckensteher) élcezi, a híres bécsi bonmot-k nálunk egészen idegenek. Nagy ritkaságként van gyűjteményemben feljegyezve egypár, mi a néptől eredt; de azok is csak tréfák, mélyebb értelem nélkül, és magasabb czélzat nélkül, minők a németeké és francziáké; hanem a legjobb franczia bonmot-k egyike tudtomra magyartól eredett; egy franczia diplomata ugyanis azt veté fel, hogy Francziaországnak Angliába lépni: „il n'y a qu' un *pas*,“ a magyar erre azt felelte: „oui, le *pas* de Calais.“

A mit humoristicus íróink nyújtottak szójátékokban, azok nagyon erőltetettek és éltelenek, különben sem akarom az irodalmi humort a néphúmmal összezavarni, mely egymástól független, hiszen a világirodalom legsarcasticusabb

humoristáját Cervantest a világ leghatheticusabb nemzete, a spanyol bírja sajátjául.

Nevezetes tanúságot tesznek még a magyar néphumorról a közmondások; virágos arabeszkjeikben hasonlítanak a keleti népek, törökök, perzsák közmondásaihoz, de gúnyoros kifejezéseik azoktól különbözőkké teszik. Igen sokra fellelhetni a megfelelő közmondást a németben is, de szószerint lefordítani egyiket sem tanácsos, ebben is független egymástól a két nemzet humora, bár a közönséges ember észjárása alapeszméiben oly sokszor találkozik is. Közmondásaink már igen kimerítő gyűjteményeinkben vannak összeszedve. Valamint igen elmés néptalányaink, mik közül mintegy 500-at közölt már a M. nyelvészet rábaközi, ugoicsai néptalányok czíme alatt.

Ugyane humor nyilatkozatait leljük fel a népszokásokban, népmesékben, az utóbbiak közt különösen egy, melyet Csalóka Péter cím alatt hallottam még nagyon kis gyermekkeromban meséltetni, valódi pendantja Eulenspiegel csínjainak, a nélkül, hogy azokból fordítva, másolva lenne, sőt népszokásainkkal annyira egyöntetű, hogy eredetiségére bizvást lehet hivatkozni, s a mellett oly naiv phantasiával van elmesélve, hogy én nem mernék hasonló alkotására vállalkozni. Még a hol e mesék a tüneményes légkörbe átmennek, oda is átviszik magukkal a humoros zamatot, ezt még a tündéreknek is meg kell engedniök, hogy a magyar ember velök komázzék; a ki sokkal nyiltszeműbb, mint hogy akár a griffmadár, akár a rézkirály, akár más egyéb magasság láttára porba ejtse jó lelkiismerete önbizalmát.

Tekintetes Tudományos Akadémia!

A magyar néphumor tanulmánya elég fontos és elég mély arra, hogy a vele foglalkozás bármely hivatását komolyan vevő írónak szégyenére ne váljék.

Ha engemet valaki számadásra talál vonni: mi jогon foglalom a helyet derék szaktudósaink nagytekintélyű sorában; nem fogom neki azt felelni, hogy ime irtam kilenczvenegy kötet regényt és egyebet, de fogom mondani azt: „ime kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait,

ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, míg a magyar él; — az pedig él — míg a világ áll.

A MAGYAR IGE IDŐFORMÁIRÓL.

SZÉKFOGLALÓ

FINÁLY HENRIK LAJOS Ittől.

Olvastatott jan. 30. 1860.

Tekintetes Akademia!

A mikor megtudtam, hogy a Magyar Tudományos Akademia múlt évi december 15-ki nagy gyűlésén a nyelvtudományi szakosztály engem méltónak ítelt arra, hogy levelező tagnak ajánljon, és hogy az ajánlat következtében ki is vagyok nevezve, legelőbb is azon *kezdettem* gondolkodni, mily és melyik érdememnél fogva érhetett e nagybecsű kitüntetés. Őszintén megvallom, hogy végig tekintvén azon, a mit szűk körömben és szerény helyzetem körülményei közt tehettem és tettem, megszégyenülve *érzém*, hogy *szerzett* érdemeiről még csak szó se lehet. Egyetlen egy munka van csak, a melynek címlapján ott áll nevem mint a közönséggel szemben a benne foglalt dolgokról felelős egyik szerkesztőé, és ha e munka megjelenése képes volt csekély személyem iránt figyelmet gerjeszteni, egyfelől örvendenem kellett ugyan, hogy egyik munkás lehettem oly könyv előállításában, a melyről hazám tudományos férfiai oly kegyesen azt ítélték, hogy irodalmunkat gazdagította, de másfelől magamra nézve abbeli munkásságomban csak annyi érdemet tudtam felfedezni, a mennyit szerezheth a híven kitartó szorgalom, az őszinte törekvés a jóra. E meggondolás az első pillanatban kételyt ébresztett bennem az iránt, vajjon helyesen cselekszem-e, ha ily csekély érdemért elfogadom a „tudós“ címet, a melyet a Tekintetes Akad. választása rám ruház, de a melyre szorgalom és törekvés még koránt sem jogosítanak; és megvallom, ha levelező tagságomban nem láttam volna egyebet mint érdemimet elismerő ki-

tüntetést, kötelesnek éreztem volna magamat, hogy lemondjak róla. De egyfelől eszembe jutott, hogy a tudomány fényes palotája felépítésére és illő kidíszítésére nem csak igazgató és intéző mesterek, hanem anyagot gyűjtő és kézhez nyújtó napszámosok is kellenek, és mért ne lehetnék én ily egyszerű napszámos? másfelől megértettem, hogy az engem ért kitüntetés kötelességeket is ró reám, és a kitüntetésről való lemondás kétszeres hálátlanság volna, mert mintegy azt jelentené, hogy e kötelességet nem akarom elvállalni. Ezért elfogadom a kötelességet a vele járó kitüntetéssel együtt, szerencsémnek tartván, hogy a Tekintetes Akademia ez által feljogosított, hogy csekély erőmet nemzetünk tudományos mivelődése előmozdítására használhassam, és ha kitartó szorgalmam után annyira vergődhetem, hogy ma-holnap bár mint lelkiismeretes napszámosról emlékezzenek rólam, öntudatom ki lesz elégítve. Én tehát megválasztásomat minden esetre úgy tekintem, mint foglalót, a mely arra van adva, hogy jövőben törekedjem megszerezni azokat az érdemeket, a melyek ily kitüntetésre méltók, és e tekintetben im a Tekintetes Akademia színe előtt eskü gyanánt ünnepélyesen ígérem, hogy szorgalmamban és igyekeztemben nem lesz semmi hiány.

Jelenleg egy rövid értekezést terjeszték a Tekintetes Akad. ítélőtanács elébe, a mely nyelvtanunk egy nagyon fontos és újabb időben sokszor és sok szempontból fejtegetett részével foglalkozik. Ha a benne előadott nézetek az eddig felállított és nyelvészeink s íróink nagyobb részétől elfogadott és követett elvektől lényegesen különböznek, előre meg kell jegyezmem, hogy az ellenkezés se ellenmondási viselkedésgből se meddő elmélkedésből nem ered; sőt ellenkezőleg igyekeztem előadásomban minden vitatkozást kerülni, és állításaimat szilárd tapasztalati tényekkel indokolni, oly tényekkel, a melyek mint kézzel-fogható igazságok megczáfolhatatlanok és tagadhatatlanok. Az előadandók kifejtésében tudniillik az az elv vezetett, hogy a nyelvésznek nem szabad se nyelvet csinálni, se a nyelvben meglevő formákra a maga tetszése szerint ráfogni és az élő nyelv gyakorlata ellenére ráerőszakolni oly jelentéseket, a melyek éppen beléillenek az

ő elméleti okoskodásaiba. Azért törekvésem oda irányult, hogy figyelemmel kísérvén egyszer az élő nyelv elvitázhatlan gyakorlatát, aztán tanulmányozván régi irodalmunk maradványait, észlelve fedezzem fel azon törvényeket, a melyeket nyelvünk követ, és *a melyeket saját szerves életéből fejtett ki.* Itt azonban bátor vagyok előrebecsátani egy észrevételt arra nézve, mennyit szabad és kell építnünk régi irodalmunk maradványai nyelvtani tekintélyére.

A régi nyelvemlékek és különösen irodalmi maradványok nyelvtani tekintélye kellő méltánylására okvetlenül szükségesnek tartom, hogy a kérdéses műveket legelőbb is két nagy osztályba sorozzuk, a mint tudniillik vagy eredeti munkák vagy fordítások. Az eredetiekről ismét meg kell határozunk, magyarok voltak-e szerzőik vagy se, és így három osztályát nyerjük a régi irodalmi emlékeknek, tudniillik 1) magyar írók eredeti magyar munkái; 2) idegen és legfőlebb meghonosodott írók eredeti magyar munkái; 3) fordítások idegen nyelvekből akár született magyaroktól akár idegenektől. E három osztály elsejének nyelvtani tekintélyét ellenvetés nélkül el kell ismernünk, még akkor is, ha néha talán el is tér a mostani élő nyelv gyakorlatától; a két utóbbi pedig, nézetem szerint, csak annyiban lehet nyelvtani tekintély, a mennyiben vagy a mostani vagy az akkori élő nyelv bebizonyítható gyakorlatával egyezik. A hol ettől eltérnek, semmi tekintélyök sincs. Mert tudjuk, hogy idegen nyelvet megtanulhat ugyan az ember, de soha se hat be oly alaposan az idegen nyelv sajátságaiba, hogy beszédén és írásán meg ne lássék anyanyelvének befolyása. Ez oly elvitázhatlan tény, hogy például a francia nem csak a németre ismer rá rögtön, ha még oly jól beszél is francziául, hanem a párizsi ember a vidékit is meg tudja különböztetni a telivér párizsitól, habár élete nagyobb részét töltötte is e vidéki Párizsban; és e tekintetben tökéletes igaza lehetett Pollio Asininusnak, ha valami patavinatas-t fedezett fel ugyanazon Titus Livius munkájában, a kiről a későbbi Róma kétségtelenül legjobb stílistája Quintiliánus azt ítéli: „(fuisse eum) cum in narrando mirae jucunditatis clarissimique candoris tum in concionibus supra quam enarrari potest eloquentem.“

Ha e szerint igen kevés nyelvtani tekintélye van a nem-magyar szerzők eredeti magyar munkáinak, még kevesebb tekintélyt tulajdoníthatunk a fordításoknak; mert nem is tekintve azt, hogy a fordító a legjobb akarat mellett is, mindig önkénytelenül áll az előtte levő idegen eredeti befolyása alatt; tudjuk, hogy a fordítók legnagyobb része valamint régén úgy mai nap is nem csak hiszi, hanem nyíltan vallja is, hogy ők valóságos jó műfordításnak csak az olyat ismerhetik el, a mely az idegen eredetinek nem csak értelmét, hanem a lehetőségig formáját is hiven tükrözi vissza; azt állítják, tudniillik, hogy az idegen nyelven írt remekmű nagy részben formájának köszöni a „remekmű“ czímet, tehát, ha kivetkeztetjük e formából, kivetkeztetjük remekségéből is*). Ezt aztán úgy nevezik, hogy megvan rajta a *classicitas* zománca. Ez urak oly nyíltan mentik fel magokat a nyelv szabályai követése alól, hogy munkáik nem bírhatnak semmi nyelvtani tekintélylyel.

Minden félreértés elkerülése végett szükségesnek látom még egyszer nyomatékosan ismételni, hogy itt épen csak *nyelvtani* tekintélyről beszélek, tehát más oldalait ez igen becses nyelvemlékek tekintélyes voltának épen nem akarom kétségbe vonni.

---

*) E jó urak felejtik, hogy például a *latin* remekművet a nyelvformák épen csak *latin* remekművé teszik, a magyar művet pedig csak a jeles és sajátos *magyar* nyelvformák tehetik *magyar* remekművé. A valóságos *classicitas* nézetem szerint abban áll, ha az író eszmeje-rata tiszta és következetes, ha állításai megható igazságúak, és mindez szabatosan ki van fejezve azon nyelv sajátos szabályai szerint, a melyben a szerző ír. Ez értelemben Cicero beszédei valóságos remekművek mind tartalomra mind formára nézve. Cicero nem kevésbbé remek beszédeket mondhatott volna, ha történetesen magyarnak születik. E beszédek tartalma, az észjárás, az okoskodás bennök tökéletesen ugyanaz lehetett volna, a mi a *latin* beszédekben, de vajjon a nyelvformák, a szókötés, a mondatszerkezet *latinos* kellett volna-e, hogy legyen? Nem tudok oly elfogúlt embert képzelni, a ki ezt állítsa. Miért ne mondhatnám el tehát én a Cicero beszédjét magyarul, *latinos* formák nélkül? Hisz a *latinos* forma a magyar beszédben épen rontja a *classicitas*-t. A magyarkába öltözött francia ember fel se tűnik magyar társaságban, de mily nevetségos volna, ha zsinóros frakkban jelenne meg!

Valóságos nyelvtani tekintélyvel bírnak tehát csupán a magyar szerzők eredeti magyar munkái; ámde e tekintély se jogosít fel, hogy minden náluk mutatkozó nyelvformát feltétlenül bevihezzünk mai magyar nyelvünkbe; mert látjuk azt minden nyelvben, a melynek fejlődése történelmén végig pillantunk, hogy mindenikben voltak oly formák, a melyek bizonyos időben nem csak divatoztak, hanem általában mint valósággal szabályszerűek el voltak fogadva, idővel pedig elavultak és másoknak adtak helyet. A kik az ily elavult formákat újra fel akarnák élesztetni, valóban rossz szolgálatot tennének a nyelvnek azzal, ha a művelődés fensőbb fokáról ismét vissza akarnák vinni oda, a honnan hosszas vajadás és küzdelem után már tovább vergődött. Azt hiszem nem kell erre példát felhoznom. Vessük csak össze Plautus és Terentius nyelvformáit Virgiliuséival; a XII tábla töredékeit, a columna rostrata felíratát vagy a Bacchustiszteletet illető senatus-határozatot Cicero ékes és hangzatos beszédével, azonnal kézzelfoghatólag meg leszünk győződve a fenebbi állítás igaz voltáról.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy e kérdés megoldására nézve: „bizonyos forma bizonyos jelentéssel létezik-e nyelvünkben vagy se, felvehető-e irodalmi nyelvünkbe vagy se?” a régi nyelvenlékek tekintélye nagyon kétes, nagyon is alá rendelt fontosságú. Ellenben határozó és döntő tekintélyvel bírnak a nép romlatlan élő nyelvében elvitázhatlanul létező és félreérthetlen jelentéssel divatozó formák. E meggyőződéstől vezérelve a következő vizsgálódásomra nézve vezérelvül e szabályokat tűztem magam elébe:

1. A mi a nép romlatlan élő nyelvében félreérthetlen jelentéssel létezik és divatozik, a nyelvtani formák meghatározására nézve első rendű és egyedüli tekintély; mert ez elvitázhatlan tény.

2. Ha valamely forma eredeti és igazi jelentése iránt az élő nyelv nem ad elegendő és határozott felvilágosítást, akkor a régi nyelvenlékekhez fordulunk. Az onnan nyert felvilágosítás azonban csak akkor bírhat döntő tekintélyvel, ha nem ellenkezik a forma elvitázhatlan használatával az élő nyelvben.

3. A mely forma csupán csak a régi nyelvemlékekben található, tehát az élő nyelvben vagy tán nem is létezett soha, vagy legalább bár mi okból elavult és használatból kiment, az ily forma felvételére a nyelvbe nincs jogunk, ezt tehát merőben úgy kell mellőznünk mint az élő nyelvben nem létezőt, a melynek legfőlebb nyelvtörténelmi be-cse van.

E szabályok alkalmazásában pedig soha se vesztettem szem elől a következő alaptételt: A nyelvnek soha se lehet célja vagy feladata valamennyi egyszerű fogalom minden egyes módosítása számára az e fogalmat képviselő szónak egy-egy külön formáját alkotni. Mint a szellemi közlekedés közvetítője tökéletesen beéri azzal, ha módot nyújt, hogy a beszélő vagy író úgy fejezhesse ki eszméit és gondolatait, hogy a hallgató vagy olvasó elméjében minden félreértést kizáró tisztasággal tökéletesen épen ugyanaz az eszme vagy gondolat álljon elé, a melyet a beszélő vagy író ki akart fejezni. A nyelv egyszerűségének ez alapfeltétele kötelezi a nyelvészt, hogy valahányszor kétely támad valamely forma létele vagy nem-létele iránt, kérdezze meg, vajjon szüksége van-e a nyelvnek e formára? Nézetem szerint a kétes esetekben mindig döntő lehet e kérdés megoldása úgy, hogy ha valamely kétes formáról úgy győződünk meg, hogy a nyelvnek nincs rá szüksége, bátran elvethetjük, legyen bár akár új készítmény, akár a régi nyelvemlékekben talált forma, de a mely az élő nyelvben vagy soha meg se honosodott vagy legalább kiavult belőle.

* * *

E hosszacsakára nyúlt, de a következő fejtegetés indokolására szükséges előzmény után áttérek a magam eleibe tűzött tárgy, tudniillik a *magyar ige időformái* fejtegetésére. Rövidség tekintetéből nem terjeszkedem az ige minden formáira, a melyek az alapúl szolgáló cselekvés fogalmának különböző módosulásaiából erednek, mint például a gyakorító, míveltető, belszenvedő, visszaható és lehetőséget jelölő formákra, hanem az időformákat csupán az egyszerű cselekvő formában vizsgálom, természetesnek találván, hogy ugyan-

azon időformák a többi igeformáknál is ugyanazon jelentéssel fordulnak elő. Továbbá kénytelen leszek az előadás folytonossága érdekében néhol oly szabályokat is belésszőni, a melyek az elemi nyelvtanból már eléggé ismeretesek.

A kérdések, a melyekre vizsgálódásaimban feleletet kerestem és, azt hiszem, találtam is, a következők:

I. Melyek azok az időformák, a melyek a magyar ige nézve valósággal és elvitázhatlanul léteznek?

II. Mi ez elvitázhatlanul létező időformák valódi és eredeti jelentése?

III. Hányféle időviszony kifejezésére van a nyelvnek szüksége?

IV. Elégségesek-e a magyar ige létező időformái mindez időviszonyok jelölésére, és ha nem, mimódon pótoljuk a hiányt?

I.

Az ige időformái megvizsgálásához és felfejtéséhez akaráván fogni, első kérdés: *mi az ige?*

E kérdésre a nyelvtan így felel:

„Az ige oly szó, a mely valamely személy vagy tárgy fogalmához bizonyos időben bizonyos tulajdonság, állapot vagy tevékenység fogalmát csatolja“. Például: a gyermek *nő* (a „*nő*“ ige a nagyság tulajdonságát csatolja a gyermekhez jövő időben, akár a nevedés vagy nagyobbodás állapotját a jelenben).

Épen azon körülménynél fogva, hogy az ige a tulajdonságot, állapotot vagy tevékenységet bizonyos időben csatolja az alanyúl felvett személyhez vagy tárgyhöz, vannak az ige-nek olyan formái, a melyekről ezt a bizonyos időt meg lehet ismerni. E formák úgy állanak elé, hogy az igerözshez egy rag járul, a mely a törzs formáját módosítja, és a melyhez aztán az alany minőségénél fogva a megkívántató személyrag is járul. E törzsmódosító rag és a személyrag oda ragasztása az ige törzséhez az, a mit igeragozásnak vagy ige-hajlításnak nevezünk.

Szabadságot veszek magamnak az említett törzs-módosító ragot *időjellemző*-nek nevezni.

A magyar ige időformái megvizsgálásában természet-szerűleg ez időjellemzők lesznek legbiztosabb vezéreink, a menyiben joggal csak olyan időformát ismerhetünk el kétségtelenül létezőnek, a melynek törzse vagy változatlanul maradván azt mutatja, hogy nem akar időt világosan jelölni, vagy a melynek törzse időjellemző hozzájárulta által módosulván világosan hordozza magán a jelölendő idő jellemét. Nem kell azonban azért hinni, hogy a törzs és a személyrag közé szűrt valamenyi rag időjellemző, mert a mint végig pillantunk a magyar igeformákon, azonnal vesszük észre, hogy egy és ugyanazon idő jelölése mellett az igitörzs különbözőleg módosul. Ez onnan van, mert az időviszonyon és az alany személyiségén kívül még más körülményeket is akar az igeforma kifejezni, mellékes körülményeket tudniillik, a melyek az igével kifejezendő tulajdonság, állapot vagy cselekvés fogalmát még más tekintetben is módosítják. A nyelvtan e módosított formákat *módok*-nak nevezi, és különböző ily módokat ismer minden nyelvben. A módnak ismét van *módjellemzője*, a mely az időjellemző és a törzs közé furakodik.

A nyelvészt semmi se viszi oly könnyen és oly gyakran vízre, mint ha logikai kategoriákat állítván fel osztályzatokat csinál magának előre, és azután a nyelvben előforduló formákat jól-rosszszul elhelyezi az előre elrendezett osztályokba. Hogy ez úton magamat tévútra vezetni ne engedjem, a másik végén kezdem a dolgot, magam elébe állítom tudniillik a meglevő formákat, és azután igyekszem őket osztályozni. Mint mondtam, csak is a cselekvő igit veszem fel, és annak is csak az úgynevezett határozatlan alakját, miután a többi igeformákban az időre nézve tökéletesen ugyanazon módosítások és viszonyok ismétlődnek.

Az „ír“ igitörzsöt vevén például következő formáit látom a nyelvben létezni :

1) írok	2) írék	3) írnék
írsz	írál	írnál
ír	íra	írna
stb.	stb.	stb.

4) írtam	5) írjak	6) írhatnám
írtál	írnj(ál)	írhatnál
írt	írjon	írhatnék
stb.	stb.	stb. *)

E valóságos igeformákon kívül még élnek a nyelvben a következő alakok :

7) író	9) írván	11) írandó
8) irt	10) írva	12) írni

Tehát az „ír“ igeének tizenkét valósággal meglevő tisztán megkülönböztethető formája, a melyek jelentésének és osztályozásának kipuhatólása legközelebbi feladatomban.

II.

Vegyük rendre a felhozott igeformákat és vizsgáljuk meg, mily idő- és módjellemzők adják meg nekik azon jelentésöket, a melylyel látjuk, hogy az élő nyelvben élnek.

Az első igeforma, mint tudjuk, oly állapotot vagy cselekvést jelöl, a mely akkor a mikor beszélünk az alanyon megvan, vagy az alanyt foglalkoztatja. A nyelvtan ezt a formát *jelen idő*-nek nevezi. Ha formáját vizsgáljuk, azt találjuk, hogy csupán törzsből és személyragból van alkotva, tehát se idő-, se módjellemzője nincsen. Ez nagyon természetes is. Miután tudniillik azt akarjuk a jelen idő formájával jelölni, hogy valami cselekvés éppen most történik vagy valami állapot éppen most létezik, időjellemzőre nincs szükségünk; mert éppen a cselekvés vagy állapot jelen volta feleslegessé teszi az idő jelölését.

Nem ok nélkül választottam ez időforma jellemzésére két izben különböző kifejezést. Előbb tudniillik azt mondtam: „ez időforma oly cselekvést jelöl, a mely akkor történik, a

*) A mit nyelvtanaink igehajlítási táblái még ezeken kívül úgy mutatnak fel, mint összetett igeformákat, én inkább körülírásoknak tekintem, a melyekkel oly időviszony jelölésére élünk, a melynek kifejezésére nyelvünkben nincs valóságos időforma; ennélfogva ott fogok rólok beszélni, a hol majd tárgyalni fogom a hiányzó idők kipót-lását körülírásokkal.

mikor beszélünk“; másodszor meg úgy fejezém ki: „e formával azt jelöljük, hogy valami cselekvés éppen most történik.“ Ez értelmezés mindkettő helyes, mert az előbbi magában foglalja az utóbbit, vagyis általánosabban fejezi ki azt, a mit az utóbbi egy bizonyos esetben. Vizsgálatom kívánja, hogy az általánosabb kifejezés mellett megmaradjak. E kifejezés szerint a kérdéses időformát nem annyira jelen időnek kellene nevezni, mint inkább az „*egyidejűség*“ *formájá*-nak, azaz olyan formának, a mely azt jelöli, hogy a cselekvés akkor történik, az állapot akkor létezik, a mikor beszélek róla; minthogy pedig beszélhetek róla jelenben, múltban és jövőben is, a kérdéses forma a körülményekhez képest jelölhet jelent, múltat és jövőt, és nyelvünkben jelöli is mind a hármát.

Ez a körülmény már most még világosabban fejti meg, miért nincs e formának időjellemzője. Az időjellemző tudniillik éppen csak egy bizonyos idő jelölésére tenné képessé, holott az időjellemző hiányánál fogva minden idő jelölésére alkalmas.

E szerint tökéletesen fel vagyunk jogosítva e formát az *egyidejűség* formájának nevezni, a mely éppen azért nem bír időjellemzővel, hogy minden idő jelölésére legyen alkalmas. Tegyük azonban hozzá, hogy többnyire jelen idő jelölésére használjuk, ritkábban jövő időben és még ritkábban múltban, és ez az oka, hogy nyelvtankészítőink a mintául előttök volt más nyelvbéli nyelvtanok után csak is leggyakoribb használatát vevén tekintetbe jelen időnek keresztelték.

A második időforma imez: írék, írál, ira stb. Az élő nyelvben ez időformának eddigelé csak egyetlen egy jelentését tudtam felfedezni, azt tudniillik, a mely szerint e forma mindig bevégezett cselekvést vagy elmúlt állapotot jelöl, úgy azonban, hogy a cselekvés bevégezése vagy az állapot megszűnése csak nagyon rövid idő előtt következett be és a cselekvés vagy állapot csak rövid ideig tartott, a minél fogva némely nyelvtanunk igen helyesen „*aligmúlt idő*“-nek nevezte el*).

---

*) Előre óvást teszek itt az imperfectum és aligmúlt összevezetése ellen, már csak ez egyszerű okból, hogy *practeritum imperfectum* és

A régi nyelvemlékekben azonban e formának még egy más használatára is találunk. Úgy látjuk tudniillik, hogy régi íróink, még pedig némelyik szembetűnő következetességgel, elbeszélésben használták e formát a szakadatlanul egymásután következő események folytonos sorának jelölésére a múltban. E használatban hasonjelentésű volna a görög aoristussal, vagy a latinban e helyett szereplő praeteritum perfectummal. Nem akarom itt vitatni, helyesen használták-e úgy vagy se. Csak a tényt jegyzem fel, hogy így volt a régi irodalomban. Szabad-e, kell-e ezt ma is követnünk, arról majd alább.

Ha e forma időjellemzőjét keressük, könnyen kitaláljuk, hogy ez időjellemző *a*, a mely az egyes harmadik személyben világosan ott áll a törzs után; a többi személyekben összeolvadt a személyragokkal. Azonban még se merem ezért egész határozottsággal az aligmúlt idő jellemzőjének nevezni.

A harmadik forma: írnék, írnl, írna stb. Ez időforma jelentése is tökéletesen világos az élő nyelvben. Jelöl tudniillik oly cselekvést vagy állapotot, a mely nem történik vagy létezik valósággal, hanem csak feltételesen, óhajtasban vagy véleményben. Használata rendesen kihagyással jár, és épen e kihagyás oka, hogy oly sokan félreismerik valóságos jelentését. E forma jelentése ugyanis igen sok esetben olyan, hogy a latin nyelvben helyette a *conjunctivi imperfectumot* kell használni, és ezért nyelvtaníróink egyenesen el is neveztek *kötmód félmúlt*-jának, holott jelentése lényegesen különbözik a *conjunctivi imperfectum* jelentésétől, habár formája bizonyos tekintetben hasonlít is hozzá *).

---

aligmúlt idő épen nem tesz egyet. Az előttem ismert nyelvek közül csak is a francia bír egy hasonló idővel ebben: je viens d'écrire.

*) Szükségeseznek tartom itt külön megjegyezni, hogy ha az egyik nyelvben egy bizonyos eszme kifejezésére használt forma helyett egy másik nyelvben ismét csak egy bizonyos formát lehet használni, e körülmény nem csak nem bizonyítja a két forma azonosságát, sőt épen gyakran legvilágosabban mutatja a két nyelvbeli eszmejártat feltűnő különbségét. A latin *imperfectum conjunctivi* eredetileg épen nem volt optativus, épen oly kevésbé a vele összezavart magyar időforma, de

A formát annyiban mondom hasonlóknak, a mennyiben a magyar forma időjellemzője ugyanaz, a mely az aligmúlt időé, tudniillik *a*; ez időjellemző eleibe *n* módjellemző járul, és így lesz a kettőből a *na* rag, a mely e forma sajátja. A jelentésbeli különbség szembetűnő, mert a latin imperfectum conjunctivi valóságos praeteritum, azaz múlt idő, holott a magyar forma soha se jelent múlt időt, hanem kivétel nélkül mindig és mindenütt csak jelent. Én tehát hajlandó vagyok e formát a „feltételes jelen“ formájának nevezni, a mely aztán a magyarban a hiányzó óhajtó módot is pótolja. Mint óhajtó mód pedig sokkal inkább közeledik még a jövőhöz mint a múlthoz *).

A negyedik forma: írtam, írtál, írt stb. minden ellenvetés nélkül múlt időt jelöl, még pedig minden tekintet nélkül arra, hogy a jelölt cselekvés vagy állapot sokáig tartott-e vagy se, rég végződött-e vagy se. E tekintetben tehát nagyon hasonlít a görög aoristushoz, és mint ilyen

---

miután se a latinban se a magyarban külön optativus nincsen, mindenik nyelv a maga formáiból elévett egyet, a mely neki jobban talált, és használja optativus gyanánt. Szabad-e, kérdem, ebből azt következtetni, hogy a két forma eredeti jelentése is ugyanaz?

*) E jelen értekezés célja és rendeltetése bizonyos rövidséget parancsolván, nem bocsátkozhatom a latin időformák jelentéseinek terjedelmes fejtegetésébe, a melyet, Isten segítségével, más helyt adni szándékom. Még se tagadhatom meg magamtól, hogy itt egy nevezetes észrevételemet elő ne hozzam. Feltűnő dolog, hogy a múlt és jövő időt jelölő igeformák közt némely nyelvben oly szembetűnő rokonság van, hogy például a héberben egy egyszerű betű eleibe tévése a múltból jövőt, a jövőből múltat csinál; a latinban a futurum exactum indicativi és a perfectum conjunctivi között az egyes első személyt kivéve nincs semmi különbség stb. Ez véleményem szerint onnan van, mert eredetileg a nyelvek még nem különböztették meg részletesen a múlt, jelen és jövő három rendbeli időviszonyait, hanem egyszerűen csak a jelen és nem-jelen idő közt tettek különbséget, nem tekintvén azt, hogy a nem-jelen jövő-e vagy múlt, vagy pedig más valami körülménynél fogva nem-jelen. Ez fejt meg azt is, hogy a feltételes jelen időjellemzője miért ugyanaz az aligmúltéval. Hiszen a feltételes jelen is nem-jelen. Épen ezért hajlandó vagyok az a időjellemzőt nem *múlt idő jellemzőjének* nevezni, hanem inkább oly időjellemzőnek, a mely általában csak „nem jelen“ időt jelöl.

határozatlan múltat a mostani élő nyelv használja is elbeszélésben a szakadatlan eseménysor előadására, a mikor tudniillik nem akar jelölni semmi egyebet, mint éppen csak múlt időt, minden mellékes tekintet nélkül és egészen határozatlanul csak ellentétben a jelennek és jövővel. Időjellemzője e formának a *t*, a melyhez hangzatosság tekintetéből elől vagy hátul különböző hangzók járulnak.

Az ötödik forma: írjak, írj-(ál), írjon stb. az élő nyelv félreérthetetlen bizonyossága szerint nem is időforma, mert nem jelöl bizonyos időt, hanem használatban van minden változás nélkül akármelyik időviszonyban, múltban és jövőben úgy mint jelenben, és éppen ezért nincs is időjellemzője. A benne észrevehető jellemző *j* ugyanis nem időt, hanem módot jelöl, még pedig világosan mindig és minden időben *parancsoló* módot, a mely, a mint látjuk, a magyar nyelvben első személyben is létezik. Hogy e formát nyelvtanaink miért nevezték el „*kötmód jelen idejének*“, alig fogható meg; mert csak ritkán használjuk oly mondatban, a melyben a latinban conjunctivi praesens áll, és akkor is többnyire imperativus gyanánt áll a praesens conjunctivi, még a latinban is. E forma tehát mint időforma nem tartozik vizsgálatom körébe haneha mint újabb bizonyossága annak, hogy nyelvünkben az időjellemző hiánya mindig azt jelenti, hogy a kérdéses forma nem jelöl bizonyos időt, hanem a körülmények szerint akármely idő jelölésére alkalmas, a mint azt vizsgálódásom elején a közönségesen jelen időnek, tölem egyidejűség formájának nevezett formán már látók, és most a parancsoló mód formáján másodszor tapasztaljuk.

A hatodik forma: írhatnám, írhatnál, írhatnék stb. nyelvünknek sajátos igeformája, a mely a lehetőséget jelölő *hat*, *het* képzőből, a feltételes jelen mód- és időjellemzőjéből és az *ik*-es igék személyragjaiból állítja össze hajlítási formáit. E forma lényegesen különbözik jelentésére nézve a lehetőséget jelölő igeforma feltételes jelenétől, és mintegy hatványozott óhajtó módnak, vagy ha szabad úgy szólnom, vágyat, erős kívánságot jelölő módnak jelen ideje. Kár, hogy e forma az újabb időben lassanként ki kezd kopni a használatból íróinknál. A nép élő nyelve erősen tartja és

minden előforduló alkalommal él vele. En azért hozom fel, hogy meglevő igeformáink közül ne hiányozzék egy is, és hogy ajánljam használatát, a mely épen oly széppé mint rövidde teszi a beszédet. Nézetem szerint tudniillik sokkal szebb így beszélni : *alhatnám, ehetném, mehetném, mint : vágyom alunni, enni menni.*

A hetedik forma : *író* igéből lett melléknév, a mely az igével jelölt állapotot vagy tevékenységet mint megmaradó és hozzátartozó tulajdonságot csatolja valamely személyhez vagy tárgyhoz ; ugyanazt teszi a nyolczadik forma : *írt* ; a különbség a kettő közt az, hogy az első cselekvő, a második szenvedő értelmű. E körülményből fejthető meg az is, hogy az első miért alakúl az egyidejűség formájából, a második a múlt időjéből. Az első tudniillik, ha tüzetesebben akarjuk értelmezni jelentését, olyformán csatolja az igével jelölt tevékenységet vagy állapotot a személyhez vagy tárgyhöz, hogy e tevékenység vagy állapot, mint a személynek vagy tárgynak minden időben megmaradó tulajdonsága tűnik fel ; a második pedig oly tulajdonságot csatol hozzá, a mely egy rajta véghezvitt cselekvés vagy egy elmúlt állapot akár megmaradó akár múltékony következménye. Ezért bír az első az egyidejűség jellemével, minthogy a tulajdonság megvolt, megvan és meglesz a jövőben is, a második a múlt idő jellemét kell hogy hordozza, mert a cselekvés vagy állapot következménye csak akkor állhat elé, ha a cselekvés vagy az állapot megszűnt, tehát a múlt időbe tartozik.

Épen oly viszonyban állanak egymáshoz a kilenczedik és tizedik forma : *írván* és *írva*. Mindkettő az igéből lett igehatározó ; a mely valamely cselekvés vagy állapot következtében előállott körülményt egy más cselekvés vagy állapot meghatározására teszi felhasználhatóvá ; itt is azzal a különbséggel, hogy az előbbi jelentése cselekvő, az utóbbié szenvedő. Azonban úgy az élő nyelv mint az irodalom nagyon összezavarták e két formát, alkalmasint azért, mert a nép szájában az *írván* forma igen könnyen elkopik ezzé : *írva*, és azután épen oly zavarosan használják a többé meg nem különböztethető formát, mint a hogy például látjuk,

hogy a nép -ban, -ben és -ba, -be közt nem tesz különbséget *).

A tizenegyedik forma : *írandó*. E forma mind alakjára mind jelentésére nézve oly hű hasonmása a necessitatis participiumnak nevezett -ndus végzetű latin formának, a magyar nyelvben pedig oly elszigetelten áll és a nép ajkáról oly ritkán hangzik, hogy ha nem is tartok feltétlenül azokkal, a kik egyenesen a latin forma utánzásának mondják, még se fojthatom el egészen magamban a gyanut, hogy ezzel a formával a dolog nem egészen tiszta. Mint tényt elismerem lételet, de szükségesnek tartom megjegyezni róla, hogy az újabb időben oly nagyon divatba jött cselekvő értelmű használata valóságos kocsintás. E forma értelme kivétel nélkül mindig szenvedő, nem is jelöl jövőt, hanem szükségletet. *Írandó* tudniillik azt jelöli, *a mit írni kell*, soha se azt, *a kinek írnia kell* vagy *a ki írni fog* valamit.

Hátra van még a tizenkettedik forma : *írni*. Ez, mint tudva van, csupán a cselekvést vagy állapotot jelöli, a nélkül, hogy valami időhez, személyhez vagy tárgyhoz kötné, a miért is méltán a határozatlan mód igeformájának nevezik.

Pillantsunk most vissza az épen bevégzett vizsgálódásra, következő eredményeket vonhatunk ki belőle :

A) Valóságos hajlítás útján alakult időformája van a magyar igeinek négy, úgy mint :

- 1) az egyidejűség formája,
- 2) az aligmúlt idő formája,
- 3) a feltételes jelen idő formája,
- 4) a határozatlan múlt idő formája.

Továbbá találunk még :

- 5) parancsoló módot időjellem nélkül,
- 6) vágyat jelölő módot jelen idő jellemével,
- 7) egy cselekvő és egy szenvedő melléknevet,
- 8) egy cselekvő és egy szenvedő igehatározót,
- 9) egy szükséglet jelölő szenvedő melléknevet,
- 10) egy határozatlan módú formát.

---

*) Azt hiszem nem kell külön bizonyítgatnom, hogy e formák épen nem gerundium-ok.

B) Praeteritum imperfectum, plusquamperfectum, futurum simplex, futurum exactum, gerundium és modus conjunctivus oly értelemben, mint a hogy e formák a latin nyelvben léteznek, a magyar nyelvben nincsenek.

III.

Feladatombarmadik része kissé túlcsapong a magyar nyelv körén, a mennyiben tudniillik általánosan felfejti, hány és miféle időformára van szüksége egy nyelvnek, hogy minden megkívántató időviszonyt szabatosan és félreérthetetlenül ki tudjon fejezni.

Első pillanatra feltűnő, hogy minden cselekvésről vagy állapotról vagy úgy lehet beszélni mint meglevőről, tehát jelen időben, vagy mint lefolytról, azaz múlt időben, vagy mint még el se kezdődötttről, azaz jövő időben, és ennél fogva három időviszonyt kell kifejeznünk : *jelent, múltat, jövőt.*

Ámde ez egyszerű időviszonyokkal többnyire nem érjük be.

Valahányszor tudniillik nem csak egyes eseményről, hanem események folytonos soráról van szó, maga az egész beszéd a jelen, múlt vagy jövő idő jellemét ölti, a mint tudniillik a kérdéses eseménysort jelenben folyónak (leírás, elmélkedés, értekezés), múltban lefolytnak (elbeszélés) vagy még csak jövőben bekövetkezőnek akarjuk jellemezni (jóslat, jóvendülés, óhajítás stb.). Az előadandó események ez által bizonyos kapcsolatba jönnek egymással, a melynél fogva a sorba tartozó események mindegyikénél az a kérdés támad, hogy a többiekhez képest a jelenben, múltban vagy jövőben tartónak, bevégezettnek vagy még csak bevérandónak kell-e tekinteni. A szabatos nyelvnek meg kell különböztetnie mind ezeket az időviszonyokat, és ennél fogva a valóságosnak jellemzett eseményekre nézve, vagy nyelvtani műszóval élván, az úgynevezett jelentő, helyesebben állító módban következő kilencz időviszony kifejezése mutatkozik szükségesnek :

1) tartós cselekvés	}	a jelenben
2) bevégezett cselekvés		
3) bevégezett cselekvés		
4) tartós cselekvés	}	a múltban,
5) bevégezett cselekvés		
6) bevégezett cselekvés		
7) tartós cselekvés	}	a jövőben ;
8) bevégezett cselekvés		
9) bevégezett cselekvés		

vagyis a mint némely nyelvtan nevezi :

1) jelen a jelenben, 2) múlt a jelenben, 3) jövő a jelenben, 4) jelen a múltban, 5) múlt a múltban, 6) jövő a múltban, 7) jelen a jövőben, 8) múlt a jövőben, 9) jövő a jövőben.

Mindezek az időformák azonban csak oly cselekvések vagy állapotok jelölésére szolgálnak, a melyeket valósággal létezőknek, létezetteknek vagy bekövetkezőknek határozottan állítunk ; azaz, ennyi időformára van szükségünk az állító módban.

Ha pedig valamely cselekvésről vagy állapotról nem határozottan állítva beszélünk, nem lesz szükségünk annyi időformára. Ily eset tudniillik nem sok van, és mindegyik már magában hordozza a megfelelő időviszony jellemét, úgy hogy mindegyikre nem is illik minden időviszony. Ha sorba vesszük az ide tartozó eseteket, a következőket találjuk :

A) Oly cselekvés vagy állapot, a mely azért nem létezik vagy létezett valósággal, mert létezése egy bizonyos kimondott vagy alattomban felértett feltétel teljesüléséhez van kötve. Ebből már tisztán látjuk, hogy az ily cselekvésről vagy állapotról csak egyetlen egy esetben lehet múlt időben beszélni, akkor tudniillik, mikor tapasztalat útján már meggyőződünk, hogy a megkívántató feltétel teljesült-e vagy se. Ha teljesült, a jelentő mód foglal helyet, és így a feltételes mód múlt ideje csak akkor szükséges, ha a feltétel nem teljesült. A jelenben és jövőben gyakran lehet szükségünk a feltételes módra,

B) Oly cselekvés vagy állapot, a melynek megtörtén-

tét vagy beállását óhajtjuk, reméljük vagy sejtjük. Minthogy az óhajtásnak, reménynek és sejtelemnek a múltban nincsen helye, erről csak jelenben és jövőben beszélhetünk.

Miután pedig e két osztály alá sorozható minden oly cselekvés vagy állapot, a melyről nem beszélünk határozottan állítva, a fen elősorolt kilencz időformához még következő öt járúl:

10) feltételes jelen,

11) feltételes múlt,

12) feltételes jövő,

13) óhajtó jelen,

14) óhajtó jövő.

Ezekhez csatlakozik még:

15) parancsoló jelen,

16) parancsoló jövő;

és így van összesen tizenhat időforma a melyek kifejezése és kijelölése szükségesnek mutatkozik.

Ámde közelebbről tekintvén a felállított lajstromot csakhamar szembe tűnik, hogy az elméleti okoskodás útján előállított időviszonyok nem mind különbözők egymástól, és annál fogva nem kívánnak egy-egy külön formát. Az elmélet felállítja ugyan rendben az ő okoskodása szerint a különböző időviszonyokat, de a gyakorlat azonnal megmutatja, hogy miután sokszor különböző úton jutunk el egy czélhoz, roszzsúl okoskodnánk, ha azt gondolnók, hogy különböző elmélkedési út mindig különböző eredményre kell hogy vezessen. Csakugyan gyakorlati szempontból tekintve és az életre alkalmazva időviszonyainkat, azonnal következő egybeillőségeket fogunk felfedezni:

a) *bevárandó* cselekvés *a múltban* és *feltételes múlt* csak névre nézve különböznek egymástól; mert miért lett volna a múltban valami *bevárandó*, ha bekövetkezése nem volt valami feltételhez kötve, a mely akkor még nem teljesült volt be? A mi egyszer elmúlt, arról tudjuk, hogy megtörtént-e vagy se; ha nem történt meg, azaz csak várandónak maradt, akkor nem teljesült a feltétel, és egyszerűen feltételes múlttá válik; ha megtörtént, egyszerű múlttá lesz.

b) a mit *a jelenben vádrunk* és a mi *a jövőben tart* ismét

egy ; hiszen azért várjuk a jelenben, mert még most nem történik, hanem majd csak a jövőben fog megtörténni.

c) a remény, óhajtás, vágy, szándék mindannyi feltételek, a melyekhez valamely cselekvés bekövetkezése van csatolva. Ez értelemben a remény stb. a jelenben, mindig jövőben várandó cselekvésre van irányozva, és ennél fogva a megfelelő időforma kettős jelentésű levén, azaz jelent is jövőt is jelölván, különbséget nem teszen a jelen és jövő közt. Ugyanez áll a parancsról is, és ebből világos, hogy *óhajtó és feltételes jelen és jövő* nem négy, hanem egy és ugyanazon időviszony; épen úgy *parancsoló jelen és jövő* is csak egy.

d) Ezenkívül még felötlő, hogy az oly cselekvés, a mely a jelenben tartós, a jövőbe is átmegy, mert hiszen a jelen csak egy percz, a mi e perczbe nem szorítható, már jövő; gyakorlatilag véve tehát a *jövő* nagyon közel áll a *jelenhez*, sőt a legtöbb esetben vele tökéletesen egybevág.

Mind ezt tekintetbe véve, a gyakorlati nyelvészet okvetetlenül kíván *kilencz* különböző időformát, úgymint :

1) *jelen idő* formáját, a jelenben és jövőben tartós és a jelenben bevárando cselekvés jelölésére ;

2) *múlt időt*, még pedig :

a) egy formát a jelenben bevégezett,

b) egy formát a múltban tartós és

c) egy formát a múltban bevégezett cselekvés jelölésére ;

3) *jövő időt*, még pedig miután a jövőben tartós cselekvés már a jelen idő formájával egybevág, még csak :

a) egy formát a jövőben bevégezett,

b) egy formát a jövőben bevárando cselekvés jelölésére ;

4) *feltételes jelent és jövőt*, a mely egyszersmind óhajtó ;

5) *feltételes múltat* ;

6) *parancsoló jelent és jövőt*.

Megjegyzendő azonban még, hogy a feltételes múlt igen sok esetben megkivánja a lehetőség és valószínűség jelölését, és ennél fogva különböző formákat kíván, a melyek egynéhány nyelvben meg is vannak.

IV.

Feladatomban utolsó és legfontosabb részére térek, azon kérdés megoldására tudniillik: „megvannak-e a III. részben elősorolt szükséges időformák a magyar nyelvben, és ha nincsenek, miképen pótoljuk a hiányzókat?”

Miután az előbbiből láttuk, hogy az előfordúlható időviszonyok jelölésére kilencz formára van szükségünk, a magyar nyelv pedig mindössze csak négy formával bír, világos, hogy nincs annyi formája, a hány kellene, tehát a hiányzókat valamiképp pótolnia kell. Minthogy továbbá nagy alkalmatlanság, ha egy és ugyanazon formával kell különböző viszonyokat jelölnünk, minthogy ezáltal kétértelműség támadhat, és így szenved az irány egyik legfontosabb kelléke, tudniillik a minden félreértést kirekesztő tiszta érthetőség, okvetetlenül oda kell a nyelvnek törekednie, hogy a különböző viszonyok jelölésére a lehetőségig különböző formákat is teremtsen. Lássuk mint felel meg a magyar nyelv e kíváncsolomnak.

A magyar nyelvnek a hiányzó időformák pótlására két módja van, úgy mint:

1) *körülírás* segédige segítségével, a melynek egyes időformái más ige bizonyos időformáihoz csatlakozván új időviszonyok jelölésére szolgálnak;

2) *igehatározók használata*. Minthogy tudniillik az igehatározó a cselekvéssel vagy állapottal járó körülményeket jellemzi, e körülmények közé pedig kétségtelenül az idő is tartozik, a melyben a cselekvés történt vagy az állapot létezett, az igehatározók nagyon czélszerű eszközök bizonyos időviszonyok jelölésére, különösen akkor, ha az időviszony attól függ, hogy a cselekvés bizonyos időben be volt végezve vagy még el se kezdődött. Az igehatározók e szerepe és használata a magyar nyelvnek kitünő sajátossága, a mely szoros kapcsolatban van azzal, hogy a magyar nyelvnek egyidejűséget jelölő formája van.

A segédige segítségével alakított időformákat „*összetett formák*”-nak szokták nevezni, noha nincs bennök semmi összetétel; a segédige mindig külön önálló szónak maradván

meg, épen úgy mint a főige. Nézetem szerint jobb nevezet a „*körülírt forma*.”

Az igehatározók, a melyeket igeidők alkotására használunk, kétfélék, úgymint :

a) időt jelölő igehatározók, mint *akkor, majd, azután, ekkor, régen* stb. Ezek rendesen az egyidejűség formájával járnak és jelentésökhöz képest majd múlt, majd jövő időjellemet adnak neki ;

b) más körülményt jelölő igehatározók, mint : *fel, le, át, meg, ki, be* stb. Ezek többnyire a cselekvés bevégezett voltát jelölik és ez által változtatják meg azon időforma jellemét, a melyhez csatlakoznak. Különösen ezek oly kiválóan fontosak a magyar igeidők alakulására nézve, hogy kénytelen vagyok, rólok kissé hosszasan értekezni.

Általánosan el van terjedve az a vélemény, hogy az olyan igék, a melyek törzséhez ez igehatározók valamelyike csatlakozott, *összsetett igék*, és nyelvtanaink egész határozottsággal úgy is nevezik, megfelelkezvén arról, hogy ez igéknek az összetett ige épen legjellemzőbb tulajdonsága nincs meg. A valóságos összetett szó, tehát az összetett ige is, lényeges jelleme abban áll tudniillik, hogy az összetételben a két egybecsatlakozó szó mindegyikének jelentése módosul, és nem csak összekapcsolódik, hanem valóságosan összevegyül a másikéval, így például a latinban a *percutio* igében se a *per*, se a *cutio* (quatio) nem teszi többé azt, a mit tennének, ha magokra állanának ; így a németben e szóban *beschreiben* a *schreiben* ige már egyebet jelent, mint ha magára áll. A módosulás és ennél fogva az értelem eltérése majd nagyobb majd kisebb, de mindig megvan. Különösen tanulságos példát tart e tekintetben előnkbe a német nyelv. Vannak tudniillik benne oly igék, a melyek némelykor összetettek, némelykor nem azok, a mint tudniillik a kapcsolódó két szó megtartja a maga értelmét vagy se ; ilyen a többek közt például : *übersetzen*, mint összetett ige = *fordítani*, mint nem összetett = *átkelni* ; az első esetben jelen ideje : *ich übersetze* ; a másodikban : *ich setze über*. Írják ugyan határozatlan módú formáját mind a két jelentésben egy szónak, de már a jelen idő formája mutatja, hogy az egyik nem összetett ige,

mert az igetörzs eleibe tett előjáró elválnak és utána áll. Ezt tartván szem előtt, azonnal átlátjuk, hogy a magyar nyelvben valószínűleg összetett ige nincsen, hanem csak összetettnek látszó, a melyben tehát az előjáró vagy helyesebben igehatározó csak is a határozatlan módban tapad az igetörzshez, valamennyi időformában pedig elválnak tőle, és mint független igehatározó az ige után foglalja el helyét. E szerint kell fel-fogni az ily formák különböző jelentését, mint: *megírok* és *írok meg*, *megírtam* és *írtam meg*, *megírnék* és *írnék meg*, *megírjak* és *írjak meg* stb., a melyek közül csak is azokat lehet a *megírni* ige időformáinak tekinteni, a melyekben az igehatározó különvált az igetörzstől, míg a többiek, a melyek egy egy szónak vannak írva, nem a *megírni*, hanem az *írni* ige időformái, a melyek az egyszerű időformák mellé állván, azok számát megkettőztetik és a magyar nyelvben az időviszonyok még részletesebb megkülönböztetését teszik lehetővé, mint sok más nyelvben, a mely első pillanatra időformákra nézve sokkal gazdagabbnak látszik.

Ezeket előre bocsátván próbálom most meg a magyar ige hajlítási tábláját összeállítani és megmutatni, mily formákkal vagyunk képesek a fent elsorolt időviszonyokat kifejezni.

Kezdjük az állító módon.

A) Jelen idő.

A jelen időben három viszonyt kell kifejeznünk, tudniillik a folyó, a bevégzett és a még el se kezdődött cselekvést.

1) Az elsőnek kifejezésére szolgál az egyidejűség formája minden melléklet nélkül, így: *ír*.

2) A másodiknak jelölésére van a magyarnak két formája, az egyik az alig múlt idő, annak jelölésére, hogy a cselekvés nem rég történt, mint: *írta*; a másik azt mutatja, hogy a cselekvés rég végződött, és alakul a határozatlan múltból, a melyhez egy bevégzettséget jelölő igehatározó tapad, tudniillik: *megírt*. Sajátlag ide tartoznak mind azok az időformák, a melyek múltat jelölnek; mert mit teszen egyebet *múlt*

mint *bevégezett*? mégis különösen kiemelem e két formát mint legjellemzőbbet.

3) A jelenben még el nem kezdődött cselekvés jelölése ismét két formával történhetik, egyszer az egyidejűség formájával, ha valamely időt jelölő igehatározót teszünk melléje, például: *majd írok*; máskor ugyanazon formával, ha bevégzettséget jelölő igehatározó tapad hozzá, mint: *megírok*. ¹⁾

B) Múlt idők.

Múltat jelölő időformákban leggazdagabb a magyar nyelv. Alakításokra nem csak igehatározókat, hanem segédigéket is használ, és ezek hozzájárultával állanak elő következő formák:

1) A múltban folytonosan tartó cselekvés jelölésére a határozatlan múlt: *írt*.

2) A múltban hirtelen elmúló, tehát folytonos láncolatban egymást követő cselekvések jelölésére az aligmúlt: *íra*. ²⁾

3) A múltban bevégezett cselekvés jelölésére a határozatlan múltat a „van” segédige múlt idő formájával toldván meg, eléáll az úgynevezett régenmúlt idő: *írt volt*.

4) A bevégzettség még világosabb és határozottabb jelölésére ugyanaz a régenmúlt idő, de a melyhez még a bevégzettséget jelölő igehatározó tapad: *megírt volt*.

5) A múltban még el nem kezdődött cselekvés jelölésére a feltételes múlt formáin kívül, a melyekről alább lesz szó, még különböző segédigék múlt ideje a főige határozatlan módjával kapcsolatban, mint: *akart írni*, ³⁾ *készült tenni*,

¹⁾ Azt lehetne itt kérdeni: Honnan van az, hogy a bevégzettséget jelölő igehatározó, az egyidejűség formájához tapadván, nem múltat hanem jövőt csinál belőle? A felelet egyszerű. Mihelyt egy jelenben folyó cselekvés bevégezéséről szólok, természetesen olyanról beszélek, a mi még nincs, mert a mi még foly, az még nem lehet bevégezve.

²⁾ Az alapfogalom itt nem egymásba nyúlás, mint a német *imperfectum*nál, nem is határozatlan múlt, mint a görög *aoristus*nál vagy a latin *perfectum*nál, hanem a scbes egymásra következőzés és haladás.

³⁾ Latinúl: *scripturus erat*..

szándékozott menni, fogott enni. A határozatlan mód eleibe tapadván egy bevégzettséget jelölő igehatározó, a múlt jövőt még tisztábban jellemzi, mint e formákban : *akart megírni, készült megtenni, szándékozott elmenni, fogott megenni* stb., a mit nem kell öszszetéveszteni ezekkel : *meg akart írni, meg fogott enni* stb.

6) Végre van még egy formánk a hirtelen egymásra következő oly események jelölésére a múltban, a melyek mindegyikét magában mint bevégzett cselekvést akarunk jelmezni, ez az aligmúlt idő eleibe tett igehatározóval, mint *megírta*.

Ebből látjuk, hogy a feltételes múlt idő formáit nem is számítva, kétannyi formánk van a múlt idő viszonyai kifejezésére, mint a mennyire az elméleti osztályozás szerint okvetlenül szükségünk volna.

C) J ö v ő i d ő k.

Már feljebb említettem, hogy az egyidejűséget jelölő forma akár időt, akár bevégzettséget jelölő igehatározóval kapcsolatban oly cselekvést jelöl, a mely a jelenben még nem kezdődött, tehát jövő időt. Ezenkívül még van rendelkezésünkre :

1) egy forma a jövőben tartós cselekvés jelölésére, a mely a határozatlan módból és különböző segédigék jelen idejéből alakul, mint : *akar írni* ¹⁾, *készül tenni, szándékozik menni, fog enni*, stb. A bevégzettséget jelölő igehatározó e formát még inkább jövővé tevén alakul belőle :

2) egy forma a jövőben még el se kezdődött cselekvés jelölésére, mint : *akar megírni* ²⁾, *készül megtenni, szándékozik elmenni, fog megenni* stb., a melyet ismét nem szabad öszszetéveszteni ezekkel : *meg akar írni, meg fog enni*, stb.

3) Van még egy módunk a jövőben még el nem kezdődött cselekvés jelölésére, ha a bevégzettséget jelölő igehatározó által az egyidejűség formájából alakult jövő időformához még egy időt jelölő igehatározót csatolunk, így : *majd megír*.

¹⁾ Latinúl : *scripturus est*.

²⁾ Latinúl : *scripturus erit*.

Miután pedig a jövőben bevégzett cselekvés feltételes fogalom és ennél fogva feltételes formával fejezendő ki, látjuk, hogy a jövő időformáiban is gazdagabbak vagyunk, mint a hogy gondoltuk.

Térjünk most át a feltételes mód időformáira, következő formáink vannak :

1) feltételes jelen, a melyet egyszersmind óhajtó jelen gyanánt is használunk, úgy mint : *írna*.

2) A bevégzettséget jelölő igehatározó hozzájárulásával e formából egy feltételes és óhajtó jövőt is nyerünk ez alakban : *megírna*, a melyet nem kell összetéveszteni ezzel : *írna meg*.

3) Feltételes múlt, oly cselekvés jelölésére, a mely nem történt meg valósággal, mivel valamely feltétel nem teljesült, még pedig következő árnyalatokkal :

a) határozatlanul, tudniillik nem jelölvén ki semmit az iránt, hogy valószínűség járult-e hozzá vagy se, és hogy a közbejött akadály a cselekvés kezdetét is vagy csak bevégezését akadályoztatta-e meg ; erre szolgál a múlt idő a „van“ segédige feltételes jelenével kapcsolatban, tudniillik : *írt volna*.

b) azon mellékes árnyalattal, hogy a cselekvés el se kezdődött ; ennek jelölésére szolgál ugyanácsak az előbbeni forma a bevégzettséget jelölő igehatározóval, így : *megírt volna*.

c) azon mellékes árnyalattal, hogy a cselekvés nem csak valószínűen, hanem minden bizonynyal megtörtént volna, ha akadály nem állott volna elébe ; erre szolgál a jelen idő a „van“ segédige aligmúltjával kapcsolatban, így : *ír vala*¹⁾.

d) Ha azonkívül még azt akarjuk jelölni, hogy a cselekvés bizonyosan bekövetkezett volna ugyan, de a közbejött akadály miatt el se kezdődött, az előbbeni formát még megtoldjuk a bevégzettséget jelölő igehatározóval és lesz belőle : *megír vala*²⁾.

¹⁾ Latinul : „*scribebat*“ ; innen a zavar és félreértés. Ez a *scribebat* tudniillik e helyett áll : „*scripsisset*“, a mint minden jó latin nyelvtan világosan megmondja, de ezt nem vették számba nyelvészeink. Ide is talál a 17. lapon tett észrevétel. Lásd egyébaránt a 2. példa végét.

²⁾ Latinul : „*scripturus erat*“ e helyett : „*scripturus fuisset*.“

e) A bizonyossággal bevárando volt cselekvést, a mely már meg is kezdődött volt, de akadály közbejötte miatt be nem végződhetett, a csupa jelen idő jelöli.

4) Feltételes jövő, a mely valamely cselekvés bekövetkezését bizonyos feltételhez köti, alakúl a határozatlan módból a segédige feltételes jelen időjével kapcsolatban, így : *fogna írni*. E formának egy árnyalata a cselekvés kezdetét még távolabb jövőbe tolja, ha bevégeztséget jelölő igehatározó járúl eleibe, így : *fogna megírni*.

5) Végre a jövő múltat, azaz oly cselekvést, a melyet a jövőben bevégezettnek akarunk jellemezni, akármelyik múlt idő formájával, de rendesen és legjobban a határozatlan múlttal fejezzük ki, ha melléje jövő időt jelölő igehatározót teszünk, mint : *ha majd (meg)írtam* *).

Még hátra vannak a parancsoló és határozatlan mód formái, névszerint van a magyar nyelvben a parancsoló módnak egy jelen idő formája : *írjon*, és egy jövő idő formája : *megírjon*.

A határozatlan módnak nincsenek a magyarban időformái, a gerundium formák is hiányzanak mint igeformák, de megvannak az *ás*, és végzetű névszókban, a melyek az ige törzsből alakúlnak.

A részesülő formáiról még megjegyzendő, hogy a melléknévformák *író* és *írt* mindenféle ragozásra alkalmasak ; az igehatározó formák pedig *tudván* és *tudva* semmiféle ragot se vehetnek fel, de az utóbbiból a „van“ segédige hozzájárultával alakúl egy egész rendszere a szenvedő ige hajlításnak, a melyet nem ártana egy kissé több figyelembe venni, mint a hogy eddig történt. Az *írandó* forma jelentését már fentebb jellemeztem, ez is különben melléknév és mindenféle ragozásra képes.

Vessünk most egy pillantást az elősorolt időformákra, átlátjuk, hogy épen nem panaszkodhatunk a magyar nyelv ebbeli szegénységére, és ha vannak is más nyelvekben oly árnyalatokat kifejező idő- és módformák, a milyenek nekünk nincsenek, van nekünk is akárhány, a melyek kifejezésére

---

*) Latinúl : „*quum scripsero*.“

meg más nyelvek nem képesek. Ez nem szegénység, hanem sajátság, és épen e sajátság kimutatása és szilárd fentartása a magyar nyelvész első kötelessége.

Bár mennyire vagyok is magam meggyőződve elésorolt állításaim igaz voltáról, még se tekintem szabályaimat csalahatatlanoknak. De igen is érzem szükségét, hogy jöjünk tisztába előbb itthon, mielőtt új felfedezések után barangoljuk be a nyelvészet határait, túl csapongván saját nyelvünk körén. Ezért óhajtanám, hogy nyelvészeink hagyjanak fel darab ideig a fenszárnyaló tudománnyal, és fordítsák egész erejüket és figyelmüket azon nyelvészkedésre, a mely nyelv-tanunkat valahára némi szilárd és általánosan követendő elvekre fektetné.

Valameddig minden író kiváltságos jogot tulajdonít magának arra, hogy nyelvtani formákat alkasson és a meglevőket szeszélye és önkénye szerint akármily jelentésben szabadon használhassa, nyelvünk nem fog művelődni, hanem napról napra romlani és hanyatlani.

Hogy pedig a nyelvészekről felállított és az akademia bírálata és jóváhagyása után megszentezett nyelvtani szabályok az irodalmi világban elfogadásra és követésre találjanak, arra okvetlenül szükséges, hogy e szabályok ne levegőből kapott és idegen nyelvek tanulmányozására alapított elmékedések eredményei legyenek, hanem származzanak az élő nyelv szerves fejlődése törvényeinek puhatolásából. Nézetem szerint *nincs nagyobb szerencsétlenség egy nemzetre nézve, mint ha olyan irodalmi nyelve van, a melyen senki se beszél.* Ha, a mint fájdalom mostanság nagyon is neki indúltunk, oly irodalmi magyar nyelvet teremtünk, a melyet még a magyar embernek is könyvből kell megtanulnia, akkor nem csak sajátságából vetkeztetjük ki erőteljes szép nyelvünket, hanem elevenen eltemetjük, és vele együtt nemzetiségünket is.

Nekem pedig már nincs egyéb hátra, mint hogy elé-számlált elveim szerint állítsam össze a magyar ige hajlítási tábláját, és mutassam meg néhány példában, hogy hangzik a magyar beszéd, ha ez elveket követi, és mennyire képes eredeti sajátsága fentartása mellett más nemzetek remekírói gondolatjait követni és kifejezni.

A magyar ige hajlítási táblája.

Mintául felvevén az „ír” igit.

Állító mód.

- 1)
- Jelen idő*
- 2)
- aligmúlt idő*
- 3)
- bevégzett aligmúlt.*

írok	írek	megérek
írsz	írál	megírál
ír stb.	íra stb.	megíra stb.

- 4)
- határozatlan múlt*
- 5)
- bevégzett múlt*
- 6)
- régen múlt*

írtam	megírtam	írtam
írtál	megírtál	írtál
írt stb.	megírt stb.	írt

} volt
} stb.

- 7)
- bevégzett régenmúlt*
- 8)
- múlt jövő*
- 9)
- 2-dik múlt jövő*

megírtam	írni	fogtam	megírni	fogtam
megírtál		fogtál		fogtál
megírt		fogott stb.		fogott stb.

} volt
} stb.

- 10)
- 1-ső jövő*
- 11)
- 2-dik jövő*
- 12)
- 3-dik jövő.*

írok	megírok	megírok
írsz	megísz	megírsz
ír stb.	megír stb.	megír stb.

- 13)
- 4-dik jövő*

- 14)
- 5-dik jövő*

fogok
írni } fogsz
} fog stb.

fogok
megírni } fogsz
} fog stb.

Föltételes mód.

- 1)
- jelen idő*
- 2)
- 1-ső múlt*
- 3)
- 2-dik múlt*

írnék	írtam	megírtam
írnál	írtál	megírtál
írna	írt	megírt

} volna
} stb.

} volna
} stb.

- 4) 3-dik múlt.   5) 4-dik múlt   6) 1-ső jövő

írok {	megírok {	megírnék
írsz {	megírsz {	megírnál
ír {	megír {	megírna stb.
vala	vala	
stb.	stb.	

- 7) 2-dik jövő   8) 3-dik jövő   9) jövő múlt

fognék	fognék	(meg)írtam
írni {	megírni {	ha majd {
fognál	fognál	(meg)írtál
fogna stb.	fogna stb.	(meg)írt stb

P a r a n c s o l ó m ó d.

- 1) jelen idő   2) jövő idő.

írjak	megírjak
írj(ál)	megírj(ál)
írjon stb.	megírjon stb.

V á g y a t j e l ö l ő m ó d.

- 1) jelen idő   2) múlt idő

írhatnám	írhatnám {	
írhatnál	írhatnál {	volt
írhatnék stb.	írhatnék {	stb.

H a t á r o z a t l a n m ó d.

írni.

R é s z e s ü l ő k.

- 1) melléknevek   2) igehatározók.

író	írandó	írván
írt		írva

A „meg“ igehatározóval alakított formák megkülönböztetése végett álljon itt a „megírni“ ige hajlítási táblája.

Á l l í t ó m ó d.

- 1) jelen   2) aligmúlt   3) múlt

írok {	írek {	írtam {
írsz {	írál {	írtál {
ír {	íra {	írt {
meg	meg	meg
stb.	stb.	stb.

4) <i>régenmúlt</i>	5) <i>jövő</i>	6) <i>múlt jövő</i>
irtam	fogok	fogtam
írtál	fogsz	fogtál
írt	fog	fogott
{ volt meg	{ írni stb.	{ írni stb.

F e l t é t e l e s m ó d.

1) <i>jelen</i>	2) <i>1-ső múlt.</i>
írnék	írtam
írnál	írtál
írna	írt
{ meg	{ volna meg stb.

3) <i>2-ik múlt</i>	4) <i>jövő</i>
írok	fognék
írsz	fognál
ír	fogna
{ vala meg stb.	{ írni stb.

P a r a n c s o l ó m ó d.

írlak	{ meg
írlj(ál)	
írjon	

V á g y a t j e l ö l ő m ó d.

1) <i>jelen</i>	2) <i>múlt</i>
írhatnám	írhatnám
írhatnál	írhatnál
írhatnék	írhatnék
{ meg stb.	{ volt meg stb.

H a t á r o z a t l a n m ó d.

megírni.

R é s z e s ü l ő k.

1) <i>melléknevek</i>	2) <i>igehatározók</i>
megíró	írván meg
írandó meg	meg . . . . írva.
megírt	

Jegyz. Hogy a „megírni“ igének nincsenek meg mind azon időformái, a melyek az „írni“ igének megvannak, jelentésének következése.

Példák.

I.

Titus Livius római történelmének III. könyve 36. fejezete.

XXXVI. Ezzel vége vala Appiusnál az idegen álarcz viselésének. Már csak saját esze szerint kezde élni és tisztársait a maga jelleméhez idomítani, még mielőtt hivatalba léptek. Mindennap egybegyültek tanuk nélkül: így készülvén fel telhetetlen tervekkel, a melyeket titkon kifőztek, már az önkény minden takargatása nélkül május idusáig úgy vivék a dolgot, hogy ritkán lehetett hozzájuk férni és csak nagy nehezen nyerni kihallgatást. Akkor május idusa volt a hivatalba lépés rendes ideje. Ekkor hát hivatalba lépven, tisztviselőségek első napját roppant rémuralom hirdetésével tevék nevezetessé. Mert holott az első decemvirek úgy szoktak volt, hogy a veszzönyalábok mindig csak egynél voltak és e királyi jelvény sorra járta őket, a mint egymásra következtek: ezek egyszerre valamennyien tizenkét-tizenkét veszzönyalábbal jelenének meg. Százhusz lictor lepte volt el a forumot és hordozta előttök a nyalábba kötött bárdokat. Úgy értelmezték ezt, hogy nem volt miért kivenni a bárdokat, miután oly hivatalos hatalommal vannak választva, hogy tőlök nincs felelbezés. Tizenkét királynak látszottak, és a rémület sokszorozódék nem csak az alsó rendnél, hanem a legelőbbkelő patriciusoknál is, a kik azt hívék, csak okot és alkalmat keresnek az öletésre, úgy hogy ha valaki a senatusban vagy a nép között csak egy szabadságra emlékező szót is találna ejteni, vegyék elé a veszzőket és a bárdokat a többiek elijesztésére. Mert a felelbezés eltörlése által nem csak nem volt semmi védelem a népben, hanem közmegegyezéssel a közbevetést is megszüntették volt: holott az előbbeni decemvirek eltűrték volt, hogy valamely tisztársok közbenjárása által változtatás történhessék a tőlök hozott ítéletekben; sőt némelykor a néphez is utasítottak volt egy-egy ügyet, a mely az ők ítélete alá tartozni látszhatott. Darab ideig egyforma vala a rémület minden embernél: lassanként egészen a népre

kezde hárulni. Nem bántották a patriciusokat; az alsóbb rendűekkel önkényesen és kegyetlenül bántak; épen csak az embereket nézték, soha se az ügyet; mint a kiknél részrehajlás bír az igazság erejével. Otthon koholták az ítéleteket, a forumon csak kihirdették. Ha valaki valamelyik ellen tisztársához falyamodott, úgy jött el attól, a kihez fordúlt volt, hogy megbánta, mért nem maradt meg az első ítéletével. A nélkül, hogy valaki megindította volna, az a vélemény is terjedett volt el, hogy nem csak a jelen igazságtalanságra kötöttek czinkosságot, hanem esküvel titkos szövetségre is léptek a végett, hogy tisztújító gyűlést ne tartsanak többé, hanem holtig tartó decemvirségben tartsák meg a már egyszer birtokokban levő uralkodást.

II.

Tacitus I. évkönyve 34 és 35 fejezetei.

34. De Germanicus annál nagyobb erőfeszítéssel küzde Tiberius mellett, mennél közelebb állott az uralkodás reményéhez. A sequanusokat és a belgák legközelebb eső törzseit felesketé az iránta való hűségre. Azután a legiók zavargása hallatára legottan útnak indulván, a tábor előtt eleibe jövének, földre szegzett szemekkel, mint a bűnbánók. Miután beérkezett a sánczkerítésbe, zavaros panaszhangok kezdenek hallatszani. Némelyek megfogván kezét, mint ha meg akarták volna csókolni, szájokba dugák ujjait, hogy tapogassa meg fogatlan inyöket; mások mutogatták a vénségtől öszszegörnyedt tagjaikat. Látván, hogy nagyon rendetlenül gyülekezve állják körül, megparancsolá, álljanak külön, kiki a maga manipulusába; azt felelék, hogy így jobban fogják hallani; hozzák tehát elő a zászlókat, hogy bár ezek különítsék el a cohorsokat: csak vontatva engedelmeskedének. Ekkor beszélni kezdván az Augustust illető isteni tiszteletről, áttere Tiberius győzelmeire és diadalaira, különös dicsérettel emelvén ki azon szép tetteket, a melyeket Germaniában épen a legiókkal vitt volt végbe. Ezután kiemelé Italia egyetértését, Gallia hűségét, a mindenütt uralkodó csendet és

egyességet. Mind ezt csendesesen vagy halk morajjal hallgatók végig. — 35. A mint a lázadást érinté, kérdezvén, hol van a katonai józan magaviselet, hol a régi szép fegyelem, hová üzték a tribunusokat és centuriókat; valamennyien testeiket meztelenítik meg, sebhelyeiket és az ütlegek jeleit hányják fel, majd panaszt emelnek zavaros kiáltással a szolgálat-felmentési díjak, a csekély bér és kemény munka ellen, különösen meg is nevezvén a sánczolást, árkolást, takarmány, hadiszer és fa egybehordását, és még egyebet, a mit akár szükségből megtétetni, akár a tábori henyélés ellen való szernek kigondolni szoktak. Legborzasztóbb kiáltás hangzott a vén katonák soraiból, a kik harmincz vagy még több szolgálati évet számlálván, kérték, segítsen a kimerülteken, ne hagyja őket a folytonos sanyarúságban elpusztulni, hanem eszközölje ki, hogy ériék végét az oly fáradalmas katonáskodásnak, és ne kelljen nyugalomban inséggel küzdeniök. Akadának olyanok is, a kik a megdicsőült Augustustól nekik hagyományozott pénzt követelék, Germanicusnak minden jót kívánván; sőt készeknek mutatkozáának, ha netalán vágnék az uralkodásra. Ekkor, mint ha a bűn ragálya megfertőztette volna, leugrék a tribunalról. De a mint távozott, neki szegzék fegyverciket, fenyegetődzvén ha nem tér vissza. Ő pedig felkiáltván, hogy inkább akar meghalni mint hűségét megszegni, kirántá kardját oldala mellől, és felemelvén mellébe döfi vala, ha a közel állók meg nem ragadják jobbját és vissza nem tartóztatják . . . . .

III.

Végzem egy darab bibliafordítással. Hogy jobban tűnjék szembe, mint találunk az én elveim a kifejezendő eszmékhez és miben tér el az én magyarságom az eddig követettől: egymásután ide teszem a héber eredeti, a LXX. görög és a vulgata latin szövegét, azután rendre a Káldi és Károli fordításait, és végzem a magamén.

Sámuel I. könyv, 1. fejezet.

A) Héber eredeti szöveg.

וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מִן־הַרֻמָּתִים צוּפִים מֵהָר אֶפְרַיִם
 וּשְׁמוֹ אֶלְקָנָה בֶן־יִרְחָם בֶּן־אֱלִיהוּא בֶן־תָּחוּ בֶן־צוּף
 אֶפְרַתִּי : וְלוֹ שְׁתֵּי נָשִׁים שֵׁם אַחַת חַנָּה וְשֵׁם הַשֵּׁנִית
 פִּנְנָה וַיְהִי לִפְנֵנָה יְלָדִים וּלְחַנָּה אֵין יְלָדִים : וְעַלָּה
 הָאִישׁ הַהוּא מַעֲרֹו מִיָּמִים יְמִמָּה לְהַשְׁתַּחֲוֹת וּלְזַבֵּחַ
 לַיהוָה צְבֹואָת בִּשְׁלַח וְשֵׁם שְׁנֵי בָנָיִם עָלָיָהּ חֲפָנִי וּפְנֵחָם
 פָּחִים לַיהוָה : וַיְהִי הַיּוֹם וַיִּזְבַּח אֶלְקָנָה וַנֶּתַן לִפְנֵנָה
 אֶשְׁתּוֹ וּלְכָל־בָּנֶיהָ וּבְנוֹתֶיהָ מְנוּת : וּלְחַנָּה יָתֵן מְנָה
 אַחַת אֶפֶסִּים כִּי אֶת־חַנָּה אָהָב וַיְהִי סָגֵר רַחֲמָה :
 וּבַעֲסָתָה צָרָתָה גַם־כַּעַס בַּעֲבוּר הָרַעְמָה כִּי־סָגֵר
 יְהוָה בַּעַד רַחֲמָה : וּבֵן יַעֲשֶׂה שָׁנָה כְּשָׁנָה מִדֵּי עַלְתָּה
 בְּבֵית יְהוָה בֵּן חֲבַעֲסָנָה וַתִּבְכֶּם וְלֹא תֵאבֹל :

B) Görög szöveg.

"Ἀνθρῶπος ἦν ἐξ Ἀρμαθαῖμ Σιφὰ ἐξ ὄρους Ἐφραῖμ, καὶ ὄνομα αὐτῷ Ἐλκανὰ υἱὸς Ἰερεμεὴλ υἱοῦ Ἡλιοῦ υἱοῦ Οὐκὲ ἐν Νασιβ Ἐφραῖμ. Καὶ τούτῳ δύο γυναῖκες· ὄνομα τῇ μιᾷ, Ἄννα· καὶ ὄνομα τῇ δευτέρῃ, Φεννάνᾳ. καὶ ἦν τῇ Φεννάνῃ παιδίᾳ· καὶ τῇ Ἄννῃ οὐκ ἦν παιδίον. Καὶ ἀνέβαινεν ὁ ἀνθρῶπος ἐξ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας ἐκ πόλεως αὐτοῦ ἐξ Ἀρμαθαῖμ προσκυνεῖν καὶ θύειν κυρίῳ τῷ Θεῷ σαβαώθ εἰς Σιλόμ. καὶ ἐκεῖ Ἡλὶ καὶ οἱ δύο υἱοὶ αὐτοῦ Οὐρὶ καὶ Φινεὲς ἱερεῖς τοῦ κυρίου. Καὶ ἐγενήθη ἡμέρα, καὶ ἔθυσεν Ἐλκανὰ, καὶ ἔδωκε τῇ Φεννάνῃ γυναῖκί αὐτοῦ, καὶ τοῖς υἱοῖς αὐτῆς μερίδας. Καὶ τῇ Ἄννῃ ἔδωκε μερίδα μίαν, ὅτι οὐκ ἦν αὐτῇ παιδίον, πλην ὅτι τὴν Ἄνναν ἡγάπα Ἐλκανὰ ὑπὲρ τάντην. καὶ κύριος ἀπέκλεισε τὰ περὶ τὴν μήτραν αὐτῆς, ὅτι οὐκ ἔδωκεν αὐτῇ κύριος παιδίον κατὰ τὴν θλίψιν αὐτῆς, καὶ κατὰ τὴν ἀθυμίαν τῆς θλίψεως αὐτῆς. καὶ ἠθύμει διὰ τοῦτο, ὅτι συνέκλεισε κύριος τὰ περὶ τὴν μήτραν αὐτῆς τοῦ μὴ δοῦναι αὐτῇ παιδίον. Οὕτως ἐποίει ἐνιαυτὸν κατ' ἐνιαυτὸν, ἐν τῷ ἀναβαίνειν αὐτὴν εἰς οἶκον κυρίου· καὶ ἠθύμει, καὶ ἔκλαιε, καὶ οὐκ ᾔσθιε.

C) *Latín szöveg.*

Fuit vir unus de Ramathaim sophim, de monte Ephraim, et nomen ejus Elcana, filius Jeroham, filii Eliu, filii Thohu, filii Suph, Ephrataeus : Et habuit duas uxores, nomen uni Anna, et nomen secundae Phenenna. Fueruntque Phenennae filii : Annae autem non erant liberi. Et ascendebat vir ille de civitate sua statutis diebus, ut adoraret et sacrificaret Domino exercituum in Silo. Erant autem ibi duo filii Heli, Ophni et Phinees, sacerdotes Domini. Venit ergo dies, et immolavit Elkana deditque Phenennae uxori suae, et cunctis filiis et filiabus ejus partes : Annae autem dedit partem unam tristis, quia Annam diligebat. Dominus autem concluderat vulvam ejus. Affligebat quoque eam aemula ejus, et vehementer angebat, in tantum ut exprobraret quod Dominus conclusisset vulvam ejus : Sicque faciebat per singulos annos cum redeunte tempore ascenderent ad templum Domini : et sic provocabat eam. Porro illa flebat et non capiebat cibum.

D) *Káldi fordítása.*

Egy férfi *vala* Ramatáim Sófimból, az Efraim hegyéről és annak neve Elkana, Efrataeus, Jeroham fia, ki Eliu fia, ki Tohu fia, ki Suf fia *vólt* : és *vala* két felesége, egyiknek neve Anna, és a másiknak neve Fenenna. És Fenennának fiai *valának* ; Annának pedig nem *valának* magzati. És *felméggen* *vala* az a férfi az ő várasából rendelt napokon, hogy *imádkoz-nék* és *áldoznék* a Seregek Urának Silóban. Ott *vala* pedig a Héli két fia, Ofni és Finees, az Úr papjai. Eljőve azért a nap, és *áldozék* Elkana, és Fenennának a feleségének, és minden fiainak és leányinak részeket *ada* : Annának pedig egy részt *ada* szomorúan, mert Annát *szereti* *vala*. Az Úr pedig *bezárta* *vala* a méhét. *Gyötri* *vala* is ötöt az ő ellenkedője, és igen *kesergeti* *vala*, úgy hogy szemére *vetné* hogy az Úr *be-zárta* *volna* a méhét : és így *chelekedik* *vala* esztendőnként, mikor eljövén az idő *felmennének* az Úr templomába : és így *ingerli* *vala* ötöt, ő pedig *sir* *vala* és nem *eszik* *vala*.

E) *Károli fordítása* *).

Vala egy ember a Tzófeusok városából, az egygyik Rámából, mely v a g y o n az Efraim' hegyén, kinek neve Elkána, Jerohámnak fia : ki v ó l t az Elihú' fia, ki v ó l t a Tohu' fia, ki v ó l t a Sáf Efratéus fia. V a l á n a k pedig néki két feleségei ; az egygyiknek neve Anna, a másiknak neve Peninna. És Peninnának gyermekei *valának*; de Annának nem *valának* gyermekei. *Fel-mégýen vala* pedig esztendőnként ez az ember az ő városából, hogy *imádkoznék* és áldozatot *tenne* a seregeknek Urának Silóban, holott l a k n a k v a l a az Eli p a p n a k két fiai : Hofni és Fineás, az Úrnak Papjai. Es *vala*, hogy a mely napon áldozatot *tenne* Elkána ; Peninnának az ő feleségének, és mind az ő fiainak és leányinak részeket *megadja vala*. Annának pedig t s a k egy részt *ád vala*, a szebb falatot : mivelhogy Annát *igen szereti vala*, de az Úr az ő méhét *bezár-lottu vala*. Igen *boszzontja vala* pedig Annát az irigy gazdaszszony társa-is, és haragra *indítja vala*, *búsítván*, hogy az Úr *bezár-lotta volna* az ő méhét. És esztendőnként mind így *tselekszik vala* véle, valamikor az Úrnak templomába ő *fel-felmenne : boszzontja vala* ötet; és *sir vala* ő, és nem *eszik vala*.

F) *Az én fordításom.*

V o l t egy ember Ramathaim Zófimból, az Efraim hegy-ségéről, és neve v o l t Elkánah, v o l t p e d i g a Jerocham fia, e z m e g Elihú fia, e z m e g Tóchú fia, e z m e g Zúf fia Efraim törzséből. E z e m b e r n e k két felesége *volt*, az egyik neve *volt* Anna, a másiké Peninnah, Peninnahnak *voltak* gyermekei de Annának nem *voltak* gyermekei. Ez az ember időről időre *feljárt* a maga városából, hogy *imádkozzék* és *áldozzék* a seregek Urának Silóban, ott pedig az Éli két fia Chofni és Pinchasz *voltak* az Úr papjai. Egykor *áldozá* Elkánah és *ada* Peninnah feleségének és minden fiainak és leányinak részeket. Annának pedig (egy) kettős részt *ada*, mert *szerette* Annát, n o h a *bezárta volt* az Úr a méhét. Vetélytársa pedig haragig *boszzantotta, sértegetvén* ötet azzal, hogy az Úr *bezárta* méhét. Így *tett* esztendőről esztendőre, valahányszor *felment* Jehovah házához így *boszzantá*, úgy hogy *sírt* és nem *evék*.

*) A ritkítva szedett szók pótlékok.

AKADEMIAI ÉS OSZTÁLYI TÁRGYALÁSOK.

— A jan. 2. tartott ö s z v e s a k a d e m i a i ü l é s b e n (elnök gr. Dessewffy Emil úr a Főherczeg-General-Kormányzó úrnak Bécsben dec. 30. kelt h. leírata olvastatott, melyből az akademia értesült, mi szerint a nagy gyűlésből dec. 16-kán felterjesztett tudósokat az akademiai levelező tagjaivá kinevezni, a külső lev. tagok választását megerősíteni méltóztatott. Sorozatuk így következik :

1. *A nyelv- és széptudományi osztályban* : Bérczy Károly úr Pesten, Engel József úr Kolozsvárt, Lichner Pál úr Pozsonyban, báró Podmaniczky Frigyes, Pompéry János, Salamon Ferencz urak Pesten ; — *K ü l s ő k* : Ahlquist Sándor úr Helsingforsban, Ewald Henrik úr Tübingában, Lönnrot Illyés úr Helsingforsban, Renan Ernő úr Párizsban.

2. *A törvénytudományi osztályban* : *k ü l s ő k* : Savigny Frigyes úr Berlinben, Welcker Károly úr Heidelbergben.

3. *A történelmi osztályban* : Kerkapoly Károly úr Pápán, Ötvös Ágoston úr Károlyfejevárt, Pesty Frigyes úr Temesvárt, Révész Imre úr Debreczenben, Xantus János úr Éjszak-Amerikában.

4. *A matematikai osztályban* : Lutter Ferdinand úr Pesten.

5. *A természettudományi osztályban* : Benkő Dániel, és Sauer Ignác urak Pesten.

— Következett az Elnök úr Pozsonyban, jan. 1. a titoknakhoz intézett következő levelének olvastatása, mely mély hála és örömmel hallgattatott :

„Sietek kegyeddel egy örömdetes hírt közleni. Az Igazgató Tanács rendelkezéséből az Akademia érdekében folyamatba tett aláírás megindult. A kalocsai Érsek ö Nagyméltósága levelét épen tegnap vettem, mely csak egy nappal kelt később, mint a hogy ezen fő úr az én levelemet vette. Ő Nagyméltósága az akademiai lak építéséhez 5000, az akademiai tőke öregbítéséhez 5000 ftal méltóztatott járulni.

Szívem mélyéből mondom, adjon az Isten nekünk sok ily fő papot és hazafit, ki ily módon köszönt be az új esztendőbe, ily igaz örömet nyújt a hazának, és ily példával megy elő !

Az Akademia, mely tudja, mendyire töltik be keblemet irányában a legjobb és legőszintébb kívánatok, osztolni fog örömben, hogy ezt épen ma írhattam meg kegyednek.

Vegyük ezt jó előjelnek ! Nem kívánhatunk magunknak jobbat, mint hogy nekem minél többször lehessen alkalmam ily híreket közleni a kezdődő esztendőben és az Akademiának minél többször azon öröme tőlem ilyeket érthetni.

Történetek már több aláírások is. De ezekről hivatalos tudományom nem levén, nem közölhetem.“

— A nagy gyűlés végzéséhez képest az *Értesítő* a folyó évtől kezdve három egymástól független sorban levén megindítandó, ú. m. külön a nyelv- és széptudományi osztályé Toldy Ferencz szerkesztése mellett, a philosophiai-, törvény- és történet-osztályoké Csengery Antal rtágé mellett, s a matematikai- és természettudományi osztályoké egy, az osztályok által kijelölendő tag gondolai alatt; ez intézkedés az elnökileg meghatározandó árakkal együtt kihirdettetni rendeltetett; egyszersmind az előadásokat tartó tagok oda utasítottak, hogy előadásaikat vagy egész terjedelmökben, vagy kivonatban legfőlebb az előadás utáni nap beadják, melyek is időrendben lesznek az *Értesítő*ben kiadandók, a mennyiben időt kívánó műmellékletek elkészülése azok adását el nem halasztja. Ha valamely akademiái előadás más organumban adatnék ki a szerző által, annak hol-megjelenése a kivonat végén feljegyzendő. Végre a székkfogaló beszédek és értekezésekre nézve határoztatott, hogy azok czentúl az akademia organumaiban jelenjenek meg.

Január 16. a mathem. és természett. osztályok ülését megelőzőleg a mélt. Elnök úr, örvendetes tudomásúl bejelentette azon gyűjtés eddigi eredményeit, mely az igazgatóság határozata folytán az akademia épületére és tőkéje szaporítására elnöki úton megindított.

	az épületre	az aiaptókéhez.
A kalocsai érsek	5000	5000
A győri káptalan	500	—
A kegyesrend	500	—
Gr. Nákö Kálmán	1000	4000
Gr. Apponyi György	1000	2000
Gr. Waldstein János	1000	2000
Ifj. gr. Zichy Ferencz	1000	2000
B. Jósika Sámuel	1000	2000
Wodiáner Albert	1000	4000
Wodiáner Mórícz	1000	4000
B. Podmaniczky Frigyes	500	1000
Gr. Bethlen József	500	500
Gorove István	1000	—
Hg. Pálffy Antal	1000	2000
Az esztergami főkáptalan	500	—
Lonovics József	100	—
Gr. Pallavicini Alfonz Lloyd részv.	2100	—
Szalacsy István	200	—
Budai takarékpénztár	2000	—
Gr. Almásy Dénes	2000	2000
A békés-esabaiak	500	—
Láugh Ignác	1050	1050

— A titkoknak benyújtotta a hozzá dec. 31-dikéig mint határnapig beérkezett következő drámai pályaműveket :

I. A *Teleki-jutalomra* hét vígjátékot, ú. m. :

1. *A színészet bolondja*, vígj. 3 felvon. Jelígeje : Szennyetlen áll a grátiák oltára stb. Kölcsey.

2. *Kétszáz arany*, vígj. 3 szakaszban. Jelígeje : Kinek nincsen pénze Ne menjen piacra.

3. *Ő csak ingerkedik*, ered. vígj. 3 felv. Jelígeje : Qui vit sans folie n'est pas aussi sage, qu' il le croit. La Rochefoucault.

4. *Compossessoratus*, vígj. 5 felv. Jelígeje : Coup de famille à la coup d' état.

5. *Két vőlegény*, vígj. 5 felv. Jelígeje : Az emberiség hasonló a birkanyájhoz, melyet egy számár vezet s mely egy üres kolomp után tűznek víznek neki mén.

6. *A lángész*, ered. vígj. 3 felv. Jelígeje : Anch' io sono pittore.

7. *Irma és Mari*, polg. vígj. 4 felv. Jelígeje : Házasság a vége minden jóra való regénynek.

II. A Karácsonyi-jutalomra tizenkét pálya-dramát.

1. *Egy árva király*, tört. dráma 5 felv. Jelígeje : Gyermek királyt ... ad az isten haragjában A nemzetnek kit megver.

2. *More*, tragoedia 5 felv. Jelígeje : Nemzeti fény a czél. Hogy el érdd, forj egybe magyar nép. Kölcsey.

3. *Sámuel király*, eredeti történeti dráma 5. felv. Jelígeje : Nincs egy áldás, nincs egy szem, Mely kísérjen lépteden ; És ha meghalsz, nincs egy köny kemény sírgöröngyödön. Czobor Kornelia.

4. *Nagyraugyás*, dráma 5 szak. Jelígeje : A mint vetsz, úgy aratsz.

5. *Az idélet napja*, ered. tört. dráma 4 felv. Jelígeje : Kezemben tartom fejedet. Szigligeti.

6. *Kereszt és félhold*, ered. tört. dráma 5 szak. Jelígeje : Nem a bécsi visszaveretés hanem Budavár, a török birodalom előkapujának visszafoglalása által lön a félhold hátrányára el döntve azon óriási küzdelem, melyet a török nép páratlan vitézséggel századokig folytatt a keresztény világ ellen. *Held és Korvin világtörténete*.

7. *Jog és bitorlás*, tört. dráma. Jelígeje : Föl a sisakkal !

8. *Csák*, szomorújáték 5 felv. Jelígeje : Victrix causa Diis placuit sed victa Catoni. Ez az önzetlenség tragoediája.

9. *Csák Máté*, ered. tört. dráma 5 felv. Jelígeje : Hazádnak rendületlenül Légy híve ó magyar. *Vörösmarty*.

10. *Nemes bossú*, dráma 5 szak. Jelígeje : Mostan midőn művem bevégezém, Jutalmat kérek én, ha az szabad s igazságos.

11. *A titkos iratok*, ered. dráma 5 felv. Jelígeje : Hit és bizalom.

12. *A harmadik magyar király*, tragoedia 5 felv. Jelígeje : Oly jó vala el kelle vesznie.

A jelíge levelek az akademia és Kubinyi Ágoston tt. pecsétei-

vel lezárva a levéltárnoknak adattak át őrzés végett, a pályaművek pedig az osztálynak adattak át bírálat eszközzése végett, a Teleki-pályázathoz a nemz. színház intendánsa is felszólítandó levén a színház részéről két bíráló kiküldése végett.

— *Előadás* : Deáky Zsigmond tiszt. tag székfoglaló beszéde.

— A philosophiai-, törvény- s történettudományi osztályok ülésében január 23. (elnök b. Eötvös József alelnök úr), az osztályi tárgyak előtt a titoknak a következő új adományokat és alapítványokat jelentett be :

	az épületre	az alaptökhöz.
Simor János győri püspök	1000	4200
Gr. Gyulai Ferencz cs. kir. hadi szer		
tárnagy	900	1000
Rimaszombat városa közs. vál.	1000	1000
Gr. Erdődy Sándor	1000	1000
Gaganetz József eperj. gg. püspök	100	—
Kalocsai főkapitány	500	525
Nehiha János kalocsai nagyprepost	200	200
Gr. Pálffy Pál	1000	2000
Gr. Pálffy-Daun Ferd. Lipót „	100	100
Sopronyi takarékpénztár	50	—

A pénztárnok által bejelentett összegek :

Bossányi László	52. 52	52. 52
A szombathelyi káptalan	500	—
Girk György pécsi püspök	525	525
Kecskemét városa	2100	2100
B. Bezsán János	1000	2000
Cséry Lajos pesti ügyvéd	—	1000

— Ezek után olvastatott Dr. *Korányi Frigyes* úrnak Nagykállóban jan. 18-kán kelt levele, melyben a Kazinczy Ferencz évszázados ünnepe iránti részvét tanusításául szabolesfnai közt megnyílt újabb aláírásról tudósítja az akademiát, mely a hazai történelmi irodalom fejlesztésére fordítani kéri. Az aláírás 303 ft. és 3 db. aranyat teszen, abból befizettek s beküldettek a következő tételek :

Korányi Frigyes	25
Hubafy Mihály	25
Veszprémy János	10
Nagy János	5
Tóth	2
T. Nagy Lajos	20
Ferenczy Lajos	10
Dr. Bleuer Miklós	3
Pokora	3
Schenk Emil	10

Gencsy Ferenczné	20	
Özv. Gencsy Sámuelné	5	
Draveczky Mathild	5	
Kállay Ákosné	10	
Hubafy Sándor	10	
Fedák Alajos káplán	1	
Hubert József plebános		1 arany
Nagy István	5	
Dr. Pozsonyi János	5	
Gencsy Irén	5	
Gencsy Zsigmondné	20	
Böszörményi László	20	
Gömöry Pálné	10	
Szunyoghy Albert		2 arany
Kállay Emil	5	
Szabó Sándor	3	
Névtelen	2	
Bónis Sámuelné	5	
Bónis Málvin	3	
Szabó János	10	
Papp Antal	3	
Újhelyi Sándor	5	
Kohn Ábrahám	10	

Az öszlet hova fordítása iránt, tekintettel az aláírók szándékára a Történelmi Bizottmánytól váratik vélemény.

— A január 30. tartott akademiái öszves ülésben az Elnök gr. Dessewffy Emil úr a következő újabb adományokat és alapítványokat jelentette be :

	az épületre	az alaptökhöz.
B. Vay Lajos	400	—
Nyitra városa község tanácsa	200	—
Farkas Imre sz. fejérvári püspök	525	525
Karczag város tanácsa	50	50
Karczag város közbirtokossága	750	750
Gr. Almásy Kálmán	1000	2000
Gr. Erdődy Erse	525	525
Gr. Széchen Miklós	—	1000
B. Ambrozy György	250	250
B. Sennyey Pál	1000	1000
B. Baldacci Antal	200	—
Gr. Pálffy József	1000	1000
Balassa János ktanácsos	500	2000
Karap Sándor gyűjtése : Csanak József és Szabó Lajos István-gőzhenger-malom-társulati igazgatók	—	1000
Csanak József külön	500	—
A gyűjtő	30. 85.	—

	az épületre	az alaptőkéhez.
Egyéb adakozók	200. 65.	38. 50.
(s így együtt 731 f. 50 és 1038 f. 50 kr.)		
Murányi Ignác temesi birtokos	300	500
Pesty Frigyes, a „Delejtű” szerkesztőjének gyűjtése	1184. 20	50
— úrbéri papirosban	105	—
— aranyban		1 arany
(Ez összegekhez nagyobb tételekkel járulván: Pesty Frigyes 100 ft., Bersuder Lajos 100 ft., Kövér János 50 és 50 ft., Túry Sámuel ügyv. 80 ft., Janicsáry Ignác 100 ft.) stb.		
Gr. Bethlen Adám.	525	525 ú. p.
Patay József	100	—
Tasner Antal	50	50
Jiringer József pozsonyi polgár	100	400
Győri kölesönös biztosító társaság	500	—
Zilahi műkedvelő társaság	60	—

— *Az osztályok bizottmányi üléseire* nézve határoztatott: 1. az elnökséget mindenkor a helyben levő és működő idősb tiszteleti vagy rendes tag viseli; 2. a levelező tagok is meghivandók, kik azokban tanácskozó szavazattal bírnak.

— A nyelv- és széptudományi osztálynak szinte január 30-dikán tartott ülésében (elnök: gr. Dessewffy Emil elnök úr):

Székhogyaló előadások: A magyar néphúmorról, *Jókai Mór* lt.

A magyar íge időformáiról, *Fényi Henrik Lajos*.

Toldy Ferencz, titoknok.

AKADEMIAI ÚJDONSÁGOK.

AKADEMIAI EMLÉKKÖNYV A KAZINCZY FERENCZ SZÜLETÉSE ÉVSZÁZADOS ÜNNEPÉRŐL oct. 27. 1859. — Pest, 1859. 4r. 83 l. Kazinczy márvány mellszobrának fényírt másával. Diszkiadás. Ára 1 ft. 50 kr. újp.

Tartalma: 1. Magasztaló beszéd K. F. felett *b. Eötvös Józseftől*. 2. K. F. emlékezete, jutalmazott költemény *Szász Károlytól*. 3. Futó pillantás K. F. írói pályájára, *Toldy Ferencztől*. 4. Hymnus K. F. százados ünnepén, koszorúzott költemény, *Tompai Mihálytól*. 5. Zárszó, *gr. Dessewffy Emil*től. 6. Jelentések a Kazinczy-pályázatról. 7. képző és irodalmi művek a Kazinczy-ünnepen.

KAZINCZY FERENCZ ÉS KORA. Írta *Toldy Ferencz*. Első rész: I. II. könyv. Pest, 1859. 4r. 148 és XXIII lap. Az egész munka, melynek második része (III. IV. V. könyv) az elsőnél bővebb, s a tavasz folytán jelenik meg, két arczképpel, diszkiadásban 8 újft.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A
NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

II. SZÁM.

AZ IGESZÓ MÓDALAKAI A MAGYAR ÉS ROKON NYELVEKBEN.

RIEDL SZENDE lt.
SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉSE.
Olv. febr. 27. 1860.

Tekintetes Tudományos Akadémia!

Miután azon döntő eredményű nyelvészeti nyomozások, melyek egy évtized óta hazánkban is ernyedetlen szorgalommal, s tagadhatatlan sikerrel folytattatnak, a magyar nyelvnek oly sokáig kétségbe vont rokonságát az úgynevezett altaji nyelvekkel tudományos világosságra felderítették, különösen pedig a magyar és legtöbb finn nyelvek közti egyezést és különbséget nem csak a kész vagyis nyelvtanilag kifejlesztett szókön, hanem ezeknek egyes alkatrészein, s kiváltképen a gyököktől elválasztott nyelvtani alakok nagyobb részén is meghatározták : nem marad egyéb hátra, mint hogy a már megtört úton indulva tovább hatoljunk, s miután az egyfajú nyelvek egymást kölcsönösen kiegészítik s magyarázzák, a további egybevetést azon altaji nyelvekre is terjesszük ki, melyek a magyartól távolabb esvén, nálunk eddig csekélyebb figyelemre érdemesítették. Minél inkább fog tágulni nyo-

mozásunk látköre, annál kisebb lesz a korlátozottsággal szükségképen karöltve járó elfogultságból származható hibázás veszedelme; s annál biztosabbak lesznek kutatásunk eredményei, minél több tény fog tanúskodni mellettök, vagyis minél szélesebb alapra fogjuk azokat fektetni. Ezen elv alkalmazható ugyan minden tapasztalati tudományra, mégis különös kiváló fontossággal bír az altaji nyelvészet körében, hol t. i. olyan ős szerkezetű, s annyira átlátszó nyelvnek, mely mint a szanszkrit az árja nyelvújban biztos útmutatóul szolgálhatna az egybevetésnél, továbbá az egyes nyelvek fokenkénti fejlődését mutató régiebb nyelvmelékek hiányában nagyobb részt csak azon elméleti következtetések bírnak valódi tudományi érvényességgel, melyeknek bizonyosságáról az egész nyelvfajból vont tények kezeskednek. Azonban ilyen nyomozás, mely mindon rokon nyelvekre terjeszkedik, s így az egész altaji faj összehasonlító nyelvtanának készítésével azonos, mindenféle részletes előmunkákat tesz fel, melyek az összes nyelvfajban elszórt s együvé tartozó tényeket összeállítják, vagy pedig a nyelvek egyes jeleneteit az egész nyelvfaj tekintetbe vételével meghatározzák, szóval: az altaji nyelvészet szükséges munkásokat, kik az egyes köveket előkészítik, s a szükséges anyagot összehordják, melyből idővel az összehasonlító altaji nyelvtan nagyszerű épülete fog alakulni. Ilyen munkás vagyok én magam is, valamint ezen értekezés szinte nem egyéb, mint összehordott anyag-gyűjteményemből választott egy kö, melyet a jelen, reám nézve oly ünnepélyes alkalommal a Tekintetes Tudományos Akademiának bemutatni bátorodom.

Módnak nevezzük azon gondolkodási alakot, melyben az ítélő szellem az igező alanyát a tulajdonítmánynyal összekapcsolja. Ezen gondolkodási alaknak külső megjelölése az igezőn adja az *ige módalakát* (modus verbi).

A mód ezen fogalmából következik, hogy az tulajdonképen csak az úgynevezett határozott igeire (verbum finitum) vonatkozhatik. Az igeének névszói alakai, az úgynevezett hártalan mód (infinitivus), a részesülők stb. magokban véve nem módok, valamint a többi névszók sem, melyek habár némely ide tartozó (mordvin, jakut, szamojéd) nyelvekben az

igékhez járuló idő- és személyragokat magokhoz veszik is, s ezen tekintetben az igékkel megegyeznek, módokat még sem képeznek.

A mód fogalma a valódiságra, lehetőségre, és szükségességre vonatkozik, melyek a nyelvekben következő módokat képeznek.

A valódiság módja a *jelentő mód* (indicativus); írok, írtam, írni fogok.

A lehetőség módja a *foglaló mód* (conjunctivus), mely azonban négy külön alakra oszlik. Ha t. a lehetőség tárgyilagoss, azaz külső körülményektől függő, azon esetben a feltételező vagy ténylegesen, pl. akarom, hogy jőj, vagy pedig csak a gondolatban van meg, pl. ha tudnám, megmondanám. Az első esetben a függő mód *foglaló* (subjunctivus), a másodikban *feltételes* (conditionalis). — Ha pedig a lehetőség nem tárgyilagoss, hanem alanyi, mely csak a beszélőnek szellemében van meg, az vagy olyannak ismertetik el, pl. írhatok, s ez a *tehető mód* (potentialis), vagy pedig csak kívánsatlik: bár jőne! megadja az ég stb. s ez az *óhajtó mód* (optativus).

Az alanyi szükségességet a *parancsoló mód* fejezi ki (imperativus); írj! jőj!

Azonban ezen, logikai határozmányokon alapuló módrendszerrel, különösen pedig a foglaló négy alakával az igék valósított módalakai nem egyeznek meg tökéletesen egy nyelvben sem. Valamint más tekintetben, úgy a módok megjelölésében is az egyes nyelvek többé vagy kevésbé maradnak hátra a szoros gondolkodástan kívánsalmi mögött. Azért is a módalakok száma a különféle nyelvekben különböző. Így pl. a latin és német nyelv csak egy-egy foglaló módot fejlesztettek ki, melynek különböző ideji a lehetőség többi módjait helyettesítik; ellenben a görög nyelv a foglalón kívül még különös óhajtóval is bír stb.

Miképen feleltek meg az *altaji* nyelvek a fentemlített, fogalmilag megállapított módrendszernek, s milyen eszközöket használtak fel a logikai módalakok valósítására, a következő sorokban fogjuk látni.

Valamint az árja, úgy az altaji nyelvekben sem bír a jelentő mód különös tevőleges jeggyel, s épen csak ennek

hiánya által, tehát nemlegesen különbözik a többi módoktól, melyek rendesen különös jellemző ragok által bélyegeztetnek meg. És pedig.

1. A magyar-finn nyelvekben.

A parancsoló mód különösen csak a második személyre vonatkozik. A többi személyekre nézve a parancsoló mód inkább csak felszólító, kérő vagy óhajtó értelemmel bír. Ennél fogva kiváltképen az egyes számú 2. személy az, mely az altaji nyelvekben sajátos módon képeztetik, holott a többi személyeket az egyes nyelvekben majd az óhajtó, majd a foglaló vagy kívánó mód, majd végre a jelentő módnak egyes alakai helyettesítik. Említésre méltó az is, hogy az altaji nyelvekben szintúgy, mint az árja fajban a parancsoló mód egyes számú 2. személyénél az alanyt jelentő személyrag rendesen hiányzik; s a közvetlen parancs a csupasz, vagy módbélyeggel ellátott ige-törzs által fejeztetik ki. Ezen módbélyeg a magyar nyelvben *-j*; pl. *írj, várj*, minden tovább bi személyrag nélkül, melyet azonban a tárgyi igeragozás előtűntet: *várjad, írjad*; bár itt is a nyelv a parancsoló mód sajátos alakrovidségét az összevont alakok által: *várd, kérd*; ügyekszik fentartani. — Egyébiránt ezen parancsoló módbélyeg az igeragozásban különben előforduló *j*-től külsőképen is különbözik keményebb izülése által; melynél fogva a törzsvégi *t*-re sziszegítő befolyást gyakorol: *lásse. h. látj, bonts e. h. bontj* stb. A többi személyekben a tágasabb *ja, je* alakban fordul elő a módrag, mely — mint a rokon nyelvek mutatják — eredetileg óhajtó értelemmel bírt, valamint a magyar parancsoló mód alakai nemcsak a közvetlen parancsot, hanem azon óhajtást is kifejezik, hogy az alany munkásságát nyilvánítsa; pl. *adja az Isten*; — ezen esetben a 2. személy *-sza, -sze* ragot, mely ezen értelemben a rokon nyelvekben, különösen a mongolban is megvan, vesz magához; pl. *adsza, mondsza*. — A foglaló mód a parancsolóval azonos. — A feltételes mód, mely az óhajtó módot is helyettesíti, *-na, -ne* jellemraggal bír, melynek rövid véghangzója a személyragok előtt megnyújtatik: *írna, ír nál, ír ná nk* stb. Ezen megnyújtása a véghangzónak, mely különben is a jelentő mód végzetlen múltjának ragjával (*a, e*) annyiban egyez meg, hogy az egyes szám első

személyében alhangú törzsek után is felhangú alakát (ék) megtartja, azt sejteti velünk, hogy a magyar feltételes mód nem egyéb, mint végzetlen múlt idejű képzés, és pedig olyan törzsből, melyen a feltételes jelentés *-n* raggal van megjelölve, mely azonban jelen időt magából nem fejlesztett ki. Ezen *n*-nel, mint a foglaló, óhajtó vagy feltételes módfogalom hordozójával az altaji nyelvek körében még gyakran fogunk találkozni. Az eléadott módokon kívül Boller a magyar nyelvben még *-hat*, *-het* raggal bíró tehetős módot is hoz fel, de miután az ezen raggal ellátott igék minden más módok ragjait is magokhoz veszik, a *-hat*, *-het* nem tekinthető módbeli ragnak, hanem inkább képzőnek, mely mindennemű igékből tehetős értelmű igetörzseket alkot.

A külső képen is egymástól elkülönözött módalakok csekély száma-, és egyszerű képzésére nézve a magyar nyelvhez igen közel jár az *osztályák nyelv*, mely szinte a minden jelölmbetűt nélkülöző jele ntő módon kívül csak a parancsolót és foglalót különbözteti meg. A parancsoló 2. személy az egyszerű igeragozásban *a*-ra, a tárgyiban *e*-re végződik, minden személyrag nélkül; pl. irtisi nyelvjárásban; *men-a*; szurgut. ny. *men-e* (menj), *pan-e* (tedd). A kettős és többes számú 2. személyben szinte hangzó (irt. ny. *a*, szurg. *i*) todatik az igetörzs és a személyragok közzé; pl. irt. *men-aden*, szurg. *men-i-ten* (menjetekek ketten); irt. *men-a-da*, szurg. *men-i-teh* (menjetekek). Az on vélemény, hogy ezen hangzó eredetileg bizonyos, a magyar *-j*-nek megfelelő torokmássalhangzóval össze volt kötve, vagy pedig az utólsót helyettesíti, mind a három számú harmadik személye által erősített meg, melynek ragja *g*, s mely az egyesszámban *ŋ*-vel a szurgutnyelvjárásban *ch*-val váltakozik, s a személyragot (*at*) vagy felveheti vagy nélkülözheti; pl. irt. ny. *men-ag*, *men-a'ŋ*, *men-ag-at*, *men-aŋ-at*, szurg. ny. *men-ech*, *men-eŋ-at*, (menjen). Irt. ny. *men-ag-en*, szurg. *men-igen-at* (menjetekek ketten); irt. ny. *men-ag-et*, *men-at*; szurg. *men-idat* (menjenek). A parancsoló mód első személye hiányzik, s a jelentő mód jövő idejének megfelelő alakai által pótoltatik, mely eljárás némely rokonnyelvekben, nevezetesen a jurák, tavgi és jensiszi-szamojedben, továbbá a mongolban is divatos. A foglaló mód csak a szurgut nyelvjárásban bír még

sajátságos alakokkal, melyeknek jellemragja *ŷ*; pl. *men-ŷam* (hogy menjek); *men-ŷan* (hogy menj). *men-ŷat* (hogy menjen). Ellenben az irtisi nyelvjárásban ugyanazon módot a jelentő mód alakai s *adaŷ* szó fejezik ki: *menem* vagy *mendam adaŷ* (menjek); *menen v. mendan adaŷ* (menj); *menőt v. ment adaŷ* (menjen) stb. — Ezen alakok helyettesítik az óhajtót, és a feltételest is, melynek számára az osztyákban különös képzések nincsenek meg. A mi pedig az *adaŷ* szót illeti, azt már Castrén *at* gyökre vezette vissza, és Boller a jakut létigével (*āta*), mely ugyanott a foglaló mód kifejezésére használtatik, azonosította. E szerint *adaŷ* nem egyéb, mint foglaló módja *at* gyökö létigének, melynek végbetűje *ŷ* a fentebb említett foglalói módraggal azonos. Másrészt ezen *ŷ*-nek meg egyezése a parancsoló jellembetűjével azt mutatja, hogy az osztyák nyelvben is ezen két mód képezése ugyanazon nézetten alapszik, mely a magyar parancsoló-foglalót alkotta.

A *vogul* nyelvben a parancsoló mód 2. személye a jelentő mód megfelelő személyétől csak rövidebb alaka által különbözik: *oln* (légy) — *olén* (vagy); *olén* (legyetek ketten), — *oleén* (ketten vagytok); *olén* (legyetek) — *oleen* (vagytok). A 3. személy azonos a jelentő mód harmadik személyével; *oli* (legyen és van) — *olei* (legyenek és vannak ketten); *olet* (legyenek) — *olét* (vannak). Hunfalvy a vogulban a foglaló mód egyes nyomaira is akadt, melyek *i* jellembetűvel bírnak, s így a magyar foglaló alakaihoz legközelebb állnak; *oleim v. oliem* (legyek), *olein v. olien* (légy) stb. Van továbbá a vogulban különös feltételes mód is, melynek ragja *nu* szinte a magyar feltételes *na*, *ne* jellemzővel azonosnak mutatkozik; *ol-nu-m* (volnék), *ol-nu-n* (volnál), *ol-nu* (volna) stb., azonban még a múlt idejű (sze) raggal megtoldott törzsekhez is járúl; *kiet-sze-nu-m* (küldöttem volna), *kiet-sze-nu-n* (küldöttél volna), *kiet-sze-nu* (küldött volna) stb.

Sokkal több módalakot, mint az eddig érintett nyelvek, fejlesztett ki a tárgyi ragozása által szinte a magyar legközelebbi rokonának mutatkozó *mordvin nyelv*, mely a jelentő és parancsoló módon kívül kétféle foglalót, kétféle feltételest, továbbá különös óhajtót, s végre tehető módot is különböztet meg. A parancsoló mód 2. egyes személyében az igetörzshöz

k jellembetű járúl, mely *t*-vel váltakozik, s minden kétségen kívül a magy. *j*-s osztyák *ŋ*-vel azonos; pl. *szoda-k* (tudj), *tej-t* (tég); a többi személyekben a személyragok minden közvetítés nélkül ragadnak a csupasz tőszóhoz: *szoda-zo* (tudjon), *szoda-tanok* (tudjunk), *szoda-do* (tudjatok), *szoda-szt* (tudjanak); melyhez hasonló eljárást már a vogulban vettünk észre, s alább a szamojéd és török-tatár nyelvekben fogunk látni. — Az első foglalo *sza* módbélyeggel bír, mely nemcsak a magyar „*adsza, mondsza*“ féle óhajtó alakokban tartotta fen magát, hanem még több más altaji nyelvekben majd a foglalo, majd a feltételes és óhajtó mód bélyegzésére használta-tik, s magában a mordvinban is mint feltételes és tehetős módbélyeg, leginkább pedig mint jövő idejű rag szerepel; pl. *szoda-sza* (tudjak, tudhatok, tudni fogok); *szoda-szak* (tudj, tudhatsz, tudni fogsz); *szoda-szazo* (tudjon, tudhat, tudni fog) stb. A második foglalo ragja *-voli, -veli, -vli*, mely a tőszó és személyragok közzé toldatik; *szoda-volin* (hogyan tudjak), *szoda-volit* (hogyan tudj), *szoda-vol* (hogyan tudjon) stb. és a létigéből *vol* = magy. *vol* és *i*-ből áll, mely utólsót Boller a múlt idő ragjának nézi, én pedig annál hajlandóbb vagyok azt foglaloí jellemragnak (= magy. *j*, vogul *i* stb.) tartani, minthogy az ezen raggal képezett alakok nagyobbbrészt a jelenre, nem pedig a múltra vonatkoznak. — A feltételes mód a jelentő mód jelen idejének, vagy pedig a második foglalo módnak alakai s *deräj* szó által fejeztetik ki; pl. *szodan deräj* (ha tudnék), *szodat deräj* (ha tudnál), *szodi deräj* (ha tudna), stb. Ez utólsó nyilván segédige, mely a személyragokat magához is veheti, mely esetben a főige változatlan névszói alakban fordul elő; így: *szodin derän, derät, deräj* (tudnék, tudnál, tudna) stb. Az ekkép ragozott *deräj* tehát nem egyéb, mint foglalo módja oly igének, melynek gyöke a török-tatár *tur*-mak = magy. *tar-t* igékben is megvan. — Az óhajtó mód *-kszkel* óhajtó képzővel ellátott igetörzsnek múlt ideje; pl. *szodikszkelin* (szerettem volna tudni), szintúgy pótolják az igének magáraható alakai a tehető módot, mely azonban csak a tagadó mondatokban fordul elő: *a szodavan*, (nem tudhatok), *a szodavat* (nem tudhatsz), *a szodavi* (nem tudhat) stb.

2. A nyugoti finn nyelvekben.

Valamint a magyar-finn, úgy a nyugoti-finn nyelvekben sem bír a jelentő mód különös tevőleges jeggyel. A *szómi* nyelvben a parancsoló mód 2. egyes személyében a csupasz igetűhöz bizonyos kemény hehezet járúl, mely mint a szótag véghangja a szómi nyelv sajátosságos hangtörvényei szerint a szótag eleji mássalhangzóra gyengítő befolyást gyakorol, s a magy. *j*, mordvin *k* jellembetűkkel azonos; pl. *pidü'* (tarts), *opi'* (tanulj), *sulje'* (zárj) a következő törzsekből: *pitä*, *oppi*, *sulke*. A többi személyekben a töszó és személyragok közé *-ka*, *-kä* rag todatik, melyet bizonyos hehezet követ; *ol-kaan* = *olkahan* (legyen), *ol-kaamme* = *ol-kahamme* (legyünk), *ol-kaatte* (legyetek), *ol-kaat* (legyenek). Ezen *-ka*, *-kä* rag meg egyez ugyan a magyar parancsoló-foglaló *-ja*, *-je* jellemzővel, mégis a szómiban a személyragok előtt észrevehető hehezet, mely kétségtől bizonyos, eredetileg a módraghoz tartozó torokmássalhangzót helyettesít, ugyanazon ragnak bővebb alakát tünteti elő, t. i. *kak*, *käk*, mely alak a tatár nyelvekben is megvan, és pedig mint igenévi végzet, mely egy jövő időnek alapját képezi. A parancsolóhoz legközelebb áll az óhajtó mód. Valamint a magyarban a parancsoló mód alakai nem csak a közvetlen alakot fejezik ki, hanem a felszólítás, óhajtás megjelölésére is használatnak, úgy a szómiban is az óhajtó mód olyan raggal bír, mely csak homályos hangzója által különbözik a parancsoló mód ragjától. Ezen rag t. i. *-ko*, *-kö*, mely hasonlólag az igetűhöz járúl, s a személyragokat csak közvetítő hehezettel veszi fel; *ol-koon* = *ol-kohon* (volna). — A foglalóban a törzshöz *ne* módrag lép, mely a magyar feltételes első elemével azonos, s a többi altaji nyelvekben is a lehetőségi módok képzésére használatik. A feltételes mód ragja *isi*, melynek szótag eleji hangzója (*i*) a legközelebb rokon (eszt, lapp) nyelvekben nincs meg, sőt magában a szómiban is gyakran marad el. Ennélfogva, ha az első *i*-t csak köthangzónak tekintjük, a maradék *si* tűnik elő, mint a feltételes mód hordozója. Azonban ez is még *s+i* alkatrészekre oszlik, melyek közül az utolsó a múlt idő ragja, a sziszegő (*s*) pedig egyrészt a mordvin foglalóraggal (*sza*) egyez meg, másrészt a szómi foglaló *n*-nel azonos, mit annál kevésbé meglepőnek találhatunk, ha megfontoljuk, hogy a felhangzók

közt álló *n* a szómban rendszeren *s*-szel váltakozik; pl. *ihminen* (ember), *ihmiseltü* (embertől), *ihmiset* (emberek) stb. E szerint a szómi *si* szintűgy fogalmi, mint hangtani tekintetben hasonlít a magyar *na*, *ne* feltételes raghoz, mely utólsóban szinte a véghangzó a múlt időt bélyegzi.

Az eszt nyelv, mely általában véve a szómitól csak úgy különbözik, mint az egyik nyelvjárás a másiktól, elvesztette a foglaló módot, habár annak egykori bővebb használatát egyes maradványok, mint *ol-neb*, *olle* (e. h. *ol-ne*) stb. minden kétségen kívül helyezik. A parancsoló és óhajtó mód lepik egymást, vagyis csak egy módot képeznek, melynek többes számú 1. és 2. személye a parancsoló *-ka*, *-kã*; a 3. személy pedig az óhajtó *-ko*, *-kü* módragot foglalja magában; *ol-go* (legyen), *ol-gem* (legyünk), *ol-ge* (legyetek), *ol-go* (legyenek). A 2. egyes személyben a törzs végszótagjának előhangja gyengítettik *olle* e. h. *ol-ge* (légy), mi a szótag végén hehezetet tesz fel, bár ez mai nap külsőképen nem jelöltetik meg. — A feltételes mód képzője *si*, az ezt megelőző *i* nélkül (1. a szómban), mely helyett azonban az *s* kettőztetik (a dorpáti nyelvjárásban), vagy pedig a módrag elé *k* tétetik (a revali nyelvjárásban). Mind az *s*, mind a *k* azt sejteti velünk, hogy a feltételes módnak alapját képező igetörzs bizonyos hehezettel végződött, mely valószínűleg bizonyos torokhangot, mint ige-névi képzőt, helyettesített; pl. *ollesin* = *olleksin* = *ollésin* (volnék), *meie armastasseme*, reval. *meie armastaksime* (szeretnénk) stb.

A lapp nyelvben a parancsoló mód, szintűgy mint az esztben kétféle képzőt foglal magában, t. i. mind a három szám 2. személyében *-e*, az 1. és 3. személyében pedig *u* hangzót, mely elől azon torokmássalhangzó, mely a szómban és esztben megvan, elveszett; pl. *æle* (élj), *ællusz* (éljen), *ællu* (éljünk), *ælle* (éljetek), *ælluszga* (éljenek ketten); *ællup* (éljünk), *ællet* (éljetek), *ællusszek* (éljenek). — Hogy azonban ezen hangzókat egykor a megfelelő torokmássalhangzó megelőzte, a létige alakai: *læge* (légy), *lækkos* (legyen), *lækked* (legyetek) minden kétségen kívül helyezik. — A lapp nyelv különös foglaló móddal is bír, melynek ragja a jelen időben *csa*, a végzetlen múltban pedig *si* (csi). Ez utólsónak meg-

egyezése a szómi feltételes (*isi*) raggal első látásra szembe tűnik, bár az ezt megelőző hangzó a lappban is rendesen kiesik; *daghasim* (tennék), *ælesim* (élnék); s csak mássalhangzós végzetű törzsek után marad meg, mely esetben a módrag elé még *f* betűt vesz fel; *lifcsim* (volnék), *lifcsik* (volnál), *lifcsi* (volna) stb. Ha megfontoljuk, hogy a lapp nyelvben *k* torokhang *t*, *sz* és *s* előtt *f*-be megy át; pl. szómi: *makso* = lapp. *maf-szo*; szómi *kaksi* = lapp. *guoft* stb, a feltételes módrag előtti *f*-ben első látásra ugyanazon *k*-ra kell ismernünk, mely az esztben is *si* módrag előtt találtató, s mely alkalmasint nem egyéb, mint a törzshöz tartozó igenévi képző.

3. A keleti finn nyelvekben.

A szürjän nyelv tulajdonképen csak két móddal bír, t. i. jelentő- és parancsolóval, melyek azonban különös ragok által nem bélyegeztetnek meg. A foglalo és feltételező mód bizonyos viszonzszók, és a jelentő mód alakai által fejeztetnek ki. — Ellenben a votják nyelv a jelentő és parancsoló módon kívül, melyek különös jegyekkel nem bírnak, még feltételező módot is fejlesztett ki, melynek ragja *szal*; pl. *kera-szalmi* (kérnének), *kera-szaldi* (kérnétek), *kera-szalzi* (kérnének) stb. Ennek első része *sza* nyilván a mordvin *sza*, lapp *csa* raghoz hasonlít, és végmássalhangzója *l* alkalmasint a cselekvésnek vagy állapotnak tartósságát jelentő képző, mely ezen értelemben minden altaji nyelvekben bő használatban van. — A csere-misz nyelvben Castrén a jelentő módon kívül parancsolót és óhajtót különböztet meg. Ez utólsónak ragja *-ne*, melynek megegyezése a szómi foglaloval, s magyar feltételes óhajtóval szembe tűnik; pl. *lot-nem* (olvasnék), *lot-net* (olvasnál), *lot-nenü* (olvasnánk) stb. — A parancsoló 2. egyes személyében a csupasz törzs tűnik elő, melyhez néha, különösen kettős mássalhangzó után, *-a* hangzó járul; *lot* (olvass), *kolt-a* (ereszsz). A törzs néha *-ma*, *-mä* képzővel is bővül, melyhez többesben a személyrag járul; *loda-ma* (olvass), *loda-mada* (olvassatok). Néha a parancsoló 2. személy *-ok* ragot is vesz fel; *lot-ok* (olvass), *lotta-ok* (olvassatok) stb. A foglalo mód kifejezésére bizonyos viszonzszók szolgálnak, mint a szürjän és votják nyelvekben.

4. A szamojéd nyelvekben.

Ezekben Castrén a jelentő módon kívül, mely különös jeggyel nem bír, még parancsoló, foglaló, óhajtó, és kívánó módokat különböztet meg. A parancsoló 2. egyes személye az igetörzset tünteti elő, melyhez, valamint a szómiban, kemény hehezet járúl; pl. *mada'* (mess), *tawra'* (hozz), *mar,* (vigy el), *tä'* (hozz). Ezen hehezet az osztyák-szamojedban *k*-vá keményedik meg, s némely nyelvjárásokban *ʃ*-be megy át; pl. *tu-k* vagy *tuʃ* (evezz). Hogy ezen *k* a finn hehezettel, a magyar *j*-vel, mordvin *k*-val stb. megegyez, alig szükséges emlitenünk. A kettős és többes számú 2. személyben a személyragok közvetlenül járúlnak a törzshez, valamint a mordvin, vogul, török-tatár stb. nyelvekben; csak a kamasszin nyelvjárásban *gn*, *ga*, *gä*, *ge* módrag járúl a törzshez; pl. *üzügilüü* (esetek ketten), *üzügü* (esetek) stb, mely ragnak szóeleji mássalhangzója (*g*) különböző hangzókkaal összekapcsolva a szamojéd parancsoló mód többi személyeiben is fordul elő; pl. *üzügüü* (essék), *üzügüse* (essenek); s alkalmasint a magyar *ja*, *je*; szómi *ka*. *kä*; *ko*, *kö*; osztyák *ʃ* stb. ismeretes módragokkal egy s ugyanaz. — A foglaló mód az egyes szamojéd nyelvekben, a kamasszini kivételével, mely különös foglalóval nem bír, *ji*, *i*, *ni*, *ne* módragokkal képeztetik; *madajidm* (messek), *madajin* (mess), *madaʃi* (messen); *motairo'* vagy *motaido* (messek), *notaiddo* v. *motaniddo* (mess), *motai* v. *motani* (messen); *kajnik* (födjek), *kajnip* (födj) stb. Ezen ragokkal azonosítja Castrén a kamasszini jövő idejű ragot, mely szinte *-na*, *-nä* (némely igéknél *da*, *dä*, *ta*, *tä*), s *izä* szóval összekapcsolva az ezen nyelvben elveszett foglaló módot helyettesíti; pl. *nunam izä* (álljak), *nunul izä* (állj), *nuna izä* (álljon) stb. Hogy ezen szamojéd ragok a cseremisiz óhajtóval (*ne*), a magyar feltételessel (*na*, *ne*), a szómi foglalóval (*ne*) s föltételessel (*i-si*), s ez utolsó által a mordvin foglalóval (*sza*) stb. megegyeznek, első látásra szemünkbe ötlük. — Az óhajtó mód csak a jurák nyelvben fordul elő. Ragja *rawa*, *lawä*; pl. *torawa* (jöne). Azonkívül bírnak a jurák és tavgi nyelvek különös kívánó móddal (Precativus) is; melynek ragja a jurákban: *kar*, *gar*, *har*; a tavgiban *kal*, *gal* közvetlen a törzshez lép, s a parancsoló mód végzeteit magához veszi; pl. *madahar* (mess, kérlek), *madaharʃajea* (messen, kérem) stb.

5. A török-tatár nyelvekben nagy számmal fejlődtek ki az igeszók módalakai. A parancsoló mód 2. egyes személyében maga a gyök fordul elő minden mód és személyrag nélkül: *szev* (szeress), *bak* (nézz). A többes számú 2. személyben, s monnó számú 3. személyben a személyragok közvetlenül járúlnak a törzshöz; *szeveŋiz* vagy *szev iŋ* (szeressetek), *szev-sziŋ* (szeressen), *szev-sziŋler* (szeressenek). Ellenben a többes 1. személyében az igetörzshez *līm*, *līm* rag járúl, melynek első alkatrésze *lī*, *lī* a jövő idő bélyege, a végmássalhangzó *m* pedig a személyrag (e helyett *miz*); pl. *szevelm* (szeressünk), *bakalīm* (nézzünk). Az első személy egyes számban nincs meg a törökben, s a tatár nyelvjárásokban az inént említett *lī*, *lī* rag által fejeztetik ki: *szeveli* (szeressék), *bakalī*, (nézzek). A foglaló mód a török-tatár nyelvekben *szu*, *szū* raggal képeztetik; *szever-szem*, *bakar-szam*; melyet a mordvinban, lappban, votjákban szómiban találtunk; s még a mongolban is látni fogunk. A török óhajtó módban a gyökhöz *a* vagy *e* hangzók járúlnak, azonban igen valószínű, hogy ezen hangzók eredetileg bizonyos torokhanggal össze voltak kapcsolva, mely a rokon nyelvek óhajtó (*k*, *g*, *j*) ragjaihoz hasonlított.

6. A mongol parancsoló mód egyes személyei szintűgy tüntetnek elő különböző képzésmódot, valamint ezt a török-tatár nyelvekben láttuk. A második egyes számú személyben a gyök maga fordul elő; *ab* (vigy); *bar* (fogj); a kalmükban s a mongol népnyelvben a parancsoló mód jövője is van használatban, *-ai*, *-üi* képzővel, de csak az egyes számú 2. személyben. A többes 2. személyben a törzshez *ktun* (*dchun*), *kdün* (*dkün*) ragok járúlnak, pl. *apktun* v. *abdchun* (vegyetek); melyeknek szóeleji torokhangja a parancsoló módot jellemzi, s a maradék a személyraghoz tartozik. A többes első személy ragja: *chu*, *kü*, a jelentő mód jövő idejű ragjával azonos; ellenben a harmadik személy *doghai*, *dögei* ragokat tüntet elő, melyek a mongolban a kívánó mód képzésére használtatnak; *ab-doghai* (vegyen kérem). — A feltételes mód ragja *baszu*, *beszü*, melynek első alkatrésze *ba*, *be* a jelentő mód végzetlen múltjának ragja; a második alkatrész pedig *sza*, *szū* az eddig tárgyalat nyelvekben már gyakran fordult

elő. Ezen módokon kívül bír még a mongol nyelv különös tehető móddal is, melynek ragja *ja* olv. *sz*a, mely mint *ja*, *jä* *a-jar*, *ä-jär* alakban a jakut nyelvben is lehető módot képez. —

Az eddig előadott tények is elegendők annak megmutatására, hogy az altaji nyelvek a határozott igező módjainak, különösen pedig a sarkalatos módoknak képezésénél nagyobb részt nemcsak ugyanazon nézetekből indultak ki, hanem külsőképen is azoknak megbélyegzésére ugyanazon hangelemeket használták fel. Hogy ez utólsók eredetileg szinte önálló jelentéssel bírtak, kétséget nem szenved, azonban ennek nyomozása annál nehezebb feladat, minél tágasabb tér nyílik itt a pusztá feltevéseknek, s alanyi véleményeknek; s minél bizonyosabb az, hogy ezen út is azok közé tartozik, melyekről Hunfalvy P. állítja, hogy „sikamlósak, s igen ereszkedők, melyeken a nyakra-főre rohanás igen lehetséges, ha erős rakonczánk nincsen.

HANGSÚLY VAGY IS NYOMATÉK A MAGYAR NYELVBEN.

Olvasta febr. 27. 1860.

FOGARASI JÁNOS rt.

Első rész : Az elvek kifejtése.

Huszonhét éve, hogy a magyar szórendet a hangsúly alapján világosságra hoznom sikerült, mint azt akkor az Athenaeumban közlém is. Azon idő óta nem annyira és nem csupán gondolkodám vala magáról a hangsúlyról is, és ennek természetéről a magyar nyelvben, mint inkább észlelém azt a tiszta nyelvérzéssel bíróknak úgy élő beszédeiben mint íratiban folytonosan. Sőt megkísértettem azt oly más nyelvekben is, hol ez határozott jellemmel bír, mélyebben tanulmányozni, és tanulmányaimat a magyarban tapasztaltakkal egybevetni, s úgy találám, hogy a magyar nyelv amazoktól, a legáltalánosb elvek kivételével, de az alkalmazásban még e-

zekre nézve is, lényegesen különbözik, és hogy a magyar e tekintetben is — ki merem mondani — valamennyinél tökéletesb.

Ezen nyelvek közé számítom magát a görögöt és szanszkritot is, melyekben a hangsúlyt tekintve írásbeli jegyek is maradtak fen, s melyet összehasonlítólág e két nyelvben legteljesebben a nagyhirű Bopp Ferencz fejtett meg ¹⁾, — továbbá a németet s angolt, melyek előttünk közelebről ismeretesek, az olasz, francia s több római származású nyelveket, melyek hasonlító modorban mind a latin és hellén nyelvekkel, mind egymás között, Diez Frigyes munkájában ²⁾ tárgyaltnak.

„A magyar nyelv szelleme“ című munkámnak megjelent első kötetében a hangsúlyról csak igen rövid említést tévék, minek oka az alábbiakból fog kitetszeni, de szándékom vala azt egyebekkel együtt a munka további kötetekben bőven előadni. Azonban ez, valamint több más, mind ez ideig azon többszörös elfoglaltatásim miatt, melyek a tisztelt Társaság előtt úgy is tudva vannak, elmaradott. Hanem már én is közeledem azon kor felé, mely földi pályánkon az életerőt mind inkább tompítja s végre ki is oltja, elhatározám tehát, nyelvészeti buvárlataimat időnként, a mint az alkalom kínálkozik, vagy szükségét találom, önálló cikkekben közleni. Így terjesztém elő e helyütt a múlt években is dolgozataimat az Igeidökről és Számokról a magyar nyelvben. Amaz az akadémiai Értesítőben jelent meg 1858-ban, az utóbbit magam költségén akarom kinyomatni.

Jelen értekezésemben a magyar hangsúlyt, illetőleg nyomatékot azért tűzém ki előadásom sürgös tárgyául, minthogy az utóbbi időben nálunk is tétettek kísérletek ez irányban, melyek egyik társunk erélyes felszólalása ellenére is, mármár mint kétségbe vonhatlan elvek kezdenek hazánkon kívül is lábra kapni sőt taníttatni. Más részről a magyar hangsúly természetének kellő értése nélkül idegen ajkú a magyar szóren-

---

¹⁾ Vergleichendes Accentuationssystem . . . des Sanskrit und Griechischen. Berlin. 1854.

²⁾ Grammatik der Romanischen Sprachen. Második kiadás. Bonn. 1858.

det soha meg nem tanulhatja, s rendszeres meg- és kifejtése még mind ekkorig hiányzik.

Szerettem volna e tárgyról összeköttetésben értekezni a hangidommal — rhythmussal — a magyar nyelvben és zenében. De itt is akadt egy szerencsétlen eszme, mely európai hírű zenész honfitársunkat éppen nemzeti zenénk ügyében tév- tanra csábítá, s e hibás tannak teljes megdöntése végett — mert hogy a magyar zene rhythmusa és szelleme magában a nyelvben alapszik, czáfolhatlanul fogom bebizonyíthatni — ezen tárgynak is minden értő s elfogultlan ügybarátra meggyőzőleg ható földerítése, megvitatása most már igen terjedelmes vizsgálatot és fejtegetést kíván, mire nézve több szabad idővel kellend rendelkeznem, mint a mennyivel jelenleg bírok.

Most lépünk közelebb a kitűztem tárgyhöz.

I.

A 'hang' szónak a magyarban általánosb jelentése van mint némely más nyelvekben. Megfelel ennek a többek közt német nyelven *Schall*, *Klang*, *Ton*, *Stimme*, *Laut*. S noha mind e mellett a magyar általános hang név legkisebb zavart sem okoz, mert mindenki tudja, hogy például a természet- tanban az annyi mint *Schall*, a zenében *Ton*, az éneklőnél *Stimme*, a nyelvtanban *Laut*; mindazáltal kívánatos, hogy mindezeknek megfelelő külön szókkal is bírjunk, a minthogy többeknél *Laut* neve a magyarban *szóhang*, *Ton*-é *zenehang* stb. De ezek összetett szók levén, műnyelvben egyszerű fogalmak kifejezésére nem egészen alkalmasak, és nehézkesek is. Tehát nem árt, ha jobbakat is megkísértünk.

Én a *Ton* névnek mint zenei hangnak egy másik munkámban, melly egy részben e helyütt szinte előadatott és az akadémiai Évkönyvek IX. kötetében*) meg is jelent, *zenge* nevet adtam volt. De van a *Ton* szónak nyelvtani jelentése is, melyet másképen 'accentus'-nak hívnak. T. i. minden élő beszédben az egyes hangoknak, szóknek, sőt mondatoknak is, többé vagy kevésbé, a beszélő által hol főlebb emelését,

---

*) Bizottmányi jelentés Győry Sándor úr módszeréről.

hol alább szállítását, lenyomását vesszük észre. Még pedig ezen fölemelés és lenyomás nem önkényen, hanem bizonyos törvényeken alapszik. Mennyire különböznek például a magyarban mind értelmet, mint szórendet tekintve a következő, ugyanazon szóból összeállított és csak a mondott hangváltoztatással módosult kitételek: 1. az *én* pénzemet *elvitték*, (e kérdésre: a *te* pénzeddel *mit* tettek? ellentéte: a *Péterét* meg *ott* hagyták); 2. a pénzemet *elvitték*, (kérdés: *mit* tettek a pénzeddel?); 3. a *pénzemet* vitték el, (kérdés: *midet* vitték el?); 4. az *én* pénzemet vitték el, (kérdés: *ki* pénzét vitték el?). Ezen hangváltoztatás az, melynek neve a latin nyelv után *tonus* vagy *accentus*, mely a latin nyelvtanítók által így íratik le: pronounciandi ratio, qua syllaba vel *attollitur* vel *deprimitur*.

Különbözik a nálunk hibásan nevezett *accentustól*, mely hosszúságot, megnyújtást jelent, s az írott nyelvben, *ék'-nek* hivatik. Az igazi *accentus*, valamint *tonus* is, eredetileg éneklést, zengést, zengedezést, énekszerű hangoztatást jelent. A mondottakból kitetszik, hogy itt a nyelvhangnak általán két különböző módosulását akarjuk értetni, t. i. annak vagy fölemelését vagy lenyomását. Az első neve különösen *hangsúly* a magyarban s *Betonung* a németben. De szükségünk van általán a lenyomott hang kifejezésére is, tehát oly egy és egyszerű szóra, mely a kétféle hangot magában foglalná, miként ezek általánosságban az idegen *tonus* vagy *accentus* szók alatt is értetnek. Zengés, hangoztatás, vagy más hasonló szók concret fogalmat — cselekvést — és e mellett ismétlést is foglalván magokban, egész mondasokra, hol több *accentus* fordulhat elő, talán reá illenének, de egyes hang megjelölésére alkalmasakul nem látszanak. Nekem tehát e rendszeres értekezésben más műszórául kelle gondoskodnom. Általánosan használjuk a beszédben épen a jelen fogalmakra: megnyomni — azaz nyomatékosan, és, a mi ezzel együtt jár, emeltebb hangon ejteni — valamely szót vagy szótagot; továbbá: *lenyomni* valamely hangot, azaz mélyebb, alantabb szózáttal (*Stimme*) ejteni azt.

Innen úgy vélem, hogy ezen szó *nyomaték*, t. i. a beszédbeli hangnak — nyelvhangnak — azon módosítása, mely

által a szónak avagy mondatnak egy vagy több része hol meg-, hol alányomatik, tökéletesen megfelel a fölveti fogalomnak, annyiival inkább, mert valamint *tonus* és *accentus* alatt különösbbe csak megnyomott vagy fölemelt hangot értenek a nyelvtanítók, a mi a következőkből világosan ki fog tűnni, úgy 'nyomaték' szó is kitűnőleg ezen értelmet fejezi ki.

II.

Szükségesnek tartom mindenek előtt, részint azok kedvéért, kik nyelvészettel tüzetesen nem foglalkodnak, részint pedig az alább előfordulandó némely elvek és állítások igazolása végett, a nyomatéknak mind általános elméletét, miként azt a jelesb nyelvbuvárok és bölcselők tanítják, mind a legnevezeteseb nyelvekben, különösen a görög- és szanszkritban uralgó sajátságát előbocsátani.

Heyse K. V. L. máskor ismertetett munkájában*) a 152. §-ban ezeket olvassuk :

„A több-szótagú nyelvekben nem áll a hangoztatás lényegesen a magasság és mélység bizonyos viszonyaiban, hanem a szózat (Stimme) erejének és megnyomásának fokozataiban a nyelvhangok előállításánál. Igaz hogy a hang erősítésével annak emelése is összeköttetik, valamint gyönggítésével annak alányomása, szállítása. Azonban a nyomaték lényege nem áll a zenei magasság- és mélységben; hanem (főképen) a hangoztatás erősb és gyöngébb voltában, a szózatnak (némi helyt) megnyomásában, mely által a szóló, hangulatát vagy érzését nyilvánítja. A nyomaték tehát a beszélő által a hanggal közlött erő (súly), az ebbe lehellett eszményi elem.

„Innen tetszik ki a nyomaték östörvénye is. Ennek általános eredeti törvénye szükségképen a *jelentőség*, azon ráviteles (viszonyuló) fontosság, melylyel a beszéd elemei a beszélőre vonatkozva bírnak. Természet törvénye az, hogy az ember a beszédben a jelentősb elemet erősebb hangozta-

*) System der Sprachwissenschaft von K. W. L. Heyse. Berlin, 1856.

tással emeli ki a kevésbé jelentős ellenében. A nyomaték tehát elvénél fogva nem nyugszik egyedül fonetikai (szóhangtani) és physiologiai törvényeken mint a mennyiség (a szótag hosszúsága vagy rövidsége), nem is csupán zenei vagyis rhythmus által szebbítő adaléka a nyelvnek, hanem szellemi elven alapuló beszédelem.

„Két, lényegesen eltérő fajait kell a hangoztatásnak, melyek a beszéd két különmemű határákörébe tartoznak, megkülönböztetnünk : a *nyelvtani* és *beszédi* vagy *szónoki* nyomatékot. Az utóbbinak, beszédnyomatéknak a legalányibb jellege van; ez merőben az alanyi (beszélő egyéni) szabadság befolyása alatt áll és mozog, s olykor egyes, nyelvtanilag súlytalan szótagra is eshetik (ha a beszélő célja úgy hozza magával), például a németben : er ist nicht *é*rzogen, sondern *v*érgen.

Közbeszólva jegyezzük meg, hogy szerzőnk nem menti föl a beszélőt általán az öszves beszédben sem a nyelvtani nyomatékozás törvényei alól, hanem itt inkább a szónoki nagyobb fokú kiemeléseket, megnyomásokat s általában hangoztatásokat érti egyrésztől, melyek egész mondatokra is, de a nyelvtani nyomatékok megtartása mellett, kiterjedhetnek, másrésztől rendkívüli esetekben, a célhoz képest némi eltérést is megengedhetőnek tart.

„A nyelvtani nyomaték — folytatja szerző — függ a szóelemeknek, egymáshozí viszonyaikban egyszer mindenkorra szilárdul álló *) ész- és nyelvtani (logisch-grammatisch) jelentésétől. Ez tehát tárgyilagossá, állandóbb természetű. A beszéd egyes elemeinek logikai viszonya minden beszélőre nézve ugyanaz. Ezért a grammatikai nyomaték magába a nyelvnek tárgyi állományába tartozik.

„A nyelvtani nyomaték háromféle : *szótag*-, *szó*- és *mondatnyomaték*. A *mondatnyomaték* összetett és közmondatokban egyik mondatagnak a másik fölött kiemelésében áll, mindenkor ezen mondatrészeknek logikai viszonya szerint. A *szónyomaték* egyszerű mondatban a logikailag fontosb

---

*) Látszik hogy német nyelvész mondja ezt, mert például a görög accentus meglehetősen mozgékony.

szót emeli ki, például az állítmányt az alany fölött. Végül a *szótagnyomaték* az, mely határozottabb értelemben és kitűnőleg neveztetik nyomatéknak, többtagú szókban egy igt vagy tagot tüntet ki a többiek közül, ezt különös megnyomással hozván létre. A jelentőség elve szerint, mely a németben szigorúan vitetik keresztül, ennek a törzsi, mint fogalmi tagnak kell lennie.

„A nyomaték működése egyszersmind érzéki is. Mikor t. i. valamely szónak egy tagja a többi fölött kiemeltetik, akkor a szó tagjai az alárendeltségnek a fül által is érezhető viszonyába lépnek egymással, minél fogva azok az érzéki felfogásra nézve is egységbe kapcsoltnak. Hasonlítsuk össze például: Haus Thür (külön), és Hausthür (összetéve), Garten, Haus és Gartenhaus, (magyarul szinte: ház, ajtó, és házajtó, kert, lak, és kertlak, jobb hangzással kerti lak). Minden egyes szónak, hogy az egység érezhető legyen csak *egy fő nyomatéka* lehet. Azonban hosszabb, összetett szókban *mellékes* nyomatékok is fordulhatnak elő.

„Ha már most a szótagnyomatéknak következő alap-törvényét állítjuk fel: *a jelentős törzs- és fogalomtag nyomaték által a mellékszótag fölött kiemeltetik*, akkor azon tény, hogy törzsnyelvek, minők a görög és latin, ezen elvtől cly messzire távozhataának, közelebbi nyomozást igényel.

„Az első főtörvény a latin és görög hangoztatásra nézve is, épen úgy mint a németben, etymologiai — szófejtési; — hogy t. i. a nyomaték a szónak jelentős tagjára fektetessék (Göttling. Allgemeine Lehre vom Accent der griechischen Sprache). Ez pedig egyszerű szókban a gyökiz: *ῥάγω*, légo, *ῥάμμα*; összetett szókban az összetétel határozó (elő-)tagja: *ἐπίγραμμα*, colligo; vesd össze: Schriften, Ínschriften.

„Azonban e törvény a régi nyelvekben tetemes korlátozások alá esik, melyek a mennyiségi szótagviszonyokban alapszanak és a szótagoknak rhythmusi arányra törekvéséből származnak. Elsőben is a nyomatéknak a véginnenelőtti tagnál errébb nem szabad esnie, mivel *egy* nyomatékos szótag többön mint két utána következő súlytalan szótagon nem uralghat s velők súlyegyenben nem állhat. T. i. valamint a

mennyiségi viszonyokban egy hosszú szótag két rövidnek értékével bír, így a nyomatékra nézve ezen egyszerű számviszony áll 1 : 2. Ha tehát számosabb szótag miatt a nyomaték a legjelentősebb íz nem maradhat, akkor az ehez legközelebbire fektettetik : *ἐπίγραμμα, ἐπιγράμματα, ἐπιγραμμάτων*, az utóbbi e helyett : *ἐπιγραμμάτων*. Ez áll a németre nézve is. Soktagú szókban pedig itt-ott melléknymomatékok is fordulnak elő, mindazáltal azon különbséggel, hogy a főnyomaték a németben mindig a jelentéshez alkalmazkodik, a görögben meg a rhythmusi — hangidomi — viszonyhoz képest váltakozik, pl. *Ἰνσchriftenkünde, ἐπιγραμμάτων*.

Szerzőnk igyekszik tovább is kimagyarázni a classica i nyelvekben a fentebbi általános szabálytól eltéréseket, melyeknek : valamely hosszú tagnak is befolyása a nyomatékra minthogy a mennyiség ezen nyelvekben változhatlan, tehát a változható nyomatékknak ehöz kell illeszkednie, nem úgy mint a németben, hol épen az ellenkező eset áll (§. 145); ily eltérés még különösen a görögben, hogy egyenhangú szók-nál a megkülönböztetés nyomaték által történik; pl. *μυρία* (számtalan) és *μύριοι* (tíz ezer) stb. stb. Hanem elvégre mégis bevallja, különösen a végsúlyosakra nézve, hogy „ezen nyomatékozás a leghomályosabb szabálytalanságokhoz tartozik.“

Meg kell még röviden említenem, a mi a következő 153. §.-ban a mennyiség és nyomaték közötti különbségről adatik elő :

„Mennyiség és nyomaték a nyelvnek két, merőben különböző elemei, melyeknek semmi közük egymással, és habár határozólag és föltételezve hatnak is egymásra, mindazáltal egymás mellett igen jól megállhatnak a nélkül, hogy egymásnak rövidségére lennének, miként a görögben (és magyarban) valósággal ezen eset fordul elő. Megnyújtása és megnyomása valamely szótagnak, *terj* (Extension) és *erély* vagy *erő* (Intension), két külön dolog. *πόλεμος, θάνατος, amo, lego, domus, modus* szokat első tagukban nyomatékkal ejtsük; *ἀνθρωπος* szót az *ω* megrövidítése nélkül kell kimondani, mint a német *Grószväter, Älmösen, äbläden* szokat; s ezek-

ben : *ménsās, ménsīs, módīs, módős*, akként nyomjuk meg az első tagot, hogy az utóbbit meg ne rövidítsük. *)

„A mennyiség érzékibb, anyagibb elem a nyomatéknál. A nyelvnek tehát szellemülése, s inkább zenei (?) avagy értelmi, mint plastikai, anyagi jelleme mellett, vesztenek jelentőségekben a mennyiségi viszonyok, s a nyomaték túlsúlyra emelkedik.“

Ez utolsó cikk, mint alább bővebben látandjuk, a német nyelv mentségére van írva.

III.

Egy másik idevágó és jeles értekezést olvashatunk e munkában : *Ausführliche deutsche Grammatik von Dr. Ferdinand Becker. Frankfurt am Main. 1836—39. a 16. és következő §§.-ban*, melyeknek rövid veleje ide megy ki :

A nyomaték, lelke a szónak — *anima vocis* — mint a régiek mondták.

A fogalom (szó) és gondolat (mondat) egységét a nyomaték eszközzi.

A nyomatéknek általában logikai jelentősége van. De a hangviszonyok bennünk egyszersmind a szép viszonyát is felköltik, s így válik hangidomi (rhythmusi) nyomatékká is, és a kettő eredetileg egy lehetett. Hanem minél összetettebb és gazdagabb hangtani elemet vettek föl a fogalomviszonyok egy részről s a szóalakok más részről, annál nehezebb lőn a logikai és rhythmusi nyomaték közt az egységet fentartani. Így történt hogy különböző nyelvek nyomatéki viszonyaikat ellenkező irányban képezzék ki, az egyik a logikai elemet a rhythmusnak, mint a görög, a másik a rhythmusit a logikainak rendelé inkább alája, mint a német, bár itt sem hiányzik egészen a rhythmusi, mint amott a logikai elem.

A nyomaték a német nyelvben kétféle : *fő* a törzstagon és *alárendelt* a többi tagokon. Ez utóbbit illetőleg ismét némely tagok *főnyomatékosak*, mások *súlytalanok*, t. i. minél általánosb és határozatlanabb jelentéssel bírnak, annál leebb hangoltatik a nyomaték, pl. *be, er, ver, ent* előtagok egészen

*) Buttman jeles hellenista megvallja, hogy ez német ajkukra nézve nagy nehézséggel jár.

sulytalanok, *sal, lein, ling, heit* végzetek és a mutató, kérdő, birtokos névmások félnyomatékkal bírnak.

Azon nyomaték, mely a fő- és viszonyszónak, fogalom- és alakszónak, törzsnek és végzetnek nyelvtani vonatkozatait fejezi ki, *nyelvtani*-nak hivatik. Azonban sokszor fektetik valamely szóra vagy szótagra a beszédben, a nyelvtani vonatkozatoktól független főnyomaték, — mivel a beszélő valamely fogalmat vagy alakot vagy fogalomviszonyt különösen ki akar emelni, — s ekkor azon főnyomaték *mondatnyomatéknak* hivatik, például ellentétekben : nur vom *Edlen* (nicht vom Gemeinen) kann das Edle stammen, (csak *nemestől* származhatik nemes tett); és ily esetben két főnyomaték is előfordulhat egy mondatban, pl. *böse* Früchte trägt die *böse* Saat, (*rosz* gyümölcsöt terem a *rosz* vetés). A mondatnyomaték sokszor összeesik a nyelvtani nyomatékkal : *Wein* trinkt er (nicht Wasser).

Különös mondat- vagy beszédnyomatékok fordulnak még elő kérdésekben, megszólításokban, parancsoló s kívánást és érzést jelelő mondatokban, melyeket szerzőnk *patheticus* nyomatéknak nevez.

Végezetre megériint, hogy a nyomatéknak befolyása van a szórendre is.

A magyarban pedig, miként ismételve megériintettem, egyiket a másik nélkül érteni, tudni merőben lehetetlen.

IV.

A görögök, mint tudjuk, a szóknak nyomatékait is megjelölik az írási nyelvben.

Ezen jegy   valamely önhangzó fölött a szóban, a fölemelt, görögösen *éles* vagy *sulyos* nyomaték jele, görögül *óξεια* (oda értendő *προσφδια*), például *λόγος, τούτων, παρὰ, ἔτερος*.

Azon szó neve, melynek végtagán van az *éles* nyomaték, *oxytonon* (végéles, végsulyos,) pl. *βασιλεύς*; melynek véginnenső vagy végelöltti tagán, *paroxitonon* (végelöltt *éles*), pl. *λέγω, φαίνω*; melynek véginnenelöltti tagán, *proparoxytonon* (véginnenelöltt *éles*), pl. *λέγεται, εἶπετε*.

Ezen jegy   a szónak valamely önhangzója fölött, ne-

héz vagyis mély nyomaték (görögül βαρῆα) jele, annak kijelentésére, hogy azon szótagot nem kell, vagy (némelyek szerint *) nem annyira kell kiemelni. Ezen jegy általában fölöslegesnek látszik, mivel föltehető, hogy azon szótagnak, melyen éles nyomaték jegye nem áll, kiemelésre, tehát megjelölésre szüksége nincsen, azért azt rendszerint nem is írják ki, s azon szóznak, mely a végtagon semmi jeggyel, tehát semmi nyomatékkal nem bír, *baryton* (mélyhangú) a neve. Azonban e jegy jelenti a tompított vagyis gyöngített éles nyomatékot is. T. i. a végélesek a beszéd folyamában, főleg a következő szó éles nyomatéka előtt ezen éles nyomatékot elvesztik (különben egymás mellé két éles nyomaték jőne, a mi tűrhetetlen és példátlan valamennyi nyelvekben), de mégis azon nyomaték-vesztette tagon valamely jegy megmagyaráztatik annak kijelentésére, hogy azon szó önállóan, (éles) nyomatékkal bír, pl. ἀπό (től), más szó előtt: ἀπὸ τοῦτον (ettől).

Van még harmadik jegy is — melynek περισπωμένη (nyújtott), latinosan circumflex (kanyarú) a neve. Ha ez a végtagon van, perispomenon (végnyújtott, végkanyarú), ha a végelőttin, properispomenon (végelőtt kanyarú) nevet kap, amarra példa: ἀνδροῶν, erre βῆτε.

A nyomatékozás főbb szabályai :

1. Mindenik szó rendszerint egy fő nyomatékkal bír, melynek általán nyomaték a neve.

2. Ily főnyomaték kettő van: éles (vagy súlyos), és nyújtott (vagy kanyarú).

3. Az éles mind rövid, mind hosszú szótagon, a nyújtott csak oly szótagon fekehetik, mely természetnél (nem: torlatnál) fogva hosszú.

4. Az éles a három végtag valamelyikén állhat, s különösen a véginnenelőttin csak akkor ha a végtag rövid, el-

---

*) Lásd : Allgemeine Phonologie von Max Woher. Heyse Beckert logikai, Wochert pedig phonetikai szélsőségekkel vádolja. A mi áll is az elvek felállítására nézve, de a gyakorlati kivitelekben oly nagyszerű mind a kettő, hogy mi kisebrendűek mindkettőből, kinél-kinél saját körében véghetetlen sokat tanulhatunk.

lenben ha ez hosszú, csak a végelöttin, pl. *ἐλεγεῖν*, ellenben *συλλέγω*, *Σωκράτης*.

5. A nyújtott (kanyarú) már csak a két végtag valamelyikére tétethetik, s különösen a véginnensőre (vagy végelöttire) csak akkor, ha az utolsó természetes rövid pl. *ῥήμα*, ellenben *ῥήτωρ* éles nyomatékkal, mert a végtag hosszú.

Egyébiránt a három végszótag közül melyiken melyik nyomaték álljon különösebben, általán csak a szókönyvekből és gyakorlatból lehet megtanulni. Vannak mindazáltal még némely szabályok (néha ezek is több kivételekkel), melyek az imént mondottak alapján is a tanulást elősegítik, ú. m.

6. Az egytagú szók jobbára a kanyarút szeretik, pl. *πῦρ*, *βοῦς*, *πᾶς*, *οὗν* stb. A többtagúak pedig leginkább összehúzásokban pl. *ἀληθείας* = *ἀλεθοῦς*; továbbá a birtokos (genitivus), tulajdonító (dativus) és megszólító (vocativus) esetekben; azután a határozói *ως* végzetekben; utóljára a véginnenső természetes hosszú tag rendszerint kanyarú nyomatékokat követel (főntebb 5. pont) pl. *ῥήμα*, *ἄνους*, (*οἱ* iker hangzó, tehát hosszú).

7. Hajlításoknál, képzéseknél, ha valamely szón változás történik, számos esetekben a nyomaték is a főntebbiekhez képest változást szenved, így kanyarúból lesz éles, pl. *ῥήμα* a birtokos esetben *ῥήματος*, mert véginnenelőtti tagon kanyarú nem, csak éles állhat (4, 5);

οἶνος a birtokos esetben *οἶνον*, mert hosszú végtag (*ον*) előtt kanyarú nem állhat (5.);

παῖς-ből lesz *παιδένω*, mert a végtag hosszú levén a törzsön avagy véginnenelőttin éles sem állhat, annál kevésbé kanyarú (4. 5.);

vagy élesből kanyarú, pl. *τιμή*, birtokos eset *τιμῆς* (6.);

vagy a nyomaték a véginnenelőtti tagból a *véginnensőbe* nyomúl, pl. *ἀνθρωπος*, birtokos eset *ανθρώπων*, mert emitt a végtag hosszú lön (4.).

8. *Hátravonúl* a nyomaték, ha a főntebbi okok valamelyike megszűnik, pl. *παιδένω*-ból lesz *παιδεύς*; továbbá ha valamely szó előragot kap, pl. *τίπτω*, *ἐνυπτε*.

9. *Előnyomúl*, ha valamely szóhoz oly végzet járúl, mely azt állandóan használja, pl. *τέτυφα*, részesülő *τετυφώς*.

Reánk nézve legnevezetesebbek, mint alább fogjuk látni, két osztályú szók, ú. m. visszahajlók (enclitica) visszahárítók és előrehajlók (proclitica).

Visszahajlók a nyomatéket megelőző szóra hátra- vagy visszabocsátják, ilyenek némely egy- vagy kértagú szók is, melyek rendszerint azon szóknak, melyekre viszonyúlnak, utánok szoktak tétetni, pl. ezen határozatlan névmás *τις, τι* (valamely, némely, egy) a többi esetekben is, *μοῦ* (enyém), *μοί* (nekem), *μέ* (engem), nemkülönb a többi személyes névmások is ugyanezen esetekben; továbbá *εἰμί* (vagyok) és *φημί* (mondom); végre némely határozók mint *ποῦ* vagy *ποθί* (valahol) és utórészecskék, mint *γέ* (ugyan), *τέ* (és, pedig), *τοί* (bizon) *νύν* vagy *νύ* (hát, már), *ῥά* (tehát) stb.

A visszahajlás ekként történik:

a) az előző végéles nyomaték nem tompúl meg, (azaz nem lesz mélyhangúvá), pl. *ἀγαθόν τι* (jó valami), *αἰτός φησιν* (ő mondja);

b) a végkanyarú előtt a visszahajlók nyomatéka elenyészik, pl. *ὁρῶ τινας* (látok némelyeket), *τιμῶ σε* (tisztellek);

c) a végelöttelesek után az egytagú visszahajlók nyomatéka elenyészik, de a kértagúak azt a vértagon megtartják, pl. *φίλος μου* (barátom), *λόγος τις* (valamely beszéd, de: *λόγοι τινές* (némely beszédek);

d) a véginnenelőttelesek és véginnenkanyarúk, saját nyomatékukon kívül a visszahárítóktól vértagukra még egy éles nyomatéket vesznek át, pl. *ἀνδρῶπις τις* (valamely ember), *σῶμά γε* (a test ugyan);

e) az *előrehajlók*, (melyekről a jövő pontban lesz szó) a következő visszahárítóknak nyomatékát magokhoz veszik, *ὅν φησιν* (nem mondja), *ὧς τε* (hogyan pedig) stb.

Előrehajlók- másképen súlytalanoknak (atona) hívatnak több egytagú szók, melyek oly kevés önállósággal bírnak, hogy a rájuk következő szóval a nyomatékre nézve összeolvadnak, ú. m.:

a) a névmutatóból ezen alakok *ὁ, ἡ, οὗ, αὐ;*

b) ezen előljárók: *ἐν* (ben) és vagy *εἰς* (be), *ἐκ* vagy *ἐξ* (ből);

c) e kötszók *et* (ha) és *ós* (hogy, mint), az utóbbi mint elöljáró is (= hoz);

d) a tagadó *oú* v. *oúx* v. *oûx* (nem).

Mind ezeket, mint érdekesbeket, csak röviden érintém, részint a következők megértése, részint némelyeknek a magyarban is előforduló alkalmazása végett. A tankönyvekben mind ezekről bővebb értesítést szerezhetni. Általában megjegyezhetjük, hogy a görög nyomaték meglehetősen mozgékony, mint imént látók, s nem oly merev mint a német, angol s több mások.

V.

Bopp Ferencz úr föntebb említett munkájából czélszerűnek tartottam még némelyeket a szanszkrit nyelvre vonatkozva előadni, megjegyezvén hogy Bopp úrnak, mint egyik legnagyobb tekintélynek az újabb nyelvészetben, minden egyes szava véghetetlen nagy fontossággal bír, s azért a mit idézendek, leghűbb fordításban, saját szavaival igyekvém nyelvünkön visszaadni.

Mindjárt az előbeszédben következőket találjuk :

„A hindu-európai nyelvcsaládban a nyomatékozást illetőleg, csak a görög és szanszkrit tesznek általános egybe-hasonlítást lehetővé. Mindazáltal a lithai és némely szláv szójárások, különösen az orosz, annyiban összehangzást mutatnak a szanszkrit nyomatékkal, hogy azok sok tagú szóknál a nyomatékot bármelyik szótagon megbírják, s azt nem kell, mint a görögnek a három végtagra utasítaniok. Némely részletességekben is figyelemre méltó összetalálkozást mutatnak a lithai és orosz a szanszkrit nyomatékozással, mind az ige-hajtogatásban mind a névejtegetésben.

A nyelvekben az idő folyamában előállott elfajzásai a nyomatékozásnak rendszerint *vagy* abban állanak, hogy a hangsúlyt a szó *nem mindenik magasságán* (azaz a legjelentősebb tagján) *bírhathja meg*, *vagy* abban, hogy az előbb, ugyanazon nyelvben egymás mellett előforduló nyomatékozási nemek valamelyike az elfajzott nyelvben többé vagy kevésbé *kizárólagossá lesz*, mi által valamely nyelvtani, vagyis a szóosztályokat megkülönböztető hangsúlyozási rendszer, mint az a szansz-

krit- és görögben fenáll, tisztán hangidomivá — rhythmusivá — válik, mint a latinban; mely ily nyomatékozásban mint *véhimus* (= szanszkrit *váhāmas* ¹⁾) oly nagy kedvét találja, hogy tekintet nélkül a szónak nyelvtani értékére vagy képzésére, többtagú alakoknál mindenütt a harmadvég (azaz véginnenelőtti) szótag hangsúlyozását ragadja meg, hacsak valamely hosszú végelőtti ²⁾ tag, sulya által a nyomatékot magára nem vonja (mint *vehēbam*). Ellenkezőleg a szorosan vett szláv nyelvekben a cseh kizáró szabályzottá emelte, az orosz és több más ez ágú nyelvfajokban, a mi (t. i. hindueurópai) nagy nyelvtörzsünk eredeti hangsúlyozási rendszerével egyezően, szintén megengedhető és gyakran alkalmazásba is vett nyomatékozást *a szó elején*; mi mellett a lengyel, a hindueurópai nyelvcsalád legrégibb állapotában hasonlóképp sokszor előforduló végelőtti sulyozást (Paroxytonirung) egyedül uralgóvá emelte, melynek csak az idegen szók nem vették magokat alája ³⁾.

„Tökéletesb nyelvekben általán három nyomatékozási rendszer van: Először *logikai* (észteni), melynek a mi nyelvtörzsünkben (t. i. a szerzőében), ha nem általában, a germán nyelvfajok hódúlnak. Másodszor a *rhythmusi* (hangidomi), valamennyi fözt a legelterjedtebb, mely a nyomatékra vonatkozva egyedül azon helyet veszi tekintetbe, melyet valamely szótag a szó egészében elfoglal. Harmadszor a *szabad* vagy *grammaticai* (nyelvtani), mely a szanszkritban semmi korlátokhoz kötve nincsen, de a görögben, különös ellágyulás következtében a nyomaték a végtől harmadik (véginnenelőtti) tagnál magasabban (közelebb a törzshöz) nem állhat, mindazáltal a három végszótag körén belül, ha az utolsó nem

---

¹⁾ E jel *◌* mint a görögben éles nyomaték jele, és ez *◌* a hosszúságé. Mellesleg megjegyezhetjük, hogy *veh-* és *vah-* törzsek a magyarban *viss* önálló szónak felelnek meg.

²⁾ A latinban t. i. szabályszerűleg a véginnenső és véginnenelőtti tagok sulyoztatnak, kiválólág pedig, mint Bopp úr előadá, az utóbbi.

³⁾ Bopp úr írásmódja, mint a jelen hí fordításból látjuk, oly virágos, és körmondatai oly sokképen füzvék egybe, hogy olvasása kimondhatatlan nagy figyelmet igényel.

hosszú, szabadon mozog, s miként a szanszkritban, a nyelvtani kategóriák (szakosztályok) megkülönböztetésére segédül szolgál.“

Magának az értekezésnek tartalmából még a következőt vélem a mi célunkhoz képest, röviden kiemelendőnek.

VI.

„A szanszkrit nyomatékok.“

„A szanszkritnak a sajátlag súlyos tag megjelölésére két nyomatéka van, az egyik neve *udátta* (emelt, magas), mely a görög élesnek felel meg, s ennek jegyével is jelöltetik meg az átírásban (a latin betűkre áttételben); azonban bármely hosszú legyen valamely szó, ennek bármelyik tagján, (nem csak mint a görögben, a három végtag valamelyikén) állhat; a másik neve *szvarita* (hangzott), melyet szerzőnk az átírásban a görög gravis jegyével   jelöl meg. Ez utóbbi némely különös esetekben fordul elő. Nevezetesebb esetek: 1. önálló szókban előjő *j* és *v* félhangzók után, ha ezeket még valamely mássalhangzó előzi meg, p. o. *kvà* (hol), *szvâr* (ég); de az ilyesekben sem mindenütt pl. *tudjátê* (üttetik), és szerző véleménye szerint a mondott félhangzók ily súlyozás esetében inkább valóságos önhangzók: *i* és *u*; tehát *kuà*, *szuâr*, s a két hangzó együtt ikerhangzó, mely okból ez gyöngébb nyomaték mint az *udátta*, minthogy tulajdonképen két hangzóval közli vagy osztja meg hatását. 2. Legnagyobb figyelemre méltónak látszik azon eset, midőn az közvetlenül az éles nyomaték után szokott előfordulni, vagyis más szanszkrit nyelvészek tanja szerint a fő (emelt) nyomaték után jövő hang is kissé emeltebb a távolabb állóknál, miért azt „hangos“ (helltönend) névvel is nevezik, és csak a távolabb állók lesznek egészen súlytalanokká. Legjobban megértjük ezt magyar példából. Rendesen nyomatékozva e szóban: *halándó* vagy további képzővel *halándóság*, az első a legemeltebb, utána a második egykissé még szinte emelt marad, és csak az utóbbiak szállanak mind a kettőnél alább. Az első a szanszkrit nyelvben az *udátta*, melyet magyarul vagy legalább a

magyarban erős vagy magas, a második a *szvarita*, melyet mi másod vagy gyöngébb nyomatéknek nevezhetünk. De lehetne őket *egész* és *fél* nyomatéknek is nevezni. Ellenben a főnyomatékot megelőző szótag még a többi súlytalanoknál is gyöngébb hangoztatású, azaz ha valamely szóban az éles (fő) nyomatékot akarjuk kiejteni, a megelőző szótaggal — akár ugyanazon, akár az elébb álló szóban — még sokkal mélyebbre ereszkedünk, sőt némileg megállapodunk, hogy t. i. a következő főnyomatékot annál jobban kitüntethessük, s annál szabatosabban kiejthessük, pl. a magyar névmutató ebben a *halándóság*. Ennek neve a szanszkritban igen jellemzőleg *unudáttatara* azaz súlytalanabb, ezen részekből *un* (= a magyar *nem*, szokottabban végül : *talán*), *udátta* (mint főntebb) és *tara* (hasonlító fokú rag, s megfelel a görög *τερος*-nak), másképen *szannatata* (leszállítottabb, azaz mélyebb). Itt is tehát három nyomatéki fokozatot veszünk észre, de a görögtől némileg eltérőt, mert a görögben a kanyarú (circumflex) is főnyomaték, a mély (gravis) pedig nincs teljesen eldöntve ha másod vagy gyöngébb nyomaték-e, tehát a súlyosság fokát tekintve körülbelül a szanszkrit *szvarita*, vagy pedig egészen súlytalan jellemmel bír.

Igen különös a szanszkritban, hogy az eredeti íratok nem az éles (vagyis legmagasb — *udátta* —) nyomatékot jelölik meg, hanem a legmélyebbet, még pedig a szótag alá húzott fekirányos (-) vonáskával, s a mely szótag ez után következik, az lesz az igazi magas (*udátta*) vagy főnyomaték. Mások azt tanítják, hogy a *szvarita* is, melynek jegye a szótag fölött egy ék (*ˆ*) szinte föl szokott némely kéziratokban jegyeztetni. Azonban nyomtatványokban mind a hármat találjuk, még pedig az *udátta* jegye a szanszkritban ezen szó első betűje : *u*, (mely a szanszkritban olyan forma alakú, mint a mi hármasszámunk (3), melyet a szótag fölibe írnak.

Különösen meg kívánom e helyütt jegyezni, hogy én a magyarban, hol hasonlóképen mind a három nyomaték jegye, még pedig igen jelentékeny esetekben, elő fog fordulni, az erős nyomatékre szinte a nyomaték első betűjét az *n*-et hasz-

nálom, mely megfordítva *u* épen a szanszkrit udátta első betűje; a gyöngébb nyomaték jegye nálam egy aláhajlott *c* (= $\neg$) mintegy a „csekélyebb” (azaz. gyöngébb) szó első betűjétől vétetve; a harmadik jegy mint a szanszkritban. A görög ék (!) a magyarban nem használható, mert az itt hosszú hangzó jegye. A fekirányos vonal (—) a szótag fölött, mint néha megkísértettük, kivált terjedelmesb értekezésben, hol a versek mennyiségi jegye is előfordulhat s ama jegyhez hasonló volna, zavar nélkül szinte nem alkalmazható, egy harmadik jegy pedig (^) a hangzók fölött, a szanszkrit és más idegen betűjű nyelvek átírásánál, megnyújtott vagy hosszú hangzó megjelölésére használtatik az európai tudósoknál általában. Végre a szótag alá jegyzett fekirányos vonal más célra még elfoglalva nem lévén (csupán egy magyar nyelven írt angol nyelv-tanban tapasztalám magas nyomaték helyett, a mi nekem ferde jelölésnek látszik), azt a szanszkrit alakban és jellem-ben elfogadhatónak tartom.

Térjünk vissza még egy kissé Bopp úr előadására. Szerinte lényeges elv a szanszkrit és görög hangsúlyozásban, hogy ez oly hátra (a szó elejéhez oly közel) tétetik, a mint csak lehet, és minthogy a szanszkritot hosszú (t. i. három tagúnál hosszabb) szók sem korlátozzák, ebben a hangsúly sokszor a legnagyobb erélyt és méltóságot fejtheti ki, azaz a szó elejére fekteti, pl. a görög *ἡδίστην* (édesb) szóban az éles nyomaték a végelőtti tagon innen nem jöhet a hosszú végtag miatt (minek okát a görög nyomatékról szóló jegyzetekben láttuk), a mi a szanszkritot épen nem akadályozza s lesz *szvádián*. Így a művelő (actív) igéknél is. Szenvedőkben pedig a szanszkrit sem teszi az erős sulyt az első szótagra, hanem a másodikra (*ja*, mely a szenvedő képzője) még pedig bizonyosan azon okból, mivel az ily igénél „az önmunkásság erélye hiányzik.”

A többiek inkább csak a kétnyelvbeli nyomatékok egybevetésére tartoznak. A mi reánk nézve még érdekeseb lehet, a magyar nyelvnel elő fogom adni.

VII.

Diez Fridrik után lássunk még egy-két észrevételt a latin és ebből származott nyelvek hangsúlyozásáról.

„A nyomaték általában megtartja eredeti helyét a származott nyelvekben is. A nyomaték alatt pedig az élest (*acutus*) kell érteni : a mélyebb (*gravis*) semmi különös jogot nem igényelhet, ez a súlytalanságnak esik martalékkül. A nyomaték a római fajta nyelv alakulásban a sarkpont, mely körül ez forog.

„A mennyiség elestével változtak igenis a nyelvalkat mélyében alapuló, s úgy gyököt, mint származékot védelmező terjedtségei a szótagoknak ; a nyomaték elestével a szó egészen más leendett, s római bélyegét a nyelv elvesztendette volna. A latinban az éles a végelőtti és véginnenelőtti szótagon nyugszik : s nem lehet eltérésnek tekinteni, ha az apocope (utóhangvesztés) által az utólsóra esik is, mint az olaszban *maestà*, *virtù* és számtalan másokban minden szójárásokból. Épen oly kevésbé, ha azt az olasz, paragoge (hangtoldás) által a végelőtt-negyedikre is áthozza, de a mi-nek csak igehajlításban van helye, mint *recitano* e helyett *recitan*, a latin *recitant*-ból.

„Visszahajlás (*inclinatio*) útján azonban, minthogy a visszahajló beszéd-részek súlytalanok, még innensőbb helyet is foglalhatnak el mint az olaszban *portándomivelo*, *mándamivisene*. Megfordítva az összetett szók a főnyomatékokat az utólsó szóra teszik : egyedül azon határozói összetételekben, melyek utóbbi része *mente* *), fektettetik az a nyelvtanítók által az első részre, tehát az olaszban *cándidamente*, a spanyolban *fácilmente*, *pacíficamente*, a francziában *admirablement*.

„Azonban itt is vannak számos eltérések az anyanyelv-től, különösen a francziában, melyben mind ekkorig nincs tökéletesen egyetértő megállapodás a nyelvtanítók között.“

*) Diez szerint a latin *mens*, s ennek ablativusa *mente* után, például a latinban is találjuk : *devota mente*, *placida mente*, *tranquilla mente*. II. kötet 432. lap.

Egyébiránt, a kit e tárgy közelebbről érdekel, bőven olvashatja azt Diez Frigyes idézett munkája I. kötete 469. és következő lapjain.

VIII.

Kifejtése és megállapítása a magyar nyomatéknek.

Elsőben is ez egyszerű mondatokon : *az ember halandó és a lélek halhatatlan*, mintegy félszáz változatok segítségével kísértem meg a magyar nyomaték természetét kipuhatólni.

Azután bő példákkal rendszerben ügyekszem egybeállítani a magyar nyomaték sajátságait.

Végül példákat hozok elő mind újabb és tökéletes nyelvérzéssel bíró íróink munkáiból, milyenek Fáy András, Toldy Ferencz, báró Eötvös József, mind régi iratainkból, az utóbbiakból főképen a végett, ha vajjon a szórendre nézve, mely a magyarban a legszorosb összefüggésben áll a nyomatékozással, megegyezik-e a nyelv mai szokása vagy sem a régivel. Ugyanezen okból némely kitűnő költőinkből, mint Csokonay, Vörösmarty, Czuczor, nemkülönben a népdalokból is hozok elő példákat, megmutatván, hogy a jó magyar verselő egy hajszálnyira sem tér el a verselés kedvéért sem a szórendtől sem a helyes nyomatékozástól.

1. *Az ember halandó.*

Ez összeállításban a névmutatóval együtt három szó van világosan kiírva. A negyedik, mint kapcsolék (= van), mely a görögben is sulytalan volna, a magyarban egészen elmarad, több más nyelvek ú. m. a török, héber, arab stb. példájára; sőt ez utóbbiakban azon létigének többi személyeit is el szokták hagyni a jelen időben. Magában a latinban sincs példa nélkül annak kihagyása, pl. *ignoti nulla cupido*.

A három kiírt szó mindenike bír valamely nyomaték-jegygyel, különösen :

az, mely nyomaték-kal, mely mint már a szanszkritnál megjegyzém, azon szót legmélyebbre, még a sulytalanoknál is alább nyomja ;

ember, első ízén vagy tagján kissé emeltebb hangoztatással, de még sem oly erőssel, mint a harmadik szó

ⁿ*halandó* első tagján álló nyomaték, ez az említettek közt legmagasb levén. A többi tagokon valami különöst nem veszünk talán észre, kivévén igen nagyon finom megkülönböztetéssel *halandó* szónak második tagján; de minthogy ez minden erős nyomaték után állandóan így hallatszik, és így mintegy magától értetik: a magyarban erre különös figyelemmel nem leszünk, noha mint láttuk, a szanszkritban ez is tekintetbe jő.

A meg nem jelölt szótagokat tehát alaphangoknak tekinthetjük, melyeken alúl a mély; felül pedig az emelt nyomatékok foglalnak helyet.

A névmutató mély nyomatékáról tisztább felfogás végett alább leszen szó.

A második szó *ember* első tagján fekvő nyomatékra nézve még különösen megjegyzendő, hogy az értelemváltozás nélkül el is hagyathatik, vagyis utóbbi tagjával egyenlő hanggal ejtethetik ki; de nem így a harmadik szó nyomatéka, melyet ha elhagyunk, vagyis, mind a három szót egyhangúlag (unisono) ejtjük: *az em|ber ha|lan|dó*: a mondat jellemtenné válik, azaz nem tudjuk, ha a mondat ezen első példára tartozik-e vagy a mindjárt előadandó másodikra.

2. ⁿ*Az ember halandó.*

Melyik magyar ember nem érti rögtön az első hallásra mind a hangoztatásban mind az értelemben előállott lényeges különbséget. Ezt tehát ki kell magyaráznunk.

Az első példában a kapcsolék (van), ha azt kimondanók, 'halandó' után jőne; a másodikban 'ember' után. Világosabb lesz a dolog, ha *ember* helyett első személy, pl. *én* tétetik: 1. *én* ⁿ*halandó vagyok*, 2. *én* ⁿ*vagyok halandó*. Az elsőben a kapcsolék, mely általában ige (vagyok), — 'halandó' után, a 2-dikban 'én' után áll. Az elsőben 'halandó' kapta az erős nyomatékot, a 2-dikban pedig 'én' szó. A 2-dikban még azt is vehetők észre, hogy 'halandó' szónak nem első, hanem második tagja kap, bár gyöngébb nyomatékot, úgy hogy főleg azou

példában, hol nincs kapcsolék : az ⁿember ⁿhalandó csaknem lehetetlen kikerülni, hogy ,halandó' második tagja, ha még oly kevéssé is, főlebb ne emeltessék; a hangzatosság minden esetre tetszetős, ha a második tag kissé kiemeltetik, bár nem oly erősen, mint az az első példában a törzstagon hallható. Első tagját értelemzavarás nélkül semmi tekintetben és semmi esetben nem szabad kiemelni. Kísértse meg bárki, azonnal szenved, sőt más a jelentőség.

A mondattakat rendezve, a dolog így áll :

Az első példában : az ⁿember ⁿhalandó vagy : én ⁿhalandó vagyok, az erősebb vagy magasabb nyomaték, ,halandó' szó első tagján van, a második példában pedig az ⁿember ⁿhalandó, vagy én vagyok ⁿhalandó az ,ember' első tagján vagy ,én' egytagú szón; s ezen nyomatékot mindenütt az ige követi vagy követné, ha kimondatnék, de magán az igén (vagyok') semmi nyomaték. Lesz tehát amannak a neve : magas vagy erős v. éles nyomaték, és, a mennyiben a magyar mondatban a szórendet is, mint alább bővebben kifejtendem, ez szabályozza, vezérli, vezér vagy főnyomaték.

A másik vagy gyöngébb nyomatékknak, az első példában ,ember' első tagján, a második példában ,halandó' második tagján, azon okból, minthogy ha épen akarjuk, el is maradhat, mellékes nevet is adhatunk, az egyik példában pedig maga az én szó el is hagyathatik, így : ⁿhalandó vagyok, miként ez alább a névmásoknál kifejtetni fog.

Mély nyomatékot, mely t. i. az alaphangoknál is alább, mélyebben nyom le valamely szót, vagy szótagot, az első példában a névmutató : az szócska alatt látánk.

Már csak e két példából is láthatjuk, mily lényegesen eltér a magyar más nyelvektől. P. o. a latinban : *homo est mortalís*, a németben : *der Mensch ist sterblich*, *der Körper ist sterblich*, a francziában : *le corps est mortel*, *tous les hommes sont mortels* stb. a szórendben nem változnak, bármint hangoztassuk is az egyik vagy másik szót. Sőt az írásban, hacsak a többi szerkezetből ki nem vesszük, magoknak azon szóknak helyzetéből teljességgel nem tudhatjuk, melyiken

fekszik talán valamely erősebb nyomaték : *der Mensch ist sterblich*, vagy *der Mensch ist sterblich*, a mi a magyarban már magából az írásbeli szórendből kitűnik, ha még oly csekély nyomatékozással ejtjük is ki azokat.

Méltóztassanak még egy kevés okoskodást megengedni.

A fentebbiekben előttünk áll a két legegyszerűbb mondat, a szókat tekintve mindkettő ugyanaz, az érteményt tekintve lényegesen különböző, mit a magyarban egyes-egyedül a különböző nyomatékozás eredményez.

Minden egyszerű mondatban egységnek, *egy* gondolatnak kell lenni.

Minden egységes gondolat, tehát mondat is, legalább két fogalmat tartalmaz : az *alanyt*, melyről valamit mondunk, és az *állítmányt* (vagy mondományt) mit az alanyról mondunk.

E két fogalmat valaminek kell egybe kapcsolnia, különben nem lehető az egység.

Maga ezen egybekapcsoló valami már nem fogalom, hanem csak mód, forma, alak, melynél fogva a kapcsolás történik.

Ezen kapcsolék némely nyelvtanok szerint a *van* ige.

Ezen *van* legalább a jelen idő ezen harmadik személyében, a többest is ide értve, a magyar nyelvben és másokban is (mint fentebb érintve volt) ki sem mondatik.

Kell tehát a beszédben más elemnek is lenni, mely az egységet eszközli vagy elősegíti.

Ezen elem egy a többi fölött kiemelt hang — a nyomaték.

S ilyen nyomaték immár egyszerű magyar mondatban csak egy van — mely fő nyomaték nevet viselhet.

S ezen főnyomaték a magyarban egyes-egyedül értelemmódosító, értelemszerző, tehát értelmi, másképp logikai elem.

Még pedig ahhoz képest a mint egyik fogalmat a másik fölött jobban ki akarjuk emelni, vagyis egység eszközzése végett egyiket a másikhoz kapcsolni, a főnyomatékot arra fektetjük :

az ember ⁿhalandó, itt az 'ember' fogalmához a halandóság fogalma kapcsoltatik;

az ember ⁿhalandó, itt megfordítva a halandóság fogalmához kapcsoltatik az ember fogalma.

Vagyis ha könnyebb érthetőség tekintetéből kérdést alakítunk, minthogy azt akarjuk tudni a mit kérünk, a nyomaték a feleletben a kértett szóra fektettetik :

Az ember minő tulajdonságú?

Felelet : ⁿhalandó.

Kicsoda ⁿhalandó?

Felelet : az ⁿember.

E példákban a kapcsolék (alaki szó) teljesen hiányzik, tehát ennek nyomatékáról szó sem lehet; de ha kiíratik is, a kapcsolék mindig sulytalan, vagy ha más tekintetben bírna is nyomatékka, mint kapcsolék elveszti azt; ez eset fordul elő a görögben mind a három személynél, s a magyarban az első és második személynél, mindenütt a mutató mód jelen idejében), pl.

(én) ⁿhalandó vagyok és
ⁿén vagyok ⁿhalandó.

A főnyomaték a magyarban, tekintet nélkül a többi szórendre, a kapcsolékot, vagy bármely más oly igét, melyben rejlik mindenkor a kapcsolék is, rendszerint közvetlenül maga után vonja.

Innen vagy legalább ezen esetben nevezhetjük a főnyomatékot a magyarban *igevonzó* nyomatékknak, tehát ilyenkor magán a vonzott igén nem feketik ezen nyomaték.

Számtalanszor megtörténik mégis, mint alább elő fog jőni, hogy épen magán az igén fekszik a főnyomaték, pl. ⁿén ⁿvagyok vagy csak : *vagyok*. Ezen egyetlen egy szóban a mondatnak vagyis gondolatnak mind három eleme benne foglaltatik : 1. *én* (= ok), alany, 2. *létező* (= vagy) állítmány, 3. *vagyok* kapcsolék, mely itten is csak az első tagon álló nyomatékka fejeztetik ki.

Sajátlag tehát itt is igevonzó nyomaték lappang. S itt

e mondatka : ⁿ*vagyok* már nem alakszó, hanem az alany (én) mellett az állítmány (létezés) fogalmát s nyomatékéban a kapcsolókat is kifejezi. Hasonló : ⁿ*gondolkodom* annyi mint : én (= alany), gondolkodó (= állítmány), utána értetik : *vagyok*.

Mindazáltal azon esetekben midőn a főnyomaték magán az igén (annak első tagján) fekszik, különböztetés és könnyebb felfogás tekintetéből azt *igénfekvő* nyomatéknek nevezem, mint az alábbiakban bőven fogjuk látni.

3. Az ember teste ⁿ*halandó*.

A mondat egy új szóval bővüle. Egyébiránt a főnyomatékat itt is 'halandó' szó első tagján hallatjuk, a többiek ketteje a már ösmertetett gyöngébb — egy pedig (alúl) mély nyomaték.

A gyöngére nézve előre is megjegyezhetjük, hogy az minden önálló szónak első tagján vagyis törzsén *természet szerint* létezik, és csak más szókkal összeköttetésben (mondatban) kaphat az vagy erős nyomatékat, vagy válik az egészen súlytalanná.

Ha a második és harmadik szót ekként változtatjuk : *emberi test*, az egész mondatban :

4. Az emberi test ⁿ*halandó*.

A 'test' szót, úgy érezzük, hogy azon még a gyöngébb nyomaték sem maradhat meg. Oka kétségen kívül abban fekszik, hogy azon szó a főnyomatékat közvetlen előzván meg, természetes nyomatékát ez utóbbi *mint erősebb* egészen elhomályosítja, elenyészteti, sőt úgy tapasztaljuk, két nyomaték egymásnak töszomszédságában általában meg nem állhat. Több példája van ennek a görögben, nem csak a procliticák- vagy is előrehajló szóknál, melyek mind egytagúak, hanem a többtagú oxytonáknál (végeleseknél is), ha utánok más oly szó következik, mely szinte nyomatékos; miből úgy látszik, hogy a görögben is gyöngébb azon nyomaték, mely a végtagon áll, annál, mely a szó elején vagy legalább ehez

közelebb áll, mert összeütközés esetében a végtagúnak kell a másik előtt hátrálnia, nem megfordítva.

Íme egyik példáját látjuk annak a magyarban is, hogy itt már egyedül phonétikai, nem pedig logikai elv döntött, vagyis hang győzött hang ellenében az érteménynek legkisebb befolyása és változása nélkül.

Ily phonétikai elemmel többször fogunk találkozni, mind hasonló mind másnemű eredménnyel. Tehát ez bővebb kifejtést vesz igénybe.

IX.

5. *A lélek halhatatlanságra teremtetett.*

Íme a nyomatékokban némi eltérést találunk :

„*Lélek*“ és a következő szónak első tagján az ismeretes nyomatékok fekszenek; ámde a két utóbbi ú. m. „*halhatatlanságra teremtetett*“ végelőtti tagjaikon is vesznek fel nyomatékokat, mely önként kínálkozik a kimondásban, s kétségtelenül mindenki zengzetesbnek tetszetősbneg fogja találni a mondatot ezen nyomatékokkal, mint ha azok nélkül egészen sulytalanul ejtenék azon két szó.

„*Teremtetett*“ első tagjára nem vehet fel nyomatékokat, mert vonzott ige, mely a föntebbiek szerint, legalább első tagján sulytalan; úgy hogy ha első tagját (vagy ezt is) nyomatékozzuk, azonnal más értelme lesz : *teremtetett* mintha mondani akarnók *nem magától lett*.

De érezzük azt is, hogy a két utóbbi szó említett végelőtti nyomatékozásának az érteményre semmi befolyása; ha elhagyjuk is azon nyomatékokat az értemény teljesen ugyanaz.

Tehát itt ismét phonétikai, illetőleg hangarányai, hangidomi — rhythmusi — elemmel van dolgunk. Sőt már a föntebbi példákban is : *az ember halandó, én vagyok halandó*, midőn t. i. az alanyon fekszik a főnyomaték, sokkal tetszetős hangra nézve a mondat, ha „*halandó*“ szónak közép tagja gyöngye nyomatékkal ejtetik ki.

Mindezeknek okát sem a logikai, sem a grammaticai elem meg nem fejti. A logikai nem, mert az értemény az

utóbbi nyomatékozás által legkisebbé sem változik. Grammaticai sem, mert azok oly tagokon állanak, melyeknek nyelvtanilag sem illető törzsükkel sem egymás közt különös összefüggések nincsen ú. m. ebben : *halhatatlanságra*, 'ság' főnévképző, s a törzshöz ötödik tag; ebben : *teremtette*, 'ett, múlt idő raga, s a törzs- vagyis gyökhöz harmadik tag; ebben : *halándó*, 'and' részesülői végzet van, s a törzs után közvetlen következik. S alább fogjuk is látni, hogy mindezeknek semmi befolyása a nyomatékozási rendszerre.

Nem marad tehát egyéb hátra mint a rhythmusi elemet venni föl fejtegetésünkbe.

Előbb meg kell még érintenem, miszerint nem hibázunk ha a kérdéses nyomatékokat más vagy több tagra is fektetjük, pl. *a lélek halhatatlanságra teremtett*, vagy : *a lélek halhatatlanságra teremtett*. A mikből ismét bebizonyúl, hogy itt semmi grammaticai elemmel nincs közünk, mert ez ily mozgékonyásra és változatosságra nem képes, hanem itt csak a hangok közti arányra törekvés a határozó elem.

Ezt tehát meg kell fejtenünk.

Azt mondja egy helyütt Heyse, föntebbi munkájában : a népszellem minden külön egyes nyilatkozataiban, például, nyelvében, zenejében összhangzás uralkodik.

A rhythmus — hangidom v. hangarány — kétségen kívül zenei elem.

Valamely nemzet nyelvének is tehát rhythmusi része ugyanazon nemzet zenéjében kell hogy gyökerezze, vagyis ezzel összhangzásban kell lennie ha t. i. azon nemzet saját zenével bír.

Hogy mi is saját zenével bírunk, épen a legutóbbi időben kétségbe vététt ugyan, még pedig nevezetes tekintély által. Már föntebb ígérém, hogy ezen állítás ellenkezőjét kétségtelenül be fogom bizonyítani, még pedig nyelvünk mennyiségi elemeinek elvitázhatatlan szelleméből és arányzati minőségéből.

Jelenleg a nyelv rhythmusáról levén szó, ezt fogom zenénk hasonló rhythmusával összehangzásba hozni, és már e részben is igazolni, a zenénk- és nyelvünkben uralkodó szellem tökéletes azonságát.

A rhythmus egyik eleme a zenében is mint a nyelvben a mennyiség; másik a nyomatékozás, az erősebb és gyöngébb, de mindig és mindenütt valamely arányszerű hangoztatás, melyről most van szó.

Minden, ki a zenét felfogni képes, ha nem is tanulta azt, érzi, hogy vannak a zenében bizonyos mozzanatok, melyeknek a folyvásti időfolyamban arányzatos (synmetricus) elő- meg előfordulása valamely egységet tüntet ki.

Mint a szabályszerű dobpergés, melynek egyes ütései hol gyorsabban, hol lassabban, s hol erősebben, hol gyöngébben éreztetik hatásukat, oly arányos egységet eredményez a hallóban, hogy ez tökéletesen egymértékű lépteit ahhoz tudja alkalmaztatni: úgy a zene is, bár mennyire különbözzenek is az egyes hangok terjedelemben, erőben és magasságban egymástól, oly egyarányúságot — közelebb rhythmust — idéz elő hallérzékünkben, hogy még az is, ki a zene művészetét tudományosan nem érti, ha soha a karmester ütenyverő pálczáját nem látja is, a rhythmust, keze vagy lába mozgásaival utánozni képes, az értő pedig az üteny (Tact) különböző fajait csupa hallomásból is meg tudja határozni.

És mi eszközli tulajdonképen ezen rhythmust?

Semmi más, mint a zenei nyomaték, hasonló épen azon nyomatékhoz, mely van az élő nyelvben.

Vannak a zenének is kisebb-nagyobb részei, mint a beszédnek. A mi itt körmondat, mondat, szó és szótag, vagyis a még rokonabb verselési elemekre alkalmazva: a mi a verselésben stropha (forduló), sor, láb és tag, az a zenében egész dal (dallamkör — Periode —), dalrész, üteny (tactus) és egyes ütés (ütenyrész).

Mindenik rész aránya egymáshoz és a többi részekhez alkotja a rhythmust.

Mostani czélunkra főleg az üteny és ennek részei — üteny-részek vagy egyes ütések — tartoznak. Sőt az időny

(tempo, vagyis az idő mennyisége, azaz hosszabb, vagy rövidebb volta) mellett, főleg az üteny határozza meg közelebbről a zenemű szellemét.

Az üteny, melynek a verselésben a láb felel meg, ismét apróbb, egymás közt egyenlő ütésekből (ütenyrészekből — Takttheile —) áll, mint a versláb tagokból. S valamint a versláb két, három, négy stb. tagból állhat, úgy az üteny is két, három, négy stb. ütésből, azon különbséggel, hogy a verslábak egyes tagjai épen úgy lehetnek egyenlők, mint hosszabbak s rövidebbek is a versfaj kívánalmai szerint, hanem az ütenybeli egyes ütések a mennyiséget (időhosszat) tekintve tökéletes egyenlők. De van bennök valami — s épen itt fekszik a dolog lényege — a mi nem egyenlő, t. i. a nyomaték *) vagy az egyes ütéseknek megfelelő zenehangok nagyobb vagy kisebb *nyomatékossága*. Épen ennél fogva képes értő, nem-értő a zenében a thymmust felfogni. E nyomatékosságnak nagyobb és kisebb fokozatát nevezik a zeneműtudományban *thesis*-nek erős ütenyrésznek — és *arsis*-nak — gyöngye ütenyrésznek.

Thesis (alányomás) és *arsis* (emelés), merően ellenkező értelemben szokott vétetni a zenészek- és nyelvészeknél. A zenészek a karmester *pálczájától* vevék az elnevezést, a ki ezt az üteny elején alányomja, leüti, a végén pedig felemeli, felüti; a nyelvészek pedig magának a hangnak emelése- vagy megnyomása- és alászállítása- vagy gyöngítésétől. De a dolog lényegében mindketten egyet értenek, t. i. az üteny első részét a zenészek is másképen *erős*, az utólsót pedig gyöngye ütenyrésznek, (starker oder guter und schwacher oder schlechter Takttheil) nevezik. Ugyanis nagyobb nyomatékosság van mindig azon hangokban, melyek az üteny első ütésének felelnek meg; alászállás, kisebb, gyöngébb nyomatékosság ugyanazon üteny utóbbi tagjaiban; terjedelmes ütenyekben pedig általán az első, harmadik stb. vagyis páratlan számú

---

*) Vessd össze : Allgemeine Musiklehre von Adolf Bernhard Marx (Professor der Musik und Universitäts-Musikdirektor). Hatodik kiadás. 133. lap. *Die Accente*. Különösen : Accentuation der Takttheile.

ütésekben erősb, a páros számú ütésekben gyöngébb mozzanat foglaltatik, de itt is mindenkor legnyomatékosabb az első ütés, különben az üteny rhythmusát, sehol sem levén megkülönböztető mozzanat, lehetetlen volna érzeni, felfogni.

Ha tehát valamely üteny több, például három egyes ütésből áll : az első vagyis nyomatékosabb üteny, az ugyanazon ütenybeli ütésekben uralgani mondatik, mert ha azokon nem uraloghatna, például az üteny oly hosszú volna, hogy egyik üteny első vagyis legnyomatékosabb ütésétől a másik üteny első ütéséig hallérzékünk a távolságot fel nem foghatná vagy elfelejtené, a rhythmus reánk és minden hasonló érzékkel bíró hallgatóra nézve veszendőbe menne épen úgy, mint ha a dobra csak fél- vagy egész óranegyedenként ütnének egyet, ez soha rhythmust nem alkotna. Azért az ütenyek — kivált népzeneben — rendszerint rövidebbek szoktak lenni.

Azt mondja Heyse a görög és latin nyomatékról értekezésében, mint fentebb láttuk, hogy egy nyomatékos szótag többön mint két utána következő súlytalan szótagon nem uralghat.

Nem akarom kétségbe vonni Heysenek ez észleletét ama nyelvekben. De a magyar zenében kétségtelen, hogy egy ütenyben egy erős ütésnek, rendszerint három gyöngfelel meg, de több soha sem ; s a sorok végén, hol az utolsó ütés rendesen elesik, kettő ; ha pedig a harmadik ütéset, mint páratlan számút, szinte erősbnek vesszük, mint azt a zenészek valósággal így is veszik: minden erős mozzanatot (a páratlan ütésekben) egy gyöngfe követ a párosokon. Fris dalokban, noha a kíséret, például a zongorán a balkéz, rendesen itt is négy ütenyrészt hallat vagy alkalmaz, de már a karmester pálczája csak kettőt különböztet meg, t. i. *egy le- és egy fel-ütést*, vagy egy erős és egy gyöngfe mozzanatot. S két erős ütés egymás mellett és után soha nincsen.

Ezek szerint következtethetjük, hogy a magyar nyelvben egy nyomatékos szótag nem csak egy vagy két, hanem — de itt már legfőlebb — három súlytalan szótagon is uralghat ; megjegyezvén, hogy általános tapasztalatom szerint is két akár erősb nyomaték egymás mellett soha meg nem állhat a beszédben, épen úgy mint a zenében, kivéven azon gyöngébb

nyomatékok, mely a magyarban is, valamint a szanszkritban tanítják, minden magas (erős) nyomaték *után* hallatszik, de a mely véleményem szerint nem nyomaték már, hanem csak *utóhangzás* az erős nyomatékok követő szótagon, milyen a zongorán megbillentett húr utánhangzása, hacsak mesterségesen el nem nyomatízik.

Tekintsük a fentebbi példákból a legegyszerűbbet :

ⁿ*én vagyok halandó.*

Ebben a fő- vagy igevonzó nyomaték az *én* szón fekszik : ⁿ*én vagyok* (nem más). Utána a vonzott ige első tagja okvetlenül súlytalan. De súlytalan a ,halandó' első tagja is, különben, ha t. i. így nyomatékoztatik : ⁿ*én vagyok halandó* az értelem egészen össze van zavarodva. Következik ,halandó' szónak második tagja. Ha e tag is egészen súlytalan maradna, az első nyomaték után ez már negyedik súlytalan tag volna; úgyde nemzeti zenénkben az erős ütenyrész (thesis) három gyöngye ütésnél többön nem uralghat, s íme ugyanazon elvet látjuk az élő nyelvben is törvényhozónak. Ha pedig a thesist minden páratlan számú tagon alkalmazzuk, akkor az ⁿ*én* szón fekvő fő s nélkülözhetlen nyomatéktól mint első tagtól kezdve a rhythmusi nyomatékozás, mindig gyöngébben ejtve az elsőnél, a mondaton ekképen fog állani :

ⁿ*én vagyok halandó.*

Nincs magyar nyelvérzés, melyet e hangoztatás sértene.

A hosszabb példák közül ebben : *a lélek halhatatlanságra teremtett*, mind a második, vagyis főnyomatéknak (hal-), mind a harmadik-, mint rhythmusinak (ság-) négy súlytalan tag felel meg; ha pedig a második szót így nyomatékozzuk : ⁿ*halhatatlanságra*, minden páratlan számú tagon nyomaték áll; végre ebben : ⁿ*halhatatlanságra*, minden nyomaték két súlytallal áll szemben; tehát mindenütt ugyanazon rhythmus uralkodik, mint nemzeti zenénkben, s mindenik nyomatékozás helyes.

X.

Ez volt a nyomatékozási rhythmus.

De van a zenében más rhythmus is, t. i. a mennyiségi, melyben az egyes hangok nem nyomatékuknál hanem mennyiségök-, azaz hosszú és rövid voltuknál fogva vannak arányban egymással.

Ennek vizsgálata jelen értekezés körén kívül esik. Mindazáltal egy-két megjegyzést nem mellőzhetek.

A nyomaték képviselőjének tekinthető nagyobb zenészeti karban a *dob*, a mennyiségének az *emberi hang* után a *hegedűnemek*. Katonai zenekarban, kivált Isten szabad ege alatt, hol a zenehangok működésének a korlátlan légbirodalom áll rendelkezésére, a dob a nyomatéki rhythmust, kétségen kívül, elősegíti, de a dob még sem zene, midőn ellenben a zenei hangszerek dob nélkül is képesek nem csak a mennyiségi, hanem a nyomatéki rhythmust is tökéletesen kitüntetni.

A görög és latin classicai nyelvben a mennyiségi rhythmus szolgált a verselés alapjául.

A többi élő európai nyelvek között tudtomra egy sincs, mely képes volna a classicai nyelvekkel e tekintetben is versenyezni, egyedül csak — a *magyar*. A többieknek részint azért, mivel a mennyiségi elemen a nyomatéki erőt vett s azt elhomályosította vagy egészen el is nyelte, részint, mivel a mássalhangzók halmozottsága miatt a súlytalan szótagok is csupa torlatokból (positiókból) állanak, s minthogy ezek a mennyiségi rhythmusnál szinte hosszú elemet képeznek, és így az ily nyelvekben rövid szótag csak alig találtatik: költszetőkben az egyedül zengzetes és zenei rhythmusról né-mely kísérletek után is, le kelle mondani-, és egyedül nyomatéki rhythmusra szorítkozniok.

Mind e mellett nem zárja ki a mennyiségi rhythmus a nyomatékot sem, sőt épen abban is áll előnye a classicai nyelveknek és a magyarnak ama nyelvek fölött, hogy a mennyiségi rhythmus mellett a nyelv nyomatéki rhythmusa is háborítlanul és tökéletes épségben megmarad. Innen van, hogy például e görög hexametert :

$\text{Μῆτιν ἄσιδε, θεᾶ, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος}$
 — u u | — u u | — — | — uu | — uu | — u

melyben az első és 4-dik láb harmadik rövid tagján éles (erős) nyomaték van, ellenben a második láb első, harmadik láb második, negyedik láb első, ötödik láb első tagján sulytalan hosszú hangok állanak, a magyaron kívül — talán itt ott egykét tudóst kivéve — egy európai nemzet sem képes mind a mennyiségnek mind a nyomatékknak megfelelőleg ejteni és taglalni. A magyarnak pedig ez oly természetes, hogy nem tudja megfogni, mimódon lehet ebben csak pillanatig is nehézséget találni. Pedig hogy más mint magyar ajkúak, itt csaknem legyőzhetetlen nehézségbe ütköznek, abból tesszik meg, hogy miután grammaticusaik fontosán előadák, miszerint mennyiség és nyomaték különbözők, elvégre is egyik, és pedig nagy rész azt tanítja, ha nem vagyunk képesek mindkettőt elsajátítani a kimondásban, kövessük inkább a nyomatékot, mire mások, például Buttman, azt tanácsolják: „a meddig és a mennyire a tanulásban nem sikerül mennyiséget és nyomatékot egymásmellett hallhatóvá tenni, ügyekeztek kiki inkább a reánk nézve fontosabb mennyiséget emelni érvényre az olvasásban.“

Mi minden nap hallunk hasonlókat:

$\text{Régi}^n \text{dicsőségünk!}^n \text{! hol}^n \text{késel az}^n \text{éji}^n \text{homályban?}$
 — u u | — — | — — | — u u | — u u | — u
 vagy

$\text{Nem te valál}^n \text{győző, hanem}^n \text{a kor}^n \text{lelke: szabadság,}$
 — u u | — — | — u u | — — | — u u | — —

melyekben több helyütt a rövid tag nyomatékos, mint *dicsőségünk, homályban, hanem, szabadság* szók első tagja, vagy a hosszú tag sulytalan, mint *dicsőségünk* három végtagja és több számosak. S minket a nyomatékozás legkevésbé sem zavar meg a mennyiségnek is tökéletes kifejezésében.

Innen van az, hogy népzenénkben számtalanszor egész ütenyekben mind a négy tag is hosszú (a lassúknban), vagy

1) Az első tagon megszólító nyomaték, melyről alább.

2) Az elsőbb tagon mondatkötő nyomaték, melyről szinte alább.

mind a négy tag rövid (a frissekben) és mégis a legszebb rhythmus uralkodik bennök, mert itt megint a nyomaték segíti elő a hangidomot.

Népdalaink szövegében gyakran találunk oly nyomatéki rhythmust, mely a zene mennyiségi rhythmusa mellett, és ezzel együtt a nyomatéki rhythmust is zeneileg alkalmazza, pl.

Tisza partján || ⁿnem jó lefeküdni,

Mert az árvíz || ⁿki szokott önteni,

A babámat || ⁿel találja vinni,

Keservesen || ⁿmeg fogom *) siratni.

A közép metszet után minden sorban az első tagon főnyomaték áll.

S ezen dalok a legzengzetesbek.

Ezen kissé hosszabb fejtegetés jelen czélunkon felül még szükséges vala, mind általában a rhythmusok — hangidomok — nyomatéki és mennyiségi elveinek megismertetésére, mind kivált annak megmutatására, hogy nyomaték és mennyiség a magyarban is mint az ó classica nyelvekben egymástól, úgy az élő nyelvben, illetőleg verselésben is, mint a zenében tökéletesen különböznek, és azokat egymással soha semmi tekintetben összezavarni, miként mármár lábra kapni kezd, nem szabad.

XI.

6. Az embernek ⁿteste halandó.

Itt a fő- s igevonzó nyomaték ,teste' szó elsőbb tagján fekszik, a többi, különösen a főnyomatékkal viszonyban álló rhythmusit (,halandó' közép tagján) már ösmerjük.

Nevezetes, hogy a főnyomaték előtt a birtokos ,nek' ragot hallérzékünk szinte megkívánja, sőt még azt is eltűrné,

---

*) Nem : *keservesen fogom megsíratni*, mert itt nem ,keservesen' határozón fekszik fő nyomaték, a mi onnan tetszik meg leginkább, hogy a mondatban ezen szó másutt is állhat : *meg fogom keservesen síratni* vagy *meg fogom síratni keservesen*; holott a másik esetben ,keservesen fogom' egymástól elválhatlanok volnának.

ha névmutatót igtatnánk azon főnyomaték elébe : az *ember-nek a teste halándó*.

7. *Az ember teste halándó.*

Itt még hátrább lépett vissza a főnyomaték, ú. m. az ,ember' szóra.

Itt ,teste' szó elsőbb tagján álló nyomatékok érezhetőleg gyöngébben kell hallatni, mint a megelőző főnyomatékok, különben az értelem könnyen a 6-dik példára hajlik, noha az előbbiben (-nek) a birtokos rag nagyon elősegíti az eltérő nyomaték felfogását.

E két utóbbi 6. 7. példa első személyre vitelve ekként állana :

6. *(nekem) testem halándó.*

7. *az én testem halándó.*

Az elsőben ,nekem' el is maradhat, mivel nem fekszik rajta a főnyomaték; ellenkező okból az utóbbi példából ,én' ki nem hagyathatik.

Ugyancsak ezen példában ,testem' első tagja semmi nyomatékokat sem vön fel, mert a főnyomatékok közvetlenül követvén, ezáltal elnyeletik, azonban ha úgy tetszik, utóbbi tagján a rhythmusi nyomaték épen nem fog rosszúl hængzani : az *én testem halándó*.

XII.

8. *Az ember élébb-utóbb meghal.*

A főnyomaték az összetett ige első részén az igekötőn zekszik, s ilyenkor ez — és csak ilyenkor — az igétől elválhatatlan. A főnyomatékokat, ha az magára az igére súlyosúl, *igén* fekvő nyomatéknak nevezhetjük.

Szükségünk lesz — könnyebb rendezés végett — ezen és a többi már elősorolt vagy még elősorolandó nevezetekre.

Elébb-utóbb egy szónak tekintetvén s az arányt is (három súlytalan tag egy nyomatékokkal szemben) meg nem haladván, csak egy nyomatékkal bír.

9. *Egyik emberⁿ elébb, másikⁿ utóbb hal meg.*

Ebben az igevonzó nyomatékokon (elébbⁿ, utóbbⁿ szókön) kívül, egyikⁿ és másikⁿ szók is erős nyomatékot kaptak.

Ezt nevezzük *ellentéti* nyomatékknak.

XIII.

10. *Mindnyájanⁿ halandókⁿ vágyunk.*

Itt ismét találunk egy másik erős nyomatékot, 'mindnyájan' szó első tagján az igevonzó nyomaték mellett; s amannak, mint látjuk, az ígére kevés vagy semmi befolyása, a mi még jobban kitűnik a következő példában :

11. *Mindnyájanⁿ meghalunkⁿ.*

Íme, 'mindnyájan' erős nyomatékkal, utána rögtön az ige szinte erős nyomatékkal, még pedig az igekötőtől elválhatlanul, akár ezen, akár magán az ige álljon a nyomaték.

Nem mondhatjuk : *mindnyájan halunk meg.* Hasonló : *minden emberⁿ meghalⁿ;* nem mondhatjuk : *minden ember hal meg.*

Itt úgy látszik, miszerint a mindenségi fogalom, már magában oly nagy jelentőségű, hogy bővebb kiemelésére, mely még az állítmányt (igét) is megfosztaná a nyomatéktól, miként ez más esetekben történik, szükség nincsen. De ha a mindenségi fogalom mellett van még egy más fogalom, melyre szinte erős nyomaték fektetendő (a mi, mint fentebb láttuk, a kérdésből tűnik ki), akkor az általános szabály érvényes, pl.

12. *Mindnyájanⁿ egyszerⁿ halunkⁿ meg.*

Kérdés : Mindnyájan hányszor halunk meg?

Felelet : egyszer.

Hasonló : Minden emberⁿ egyszerⁿ hal meg.

Egészen más az értelem ebben : *mindnyájan egyszerⁿ meghalunkⁿ,* vagy : *mindnyájan meghalunk egyszerⁿ.* Az utóbbiakban a 'mindnyájan' első tagján kívül az ige van az erős

nyomaték; mert a mindenségi fogalom magában nem vonzza magához az igét, vagyis nem fosztja meg azt saját nyomatékától s így az igekötőt sem választja el. Röviden: *oly mondatban, mely mindenségi fogalmat tartalmaz, két erős (v. magas) nyomaték van, egyik a mindenségi, másik az igei v. igevonzó.*

13. *Sok ember meghal ifjú korában.*

14. *Sok ember hal meg ifjú korában.*

A 'sok' fogalma egyik példában (14.) igevonzó, a másikkban (13.) nem, sőt, ha igét vonz is, az ige nem veszi el nyomatékát.

'Sok' után 'ember' egészen súlytalan, mert közvetlenül követvén az erősb nyomatékot, ez amazét elhomályosítja.

15. *Kevés ember éri el az öreg kort.*

16. *Néhány ember eléri az öreg kort.*

'Kevés' és 'nehány' noha alap értelmökben egyeznek, az igevonzásra nézve ellenkező természetűek s egymással föl nem cserélhetők, kivevén, ha az utóbbit 'csak' előzi meg

17. *Csak néhány ember éri el az öreg kort.*

18. *Csak néhány ember eléri az öreg kort.*

Itt megest a 'csak' tűnik ki, egyik esetben súlyos, a másikkban súlytalan levén, midőn 'nehány' megfordítva áll mellette, azon többször említett okból, hogy egy nyomaték a másat tözsomszédságában meg nem tűri, hanem vagy egyik vagy másik hatalmasbbá lesz s versenytársát elnyomja.

éri el 15. 17. 18. példákban vonzott állapotban levén az ige (éri) nemcsak elválasztatott az igekötőtől, hanem egészen súlytalanná is lön. Ellenben az igekötő *el* gyöngé nyomatékot kapott, t. i. a rhythmus vala befolyással reája.

Az utolsó 10—18 példákban előforduló főnyomatékot 'soksági'-nak nevezem.

XIV.

19. *Az embereknek meg kell halniok.*

Némely személytelen és egyéb igék, melyek még egy másik igét miségi módban — infinitivusban — vesznek magokhoz, mint : *kell, szabad, lehet, illik, akarok, fogok* (jövő idő), ha a főnyomaték rajtok fekszik, az infinitivustól az igekötőt magokhoz ragadják, mint a fentebbi példa mutatja. Hasonlók : *el kell* utaznom, *meg fogok* halni, *ki kell* mondanom, *be szabad* mennem, *meg akarom* mondani stb. De ha a főnyomaték nem őket illeti, ezen befolyásukat is elvesztik, s mint más igék, ezek is a főnyomaték által vonzatnak, pl. *nekem* kell eltávoznom, *holnap* akarok elutazni.

20. *Csak testemre nézve vagyok halandó, de lélkem halhatatlan.*

Csak és *de* egytagú szók nyomatékai közvetlen következő erős nyomatékok mellett elenyésznek, mint többször láttuk. Ha helyettük más hasonjelentésű, de többtagú szókat alkalmazunk, a nyomatékok azonnal jogaikba lépnek ; például : *egyedül* — *ámde* —.

Ha azonban azon egytagú szócskák után is súlytalan szó ú. m. névmutató jön, pl.

21. *Csak a test halandó, de a lélek halhatatlan.*

itt mindkét egytagú szó visszanyeri nyomatékát.

Test és *lélek* mint ellentétek szinte erős nyomatékot kapnak.

Figyelmet érdemel még a 20. példában a ,halandó‘ szón kívül a ,vagyok‘ szó, melynek utóbbi tagján rhythmusi nyomaték áll a már fentebb előadott okokból.

22. *Lélkünk a síron túl is vagy : síron túl is fennmarad.*

Noha *síron túl* szók egyike erős nyomatékkal bír, mindazáltal az igét nem vonzza magához. Ugyanis e mondatban az *is* kötszó kívánja a nagyobb kiemelést, de maga egytagú és főleg oly kötszó levén, mely a vele viszonyban levő szónak

utána jön, valóságos enclitica — visszahajló — tulajdonsággal bír, mint a görögben több hasonló szók, az igére pedig semmi befolyása nincs, úgy hogy az ily mondatban bármily egyszerű legyen, az igétől a kötszó el nem válik, pl. nem mondhatjuk: *a síron túl is marad fen*; így ezt: *én is meghalok*, nem mondhatjuk: *én is halok meg*. Kivétetik azon eset, midőn az 'is' kötszó magára az összetett igére viszonyúl, pl. a kárt meg kell térítned, *meg is büntettetel*; különösen áll ez *ha — is, habár — is*, összetett kötszókbán.

22. *Ha meg is halok* (vagy: *habár meg is halok*), *lélkem élni fog*.

De egyszerű igének, ha ezzel áll viszonyban, utána jön, pl. ne csak beszéljünk, hanem *tegyünk is*.

Hogy az első *ha* nyomatéka a következő erős nyomatéknél miért homályosult el, s miért tartotta azt meg, *habár* összetételben, már ismételve előadatott.

23. *A test meghal, a lélek pedig fenmarad*.

24. *A test ugyan meghal, de a lélek fenmarad*.

Pedig és *ugyan* kötszók bár kétagúak, épen úgy mint 'is' visszahajló, és az igére semmi befolyásuk.

Általában a kötszók, kivált a melyek nemcsak egyes szókat, hanem egész mondatokat kapcsolnak össze, az igére befolyással nincsenek; vagyis az igevonzó szók a kötszóktól függetlenek:

25. *Mínthogy testünkre nézve halandók vagyunk, lélkünk pedig* (vagy *de lélkünk*), *mely a síron túl is fenmarad*, halhatatlan: *tehát a lelkiekre ügyeljünk inkább mint a testiekre*.

Mellözve itt a már ösmeretes *pedig*, *is* visszahajló szókat, *mínthogy*, *tehát* kötszók is önállólag nyomatékoztatnak; sőt ilyen tulajdonsággal bír 'mely' visszahozó névmás is, mivel ez is mondatot t. i. egy közbevetett mondatot kapcsol össze egy másik (a fő) mondattal.

Mindezen nyomatékokat, ide értve a *mely*, *ki*, *mi* névmásokét is, *mondatkötő* vagy *foglaló* nyomatékoknak nevezhetjük.

XV.

26. *Tⁿestünk nem kerülheti el a hálált.*

27. *Tⁿestünk el nem kerülheti a hálált.*

A tagadó mondatokhoz érünk.

A főnyomaték az első példában világosan *nem* szócskán fekszik, ezt követi közvetlenül az ige, melytől az igekötő is elválík.

Az utóbbi példában a *nem* szócska az igekötő és ige közé került s nyomatékát is az igekötőnek engedé át, azaz visszahajló természetűvé lett. Azonban nyomatékát is megtarthatja, de akkor *el* igekötő esik el attól.

28. *Nⁿem testünk kerüli el a hálált, hanem lⁿelkünk.*

Noha *nem* itt *testünk* szóra viszonyúl közelebb, mindazáltal ereje kihat az igére is, mely mint vonzott, legfőlebb rhythmusi nyomatékokat vehet magára.

hanem mondatkötő vagy foglaló;

lⁿelkünk igevonzó nyomatékkal bír, minthogy az előbbi mondatban levő ige, tárgyával együtt ide is vonatkozik, melylyel kiegészítve vagyis melyet az első mondatból kihagyva az utóbbi mondat így állana: *hanem lⁿelkünk kerüli el a hálált.*

29. *Éⁿn sem vagyok hálhatatlan, tehát éⁿn sem kerülöm el a hálált.*

sem mint tudjuk *is nem*-ből húzatik össze: *én is nem* vagyok halhatatlan; tehát *is* természetét követi a mennyiben az illető szó után áll. De gyakran elül is állhat.

30. *Sⁿem Péter, sⁿem Pál, sⁿem bármely teremtⁿmény, nem halhatatlan (vagy nem kerülheti el a hálált).*

,sem' kötszó, *,Péter* és *,Pál'* előtt nyomatékkal bír, *,bármely'* előtt pedig súlytalan; de ha akarjuk, *Péter* és *Pál* szókra is fektethetjük a nyomatékokat, minthogy ez itt akár egyik akár másik esetben csak mondatkötő-nyomaték, az igevonzó az utóbb következő *nem* szón fekszik.

halhatatlan végelötti tagja a tudva levő okból rhythmusi nyomatékot vön fel.

31. *Nincs ember*, (vagy : *nincsen ember*), *ki nem volna halandó* (vagy *ki halandó nem volna*).

nincs vagy *nincsen* (többszben : *nincsenek*) személytelen ige, s *nem-van* vagy *nem-létezik* értelemmel és igei nyomatékkal bir. *Ki* egytagú szó levén, egy másik nyomaték tözsomszedságában elhomályosúl.

XVI.

32. *Egy ember sincsen*,
33. *Egy ember sincs*, $\left\{ \begin{array}{l} \text{ki} \\ \text{ki} \end{array} \right.$ *halandó nem volna*.

sincsen = *is nincsen*, tehát *is* természetét követi; az első példában gyöngye nyomatékot vett föl, de inkább csak rhythmusi okból, minthogy különben egy nyomatékot ugyanazon mondatban négy súlytalan tag követne, mit az meg nem bír: hanem az utóbbi példában épen ezen okból már el is maradt.

34. *Egy embert ösmerek*, *ki kételkedik a halhatatlanságban*, *a feltámadást pedig tagadja határozottan*.

Egy itten határozatlan névmutató, s mint ilyen, épen úgy mint a másik vagy határozott névmutató *az* vagy *a*, soha sem veszen föl semmiféle nyomatékot. Innen minden magyar megkülönbözteti a kimondásban e kifejezéseket : *egy embert láttam és egy embert láttam*.

Egyébiránt a mondat tele van rhythmusi nyomatékkal.

XVII.

35. *Kicsoda halhatatlan az emberek között?*

Kérdő mondat, melyben mindig a kérdő szó, — itten 'kicsoda' — birja a főnyomatékot, mely az ígét is magához vonzza.

Megtetszik ez a következőből :

36. *Kiⁿ mondhatjaⁿ, vagy : Kicsodaⁿ mondhatjaⁿ az emberek közöttⁿ, hogy ő halhatatlan? (vagy hálhatatlan).*

mondhatja csak rhythmusi nyomatékokot vehet föl középső tagján. A hallérzék ugyan eltűri az első tagon is a midőn az egytagú *ki* elvesztené azt, de én helyesebbnek tartom a középső tag súlyozását, mert rhythmusi nyomaték csak mellőzhetlen esetben állhat a törzstagon, ott pedig semmi más nyomatéknak, mint rhythmusinak helye nincsen.

37. *Mondhatja-eⁿ valaki az emberek közöttⁿ, hogy ő hálhatatlan?*

Itt a kérdő szócska az *e*, mely, mint tudjuk, a vele viszonyban álló szónak (rendszerint igének) utána áll, és így ez ismét visszahajló — enclitica — természetű lehet s a nyomatékokat a megelőző igére háríthatja.

Ezen kérdő *e*, mint tudjuk, el is hagyható.

38. *Mondhatjaⁿ valaki az emberek közöttⁿ? stb.*

Egy újabb nevezetes tüneményre bukkanánk.

Az erős nyomaték, talán erősebb s magasabb minden eddigieknél, elhagyja a törzstagot s a következőre megy által.

Lássunk más példát.

39. *Létezik-eⁿ (vagy : van-eⁿ) ember,* *kiⁿ nem volna halandó.*
 40. *Létezikⁿ ember vagy : vanⁿ ember*

Ugyanazon jelenséget tapasztaljuk.

Megérdemli, hogy a tárgyat bővebb vizsgálat alá vegyük.

XVIII.

41. *Elkerülheti-eⁿ ember a hálált?*

Rendes kérdő alak, melyben az *e* kifejezve van; s a megelőző ige vagyis inkább igekötője vevé föl az erős nyomatékokat; a végelőtti tag rhythmusi nyomatékokat kapott, mert különben, ha t. i. azon hosszabb szó egészen súlytalan maradna, az ismert arány 1 : 1, vagy 1 : 2, vagy 1 : 3, (egy

egynek, vagy egy kettőnek, vagy egy háromnak ellenében) szenvedne. E nyomaték a végelőtti tagra is tétethetik : *elkerülheti-e*; azonban úgy tapasztalám, hogy ha a rhythmusi nyomatéknak választása van, ez inkább a hosszú tagot kedveli.

Most kísértük meg a kérdő *e* szócskát elhagyni, s a szórendet is minden lehető módon forgatni :

42. *Elkerülheti ember a halált?*

43. *Elkerülheti a halált ember?*

44. *Ember a halált elkerülheti?*

45. *A halált ember elkerülheti?*

46. *A halált elkerülheti ember?*

47. *Ember elkerülheti a halált?*

Mit tapasztalunk?

Először : a mondatok *véginnenső tagjain*, bármely szó forduljon is elő, erős nyomaték áll.

Másodszor : *magán az ígén*, mely tulajdonképen *tárgya* mostan a *kérdésnek* vagyis melyre a feleletnek kell vagy kellene következni (*el* vagy *nem*), s melyet *kérdett* szónak fogunk nevezni, *szinte a véginnenső tag* kapta az erős nyomatékot, akármely helyütt álljon is az a mondatban.

A többiek e mondatokban mind csak az ismert igei és természetes nyomatékok, mely utóbbiaknak elhagyása a lényegen nem változtat.

E két nyomatékot kérdő mondatokban nagyon meg kell különböztetni, t. i. a *kérdett szó* nyomatékát és magának a kérdő *mondatnak* nyomatékát.

Ettől függ a kérdő nyomatéki elméletnek helyes és teljes felfogása, megértése. Nyelvünkre is rá illik, mit Becker előad a következőben : „Valamely kérdő mondatban a kérdéses fogalom vagy kérdéses viszony mindig a beszédi (szerintem : mondati) nyomatékot *) veszi föl. Például ezen kér-

---

*) Hogy tévedésbe ne jöjjünk, meg kell jegyeznem, hogy mint főntebb is láttuk, a német nyelvészek a mondatnyomatékot, jóllehet általános fogalomban egyik a másikkal azonos, megkülönböztetik a

désben : ,Willst du in die Stadt gehen‘ mindenik szót ki lehet a beszédi nyomaték által emelni. Hanem ezen beszédi nyomaték mellett minden kérdésben hallatszik még egy különös nyomatékozás, mely kiváltkép az utolsó szónak emelkedő modulációjában — hangoztatásában — nyilatkozik és a *feleletre vágyódást* látszik kifejezni.“

Amazt nevezem én a *kérdett szó* nyomatékának, emezt a *kérdés* (kérdő mondat) nyomatékának. A kettő együtt kérdő nyomaték. S néha a kettő össze is eshetik, például a 44. 45. és 49. számok alatt.

Ezen különböztetés a vezérfonal, mely bennünket a kérdő nyomatékokban eligazít.

Minthogy pedig a kérdés tárgya nemcsak ige, hanem más beszédrész azaz szó is lehet, tehát több más esetet is vizsgálat alá kell vennünk.

48. *Halándó az ember?*

Egészen az iménti szabály, t. i. mindkét kérdő nyomaték a véginnenső tagra esik.

49. *Az ember halándó?*

Az értemény ugyanaz; hanem a kérdett szó utóltétetvén, ,halándó‘ szóban mindkét nyomaték összeesett.

50. *Testem halándó?*

A kérdés nyomatéka (végül) most is a véginnenső tagon áll, a kérdett szó ,testem‘ nyomatéka egészen a végtagra esett.

51. *Tudod?* } *hogyan az ember halándó.*
 52. *Tudjátok?* }

Az első szók magokban egy egész mondatot tartalmaz-

---

beszédnyomatéktól, annyiban, a mennyiben a merev, változhatlan nyomatékokat grammatikainak, illetőleg mondatinak nevezik, az egy kissé szabadabb mozgásukat beszédi- vagy szónokinak. A magyarban nincsen ok ezen megkülönböztetésre, mert itt majd valamennyi nyomaték mozgatható, mi a Második Részben fog tisztán megfejtetni.

nak (= te tudó vagy stb.), de az elsőbbség csak kéttagú szó levén, nyomatéka mint kérdett szónak szinte a végtagra jutott.

Az utóbbi mondat: *tudjátok?* három tagú levén, már a véginnenső tagra veszi nyomatékát.

„Hogy az ember halandó“ nem kérdő hanem rendes állító mondat.

Mindezekből már összeállíthatjuk a kérdő mondatbeli szabályokat:

1. Minden kérdő-mondatban rendszerint (ha t. i. több szóból áll a mondat és itt is a két nyomaték össze nem esik) két nyomaték van: a *kérdett szó* — és a *kérdő mondat* nyomatéka.

2. A kérdő-mondat nyomatéka általán a mondat véginnenső tagjára helyezkedik állandóan; a kérdett szó nyomatékára nézve meg kell különböztetni, ha két- vagy többtagú-e azon szó?

a) kéttagú szó a végtagra,

b) többtagú a véginnensőre veszi a nyomatékot, sőt ha háromnál is több szótaggal bír, a szó elején rendes grammatikai nyomatékot is elfogad (47.), különben az első tag vagy tagok súlytalanok.

Többet a Második Részben.

AZ ÓCLASSICAI IRODALOM ELŐNYEIRŐL

A GYMNASIUMOKBAN.

SZÉKFOGLALÓLAG OLVASTA MART. I. 1860.

SZEPESI IMRE, LT.

Tisztelt Akadémia!

Midőn e tekintélyes társulatnak, nemzetünk e valódi díszének és méltán nevezhető büszkeségének ama nemes tettéért, melynél fogva a nevelés és közoktatás terén általam keltett csírákat méltányolván nevem érdemdús személyzetének füzérébe igtatni sziveskedett, inkább érezhető mint szavakba foglalható, és még több évek során nemesebb tettenekben nyilvánítandó hálámat ezennel ünnepélyesen kijelentem:

székfoglaló beszédem föladataúl a már e helyen is melleleg megpendített, de nem tüzetesen tárgyalt óclassicai irodalom előnyeinek fejtegetését veszem föl, mint olyat, melyet tisztében áll mindazoknak, kik nemünk ifjabb sarjadékát, honunk e szép reményű csemetéit, annak díszére a gymnasiális téren képezik, kisebb-nagyobb tekintélyű megtámadók ellen megvitatni, és az óclassicai irodalom magasztos diadalát egy elvitázhatlan igazság ragyogó fényébe állítani.

Korunkban az igazán szellemi és tisztán erkölcsi törekvés ellen mindinkább növekedő anyagelviség óriási hatalom gyanánt lépett föl; mely mind egyes családokban, mind a közigazgatás rendszerében, mind a napi irodalomban szerettséggyel lobogtatja fényes zászlaját: a hol pedig ezen hatalom ütötte föl sátorát, költözni kell onnan a szelíd múzsáknak; mivel halálos ellene az inkább, mint szíves ápolója az igazi szellemi életnek. — Tudjuk ezen életelviség a természettudományok magas lendületéből, az emberi erők e tágasított korlátjából, és az ipar- és kereskedésnek tetemesen változott viszonyaiból kiindulva, mikép harapódzék be magasabb körökbe; mikép tevő magát magának az államnak gépies felfogása, és mindannak, mi egyházi és vallásos élet alatt érthető, majdnem általános közönyösítése által minden korú- és rangúak előtt érvényessé; és mikép terjeszkedék szét, mint valódi mirigy, a népnek nevelése- és erkölcsi érületére százszoros elágazásban.

Az anyagelviség ily hatalmas terjeszkedésénél a humanisticus irányú tudományok nem maradhattak érintetlenül; de legerősebben lön a régiség tudománya, az óclassicai irodalom megingatva. — Ez természeténél fogva, mint tőlünk oly távol eső és a tettek színhelyéről oly rég letűnt világ képviselője és őre, melyhez bennünket többé semmi üzleti haszon nem csatol, a jelenkor érdekeivel idegen viszonyban látszik állani; zajtalansága a most sürgő-forgó népek fölébredt nemzeti érzületével, és az életbe lépett átalakítások szellemével homlokegyenes ellentétet képez; a hajdankori háttérbe szorúlt két nép, melyeknek politikai jelentősége a föld színéről örökre leáldozott, most a világ legtávolabb részeiben élő nemzetekkel villanygyorsasággal közlekedő és azoknak anyagi

és szellemi kincseit céljaikra ügyesen fölhasználó népek által szorosan véve a holtak hazájába számítható; irodalma pedig, az ő nyugalmas tartású egyszerűségében, a napjainkban minduntalan változó és mindenben túlzó fényt hajhászó izlés előtt egykori becsét legalább látszólag elvesztette.

És mégis bizton reménylhetni, hogy valamint e népek és irodalmuk iránti részvét az emberek kebléből eddig egészen ki nem hűlt: úgy míg az emberiség földi létének örvendeni fog, a régiség iránti magasb érdek és annak fontosságáról meggyőződés a műveltebbek köréből hiányzani soha sem fog. — És ugyan e két dicső hajdani nép: a Görögök és Rómaiak. — E két népnek neve bájos kellemmel és hálás elismerést követelő hanggal zendül meg füleinkben még évezredek után is. Tetteik élnek, műveik éltetnek annyi századon keresztül minden fogékony elmét minden nemzetnél; és hol van csak egy ember is, ki magát műveltnek tartván, és műveltségének elismerését másoktól némileg követelvén be ne vallja, hogy magasb szellemi fölvilágosodását, ha nem egyéb-kép, legalább a fordítások viszsugárzása által ráhatott görög és római írók magasztos érzetének köszönheti?

De a mihez nem értünk, vagy érteni nem akarunk, azt természetesen nem is becsülhetjük: a mit pedig nem becsülünk, az ellen belsőleg szünet nélkül törünk; vagy legfőlebb megtűrjük azt külsőleg, de irányában rokonszenvvel, hajlammal, kegyelettel nem viseltethetünk. Ama hatalmas ellenszenv, mely némelyek által a classicai nyelveknek ellenében tápláltaték, a reáltanodák létrejöttében született meg. Ezeknek megalapításában a hajdan és mostan közti ellentét először jött látható alakban napfényre. — Most már a classicai irodalom ellenpártosai a szűkebb korlátok közé szorított őskori tanulmányok terére gúnyos közönyösséggel pillantgatának, elzártan vélvén ezeknek befolyását a kor haladására.

Pedig a classicai nyelvek valának mindenkor azon eszközök, melyek az emberi szellem magasb kiművelésén, a tudományok és művészetek terjesztésén és fölvirágoztatásán legtöbbet lendítettek. Mert midőn a görög és latin múzsák, a fölháborodott tengerhullámokhoz hasonló népvándorlások és egyéb pusztító hadak véres nyomai által, az emberek köréből

mintegy hosszú számüzésre kárhozlatva az egyedül csendes zárdák falai közt leltek ápolást, sűrű föllegek boríták a tudományok és művészetek egét minden nemzeteknél egész Európában. Csak egycsek működései által tört mégis egy-két jótékony csillám ezen határokon keresztül. A hol pedig a középkornak e gyászos szakában tisztább fény mutatkozik; a hol a tudományok kikutatása- és szellemi küzdelmek kiállítására hős lelkek emelkednek: ott a classikai irodalom indítja új gerjedésre az alvó csirákat. Midőn még a scholasticusok tisztátalan forrásokból, Aristotelesnek arabs nyelvre fordított műveiből, meríték ismereteiket: akkor a jobb irodalmi szülemények latin szerzők olvasásaiból vették származásukat. Főleg mutatkozik ezen befolyás azon egyetemeken, melyek a 14-dik században alapítottak. — De egy új élet keletkezik a 15-dik században. Mindenütt ébred a szellem, pezseg a vér, gyúlad a képzelet. Itt az idő, mely a tudományok újjászületésének nevét viseli. És ki az, ki a lelkeket hosszú álmukból fölkelte? ki az, ki a kietlen pusztákon utat tör? A görögök és rómaiak azok, kik halhatatlan műveik mezében a zárdák poros kamráiból kiszabadulván, a most föltalált nyomdászat bűvös ereje által támentalan seregben előállítva hatalmas táborként szállják meg Európának főbb városait, és lerádván a tudomány és művészet békóit, rabság helyére szabadságot, halál nyomára életet, homályra fényt varázsolnak. A görög irodalom ernyedetlen bűvárai behatnak a görög írók örök becsű műveinek rejtekeibe, és lángelméjű szüleményeikben egy sajátyszerű szerkezettel bíró nyelven kívül, mely magát művelőivel csak hamar megkedvelteti, az emberi szellemnek ama lengő képeit lelik, melyek őket a mindennapiasság és elfogultság tömkelegéből kiemelve az igazi szép és jó tiszta fogalmainak azurjába kecsegtetik. Így keletkeznek csak hamar Bologna- és Salernóban, így nem sokára Párisban tudományos egyetemek, melyeken a görög művészet- és tudományból kifolyó ízlésnek tagadhatlan nyomai valóban láthatók. Azon üde életrevalóság, mely e művekben rejlik vala, fölkelte mindenütt a szunyadozó tetterőket, és mindenütt élő versenyt, szellemi mozgást, tevékenységet idéz elő.

Noha pedig a 15-dik század közepén a nemzeteket

tapodó barbár ozmán a görög nép életfájának gyökerére is fejszét sujtott; mégis a szomszéd Olaszhonba menekült görögök, hol épen a tudományok viruló jövőnek néztek eléje, elhíntegették a görög műveltség magvait, melyeket azután Itáliának termékeny talaja áldásos gyümölcsökké érlelt meg. Egyszer csak mozgásba jönnek Aldus Manutiusnak nyomdái, a Mediceiek híres családja a plátói tanoda előképe szerint alapít akademiát, azután szaporán kezdenek Chrysoloras Manó és egyéb jeles tanárok sikerdús működéseire Florencz- és Velenczében, Páris- és Rómában, Prágában és Bécsben gyarapodni tudományos társulatok, melyeknek úgy szólván egyetlen egy föladatuk vala, tanulni és utánozni azon nyelvet, melyen a legfölségesebb költők énekeltek, a leghatalmasabb szónokok szavaltak, a legmélyebben gondolkodó bölcsészek eszmélődtek.

A 16-dik században már Scaliger, Erasmus, Reuchlin és egyéb nyelvtudósok virágznak. Ezután a classici irodalom mindig tovább és tovább terjedezett. A görög és római írók kiadásai, melyek által a régi műveltség kincsei föltáratlak, nagy változást hoztak a tudományok országába egyetemben. Nem is állapíthatta meg előbb Kopernik a napnak mostani rendszerét, nem tehetette világhírű fölfedezéseit Galilei, nem vethette meg a természettannak alapját örök időkre Newton, míg a buvárkodó emberi szellem az óvilág irodalma által szabad szárnyra nem kapott. Az újabb irodalmak közt is egyetlenegy sem nyerhetett általános elismerést a nélkül, hogy rá a görög és latin írók örök becsü példányai lényeges befolyást nem gyakoroltak volna. — Csak miután az óvilág classicusainak szorgalmas olvasása által a szép iránti izlés különféle nemzeteknél fölébredett, csak akkor kezdhették anyanyelvöket a legtökéletesebb alakú minták után idomítani és pallérozni: valamint tagadhatlan az is, hogy a classici irodalom az ifjúság fogékony keblébe ültetve, egyik nemzedéktől a másiknak becses örökség gyanánt áthagyományoztatván, sikeres hatását az emberi szív nemesítésére el nem téveszitheté. — Virgiliust az egész középkor a legnagyobb tisztetletben tartá, Petrarca Ferencz őt Ciceróval együtt a római irodalom két ragyogó szemfényének mondá. Magok

a mostani olaszok Virgilben nagy mesteröket tisztelik. A francziáknál a szabatosan kimért, úgy nevezett classicai költészet Aristoteles szabályaihoz egész a kicsinységig ragaszkodik. Az angol irodalom amaz óriása Shakespeare műveinek legfőnségebb tárgyait a régiségekből meríté, és kimutatá Julius Caesarában, miképen fogta ő fel a régi rómaiak nyilvános életét. Az angol parlamentnek legnagyobb szónokai mindig Demosthenes és Cicero után képzék magokat, kiknek irataiban ők mainapiglan egészen otthonosak. A híres Pitt kilenczszer fordította Demosthenes beszédeit, és, mint maga bevallja, utólszor találá azokat legszebbek- és legérdekesebbeknek. De volt is szónoklatán e bámulatos fáradozásainak látszata, mert ő, mint szónok, egészen csodáltaték: oly helyesen, oly választékosan beszélt, hogy minden egyes szó, mely az övé helyett tétetnék, vagy az összhangzást zavarná, vagy szónoklatának hatását erőtléntené. Beszéde szabatos és tömört; de mégis kimerítő, ha valamit meg akar vitatni: gyors és elragadó, ha bosszújának tüzeiben valamely igaztalanságnak ármánya ellen kel ki. Ő legtöbbnyire rögtönzött beszédekkel lépett föl; de akkor is szintűgy elbájoló a képzeletet szónoklatának fényével: mint meghódítá az ítéletet bizonyításainak ellenállhatlan erejével. Lessing, az újabb német irodalom alkotója, minden lapon elárulja a régi classicusokbani jártasságát, kiknek átérthetését philologiai értekezései által tetemesen elősegíté. A classicai tanulmányok emelték Schillert és Göthét, a német irodalom e két bajnokát, minden nép és kor leghíresebb költői közé. Ezek adák nekik ama bájos kisimúlt nyelvet, mely mint valamely csendes folyam nyugalmas tisztaságban és átlátszó fényben hullámszik, és magát mindig zajtalan csenddel önti. Ezeknek nyomai néhány hírneves honi írónkon is, mint Berzsenyin, Csokonain, Kis Jánoson, Kölcseyn félreismerhetlen, ez utólsónak paraenesise Isocrates paraenesiseinek leghívebb életmása.

Valamint pedig az irodalommal, épen úgy áll a képzőművészetekkel a dolog. Ezek is különféle időben a classicai régiségektől kaptak új lendületet. Minden e két nemzetnek az idők vasfoga elöl megörzött ercklyéje: a korinthusi oszlopok koszorús fejezetei, az olympiai győzelmi-szekereknek

porlepte töredékei, az örök becsű Akropolisnak és Minerva templomának tisztos romai, a világnagyok hamvait fedő szent vedrek maradványai, a vert pénzek- vagy érmeken büszkélkedő hérósoknak élethű kinyomatai, becses emlékei egy aranykornak, melyeknek egyszerű megpillantása is magasabb érzelmeket képes ébresztetni minden lágyabb kebelben. Azon körülménynek megfontolása sem kerülheti ki figyelmünket, hogy az olasz festészet virágzási korát azon században élte, melyben leginkább buzgólkodék a classica régiségek tanulmányozásában.

A classica irodalom szorgos tanulmányozásából közlebbi időkben egy sajátos tudomány, az itészet, fejlett ki. Ugyanis minél becsesebb vala a classicus írók szövegének tartalma: annál nagyobb gondot követelt annak kiadása. A szövegnek alapos értelmezésével tehát karöltve kelle járni egy mély itészetnek. Ez pedig valamint egy részről a legparányibb részletességekbe ereszkedő nyelvismeretet föltételezte: úgy más részről a régiségek tárgyas vizsgálatát és alapos tudományát, az irodalom történetét és a hitrege-tudományt hozta létre. A régi nyelvek így keletkezett tanulmányozása jelentékeny állást foglalt egyéb tudományok sorában. A legkitünőbb nemzetek szelleműs egyénei dicséretes munkódással mozdíták elő azon tudományt, mely az emberi szellem vizsgálódásainak egyéb ágaira is félreismerhetlen befolyást gyakorol. Továbbá az itészet a nyelvészetből a történelemben is átviteték. Bizonyára nem kis ügyesség kívántaték oda, hogy a régi iratokat helyesen olvasni, a valódiakat a nem valódiaktól elkülöníteni és koruk szerint rendezni lehessen, mely művészet azután a későbbi kornak okirataira alkalmaztatván bámulatos eredményeket szült a történelmi ismeretek honában. — És a mint a classica nyelvek tanulását Wolf Frigyes Agost, századunk hírneves nyelvésze, a régiség tudományának polczára emelte; és a görögök és rómaiak szellemi életét minden oldaláról, tehát annak nyelve- és művészetéből, vallása-, irodalma-, államszerkezete- és szokásaiból kipuhatolta: nem sokára a tudományosság egyéb mezején is hasonló mozgalmak léptek életbe.

A régi irodalomból az általános irodalom történelme

fejlött ki; a régi művészetből pedig (a mint ezt Winkelmann János Joakim híres régiségbuvár „A művészet történelme című először 1764-ben Drezdában, azután 1776-ban Bécsben megjelent munkájában kimutatta) annak változatlan elvei szerint fejlődött ki a mostani művészet. A bölselem történelme is, mely ezen tudománynak egészen új irányt adott, a classica irodalomból vette kiindulási pontját.

A classica nyelvészet mellett nem sokára más nyelvészetek is támadtak. Az ó- és új-szövetségnek tudományos kutatásából született a keleti nyelvészet, mely a classica nyelvészettel párhuzamban Palaestinából Syria-, Perzsia-, Arabiába terjeszkedvén Egyptust, Indiát, Chinát is körébe vonta. Ezt követte a német, szláv, magyar, román nyelvészet, melyek közül mindegyik a már szilárd lábra állított vizsgálódási módszert fölhasználván rövid idő alatt dús eredményhez jutott. — Végre a classica nyelvészet varázskebléből új tudomány, a nyelvek tudománya keletkezett. Mert míg az eszélyes nyelvészek a görög és római nyelvet fáradhatlan buzgalommal aknázták, és ennek bámulatos szervezetét és finomúl észlelt sajátosságait alapelveikre visszaterelgeték, azt vevék bölcsen észre, hogy a nyelvészet nem csak az irodalom megértésére hasznos, sőt elkerülhetlen eszköz; hanem már önmagában is, mint az emberi szellemnek szervesképe és ezen nyelvet beszélő népeknek hű életmása, oly nagy kincs: hogy bármilyen fáradsággal járna is annak kikutatása, azt az emberiségnek semmiféle ürügy alatt elhanyagolni nem lehet, nem szabad. A nyelvtudomány végre összehasonlító lett, és a puszta hangok és alakoknak vizsgálási útjáról egészen váratlan megfajtésekre a népfajok összeköttetésére, a látszólag idegen nemzeteknek rokonságára vezetett, mely eredmény hogy a történelem fejlesztésére kiszámíthatlan horderővel bír, önmagától érthető.

Noha már a classica irodalomnak ily ragyogó jelenetei tűnnek eléink; mindazonáltal újabb időkben több oldalról lön mivelődésünknek e hatalmas tényezője megtámadva: ámbár az ellene fölhozott okok többnyire annak mostoha körülmények közt kevesebbé sikerült tanításából, vagy bal irányú kezeléséből valának merítve. — Igaz is, hogy a bennök rejlő

képző elem nem magából az anyagból, hanem annak czélszerű kezeléséből várható : és ez valamint a tanítók részéről e tudomány iránt lángoló szeretetet és gazdag tudományos készültséget, úgy a tanulókéről csüggedetlen munkásságot, férfias kitartást, hősies kényelem-föláldozást, és nemes erőfeszítést követel. Mert nem könnyen lehet azon nemes gyümölcsöket megérlelni; ne is kecsegtessük magunkat, mintha az úgynevezett régiségsszellem a classikai műveknek fölületes fordítása- vagy futólagos olvasásából egész kényelemmel lenne megszerezhető. Bármely népnek irodalma sokkal bonyolódottabb szálakkal van annak jellemével egybeszöve, hogysen azt a nyelvnek alapos tudása nélkül kifejtgethetnők, és bármely népnek nyelve, főleg pedig a Görögöké és Rómaiaké, azon népben lakozó szellemnek leghűvebb kinyomata. — Belé kell tehát illeszkednünk, belé merülnünk, hogy annak szellemét elővarázsolhassuk : és épen ezen beilleszkedésben, és a görög és római írók szellemének ezen tevékeny elsajátításában rejlik azon képző elem, mely a classikai tanulmányoknak egyedüli és kizárólagos sajátja.

A classikai tudományok ellen újabb időkben részint hideg közönyösség, részint nyilvános ellenszegülés merült föl, mely e magas czélzatú tárgy iránti érdekeket kisebb-nagyobb körökben aláásás, veszélyezteté, vagy csak tetemesen elgyöngíté. Ezen ellenszegülés az ő fegyvereit mindenek előtt a tanodákban előadatni szokott görög és latín nyelvek ellen irányzá, ezeknek vagy megszorítását vagy egészenes kizárását követelvén; mivel épen ezen tárgy mint legjelentékenyebb sarkpont körül forog a legfontosabb életkérdés, a nevelésnek életkérdése. Az ellenfél jól tudja, mit akar, és sokkal ügyesebben vitatja azt, mintsem azoknak, kik a humanisticus irányt követik, nagyobb része elég erős készültséggel bírna annak megczáfolására.

Mindeddig a régi nyelvekkel és classicus irodalommal foglalkozás vala azon elem, mely a magasabb szellemi műveltségnek életet adott; ezen tápszer hatotta át mindeddig azoknak lényét, kik végtére is arra hivatvák, hogy a nyilvános élet vezetésére, az államélet irányadóinak állásaira fölkerekedjenek.

A classica irodalom tehát azon véderősség, melyre van az ifjúság szellemképzése fektetve: az ifjúság szellemképzésében pedig a jövőnek alapja van megvetve. Ha tehát az ellenség ezen védbástyának lerombolására elég erő- és hatalommal bírna, kétségekívül, ha még most az innen keletkezendő haszon vagy kár fölötti ítéletünket fölfüggesztjük is, egy kiszámíthatlan felszökkenésnek kellene akkor a társadalom különféle rétegeiben beállani, egy iszonytató megszakadásnak a múlt és jelen nemzedéknek szellemi viszonyai közt létre jöni.

A kik a classica mint alakias képzés ellen harcolnak, fegyvereiket közönségesen e négy tárházból veszik elő, úgymint : a) a kor anyagelviségéből (materialismus); b) az aggályos vallásosságból (pietismus); c) a szűkkeblű honfúságból (patriotismus); d) az államszerkezet lényeges átalakításának eszményéből (radicalismus).

Hogy ily hatalmas megtámadók ellen, kik, bár ítéletök élességét, bár tudományuk mélységét vagy akaratuk szilárdságát tekintve, a classica tudományokkal foglalkozóknak nem sokat engednek, nagyszerű föladat a tudományos intézeteknek elveit állhatatosan megvédeni; és a kijelölt pályán tántoríthatlanul haladni nem kis fáradság, azt könnyen belátjuk. De csak ne hagyjuk magunkat azonnal elkábítani. A jelen napnak verőfénye sokszor inkább elárasztja szemeink idegeit, hogysem a múltat valódi fényében láthatnók. Az anyagelviség érvényessé akarja tenni azon elvet, melynél fogva az alakelviség (formalismus) helyett tárgybeliséget (realismus) és műtudományt (technica), mely hasznossága által életrevalóságát mindenkinek fönne hirdeti, kell az ifjúságnak előadni.

Az emberiség (humanismus) ezen ellenei, a nélkül, hogy a görög és római írók műveiben az ízlés-fínomságot és szerkezet-szépséget tagadnák, azt állítják, hogy épen azért bírnak a régiek ezen előnyökkel, mivel a helyett, hogy, úgy mint mi, másoktól kölcsönzött ismeretekkel foglalkoztak volna, egyenesen a természet vizsgálásából vevék képzeiteket. E fölött mondják, hogy a világ sokkal gazdagabb tapasztalati ismeretek birtokában van most, mint vala kétezer év

előtt; és hogy a mostani nemzedék, tudományát kellően becsülve, párhuzamban áll a régivel; tekintve pedig mind az összes népek virágzását, mind egyesek fejlettségét azt jóval fölül is múlja. Nem is feledik fölhozni, hogy a classicusok tanulmányozása által sok üzleti vagy gyakorlati ismeretekre fordítandó idő vesz kárba; és hogy az ifjak, elriadva azon fáradságtól, mely ezekre minden látható haszon nélkül pazaroltatik, a szellemi erőfeszítésnek minden más nemétől vonakodókká lesznek: holott mindezeknek alig van más látszata, mint az, hogy bizonyos számú szókkal vagy néhány szólásmóddal bővül emléjük; míg ellenben a műtanítás méltán büszkélkedik azon sajátosságával, hogy becses tárgyismerekkel, melyeknek azonnal hasznát veheti, gazdagítja az ifjút.

Annak megítélésére, hogy e két tanelv közül melyiknek nyújtuk a diadal pálmáját, tekintettel kell lennünk azon hatásra, melyet ezeknek alkalmazása a szellemi erők fejlesztésére és azoknak gyarapítására gyakorolna. Meg kell tehát mutatnunk, hogy az emberi szellem gyakorlására, a zsengekor fejlődő szakában, a classicus írók tanulmányozása oly lényeges eszköz, hogy ezt az emberiségre háromlandó tetemes kár nélkül semmi egyéb tárgy nem pótolhatná.

A nyelv vagyis beszéd általában elvitázhatlan jellege szellemi létünknek annyira: hogy ez a nélkül nem is jelenkezhetnék. Ebben és ez által mutatkozik az első szellemi erő, midőn kezdi megnevezni a kivüle létező tárgyakat, gondolatnak alakot, mezet ad, és azokat megtestesíti. A nyelv tehát első ébredezésünktől fogva megragadja figyelmünket és egészen magára vonja azt, minél fogva a nyelvtanulás a gyermek szellemével legnagyobb rokonságban áll: és csakugyan a fiatal, és nem egyéb kor legalkalmasabb bármely nyelvnek sikeres tanulására. Innen láthatni, hogy maga a természet ura kijelölte az utat, melyen a nevelés vezetendő. S így a nyelvtanulás általában leghathatósabb eszköz az ifjú szellem fejlesztése- és képzésére. Mert bármely nyelvnek alkata már önmagában elég nehézséggel bír arra, hogy a lélek emlékező és ítélő erejének kellő foglalkozást szolgáltatson, és elég rendszerrel arra, hogy a gondolkodási tehetséget a tár-

gyak osztályozására készítse, ha ezekből új és új következ tetéseket akar levonni. És ebben áll tulajdonképen az emberi szellemnek valódi képzése. Itt az észnek bizonyos nehézségeket kell leküzdeni, szabályokat követni, elveket alkalmazni: midőn pedig ezt teszi, erősíti és edzi saját izmait; kifejti erejét, megbarátkozik különféle tehetségeivel, valódi öntudatra jő, és mindig nagyobb erőfejlesztésre kerekedik. Csak ne hitessük el magunkkal, hogy a nevelést és tanulást mulatsággá tehetjük, lelki tehetségeinket erőlködés és gyakorlás nélkül kiképezhetjük, és a tudományosság alapját fáradság nélkül is megvethetjük. Íme! ha a nevelő növendékének biztos járásáról akar meggyőződni, azt nemcsak a síkföldön vagy kideszkázott padolaton, hanem mezőn, erdőn, hegyen, völgyön, rögös és egyenetlen területen fogja kiismerni. Ha állandó egészségnek, izmos testalkatnak akarunk örvendeni: szelíd és zordon, hideg és meleg, csendes és szelles légváltoztatáshoz kell szoknunk, valamint nagyobb fáradsalmak, erőlködés, álomtalanság, éh és szomj elviseléséhez. Mindazonáltal a munka nem föltételez szükségképen fáradságot; sőt ellenkezőn a test és léleknek minden mértékletes gyakorlását bizonyos kellem és vidámság kíséri: a honnan következtethetni, hogy oly tanulás, mely fárasztó és gyötrő, vagy ferdén alkalmazott, vagy elvei- és kivételében fölöttébb hiányos. A mondottakból kiviláglik, hogy a nyelvtanulás ama leghasznosabb tantárgy, mely által ifjúkorban az emlétt, ítéletet és ízlést kiképezhetjük; egyszersmind az istentől belénk öntött gondolkodási és beszélési ösztönnel szorosan összefüggő, azaz szellemi lényünknek egészen megfelelő.

Már hogy a szellemi erők fejlesztésében anyanyelvünknek, mint első tényezőnek, hathatós része van, az tagadhatlan. Ebbe oltvák érzeteink első ágai, ebbe, vetvük gondolataink magvai; ehez kötvék ismereteink halmazának legbensőbb szálai; ebből, mint kiapadhatlan forrásból, szökellnek föl eszméink csoportozatai; ebből merül föl először azon velünk született erő, melynél fogva érzelmeinket s gondolatainkat másokkal közölhetjük, és a szép-jó- s igaznak eszméit embertársaink elméjében fölébreszthetjük. De ámbár anyanyelvünk lelki tehetségeink fejlesztésében ily hatalmas té-

nyező; még is ezen czélnak lehető legnagyobb fokbani elérésére nem elegendő. Ennek oka magában a dolog természetében rejlik. Zsengekorunk első éveiben szunnyadozván magasb lelki tehetségeink majdnem egyedül az emle (memoria) tünteti elő működését, mely vele született erejénél fogva mind a hangokat mind az ezekhez csatlandó eszméket föl fogja és megtartja: a gyermek tehát anyanyelvét egyedül hallásból, minden erőfeszítés nélkül, inkább gépiesen mint öntudatosan sajátítja el, és épen ezen elsajátítás teszi, hogy a gymnasiális tanoda az ő czélját, mely a magasb lelki tehetségek lehető legczélszerűbb fejlesztésében áll, és melyre mindenkinek a művelődés elolthatlan vágyánál fogva törekedni kell, egyedül az anyanyelv segítsége által el nem érheti. A természet és szokás magok sokkal több akadályt gördítenek itt, hogysem bármely anyanyelv, nyelvtanulmányozási tekintetből, valamely élesebben képző művészet, vagy a szellemi erőt legsikerdúsabban fejlesztő eszköz gyanánt szolgálhatna. Anyanyelvünket tudjuk előbb, hogy sem tanultuk. Itt tehát a valódi és szoros tanulmányozás majdnem lehetetlen. Még azon esetben is, ha már anyanyelvünk szerkezetének szabályaival némileg megismerkedtünk, csak ösztönszerűleg alkalmazzuk azokat; míg más nyelvtani szabályok alkalmazásánál munkára, figyelemre, erőfeszítésre van szükségünk. Csak idegen nyelvek tanulmányozása által foghatjuk föl némileg a lélek csodaerejét magában a nyelvalkotásban; csak ez által érthetjük meg a beszéd különféle részeinek azon szabályait, melyek mindegyiknek helyét meghatározzák, és a mondatnak más és más színezetet, nyomatékot vagy lendítést kölcsönöznek; csak ez által vesszük észre, hogy a gondolatok és kifejezések nem egyszerre jönnek, és mily sok kíváncsítanak ahoz, hogy eszméinket kellő külalakba önthessük. Idegen nyelvek tanulmányozása által látjuk be saját anyanyelvünknek szerkezetét, és értjük, mely nyelvtani szabályok szerint kell gondolatainknak irányt adnunk, hogy azokat kellő rendbe állíthassuk; nyelvtani szabályok tudása nélkül pedig nem szerkeszthetünk, nem is közölhetünk másokkal magasb és elvont tartalmú beszédeket úgy, hogy azok kellő érthetőséggel bírjanak; és hosszabb beszédben majdnem lehetet-

len azon fonalat kéznél tartanunk, mely szerint az egy szorosán összefüggő egészsze váljék.

Csak a nyelvtani szabályoknak tudása, vagyis a nyelv benső szervezetének ismerete és egy nyelvről másra eszközözendő fordítások által, melyek lényegét teszik a nyelvtanulásnak, adhatjuk meg a léleknek azon képességet, melynél fogva ez a fölfogásban gyorsaságot, a megválasztásban éleséget, az elkülönítésben szabatoságot, az előadásban rendet, a kifejezésben érthetőséget és csínosságot mutasson : és ebben áll a lelki tehetségek fejlesztésének legjobb rendszere, ez a legcélszerűbb szellemi nevelés. A fordításoknál föl kell a tanulónak a mondatokat egyes alkatrészeikre bontani, azokat egymástól elválasztani, minden egyes szónak elhelyezését vizsgálni, annak jelentményét esetei szerint fürkészni; különböző nyelvtani szabályokat egybevetni, szóval gondolatait többször forgatni, hogy a kellő kifejezést eltalálhassa. A fordítási működés készíti tehát az észet önmagát többször meghányni, és mint a földet többszöri forgatás által megmunkálni : és ez a fordításoknak az elmeképzésben sajátosságos érdeme, ez a mi a nyelvtanulást a szellemi erők fejlesztésére legalkalmasabbá teszi. Mert mindig sikeresebbek azon gyakorlatok, melyeknek célja a szellemi erőket bensőleg, önmagokból fejleszteni ; mint azok, melyeknek föladata azokba valamit kívülről szívárogtatni : ezek egy elzárt vízfogóhoz, amazok egy élő s kiapadhatlan forráshoz hasonlíthatók. Valamint a testgyakorlatok azért hasznosak testünknek, mivel ügyesítvén bennünket erőnk használásában taglejtéseinket szabályszerűekké, biztosakká, akaratunk rendelkezésére készen állókká teszik : úgy a nyelvtanulás becses eszköz a lélek képzésére, mivel erejét gyarapítja, tehetségeit fejleszti és használni tanítja, a lelket önmagán erőlködteti, és törekvéseinek tárgyává önmagát tüzi ki. Hasznos a kedélyre nézve is, mivel készíti azt komoly kísérleteket tenni önmagával, önmagát bensőleg kiismerni, és rendben tartani. A bölcseletnek (philosophia) is, a tudományok e királynéjának, fő becsé és érdeme abban áll, hogy jobban foglalkodtatja az embert önmagával, mint bármely más tudomány ; a nyelvtan pedig legjobb, sőt majdnem egyedüli bevezetés a bölcseletbe, ez a

legegyszerűbb, és legvalódibb éstan: ennek kell tehát minden tanításnál alapul szolgálni.

Most azon kérdés merül föl: az észbeli tehetségek fejlesztésében hatályosabb-e egyik nyelv a másiknál, és lehet-e tekintetben a régieknek nagyobb előnyt tulajdonítani, mint az újaknak, és amazok közt melyiknek a legnagyobbat? Már bizonyos, hogy e szempontból vizsgálván a nyelveket, annak van nagyobb előnye, mely a) anyanyelvünkötől több tekintetben eltér, hogy épen ezen eltérés készítse ébredezni szellemünket a nyelvtani szabályok sajátosságainak észlelésére; b) annak, mely eredetiségét, alakját, belsejét, csínosságát és fejlettségét tekintve másoknak mintául szolgálhat. Ezek azon tulajdonok, melyekkel egy nyelvnek bírni kell, hogy alkalmas képző eszközül tekintessék. — Ha oly nyelv választatnék, mely anyanyelvünkkel hason alakú, szerkezetű, szójárású, szellemű lenne, (mi a magyar nyelvet tekintve egyéb európai nyelvek közt nem is található), mi lenne ennek eredménye? Akkor a tanuló nem érzene magát kényszerültnek a szabályok észlelésére; fogalma sem keletkeznék a nyelvtani szabályokról, képzelet sem lenne egy valódi nyelvtanról. Azon megszokás, mely túlteszi őt anyanyelve szabályainak nehézségein, kíséri fogná őt ezen nyelv tanulásán is keresztül, mely csak anyagi készletére nézve különböznék amattól; ezen anyag betanulása által csak emléje (memoria), mely a lélek alsóbb tehetségei közé tartozik, gyakoroltatnék gépíleg, míg elméje (intelligentia) parlagon maradna, és ő ezen nyelvnek csak szótárát vagy szóhalma-zát, nem nyelvtani szerkezetét sajátítaná el. Íme ezen hátránya van az élő nyelvnek az ész kiképzésében, főleg azoknak, melyek egy családhoz tartoznak, és a latintól származnak. Inkább használás és velök élés, mint valódi tanulmányozás és fejtorés által tanulhatni meg azokat, inkább az *emle*, mint az *elme* által.

Az újabb nyelveknek tehát az a hiányuk az eszképzésben, hogy nem támasztván az elmének elég nehézséget és ellenállást, nem edzik, nem élesítik azt eléggé, és nem készítik saját erejének fejlesztésére; önmagokban pedig az, hogy törpék s mintegy elkopottak, mivel nem fejlődhetek ki

csendesen, nem kedvező körülmények közt és természetes úton; hanem rögtönözve és erőszakosan több nyelvből összecsomoszoltatván s mintegy holtan születvén, alakjuk és hajlékonyságukra nézve amazoknak, mint szép lombos és terebélyes fáknak irányában úgy állanak, mint leveleik- és lombjaiktól megfosztatott törzsök; továbbá, hogy ezeknek nyelvtani szabályait, mielőtt foglalkozásunk tárgyává tettük volna, már nagy részben azoknak egymáshoz í összehasonításából tudjuk. Nem értjük itt magát az anyagot, nem az egyes szókat, mert magok a szók úgy is csekélység egy nyelvtanulásnál, ezek, mint már említettük, csak az *emlének* tárgya; hanem értjük a nyelv szerkezetét, alaki hajlékonyságát, benszövdését, főleg pedig az azt átlengő szellemet.

Csak az ógörög és latin nyelvről együttvéve mondhatni, hogy ezek azon elmeképző eszközöket, melyeket imént említettünk, legnagyobb mérvben, az alaki fejlettségnek díszét pedig egész tökélyben bírják. Mind a két nyelv ha csak úgy tekintetük is, mint az emberi szervezetnek alkotmánya, mint a beszélési lételemek műve, már szépségére és hangzatosságára nézve Európa egyéb nyelveivel majdnem összehasonlíthatatlan; figyelembe véve pedig azon sajátosságukat, hogy a nyelv viszonyait végzetek, képzők, esetek, fokok, idők, módok, eredeti hajlítások által majdnem minden segédige nélkül jelölik, a latin nyelvcsaládhoz tartozó nyelveket mindössze fölműlják. Mit mondjunk a görög nyelv bőségéről, mit ennek alaki fejlettségéről? mily egyszerű ez a főnevek ejtegetése és melléknevek fokozásában, és mily bámulatos változatoságú az ige-hajlításban! mert a görög ige-hajlításnak alakja ötszáz hetven kilenczre megy, míg a latinban száz huszonegygyel, a magyarban kétszáz harminczczal, a németben csak tizenhéttel találkozunk.

A képzők és ragok ezen bőségének daczára a görög igeeknek idomok, módok, idők, számok és személyek szerinti változtatása nagy könnyűséggel jár, melyet az előragok, módjegyek, időjelzők, szám-személyképzők, mint ugyanannyi kész segédék által oly gyorsan hajt végre, hogy az előbbi alakon egy betűnek hozzáadása vagy elvevése által azonnal változtat, és a beszédnek egészen más irányt ad, nem külön-

ben, mint valamely hatalmas tengeri gőzösnek járására egy csavar fordítása lényeges hatást gyakorol. Ámbár pedig ezen alakok mind magokban, mind a köztük létező viszonyok által egymástól különböznek; még is oly egyszerű mezben mutatkoznak, hogy első megpillantás- vagy hallásra fölismerhetők és megérthetők.

Továbbá mily nagy e nyelvnek a hangzók- és mássalhangzókkal és ezeknek egymás közti összeköttetése- vagy fölcserélésébeni szépsége! mily bámulatos a szónak azon egy töltői származtatásában- és összetételébeni könnyüisége, mely eszközli, hogy ámbár a gyökszók, melyek a nyelv megtanulását könnyítik, kis számmal vannak; még is, értelmes nyelvbuvárok kifürkészése után, úgy áll a görög nyelvnek bősége a latinéhoz, mint kilencz a háromhoz. — Megemlí- tendő még a görög nyelvnek azon tulajdonsága, mely azt egyéb nyelvek közt méltán kitünteti, hogy benne a tárgyak nevei nem pusztá hangok, hanem azoknak természetét híven festő megnevezések; így: e szó *ἄνθρωπος* ember, lényt je- löl, vizsgálót, észlelőt (*ἀναθρεῖν*) a mit látott (*ὄπωπε*); ez *αἰτός* sas, ettől *ἄημι*, olyat, mely szárnyai suhogásával a levegőt mozgásba hozza; *αἰλουρος* macska, ettől *αἰόλος* és *οἶρά* olyat, mely kígyó mozgékonyaságú farkcsóválással bír; — *ὄρεῦς* vagy *οὐρεῦς*, öszvér, ettől *ὄρος* hegy, oly állat, melynek he- gyes vidékeken nagy hasznát vehetni; *ἐλευθερος*, szabad, ettől *ἐλευθ* megy, ki ott jár kel, a hol neki tetszik, vagyis tevé- kenységében nem korlátoztatik; *ψυχή* lélek, ettől *ἀναψύχον*, a mi éltet, üdit; *φύσις* természet, ettől *φύει*, mi teremt, létre hoz, alkot; *ἥλιος* nap (*αἰεὶ εἰλεῖ*), a mi mindig forog (a föld körül), a hajdaniak véleménye szerint; *σελήνη* hold (*σελας*) oly test, mely fényét a naptól kapja; *ἀστήρ* csillag, mi ragyog; *ἀστραπή* villámlás, mivel *ὅπα ἀναστρέφει*, a látást magához fordítja; *ἄηρ* levegő, azaz mely *αἰεὶ ῥεῖ*, mindig foly; *γῆ* vagy *γαῖα*, föld = *γεννητιῖρα*, genitrix, nemző, szülő; *ἀγαθόν* jó = *ἀγαστόν* (*ἄγαμαι*) a mi csodálatos, szeretetre méltó, gyönyör- ködtető, *δειλία* félelem, gyávaság, (*δεῖ λίαν*) a mi a lelket nagyon lebilincseli; *βλαβερόν* káros = *βλάπτον τὸν ῥοῦν*, a mi a dolgok folyamatát akadályoztatja; *ἡδονή* gyönyör, mi haszonra, fölvidítésra (*ὄνησις*) czéloz, úgy, mintha lenne *ἡονή*,

és könnyebb kiejtés végett a δ -nak beigtatásával *ἡδονή*; *λύπη* búslakodás, ettől *λύω*, oszlatok, mivel a búk bontó erővel vannak az egészségre; *ἀνία*, szomorúság, mely a dolgok menetét (*λέναι*) gátolja; *ὀδύνη*, fájdalom (*ἀπ' ἐνδύσεως*) annak mély befészkelésétől a tagokba; *χαρά* öröm (*ἀπὸ διαχύσεως καὶ εὐπορίας, ῥοῆς*) a szív könnyü ömledezésétől, és a dolgok jó folyásától; *ἐπιθυμία*, vágy, lélekre ható erőt (*δύναμιν ἐπὶ θυμὸν τοῦσαν*) jelent; *ἔρως*, szeretet, mely a lélekre (*εἰςρεῖ*) befoly; *ἐκούσιον*, önkéntes (*εἰλον τῷ λόγῳ*) a mi a menőnek enged; *ἀναγκαῖον*, szükséges, kényszerült (*διὰ ἄγκος λόγῳ*) mi a szűk helyen megszorúl; *μνήμη*, emlékezet, oly valami, mi a lélekben maradást (*μνηή*) jelent. A számtalan szó közül a fölhozottak elegendők annak kimutatására, mily természetes úton mily eszélyesen járt el a görög a tárgyak megnevezésében, midőn a nevekbe a tárgyak főtulajdonságait vagy alkatrészeit úgy egybeszedte, hogy a szó hallatára a tárgynak tökéletes fogalma keletkezik a lélekben. Ez tehát ama nyelv, melyet kiváló jelességben illet azon érdem, hogy beszélve gondolkodni és gondolkodva beszélni tanít.

Benső szerkezete- és összetételében pedig, valamint a szók vonzata- és elhelyezésében, úgy szintén a beszédrészekké (*μορφα, particulae*) használatában különös erő-, csin- és kellemmel bír, mely tulajdonait inkább lehet észlelni, mint értelmézzel fölérni.

Bizonyára a beszédbeni kellem és ügyesség, erő és méltóság, tisztaság és csinosság, könnyűség és szabad folyás, szabatosság és világosság, a szók és gondolatok összhangzata, a tárgy és alak közti szoros összefüggés azon tulajdonai a görög irálynak, melyeket oly szerencsés szövetséggel egyítve valamely más nyelvben nem könnyen találunk föl. A görög írók műveiben különösen észrevehető a helyes ítélet, mély gondolkozás, erélyes kifejezések, kellemes előadási módor, és azon csinos mez, melybe a gondolatok öltöztetvék. Lehetni itt erőteljes elevenségű, bájos kellemű, virágos és ékes, ünnepélyes és magasztos, már hajlékony és síma, már ismét, mint a tárgy mivolta kívánta, hatalmasan dörgő és sujtó kifejezéseket; kerekded körmondásokat, elragadó összehasonlításokat, meglepő ellentéteket, a szónokok úgy mint

a költők műveiben szabatos rímeket és mértéket, mely tulajdonok, mint az emberi észnek legszebb tökélyei, mondataikban kitűnően tündöklenek. Imitt az észnek szigora, az erénynek, az emberi élet e fontos föladatának, kiemelése, és teendőink komolysága észhódító meggyőzéssel, jól választott, talpra esett, velős és lélekrázó kifejezésekben állanak elő; amott, mint a borúra derű, kellemes fordulat, nyílt szívéllyesség, szívömlesztő lágyság, hűséges életképek, melyek a tárgyat mintegy szemünk elé állítják, mutatkoznak: mindezeket pedig irányi tömörség, szabatosság, sok oldalú tudomány, műveltség, emberisme, nagylelkűség, olykor a legnagyobb egyszerűség, máskor a legfényesebb színezet kísérik.

Hallani még sokszor, hogy hasznosabb lenne a gymnasiumokban az élő nyelveket tanítani, mint a régiekkel bibelődni, mivel a mostaniak által becselesebb tudomány birtokába juthatni. Nem is tagadható, hogy Európa élő nyelvei oly tudomány készletéhez juttatják ismerőiket, melyekkel a régiek nem dicsekedhetnek; de nem kevésbé bizonyos az is, hogy a gymnasiális pályát kellően meghaladta ifjú egy pár hónap alatt az olasz, francia, spanyol, portugál, angol nyelv oly ismeretére vergődhetik, hogy a legjobb szerzők műveit, a költőiket kivéve, haszonnal olvashatja; egy kis gyakorlás és velők való élés által pedig irányukban is jártassá válik. Igazán, a görög és latin nyelv a mostani Európa legműveltebb népeinek nyelveivel úgy összeszővődött, hogy ezeket amazok nélkül tökéletesen nem is érthetni; hiszen a gyökök ott keresendők, ezeknek megértése nélkül pedig csak pusztá hangokat, nem valódi nyelvet tanulhatni; és mivel ezek amazoktól származtak, bármely szabály megvitatása vagy okadatolásánál mindig az eredetire kell visszamenni. Ha tehát a görög és latin nyelvet önmagok végett nem tanulnók is, az olasz, francia, spanyol, angol nyelvek tökéletes megérthetése azok tanulását szükségessé tenné. Ki a két classikai nyelvet gonddal, figyelemmel tanulta, minden rokon szójárású nyelvek tanulásában nagy könnyűséggel haladhat. A beszéd legfontosabb részére, az ígehajlításra, valamint a melléknévek egyeztetése- és egyéb beszédrészek módosítására nézve az élő nyelvek a régiek hason szabálya

alá vonódnak : midőn tehát a régi nyelvek birtokába jutunk, megtörtük az utat az ezektől származottak országába, és oly általános nyelvtani elvekkel barátkoztunk meg, melyek minden nyelvre sikerrel alkalmazhatók. Ily nézetű Rousseau is a maga Emiljében : C'est peu de chose d'apprendre les langues pour elles-mêmes ; leur usage n'est pas si important qu' on croit : mais l'étude de langue mène à telle de la grammaire générale. Il faut apprendre le Latin pour savoir le Français ; il faut étudier et comparer l'une à l'autre, pour entendre les règles de l'art de parler.

A nevelés kellékei közé számíttatik, és ugyan kiváló joggal, a fogalmazási képesség is. E téren pedig méltán tartatnak oly munkák utánzandóknak, melyek a világkornak minden viszontagságait kiállották, és a művelt szellemek nagyobb számának mindenkor tetszettek. Mostani íróink műveiről nem állíthatjuk, hogy a világ forradalmain már átmentek, sem hogy minden égalj alatt, minden kormányidom körülményei közt, és a műveltségnek minden fokán tetszeni fognak. De az óvilág két kitünő népe íróinak művei úgy kivítták már örök becsüket, hogy ezt minden nemzetek tudósainak közmegegyezése és bevallása minden időkre minden kétségen kívül helyezé. Csakugyan, ha valaki a bölcsélet és ékesszólás varázssereje által érdekelve e fölséges tudományokhoz szít : ezeknek tisztább forrásait máshol mint a Görögöknél nem találndja. Teljes fényben ragyog itt Plátó, kit méltán nevezett az ókor lelkek Aesculapjának. Általa az élet bölcs vezetésének elvei és szabályai oly csinos modorban adatnak elő, hogy róla Cicero, ki bizony méltó bírálója az ékesszólásnak, kimondani nem kételkedék, miszerint maga Jupiter, ha görögül akart volna beszélni, erre nem mást mint Plátó beszédét választotta volna. Másik hason fényben ragyogó Aristoteles, kiről mondatik, hogy e nyelven arany folyam ömlék le ajkairól. Ezt követi Xenophon, ama kellemdús bölcsész és történész, kinek szája által, mint közmondássá vált, magok a múzsák szólának. Ehez legközelebb áll Theophrastos, ki isteni ékesszólásától nyerte nevét. — Minden időben tanulhatand az emberiség előadási finomságot Tacitustól, méltóságot és érthetőséget Liviusától, egyszerűséget

Caesartól; Homértól pedig kölcsönözhet fényt és meleget, mely számtalan csatornákra oszlatván ragyogó képekkel és magasztos eszmékkel özönlé el a világot. Hódoljon bár az újabb irodalom tisztelője ez irodalmi ízlés legjobb példányainak, melyeket angol, francia, olasz vagy német ország állíthat elő; mégis tanulhat mindig magasztosságot és tisztaságot Virgiliustól, gyöngédséget Tibullustól, természet-hűséget Theokritostól, és alig érendi el az érzelgesnek ama bűvös erejét, melylyel Euripides olvasóinak szívét illeti. Tagadhatlan tehát, hogy a görög és római irodalom maradványai az emberi szellem legválasztottabb terményei közé tartoznak; hogy e nemzetek költői, szónokai és bölcsészei, mindegyik a maga nemében, a tudomány- és tapasztalásnak legbecsesebb kincseit gyűjték össze, és hagyományozák nekünk; és hogy az ókori történelem nemesen véghez vitt és méltóságosan előadott tényekkel kínálkozik, melyek mind a beléjük szőtt érzelem és szellem, mind külalakjuk miatt, valamint elméletileg, úgy gyakorlatilag mindeddig az utánzásra legméltóbbaknak tartattak, és, mint föltehetjük, tartatni mindig fognak: ennél fogva a nevelésnél irályképző példányokul leginkább szolgálhatnak.

Több mély belátású és tudományú férfiú azon észrevételt is tévé, hogy egy idegen nyelvnek, főleg a görögnek tanulása, az ifjúnak, czélirányos elmefejlesztésén kívül, egyszerűs mind ahoz mért gondolkodástani föladatot szolgáltat. Ugyanis mindenek előtt csak egyes szók jelentményével ismerkedik meg, azután jut egész mondat megértéséhez; nem sokára érzi a kifejezés sajátyszerűségét, összhangzatát, bájos erejét; míg végre a nyelvnek egyéb tulajdonait is, melyeket az embernek, ha inkább eszes lénynek mint csak földi lakónak akar tartatni, észlelni kell, a fordításnál észre veszi. Ilyenkor ő, mint az irodalomnak egykor fölkenetendő bajnoka, először áll ki a sikra, megvívandó azon nehézségekkel, melyek a két nyelv összehasonlításánál, Iason által elvetett sárkányfogakból kelt harczfiakként, merülnek föl. Majd az egymást fölváltó eszmékre irányozza figyelmét, majd a hasonlóság és valószínűség nemeit veti egybe; előbb a szerzőnek értelmét iparkodik minél hűvebben megközelíteni, azután

ugyanazt anyanyelvére lehető legcsinosabban áttenni. A honnan világos, hogy egy jól rendezett és kellően vezetett nyelvtanulásnál a növendéknek mind a görög vagy latin nyelvben, mind anyanyelvében örvendetes előmenetre lehet számítani. Műkésztésénél, mielőtt a helyes tapintatot eltalálná, kényszerülve érzi magát a tanuló több kifejezés és szólásmód megkísértésére: minélfogva úgy vezettetik, hogy tiszta, szabályos, bő írályra, változatos kifejezésekre, finom ízlésre, egyes szók úgy mint egész mondatok kellő megválasztására, tehát figyelem-, gyöngédség-, öntudatosságra, szóval bölcseségre juthasson. Míg így a szellemi erők több oldalról vetetnek igénybe azoknak önálló működése és szünetnélküli mozgékonyága hatalmasan elősegítettetik. A képességnek ezen fejledezése, mely lélekvidorság és egy boldogító öntudat édes ömledezése nélkül nem is gondolható, elfeledteti az ifjúval a világ hiú örömeit; vele a nyelvtanulásnak noha nem könnyű művét egyéb foglalatosságainak eléje teteti, és őt az eszmék és ismeretek ama szűk köréből, melyre egyedüli anyanyelve által lön szorítva, más fogalmak és életképek világába helyezi, honnan egészen különböző alakban látja a tárgyakat, mint a ki egyedül anyanyelve korlátai közt mozoghat. A tanító pedig látván mikép fejledez tanítványának elméje, látván mikép növekedik sikeres munkásságából saját ereje irányában keletkezett bizalma, édes örömmel néz élte jövőjének eléje, melyben egykor nemes önfeláldozása által, valamely tudományos állásponton, magára hirt, jólétet, a társaságra pedig, melynek tagja leendett, üdvöt és fényt derítend.

A nyelvtanulásról, mint a szellemi művelésnek képző és edző eszközéről, hason nézete vala az ókor ama nagy mestereinek, Cicero- és Quintiliánnak is, kik a nevelésről írt rendszeres műveikkel, mint égő fáklyákkal, jelölék ki az utókornak azon pályát, melyen ez bizton haladhasson. Quintilian, a jeles szerző, elhiteti olvasóival, hogy az ős rómaiak szónokai a görög költők- és szónokokból latinra eszközözlendő fordítást tekinték mindig azon munkának, melylyel az ifjúságot leginkább elfoglalnák. Ugyanő a görög nyelvnek, mint nevelési eszköznek, fontosságától annyira át volt hatva hogy ajánlaná a szüléknek, miszerint a házi tanítást latin

nyelv helyett göröggel kezdenék : minek okául azt hozta föl, hogy anyanyelvöknek folytonos használatában levén, nincs mitől tartaniok, hogy azt meg ne tanulják ; de e mellett nagyon természetesnek látja azon forráshoz járulni, melyből a latin szivárgott. Íme tulajdon szavai : A graeco sermōne puerum incipere malo ; quia latinus, qui pluribus in usu est, vel nobis nolentibus se praebet : simul quia disciplinis quoque graecis prius instituendus est, unde et nostrae fluxerunt. Non tamen hoc adeo superstitiose velim fieri, ut diu tantum loquatur graece, aut discat, sicut plerisque moris est. Non longe itaque latina subsequi debent et cito pariter ire. Ita fiet, ut quum aequali cura lingvam utramque tueri coeperimus, neutra alteri officiat. Inst. Orat. 1. 1. — Cicero, ki Xenophonnak *Oikonomikós* című munkáját és Plátónak egyes darabjait latinra fordította, de Oratore című művében arról értesít, hogy Crassusnak szokása vala ízlését görög szerzők műveinek fordítása által csinosítani : Postea mihi placuit, eoque sum usus adolescens, ut summorum oratorum graecas orationes explicarem, quibus lectis hoc assequer, ut quum ea, quae legerem graece, latine redderem, non solum optimis verbis uterer, et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dummodo essent idonea. Cic. de Orat. 1. 33. 155. Quintilián erre azon észrevételt teszi, hogy az elv, melynél fogva ezen gyakorlat ajánltatik, nagyon világos ; mivel a görög szerzők gazdagok a tárgyak különféleségében, és az ékesszólás elméleti körére nagy fényt terjesztenek. Theophrastos is úgy vélekedik, hogy a szónoknak leghasznosabb a költők olvasása, mely véleményben hogy mi is megnyugodhassunk, Cicero oly dicső szónok létére a görög költők olvasását ajánlja, és nem méltatlanul ; minthogy ezeknél a dolgokban szellem, a szókban magasztosság, az indulatokban élet, a személyekben méltóság találtatik, noha ő egyszersmind a szónokok, történetírók és bölcsészek műveit is dús forrásoknak tartotta, főleg Plátóé-, Xenophoné-, a stoicusoké-, Aristotelesé- és Theophrastoséit, mit ekép bizonyít róla az imént dicsért Quintilián : Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet Platonem esse praecipuum,

sive acumine disserendi, sive eloquendi facultate, divina quadam et HomERICA? multum enim supra prosam orationem, quam pedestrem Graeci vocant, surgit, ut mihi non hominis ingenio, sed quodam Delphico videatur oraculo instinctus. Quid ego commemorem Xenophontis iucunditatem illam in affectatam, sed quam nulla possit affectatio consequi, ut ipsae finxisse sermonem Gratiae videantur: et quod de Pericle veteris comoediae testimonium est, in hunc transferri iustissime possit, in labris eius sedisse quandam persuadendi deam. Inst. Orat. 10. Cap. 1. — Cap. 2. pedig így folytatja: Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est, et varietas figurarum, et componendi ratio: tum ad exemplum virtutum omnium mens dirigenda. — Csak imént említém Cicerót, ki de Oratore című munkájában Crassussal e tárgyban a maga eljárási módját közölven, saját szavait teszi annak ajkaira mondván: hogy míg ő gondját arra fordítá, hogy hivatásának minél jobban megfelelhessen, sokszor ifjú korában üzött szónoklati gyakorlatait vevé elő. Betanult ő a görög szónoklati művekből legpompásabb darabokat, áttette ezeket saját nyelvére, mi által míg e két nyelvben divatos legjobb kifejezésekkel megbarátkozott, egyzersmind nagy számú új szókat alkotott, melyek mind gondolatainak kellőleg megfeleltek, mind újdonságuk által nem kis gyönyört szereztek.

Ezekből kitetszik, hogy a görög irodalom hatályos képzője az ifjú elméknek, gyors élesztője a lelki erőknek, és biztos útmutató egy hajlékony, csinos és megható ékesszólásra. A történelmi és tudományos ismeretek, melyeknek a görög művek olvasói birtokába jutottak, már magában véve szintén nem megvetendő kincsnek tekinthetők; de ez nem célul, hanem csak eszközüül szolgált egy sokkal fontosabb eredményre, mely nem más volt, mint a szellemi erők fejlesztése és kiképzése.

Ezekre mondhatná valaki: hogy csak a túlságos előszeretet és elragadó képzelet szárnyaia van itt a görög irodalom érdeme oly magasra emelve, és annak nagyobb előny tulajdonítva, mintsem a mely azt méltán megilleti: következőleg ha bír is ezen vitatás némi fontossággal olyanok előtt,

kik elméletileg szokták a tárgyakat vizsgálni, de egy gyakorlati férfi előtt, ki azt tartja, hogy a természettudomány valódi élethasználati, a nyelvtudomány pedig pusztán szóbeli, vesztí az imént vitatott magas érdemét. Hogy ezen ellenvést visszaütáshassuk, történelmi adatokkal kell előlőpnünk, melyeknek nyomán szintén kimutatható, hogy az emberiség polgárisodásának és jelen műveltségének állása nagy részben ezen tanulmányoknak köszönhető.

Történelmi tény és elvitázhatatlan igazság az, hogy ama világhódító Róma a görög nyelvet választván művelődése tárgyául, azt öt századon át folytonos használatban tartotta; és midőn más nemzeteket megvetve barbároknak nevezne, a görögről mindig tisztelettel szólt, minthogy ez azután is, hogy a diadalmas világváros vele hatalmát érezteté, még mindig tanítója maradt pallérozatlan hódítójának. Ezt Horác Levelei I. k. I. l. ismert csinos modorában így adja elő:

Graecia capta ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio: sic horridus ille
Defluxit numerus Saturnius, et grave virus
Munditiae pepulere. Sed in longum tamen aevum
Manserunt hodieque manent vestigia ruris,
Serus enim Graecis admovit acumina chartis,
Et post Punica bella quietus quaerere coepit
Quid Sophocles et Thespis et Aeschylus utile ferrent?
Tentavit quoque rem, si digne vertere posset.

Horácznak e gyöngyörű festményében Görögön, mint fogságba ejtett szűz, bájai által hódítja meg vad hódítójának érzelmeit, és diadallal vezeti be művészetét a műveletlen tartományokba. Ezen halhatatlan szerzők, szól Gibbon, kik még a mostani Európának figyelmét is magokra vonják, a tanulmányozás és utánpótlás tárgyaivá lőnek egész Olaszországban és egyéb nyugati tartományokban. Horác maga mondja magáról, hogy szoktatva vala gyermekkorában Homérnak és a görög nép más költészeinek műveit olvasni; és tiszteletlenségnek tartatott az ő idejében valamire való fiúnak járatlan-nak lenni a görög irodalomban. Érzék immár a mezei Latium lakói, hogy bírják a görög nyelvben ama kulcsot, melylyel az öskornak kincseihez férhetnek; hogy bírják ama hangzatos,

gazdag nyelvet, mely az érzéki tárgyaknak lelket, a bölcséleti eszméknek testet kölcsönöz. Mindazonáltal bármily tiszta volt is az öröm, melyet a rómaiak a görög írók műveiből merítettek; még sem hagyták magokat annak kecssei által annyira elbájolni: hogy azt polgári szerkezetök alkotmányába és közügyeik igazgatásába beférközni engedték volna. Míg a görög nyelv kellemeinek hódolnak, vitatják a latinnak méltóságát; használatát pedig valamint polgári úgy hadi ügyeik vezetésében állandóan megtartották.

Mind a két nyelv ugyanazon időben gyakorlá egyenjóságát: a görög, mint a tudományosság természetes közlönye, a latin, mint a közügyek törvényes vezetője. Kik a tudományosságot ügyvitellel kapcsolák össze, mind a két nyelvet egyenlően gyakorlák, és alig lehete valamely római tartományban egy jobb nevelésű lakost találni, ki ezekben jártasságot nem tanusított volna. — Vajha jobb származású honfiaink is, míg kedélyök érzelmeit valamely külföldi irodalom által finomítani kívánják, önállóságukat és hason vagy nagyobb fokra vihető honi nyelvöket egy idegen bálványnak föl ne áldoznák!

Athené szerepét most Róma veszi át, ez tűnik már föl, nem annyira nyers erejének súlya, mint műveltségének hatása által. Ez lőn a művészetek és tudományok középpontja, ez a tudós világ közép napja, mely köröskörül lövelé a tiszta erkölcs, finomabb életmód és magasb műveltség jótékony sugarait. Nem sokára a kereszténység üti föl a világvárosban örökzöld zászlaját; a rendíthetlen fenék-köszálra épült egyház terjeszti boldogító elveit; az irodalom és vallás áldásait magok a római legiók viszik Britannia és Caledonia legszélsőbb partjaira. A megerősödött egyház magáévá teszi a görög és latin nyelvnek egyenlő használatát, a görög és latin szatyáknak műveiből, mint jegecz tisztaságú forrásokból, áradnak a szüzi erkölcs, mély tudomány és igazi műveltség áldásai. Az ének, zene, költészet, szobrászat, festészet és egyéb az egyház által hön. pártolt művészetek finomítják az ízlést, és ezer meg ezer lelkeket hódítanak meg a szelíd erkölcsiségek.

De miután a római birodalom a mindeneket fölforgató

népvándorlások által magas állásáról lerántatott : elsötétült a tudományok világa, és ama terhes fölleg, mely Itália felé vonult, elborítá kisebb-nagyobb mértékben Európa minden államait. A romboló véres hadak földülék a tudományok székhelyeit, az emberi nem irtózva nézé a pusztaságnak iszonyatosságát, és kebléből a művészet és tudomány iránti érzület egészen kialudt.

Az emberiségnek ezen halálhoz hasonló álmát csak azon gyógyszerek üzheték el, melyek egykor nyugati Európának néptörzseit a tudományok és művészetek szeretetére ösztönzék. Homéros és Demosthenes honának Kr. szül. u. tizenharmadik században a keresztes hadak által Theobald és Balduin alatt történt meghódítása eszközlé az irodalom és művészet áldásainak kiáradását minden nemzetre. Ekkor Olaszhon vala az első, mely kivetkezők halálos mezéből. Ekkor Petrarca Ferencz (kire méltán alkalmazhatók Homérnak a bájjakú Nestorról mondott szavai, hogy : Neki édesben folytak le beszédei méznél) föltűnt Olaszország egén, mint egy szebb jövőnek hajnalcsillaga. Az ős Athené és Róma íróinak tanulmányozásából, mint éltető forrásból, újult ki egy virágos irány ; megnyíltak a nemesb érzelmek természethű ömledézeinek tiszta csatornái; és csakugyan Cicero és Virgil tanoncza, az olaszok, járultak első hódoló tisztelettel a magas Hippokrénének szüz szentélyéhez. — Konstantinápoly ostrománál ugyan magok a frankok és velenceiek dúlták föl a halhatatlan Lysippusnak és Homérnak műemlékeit ; azonban a művészetnek tisztos maradványait leronthatja ugyan a dühöngő indulatok vandál erőszaka egy csapással örökre ; de a holt emlékekben (a betüket értjük) rejlő szellemet képes az emberi kéz egy tollvonással elővarázsolni, és azt számtalan példányokban előállítani. Ilyen példányok birtokába jutni, ez volt Petrarcának és az ő társainak egyedüli élete, öröme, büszkesége.

Későbbben midőn a török fegyverek meghódíták a Kelet fővárosát, örködött az isteni gondviselés az iránt, hogy a tudományok magva ne előbb szóratnék el a barbárok dühöngő orkánja által, hogysem annak fölfogására Olaszhon földé elkészítettett volna. Oly férfiak, kik képesek valának Plátó,

Xenophon, Lysias, Isokrates, Demosthenes, Aristophanes, Euripides, Sophokles műveit terjeszteni, kényszerültek Olasz-honnak fővárosaiban Florencz-, Pavia-, Romában megtelepedni, és így Európának ezen égkegyelte részéből, melylyel, úgy látszik, örök szövetségre lépett a tudományok és művészetek nemtője, a pallérozódásnak elemei tovább és tovább hatottak.

Ugyanazon elem, mely egykor a barbárság léha tömegébe a tudomány és művészet vágyait ihlette, most a holt testbe életet lehel: és az emberiséget nem csak itt létének mindennapi foglalkozásaira képesítette; hanem a tudomány és művészet iránt lángoló szeretetnek szárnyain földi létének dicső fokára emelte.

Ezen éledezésnek jótékonyságában nem sokára Francia-, Angol- és Németország is részesültek. A tizenhatodik század megtisztította az irályt minden eddigi árnyoldalától. Új irodalom korszaka viradt föl, és szép számmal támadtak írók, kik vagy a tudományok egyik vagy másik ágából fontak magoknak elhervadhatlan koszorút, vagy tiszta írmodoruk által a kedélynek érzelmeit nemesítették, és kellemes előadásuk által másokat is az irodalmi pályára tereltek. E korban a nyilvános tanintézetekből, mint a trójai lóból, minden nemzeteknél mindannyi irodalmi fejedelmek léptek ki, és jól jegyzi meg bizonyos angol történelemíró, hogy ezen korban ébredt föl Angolország is hosszú álmából, és mintegy új hatalomra kapott óriás lelkierepségeinek oly fokára emelkedett, melyet, lehetne mondani, soha többé el nem ér; mert bizonyára egyetlen egy kor sem vala történelmében nagyobb szellemi erővel bővelkedő, mint az, melyben Moore Tamás, Spenser, Sidney Filep, Shakespeare és Bacon nevei tündökölnek. Mi, mondja Gibbon, polgárisodásunknak és művelődésünknek korszakát azon időtől kezdjük, mely a görög és római szerzőknek a tanodákbai behozatalát jelöli, és úgy találjuk, hogy az ízlésnek és szabályszeres foglalkozásnak állapota hasonlópést tart azon előmenettel, melyet a classica műveltség tett tanodáink- és egyetemeinkben. Észrevette azt minden irodalom-történész, és ezen nevezetes változást a nép

szellemi életében egyetértőleg a görög és latin irodalom tanulmányozásának tulajdonította.

Látjuk ebből, hogy egy műveletlen nemzet minden előnyeit, melyekkel a tudományosságban bírt, azon szellemdús nemzetnek köszöni, melyet ő a csatatéren legyőzött. Látjuk több század leforgása után ugyanazon jelenetet megújulni. Kevés idő jártával ugyanazon eredményben részesül Francia-, Angol, Némethon; és különböző tudományok ágaiban, mint a költészet-, szónoklat-, bölcséletben, bámulandó s majd nem elérhetlen tökélyek jönnek létre. Valljon képzelet-e ez mind, vagy valóság? Mi kényszerülve érezzük magunkat ily szembeszökő eredményeket bizonyos eseményekkel, melyek amazokat létesítették, összefüggésbe hozni, és azokat okok, emezeket pedig okozatok gyanánt tekinteni, és bölcs Cicerónak a lélek halhatatlanságáról mondott szavait itt czélszerűen alkalmazni: Quodsi igitur in hoc erramus, (quod animos hominum immortales esse credimus), lubenter erramus, neque nobis hunc errorem, quo delectamur, dum vivimus, extorqueri volumus. Ha tehát ebben tévedünk, örömetst tévedünk, nem is hagyjuk magunkat e tévedésből, melyben gyönyörködünk, míg élünk, kiforgattatni.

* * *

Azoknak, kik a görög és római pogányság ellen a kereszténység álláspontjából indulnak ki, és azt az ifjúság szíve- és elméjétől minél örömetsebb lehető legmesszebre üznék el, azoknak száma immár, istennek hála, napjainkban igen csekélyre olvadt le. Ezen ellenpárt a félreértés-, szűkkeblűség- vagy vallásos buzgóságnak táborából jön elő; de a kereszténységnek valódi éltető szellemétől, mely a világegyetemben mindenütt egy imádandó fölénynek műveit látja és tiszteli, igen távol esik. Mindazonáltal ezen párt is akadhatna támadási pontokra oly helyeken, hol talán némelyek a classikai és keresztényirodalom becslésében ingadozván, amazt a kereszténység oltárára szeretnék emelni, emezt saját méltóságos helyéről leszorítani. De jelenleg ily tévedésnek a tanodákban nincs helye: hol is a régi nyelvészet tanárai képze-

teikkel egyedül az óvilág szemlélésében nem andaloghatnak; hanem minden léptöknél az ifjúságnak adandó keresztény nevelés által az élet erkölcsi terére úttaltnak. A nevelésnek szükségletei közt a valóság sokkal komolyabb alakban jelenkezik, hogysen azt csupa eszményi képekkel lehetne fölcserélni: tehát a classica irodalmat illető hely a keresztényileg képzendő ifjúság jóléte és üdve által jelöltetik ki a tanodákban. — Hogyha mégis a régi nyelvek kezelése körében némi ferdeség, idegenkedés vagy közönyösség ütnék föl ádáz fejöket: az igazság és tudomány hatalmas fegyvereivel lennének azonnal leküzdendőek.

Ne is mondja valaki, hogy a kereszténységtől idegenkedés a régiségtan fürkészetének természetében rejlik. Mert ha nem találnánk is ezen állításnak elég erős czáfolatára abban; hogy ezen szomorú tapasztalatnak okai leginkább korunk anyagelviségében keresendőek: legalább nem csekély ellenbizonyítékokat lelünk azon igazságban; hogy a classicitas szellemének kutatása a kereszténység kötelmeinek hűség teljesítésével szépen összeegyeztethető. Fényes példákkal szolgálnak erre Bajorhonnak hírneves nyelvészei, főleg Roth, Döderlein, Nägelsbach, Held és mások, kik a classicai tudományokat kitünő eredménnyel művelték és művelik a nélkül, hogy a keresztény hit- vagy erkölcs-életen legkisebb csorbát ejtettek volna. De ezen férfiak természetesen valódi szakavatottak, jeles tanítók, nagy nevelők voltak, s mint ilyenek bölcsen belátták, hogy a nevelés nagy művének áldásához a személyes főszellemnek léte elkerülhetlen; azt is mélyen érezték, mire van az ifjúságnak a nevelésnél legkiáltóbb szüksége, t. i. egy rendíthetlen életalap megvetésére, melynek legalább főbb vonalait a gyöngye szívtáblákra rajzolni, a nevelésnél gyászos következmény nélkül soha el nem mulasztható szent kötelesség.

De valljon azon szellem, mely az ógörög élet magas pontján álló költészek, bölcsészek és történelemírók műveiben él, a kereszténység elveivel oly nagyon ellentétes? Nem egészen. Igaz ugyan, hogy az óvilág vallási nézete nem tisztítá, hanem inkább zavará az erény fogalmait; igaz, hogy azon ethica elv, mely minden erényt, melylyel valaki ékes-

kedik, saját akaratának kifolyásából származtat, ama föltétlen érvényességében, melybe azt a régiek erkölcstana helyezé, keresztény szempontból tekintve meg nem állhat. Igaz, hogy az embernek a keresztény világban a maga vágyai- s törekvéseivel egészen más irányt kell venni, mint az vala, melyet az ókorban tűzött ki elérendőnek. Az sem tagadható, hogy önzés, dicsvágy, haszonlesés és egyéb nemtelen rugók fonódván a régiek legünnepeltebb tetteibe, azoknak becsét nagyon leszállítják, fényét elhomályosítják. Azt is be kell vallani, hogy azon túlvilági érzelem, mely egy igazi kereszténynek szívét áthatja, az életnek legnemesb gyümölcseit hozza meg, melyeknek megtermésére a pogányság teljes országában alkalmas tér nem vala található. — A valódi javulásnak és benső megigazulásnak komolysága, mely mind az ellen, mi bűnnek mondható, döntő harcot ví, és isten segítségével, mely őt támogatja, minden ellenséget legyőz; — az igazi alázatosság, mely mindenben csak isten dicsőségét keresi, és minél többet tesz, méltatlanságát annál inkább elismeri; — azon önmegtagadás, mely nem tudatja a bal kézzel, a mit a jobb cselekedett, és mely a világ mulékony javai után sóvárgó vágyaktól messze tartózkodik; — a felebaráti szeretet, mely mindent eltűr, mindent elvisel, embertársát meleg részvéttel karolja át, mely a hol csak szerét teheti, a testi és lelki rabságnak bilincseit összetöri, mely szende kibékülésben és jótettek gyakorlásában szórja elleneinek fejére az égő parázst; — továbbá kegyes elnézés az iránt, a mi az emberi gyarlósággal jár; — szívélyes örömnnyilatkozat minden jó fölött, bár kitől származzék, és az ügyefogyottak nyomorát enyhítő irgalom: ezek azok a kereszténység aknáiban rejlő becses kincsek, melyek az óvilágnak szíve és elméje előtt rejtve valának; ezek azon javak és ékszerek, melyekkel egyedül a kereszténység boldogíthatja és diszítheti föl az emberiséget.

Mindazonáltal azon eszméket is, melyeket az óvilág a fölényről és az emberi erény- és boldogságról táplált, ismerni nagyon érdekes. A legmélyebb hódolat azon lőny irányában, mely az emberi ügyeket igazgatja; valamint annak, mi az emberben magas és nemes, méltánylása; és arra, a mi

dicséretes, mint fő czélra törekvés Pindar, Aeschylus, Herodot, Sophokles, Thukydides, Xenophon, és Plátó műveit mint éltető szellem lengi át, és ama pogányokat az ő vadon növekedő istentudatukkal irányunkba azon viszonyok közé állítja, melyeket a keresztény tökély magaslataira vezető utak gyanánt lehet tekinteni.

Csakugyan minél komolyabban vizsgálja a kereszténység saját szervezetét, és minél hívebben akarja a világtörténelemben megőrizett igazságot megismerni, melynél fogva a classica kor nagyszerű műveivel tisztában legyen: annál szükségesebb, hogy a régiség ezen örök becsű maradványai irányában, melyek Isten végzéséből még korunkra is befolyással vannak, minden közönyösségből kivetkezzék. És valóban a kereszténységnek erre irányzott folytonos törekvése minden egyes korszakaiban félreismerhetlenül nyilvánult. Sokan a legjámorabb keresztények közül, kik egyedül a keresztre feszített megváltóban lelék üdvöket, a classica tanulmányok kincseit meg nem vetették, és a kereszténység amaz arany korszakában, midőn még a hívek egyedül mennyei kincsek után vágyódának, ezen tanulmányokat hő szeretettel ápolák. Sőt, ha kedvünk telnék a kereszténység történelmében a classica irodalomnak támaszpontokat keresni, úgy találunk, hogy szellem-emelkedettség, szív-nemesülés és akarat-szentesítés, egy jó kereszténynek ezen igaz gyöngyei, azoknál találtattak nagyobb értékben, kik a szentírás tanulmányozása mellett gondjokat a classica irodalomra is kiterjeszték; ellenben azon jelességek kisebb mérvben jellemzék azokat, kik a classica irodalomban rejlő kincseket vagy félreismerék, vagy ezeknek keresését érdektelenül elhanyagolák.

Fölhozhathnám itt nagy számát azoknak, kiknek nevei eltörülhetlen érdemekkel ragyognak az egyház történelmében; megemlíthetném azokat, kiket első nagyságú csillagok gyanánt tisztel az egyház, és neveiket a szentek sorába igattatta, mint sz. Vazult, nazianzi és nyssai sz. Gergelyt, Aranyaszájú sz. Jánost, sz. Ágostont, kik fiatal korukban pogány iskolákba jártak. Mert az időben, mint Bernardy *Literatur-Geschichte der Griechen* 1. p. 547. állítja, a ta-

nodák még a pogányok kezeiben valának. Csak kevés keresztény tanító volt még akkor, és azon egynehány, mint Proaireseos, Hekebolios, kik a pogány tanítók mellett fölléptek, kényszerülve valának a pogányokéval hason tantervet követni. Már régott a pogány tanodákban a tanítást Homér és Hesiod verseivel kezdték. Igenis ezen két költő vala hittani könyvek gyanánt a görögöknél előadva. Ezeken kívül használtattak az elemi tanításnál Archiloch meséi, Theognis mondatai és a gnomicusok sententiái. Ezen műveket előbb olvasták, és értelmezték, azután könyvnélkül is megtanulták. Az érettebbeknek kezökbe adták Plátó párbeszédeit és egyéb egész Nagy Sándor idejéig virágzó írókéit.

Lehet, hogy a hellenismusnak ama jobb korában, hogy a gyermekek erkölcsi érzelme meg ne sértessék, némi botrányos darabokat, mint Hesiod Theogoniáját, elmellőzték, és csak az úgynevezett *Ἔργα* művét tanították. De ez soká nem tarthatott, mert a kolophoni Xenophanes, Heraklitos és Plátó (de Republ. II. p. 377.) panaszkodnak, hogy a gyermekekkel a tanodában a költőktől föltaalált csalfa mondákat ismertetik meg. Hogy a kereszténység első századaiban a pogány iskolákban ugyanaz történt, azt mutatja sz. Vazulnak ily czimű beszéde :

Λόγος πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ἀφέλονται λόγων, azaz : Szózat az ifjakhoz, mikép fordíthatnák hasznukra a görög írókat, melyre csakugyan a görög olvasmányok szolgáltak okúl. De ámbár érezték a bajt, nem lehetett azt gyökeresen kiírtani. A közembernek elégséges vala ugyan a házi keresztény nevelés ; valamint a zárdák lakóit, kik leginkább elmélkedő életet (*vitam contemplativam*) éltek, szintén kielégítették a szentírás és egyházi atyák : azért a pogányok íratai a zárdákban nem igen találtak viszhangra. De a püspököknek, a világi klerusnak és magasb állású keresztényeknek, kiknek föladata volt a pogányok eldítéleteivel, és ezeknek a kereszténység ellen támasztott harczaival szembeszállani, a pogány műveltséggeli megismerkedés elmulasztatlan vala.

Továbbá előhozhatnám az első keresztényeknek végső

elkeseredését, melybe merültek, midőn Julián, a hitszakadár, a régi szerzők műveit kezeikből kiragadta. De van-e valaki, ki előtt ezek tudva nem volnának? van-e, kinek emlitenem kellene? hogy az újabb korú mesterkélő emberbaráti nevelők, kik a műtudományt szerették volna a tanodákban a szentírás és hitágazatos tanulmányok székére ültetni, épen azok, kik az óirodalommali foglalkozásról mit sem akarnak hallani.

De, hogy minden félreértésnek gátot vessünk, eleve kijelentjük, hogy mi sem vagyunk az óirodalomnak oly vakbuzgó tisztelői, hogy be nem vallanók, miszerint léteznek annak bizonyos árnyoldalai, melyek, ha a tévedésnek helyet engednének, a keresztény erkölcsök tisztaságára némi foltot vethetnének. Azért ezen vezéreszme igazgassa tetteinket, hogy nekünk a kereszténytan szent elveiről a nélkül, hogy lelünk kárát ne valljuk, megfeledezni nem szabad. Csakugyan avval, aki nélkül senki sem jut az Atyához, s aki nélkül nincs igazi boldogság, a vezetésünkre bízott ifjúságot sem Plátó- sem Ciceróból, sem az ősi irodalom egyéb hőseinek műveiből megismertetni nem lehet. A tápszert, melyre lelünknek, hogy rendeltetéséhez juthasson, szüksége van; a minden tévedést kizáró örök igazságokat, melyeken boldogító reményünk oly édesen nyugszik, és a mennyei szellemet, mely a benső embert isten képe szerint alakítja át, a görögök és rómaiak irataiban úgy, mint bármely bölcsélet elmeszüleményeiben hasztalanul keresnők.

Mennyei kútforrásból kell a léleknek ezen éltető nedvét merítenünk, mely egyedül elegyítetlen, egyedül tiszta a kábító elemeknek minden mételyétől. Ily szellemben nyilatkozik sz. Vazul előbb említett beszédében az ifjakhoz:

Ἡμεῖς, ὦ παῖδες, οὐδὲν εἶναι χρῆμα παντάπασιν τὸν ἀνθρώπινον βίον τοῦτον ὑπολαμβάνομεν, οὐτ' ἀγαθόν τι νομίζομεν ὅλως, οὐτ' ὀνομάζομεν, ὃ τὴν συντέλειαν ἡμῖν ἄχρι τούτου παρέχεται . . . ἀλλ' ἐπὶ μακρότερον προΐμεν ταῖς ἐλπίσι, καὶ πρὸς ἐτέρον βίον παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν. . . . Εἰς δὲ τοῦτον ἄγονσι μὲν ἱεροὶ λόγοι δι' ἀπορόγητων ἡμᾶς ἐκπαιδεύοντες. Ἐως γε μὴν ὑπὸ τῆς ἡλικίας ἐπακούειν τοῦ βᾶθους τῆς διανοίας αὐτῶν οὐχ οἷόν τε, ἐν ἐτέροις οὐ πάντη διεστηκόσιν, ὥσπερ ἐν σκυαῖς τιθεὶ καὶ κατόπτροις τῷ τῆς ψυχῆς ὁμματι τέως προγυμναζώμεθα, τοὺς ἐν τοῖς

τακτικοῖς τὰς μελέτας ποιουμένους μιμούμενοι. . . . Καὶ ἡμῖν δὴ οὖν ἀγῶνα προκῆσθαι πάντων ἀγῶνων μέγιστον νομίζειν χρεῶν, ὑπὲρ οἷ πάντα ποιητέον ἡμῖν καὶ πονητέον εἰς δύναμιν. Ἐπὶ τὴν τοῦτον παρασκενὴν καὶ ποιηταῖς καὶ λογοποιοῖς καὶ ῥήτορσιν καὶ πᾶσιν ἀνδράσιν ὀμιλητέον, ὅθεν ἂν μέλλῃ πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν ὠφελεία τις ἔσσεσθαι, azaz : Mi, fiaim! hiszszük, hogy ezen földi életünk általában semmi értékkel sem bír, nem is tartjuk, nem is nevezzük azt egészen jónak, a mi irányánál fogva ezen földi élet korlátai közé szorítkozik . . . hanem mi reményeinkkel tovább megyünk, és mindent egy jövő életnek előkészülésére teszünk. Arra vezet a szentírás, mely bennünket titkos tanok által nevel föl. Mindazonáltal, míg korunk miatt lehetetlen azok értelményének mélységébe hatni, intézzünk addig lelki szemeinkkel előgyakorlatokat más iratokban, melyek amazoktól nem egészen elütők, mint árnyékok- és tükrökben, azokat utánóznán, kik a hadi mesterségben üznek gyakorlatokat. Nekünk is úgy kell gondolkodnunk, hogy minden harcok legnagyobbika van előttünk, mely végett tehetségünk szerint minden munka- és fáradalomra készeknek kell lennünk. Hogy tehát arra elkészüljünk, költők-, történelemírók-, szónokok- és más emberekkel kell társalognunk, a honnan a lélekröli gondoskodásra némi haszon reménylhető.

Ha már a szellemi működés terén minden tüneményt az isten ígéjének zsinormértéke szerint kell megítélni: akkor bizonyára lényeges föladata a tanodának a classici irodalom tartalmát a kereszténység világába állítani, és azt ennek fényénél minden oldalról szorgosan megvizsgálni. És ha ily vizsgálásnak más eredménye nem is, mint az lenne, hogy észre vennők, miszerint sűrű homály födte még akkor az elméleti téren az emberiség értelmét, mely gátlá azt a tiszta igazság országába juthatni; a gyakorlati téren pedig az, hogy belátnók a régiek erényeit magasb érdekek és indokok hiányában szenvedni: már nem volna ezen vizsgálódás jótékony befolyás nélkül az ifjúság vallás-erkölcsös nevelésének utóbbi megszilárdítására. Mert megismertetné vele a kereszténységnek végtelen előnyeit a pogányság fölött, és a kereszténység iránt mély tiszteletre, eleven hálára és teljes meghódolásra buzdítaná; a káros befolyások mirígye ellen pedig óvná őt a tanítók

örkődő szelleme úgy, valamint a keresztény hit- és erkölcstanbani oktatás által növekedő bölcsesség a káros itéletek és ferde eszmék rohamai ellen erősen fölvértézé.

De van a pogányság figyelmes kutatásának más nem megvetendő eredménye is: ugyanis kitünik abból, hogy előtte sem volt a mennyei kinyilatkoztatásnak minden sugara úgy elrejtve, hogy az értelem homályain, noha szende fényben, át nem hatott volna. Tertullian szintén a classicai régiségről mondja: „Classica antiquitas erat praestructa divinae litteraturae” hogy az mintegy előkészítés vala az isteni kinyilatkoztatásra. Legtöbb azon művek közül, melyek a tanodákban olvastatnak, míg szerzőjük természeti jámborságát és komoly erkölcsi jellemét tünteti ki, egyszersmind azoknak amaz erős meggyőződésére mutat, miszerint ők minden véges lényt egy felsőbb lénynek hatalmától függni hittek, és őszintén törekedtek annak erkölceik által megtetszeni, akaratának eleget tenni, hozzá minden módon közeledni. Innen származott azon aggályos lélekismeretesség, innen ama kötelmeknek hűséges teljesítése, melyek a köztők és isteneik közt főnforgó viszonyokból keletkeztek. Följegyezvék örök időkre azon ünnepélyes nyilatkozatok, melyek a teremtménynek teremője utáni vágyából, egy vesztett, de visszanyerhető jónak sejtéséből, az emberiség inséges állapota fölött támadt bánatból, valamint ezen állapotnak jobbra fordulási reményéből merültek föl.

A Homér által ecsetelt ember az általa hitt istenekben a népek és államok sorsának rendezőit és vezetőit látja. A mit ezen költész a hősök haragjának vagy köztük támadt viszályoknak gyászos következményei gyanánt énekel meg, az nem más, mint a hatalmas Zeusnak örök végzése; valamint az is, mikép tereli Poseidon a türelmes Odysseust bolyongásainak vészteljes zátonyaira, és mikép leng bölcs Athenának az általa védett kegyencze fölött végre csakugyan diadalmaskodó keze. Ha megújúl a csaták dúlongása, és a hős az ellenséges üldözéseknek új tárgyává lesz, vagy céljától elesik, az rendszerint azért történik, mivel vagy a megszegett eskü, vagy az isteni akarat ellen fölbőszült reményletek új engesztelésért kiáltanak az égiekhez. Két Olymp lakói

különös védelemre méltónak tartanak, azt álmaiban, saját-szerű látványokban, égi jeladásokban lengik körül; vezetik gondolatait, megedzik erejét, szilárdítják akaratát, buzdítják lelkületét, távol tartják tőle a veszélyt. Azért ily védencz bizalom teljesen rájuk hagyja és biztosítja magát kegyökről imák, áldozatok által; figyel intéseikre, követi jeleiket minden léptében; — ha netalán azokat nem észlelné, vagy, a mi több, megvetésből elhanyagolná, hátul a bosszuló Erinnys büntető karjának súlyát vele azonnal érezteti. — Ha pedig sorsátóli elhatározásnál fogva a szenvedélyek hábora és rész-rehajló pártoskodások Olymp lakóinak tanácsát meghason-lásra csalnák ki: akkor határoz a legfölsőbbnek egyedül döntő akaratata, kinek fölségét végre bármely pártütő elis-merni kénytelen. Néha még e fölött is egy homályos háttérből bizonyos rejtélyes hatalom tűnik föl annak jeléül, hogy ezen általánosságban minden egyes lény a mindent összetartó és vég ellenállást kizáró egységnek hódolni kénytelen. Így az egész eposi költemény szervezete vallásos térre van fektetve, mely a hitrege változatos alakjainak mindenütt alapúl szolgál.

Az ősi szomorújáték a kedélyt a véges korlátok közül egy komolyabb szemlélődés országába emeli. Dionysos tisz-teletéből indulván ki, sohasem feledi azon szolgálatot, melye-eredetileg szánva volt. Mikép kell az istenséget félelmes hó-dolattal tisztelni; mikép akaratának teljesítésében megszeg-hetlen hűséggel eljárni; mily kérlelhetlenül bosszulja meg minden elbizakodott dacznak vakmerőségét az örök neme-sis; mikép harapódzik nemzetségről nemzetségre a gonosz-ság, míg végre elkerülhetlen romlásba dönti azt; mikép emészt föl minden salakot a szenvedélyek bosszuló tüze; mi-kép háritja el a bosszús átok nyilait az engesztelő szívnek készséges maga-megadása: mind ezt lélekrázó képekben, a hősök példában, a legélénkebb színekkel rajzolva tünteti elő a tragikai költészet. Ez tehát azon van, hogy a köznépnél a hitélet hiányait és tökéletlenségeit pótolja, és azt ama végső föltételekre utalja, melyektől egyeseknek úgy mint egész nem-zeteknek üdve vagy kárhozata van fölfüggesztve.

Hogy Xenophon és Ciceró bölcsészeti művei és neve-zetesen Plató párbeszédei egy élő istentudat gerjedelmeire

és a vizsgálódó szellem ama magas kísérleteire mutatnak, melyeknél fogva ők a világ eredete- léte- és rendeltetéséről fölmerülő nehézségeknek megoldására törekvének, ez az ő műveiket olvasóknak azonnal föltűnik. Sokrates a nemes lelkű athénai bölcsész, ki épen oly gondosan kilesé óvó nemtőjének (*δαιμόνιον*) szavát a maga bensejében, mint kíséré az istenség nyomait a történelem- és természetben, istenfélő élete és saját nevét viselő népszerű tanmódja (*μέθοδος Σωκρατική*) által nem csak kortársait, hanem minden utónomzedéket a szép-, jó- s igazra hatalmasan buzdítja. A mit Plátó, az ő Academiának alapítója, bámulatos mélyelműségében gondolt vagy sejtett, az által lep meg leginkább, hogy örvendetes öszhangzásban van az isteni kinyilatkoztatás némely igazságaival.

Mit mondjunk az ő világ nagy történelemíróiról? Nem a világegyetem vallásos szemlélése-e az, mire ők örök becsű műveiket, mint talapra, fekteték? Nem ismertek-e ők a nemzetek élete- és sorsában az istenség vezető kezére? Nem ismétlik-e számtalanszor, hogy a nemzetek jó vagy rossz állapota, virágzása vagy elhervadása, keletkezte vagy enyészte azon viszonyoktól függ, melyekben amazok isteneik irányában állanak? Nem telik-e mély szomorral és fájdalmas hangulattal szívök, midőn nemzetöket, őseik útjáról eltérve, istentelenség, tobzódás, pazarfény, puhaság vagy egyéb romlásnak indúlt életmód által a végenyészet örvényéhez közeledni látják? Nem vonja-e Livius, hogy másokat elhallgassunk, érzülete által olvasóinak szívét egészen magához, azon jámbor érzület által, melylyel oly fejezetekben, melyekben a rómaiak vallásos életének jelenségeiről nyilatkozik, oly nagy előszeretettel időz; mely egész történelmén, úgy szólván, veres fonal gyanánt szövődik keresztül, és hőseinek beszédeit s tetteit annyira nemesíti!

A mi tehát ily, és hason munkákban az óvilág vallás-erkölcsös életét illetőleg előfordúl, erre az ifjúságot figyelmeztetni nem csak nem káros, sőt fölötte üdvös és szükséges. Mert ha elhallgatnók is, hogy egyedül ez által képesítjük azt az ókor vallási tüneményeinek némi erkölcsi árnyéklatait helyes szempontból vizsgálni; tagadhatlan, hogy az ókornak

az újjali egybevetése világot szolgáltat az isteni kinyilatkoztatásnak kellő megismerésére, és bizonyítványt arra, hogy midőn az isteni bölcseségnek örök végzése szerint a kinyilatkoztatásra rendelt idők telje megérkezett, nem érte az egészen váratlanul és meglepőleg a föld lakóit, kik, hogy az írás szavaival éljek, mindaddig sötétségben és a halál árnyékában időzének. *Populus, qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam. Habitantibus in regione umbrae mortis, lux orta est eis.* Isaiae. 9.

De magától is értetik, hogy minden magasb tanításnak fontos föladata behatni azon viszonyokba, melyekben az ókornak történelmi fejledezése és erkölcsi szükségletei az evangéliumi igazságokhoz állottak. Mert csakugyan Görög-hon és Róma valának az elsők, melyek a kereszténységgel közvetlen érintkezésbe jövének. Itt voltak a legjelentékenyebb egyházak alapítva, melyekre az úr lelke isteni erejét és áldását teljes ömledezésben kiárasztá; ezen egyházi közösségekhez vala az apostoli leveleknek nagyobb része intézve, melyek épen ez okból a pogány élet körülményeit több oldalról tekintetbe veszik; a görög nyelv képzé kezdetben azon drága szekrényt, melybe az örök bölcseség becses hagyományának kincseit az emberi nemnek mind földi boldogítására mind örök üdvére letette. Ennélfogva az ó és a keresztény világ, az óclassical és keresztény műveltség között szoros összefüggés létezik. Innen van, hogy a classical irodalomnak tartalma, és abban rejlő vallásos eszmék kezdettől fogva foglalkoztatták a keresztény tudományosságot, s így oly tanodákban, melyeknek hivatása tudós egyéneket képezni, különös figyelem nélkül nem maradhattak. De hogy a czélt el ne tévesszük, az ifjúság kezébe a salakjától megtisztított classical irodalom, sőt annak gyöngyei adandók. Ezt adja értésünkre sz. Vazul is a már említett iratban mondván: *Αὐτὸ δὴ πάση φυλακῇ τὴν ψυχὴν τηρεῖται, μὴ διὰ τῆς τῶν λόγων ἡδονῆς παραδεξάμενοι τι λάθωμεν τῶν χειρόνων, ὥσπερ οἱ τὰ δηλητήρια μετὰ τοῦ μέλιτος προσιέμενοι,* az az: Azért minden óvatossággal őriznünk kell lelkünket, nehogy a szavakban talált gyönyör miatt öntudatunk nélkül valami rosszat sajátítsunk el, mint azok, kik a mézzel mérget szíznak föl.

A classicai irodalom megtámadóinak harmadik osztálya a hazaszeretet és honfiúi érzület feltékenységéből indul ki, és ez a nemzeti érzületnek hanyatlását némely honfiaknál a régi világgali foglalkozásnak tulajdonítja, főleg azért, mint-hogy ezen érzelmek megizmosodott erősségben és minden ellenállásra kész szilárdságban az ifjakban még föl nem lelhetők, s azért ezek gyöngé koruknál fogva még akármerre könnyen hajthatók, és könnyen világpolgárokká (*κοσμοπολῖται*) válhatnak. De ezek meg nem gondolják, hogy a régiség művelése egy részét nemzeti művelésünknek is magában foglalja, és tőle el nem szakasztható; meg nem fontolják, hogy honi történelmünk is csak az által nyerhet világot, ha ezt ama nemzetek történetével egybevetvén a köztök főnforgó hasonlóságot vagy különbséget kiemeljük. Továbbá mily dicső példát látják honfiaink Kodrus- és Epaminondasban, Miltiades-, Themistokles-, Aristides-, Kimon-, Pelopidasban, valamint a Curiusok-, Camillusok-, Fábiusok-, Gracchusok-, Papyriusok- és Scipiókban a tiszta honszeretetnek, önfeláldozásnak, törvények iránti engedelmességnek, egyszerű és takarékos életmódnak, öntartózkodásnak, igazságosságnak, közügyek iránti buzgalomnak, bátorság- és vitézségnek, és más erényeknek, melyeknek megfontolására, valóban, hogy egy életre való ifjú kebelben hason erényeknek tüze ne támadjon, majdnem lehetetlen. Meg kell azt is minden józanul gondolkodónak ismerni, hogy a magyarnak épen úgy, mint bármely más nemzetnek dicséretére válik Homért úgy mint Phidiást a műveltségnek dicső állásán minden irigység nélkül üdvözleni, és azon magas műveltséget, melyet az óvilág fölmutat, a benne létező szép- és jónak elsajátítása által inkább saját körébe vonni, mintsem érdemtagadó idegenkedés és tiltó kizárás által kárhoztatni. A fölhozott világpolgáriasság úgy, mint a szomorúan tapasztalt vallásos közönyösség, nem a classicai irodalommal foglalkozásnak, hanem az újabb fölvilágosodásnak, vagy inkább anyagelviségnek, mely ezen fölvet: „ubi bene, ibi patria“ tette magáévá, gyászos eredménye, mely minden szellemet, minden lelkesedést tönkre tesz. — Valamint az emberiség iránti szeretetnek egyes embertársak szeretetében kell letűkröződni: úgy lehet csak

egyes népek és államok szeretete által, saját népünk és országunk szeretetére gyúladnunk; vagy ellenkezőleg minden iránt részvétleneknek, hidegvérűeknek kell lennünk. Ezen szent meghódolás, ezen lelkesedés az anyahaza és annak érdekei irányában, ama valódi honfiúság, mely tettekben nyilvánul, és, ha kell, semmi áldozattól sem irtózik: ilyet tanul az ifjú az ókori irodalomból.

Más kérdés lehetne az, valljon a régi elmeszüleményekbe merült foglalkozásból nem származhatik-e némelyekben az óvilág népeinek polgárzata és kormányzási elvei irányában egy hatalmas rokonszenv, és nem mehet-e ez a tanulók érzelmeibe is által? tehát hogy a tőlünk messze fekvő idökből nem folyhatnak-e oly elvek és meggyöződéses, egy egészen megváltozott, és amazoktól lényegesen különböző dolgok állásába, melyek szerint, ha a közügyek rendeztetnének, a jelen nyilvános élet irányában némi részvétlenség fejlődhetnék ki? Ez természetesen káros eredmény lenne.

De valamint a hellen- és római irodalom ellenében a régi mintanyelvek vezető nemtöje mellett honi nyelvünk úgy mint egyéb európaiak önállóságuk érzetében helyöket megtartották, és jelenleg is megvédik: úgy van a dolog a közügyek igazgatásával is. A régi államokat közigazgatási lényképek gyanánt tekinteni most a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; és ha néha népuralmi vágyak a közkívánság színhelyére kerülnének is, ezek bizonyosan más forrásból, nem a classica irodalomból folynának.

* * *

Legföltűnőbb az állam-szervezet gyökeres átalakítására (radicalismusra) törekvőknek a gymnásiumok humanisticus szerkezete ellen célzott működése, bármily színű zászló alatt lépjenek ezek elő: holott amaz ókori köztársasági írók műveinek olvasása a népuralmi elemnek több oknál fogva kívánatosnak látszhatnék.

Hiszen már több conservatív elvű egyén a görög és római népvezetők (demagogok) ellen kikelő nyilatkozatát csakugyan hallatá. — Egyébiránt a radicalismus saját ellen-

séges indulatából, melynél fogva semmi magasb és a napi események röpke tartalma fölé emelkedett műveltséget meg nem tűr, valamint, azon sajátos gyűlöletéből, miszerint mindennek, a mi történelmi név alatt érthető, ellenáll; továbbá azon lényeges különsegből, mely a természetszerűen növekedett és a törvényszerűség (*εὐνομία*) alapjára fektetett görög köztársaságok és újabb népuralmi törekvések közt találhatók, könnyen megmagyarázható. És minthogy a tulajdonképi óclassicus kor, mely ama jobb időkben még semmi magán érdekelt nem ismert, az élet törvényszerűségének leghívebb tükre: az újabb népuralmi eszmék terjesztésére és a zavarbani halászásra éppen nem alkalmas.

De hát mit is akar a radicalismus a classicai művelődésnek kiküszöbölésével, mely évezredes befolyása által velünk oly sok jót közölt, elérni, hacsak nem az emberiséget a maga eredetétől elszakítani? Hiszen ha a középkort tekintjük: a latin nyelv vala a tudósok- és papoknak természetes közlekedési nyelve, a latin nyelv által érintkezik a középkor az ókorral, és az ókori tudománynak megszerzésére más eszköz nem szolgált, mint a latin nyelv. De az ókornak irodalma méltán lön arra érdemesítve, hogy az új népeknél a nevelésnek fő részét alkossa; mert gondolataink elődeink gondolataiból következtek le, és azokkal szoros láncolatban állanak. Tegyük föl azon esetet, hogy mindent elűznénk fejünkől, a mit a régieknek tulajdoníthatunk: bizonyára csodálkoznunk kellene azon kevés fölött, a mi még sajátunk maradna. Képzeljük hasonlóan az egész emberiséget három korszakra úgy fölosztatni, hogy a középső az elsőtől, a harmadik a másodiktól semmi ismereteket sem venne át: ez valóban a legnagyobb képtelenség lenne. Mert az egész emberiség hasonló oly egyénhez, ki már több évszakra átfutott, és érettebb korának gondolatai ifjúságának gondolataiból sarjadtak. Gondoljuk már ezen embert emléjétől, összes gondolatai- és ismereteinek e bámulatos kapcsától, megfosztatni; készítsük őt, tessenek azt, harmincz éves korában gondolataival fölhagyni, és ismereteinek gyűjtését újra kezdeni: azonnal megszűnt az ember ember lenni, nincs többé férfi, hanem csak két vagy három csecsemő vagy gyermek; mert ezen

esetben az ember minden új koral ismét gyermekké válnék, már Ciceró mondja : „Nescire, quid ante, quam natus sis, acciderit, idem est, ac semper esse puerum.“

Ha tehát az ember az ókor tanulmányozásától megfosztatnék, és gondolatainak köteléke az előbbi évszázadoktól elszakíttatnék : megszűnnék a folytonos polgárisodás és szakadatlan műveltség; mert mindegyik kor kényszerülne gondolatainak készletét új alapra építeni, s így az ósátyáknak mintaművei utódaikra nézve veszve volnának.

Ámbár tehát az ókor tőlünk nagy távolságra esik, és mi e kornak nyelveit holt nyelveknek nevezzük, mégis nem oly idegen ama színhely, hogy a jelenkorral, mint a halál az élettel, ellentétben állana; sőt mondhatni, hogy korunk szellemi fejlődésével szorosan összefüggő, és épen ezen távolság szolgál a nevelésnél eszközül arra, hogy az ifjúságot kellő ismeretekkel felszereljük és erényekre fölbuzdítsuk. Ezen távolságba eső műveltségét semmiképen sem pótolhatja a mostani irodalom és történet. A jelen példák soha sem önthetnek az ifjúságba oly megható érzetet, milyent ama gondolatnál tapasztalunk, hogy ugyanazon erények, már előttünk oly sok évszázaddal, egészen más körülmények közt, a köztisztelet tárgyai valának. Ha elvennők az erénytől ama magas tekintetet, mely rá az emberek tiszteléséből háromlik, méltóságának lényegét ragadnók el tőle.

De nem is lelkesíthetik a mostani erkölcsi jellemek az ifjakat a teendők terén oly hatalmasan, mint azon hírnév, melyet az ókor dicsőültjein, annyi országok fölforgatása és népek elenyészte után fönmaradni látnak. És a távolság, melynél fogva az erényeknek eme tisztes példányai tőlünk oly messzire esnek, nemcsak méltóságukat emeli, hanem gyarlóságaikat is felejteti; mert ha őket ily távolban vizsgáljuk, sokat vesz a zordonság a maga érdességéből, és csak szellemi nagyságuk tükröződik le előttünk.

Minthogy tehát a gymnasiális tanodáknak jellege már nevéknél fogva is eszményi, tanmódjok pedig képző és alakí, itt csak az összes lelki tehetségek fejlesztését szabad czélul kitűzni, és a tárgyak czélszerűségét vagy ennek ellenkezőjét ezen mérleg szerint szükség elhatározni. És ha tagadhatatlan

is, hogy ezek mint tudományos pályára készítő iskolák, kétféle követelések közt helyezvék, melyeknek mindegyike tőlük méltatást és teljesítést vár, t. i. az ifjúság szellemi javának és a kor igényeinek követelései közt: mégis az elsőséget nem azon tárgyak nyerik, melyekkel, úgy szólván, kézzel fogható haszon és a gyakorlati életben közvetlen alkalmazás van összekötve; hanem azok, melyek az embernek a szellemi működés terén biztos öntevékenységet sikeresítenek. A mi tehát a szellemi erőket ugyanazon egy időben és ugyanazon egy mérvben lehető legjobban igénybe veszi, azokat leginkább fejleszti, és a lassan érő műveltséget veszélyeztető napi érdekektől legtávolabbra esik: csak az képezheti a gymnásiumi tárgyaknak anyagi tartalmát, melyeknek jellege történelmi, míg a reáliaké tárgybeli és műtudományi. Visszatérni tehát az emberi műveltség forrásaihoz; fölkeresni a szellemi élet gyermekkorát, midőn az még a maga együgyűségén tündödvén egyszerű, de ép és üde érzetében alkotta magának szokat, kifejezéseket; vizsgálni és tanulmányozni azon elemeket, melyek oly nagy hasonlóságuak a gyermeki öntudat ébredésével: ezek azon tárgyak, melyekkel a gymnásiumi ifjúságot leginkább kell elfoglalni, ha azt akarjuk, hogy az emberiség magas hivatását el ne tévessze. Lehet, hogy a tér, mely itt az ifjúságnak kijelöltetik, némelyek előtt szűknek vagy kopárnak tűnik föl, de megvan ennek a maga életrevalósága, és ezen tér a jelenkorral, mint láttuk, nem ellentétes, hanem csak tőle távol eső; egyébkép pedig a mostani emberiség szellemi fejlődésére lényeges befolyást gyakorló. És épen e távolság, e félre vonulás az óvilág csendországába szolgál, mint említők, az ifjúság javára, és ad eszközöket kezébe, hogy magát a jelenkori működésre kiképezhesse.

Ugyan valljuk meg az igazat, nem legjobb-e az ifjúság szellemi képzésének, ha ez oly semleges téren történik, a hol a napi eseményeknek a lelkihetségekre károsan ható és azokat szétforgácsoló ereje befolyással nincsen? Hiszen épen ez a legnagyobb betegsége korunknak, hogy sokan, kik egyébkép szép lelkihetségekkel bírnának, az élet viszonyainak tömkelegébe úgy bebonyolodnak, hogy irányt vesztett törekvéseiknek közepette eszmélethez alig juthatnak; vagy

az élet gyönyöreinek szünetnélküli hajhászása mellett feledvén a szellemi jókat, erkölcsi jellemöket is fölládozzák, és oly műveknek alkotására, melyek szellemi erők összpontosítása által jöhetnek csak létre, képtelenné válnak.

Mint Sphinx talánya áll előttük az élet kevert drámája. Hiányzik ennek megfejtéséhez a kulcs, mely a classicaei tudományok által megedzett lelki erőkhöz, és ezeknek szoros tanulmányozása által szerzett ihlettségben, az örökké való iránti teljes meghódolásban rejlik. Ki mélyebben ereszkedik a napi események hullámaiba, könnyen elsodortatik általok, és saját létének szomorú fölládozásával szokott lakolni. — Pedig van az emberi szívben bizonyos rejtek, hová a változatosságoknak sem fénye sem borúja be nem hat, hol az örökké való iránti érzelmek csoportoznak, hol a szakadatlan változások között is biztos állandóság honol. Saját lényének ezen titokteljes rejtekébe kell tehát az embernek vonulni, és ezen sarkpontját minden külostromok ellen rendületlenül tartani, mire azon vallás-erkölcsös érzület támaszkodjék, mely elég erővel bír magát minden kártékony támadások dühödése ellen sértetlenül megőrizni. A léleknek ezen csodaereje, mely az emberi szívben testes alakot ölt, a földön létezett hős szellemek remek művei által ápolandó, melyből azután valamint az értelmiségben a dolgok voltának tiszta fölfogása, úgy az erkölcsiségben egy vallásos lélekismeretességnek szilárdsága szokott keletkezni. Ki saját lényének ezen drága kincsét híven meg őrzi, az bír még eszméletének azon önállóságával, mely korunkban oly igen gyérül, és biztosan tájékozza magát az élet bonyodalmaiban a nélkül, hogy vagy a sors csapásai által leveretnék, vagy annak mosolygásai által elkábulna, vagy földi vagyonának túlbecsülése mellett szellemileg elszegényülne. — Ha már az ezen bajokbai esésnek veszélye általában nagy és naponként inkább érezhető: kötelességében áll azoknak, kik a haza növendékeit a nevelés útján vezérlik, tőlük ezt minél távolabb elhárítani. A sokféle tárgyak utáni kapkodás, főleg olyanok után, melyek inkább az érzékiségre mint a szellemre hatnak; vagy valamely tárgyra kelleténél nagyobb kiterjeszkedés; vagy ugyanazon tárgyban a legapróbb részletességeknek előszámlálása,

a nélkül, hogy az általános elvek tudva volnának; vagy valamely tudományban rendszer nélküli zűrzavar, hol a tanuló a tanultaknak fonalait össze nem tarthatja, csak ismeretek halmazát, nem rendszeres tudományt; szórakodottságot, nem munka-szeretetet; könnyelműséget, nem alapos gondolkodást; elme-forgácsolást, nem erő-összpontosítást fogna szülni a lélekben, mi az ifjúnak teljes életére káros befolyással lenne. Kevesebb tárgyat igazi hajlammal tanulni, azokat minden oldalról jól meghányni, a fölületességet, elhamarkodást kerülni, a fölveket erős láncszemek gyanánt egymáshoz fűzni, és ezeket szorosan összetartani, a kisebb észrevételeket az alapszabályoknak alárendezni: ezek az igazi tanulásnak fő s majdnem egyedüli kellékei. Erre pedig legalkalmasabb tárgyat szolgáltatnak az ókornak ünnepelt remekírói, kik sem ingatag kétségeskedésben, sem viszketeg békételenségben, sem túláradozó dagályosságban nem szenvednek; hanem az elmélkedésök tárgyává tett dolgot természetesen, egyszerűen, szoros következetességgel s kellő takarékos-sággal, tökéletes elmeszülemény gyanánt, kedves alakban állítják elő. Az irány csinos-ságával, mely a szellemet megragadja, élteti, élesíti, párosulvák bennök az erény alapjai, melyek a szívet lágyítják, képzik: szóval található ott minden, mi az elmeképzés és szív-nemesítéshez való, és a nevelésnek tápnedvet szolgáltat. Ezek által kell tehát az ifjak lelki tehetségeinek összpontosítását eszközölni; ezek által a bennök szunnyadozó természeti erőket kifejteni, megérlelni; míg ama fokra jutandottak, hogy bizvást mondassuk a pályát megfutotta növendéknek: Lépj már most a világba, és kísértsd meg tenmagadat.

Ha már a gymnasiumok oly tárgyakat is körükbe vettek, melyek saját elvök- és rendeltetésöknek nem szükségképeni kifolyásai: ez bizonyára annak tulajdonítandó, hogy ezt a tudományokban haladott emberiség általános követeléseinek és korunk igényeinek az ő legméltányosabb jogainak tapodása nélkül megtagadni nem lehetett. Egyébkép is a tanulásnál az igen szűk körrei szorítkozás és elszigeteltség úgy, mint a nevelésnél a szögletesség és egyoldalúság, fölöttébb kerülendő. A tudományok- és művészeteknek valamint az

erényeknek istennőit csoportosan állítá elő az ókor eszélyesége: meg kell ezeknek fővonásaival a műzsák leendő kegyenczeit ismertetni. — De feledni soha sem szabad, hogy csak oly kiterjedést kell a melléktárgyaknak engedni, mely a főtárgyakat háttérbe ne szorítsa, ezekre elnyomó hatalmat ne gyakoroljon; valamint azt sem, hogy a tanítás és nevelés lényege nem abban rejlik, hogy mire tanítjuk a növendéket, hanem mi módon tesszük azt. Ha daczára annak, hogy a gymnasiális tanodák a melléktárgyakat is tekintetbe vették, a közvélemény követeléseivel mégis összeütközésbe jönnének: akkor hivatása az államnak saját befolyását a mérlegbe vetni, hogy a világ tudósai által oly buzgón védelmezett classica tanulmányok fontossága az annyira viszketeg nyilvános vélemény által tollkőnyeden föl ne lebbenjen.

* * *

Forduljunk már ama segédeszközök tartalmához, melyeknek czélszerű alkalmazása a tanodáinkban hanyatlásnak indult classica nyelvek fölvirágoztatására vezérelhet. Mindennek előtt hagyjuk el amaz elavúlt eszmét, mely maiglan is sokakat bús panaszokra fakaszt, hogy a tanodáinkból kikerült ifjak nem beszélnek úgy a latin nyelvet, mint az egykori latin világban. Józanodjunk ki ama csalódásból, hogy a classica nyelvek tudásához közvetlenül azoknak beszélése is kívántatik. Ha valaki e vagy ama nyelvet beszéli, koránt sem következik, hogy annak ismeretében magasb fokra emelkedett. Maga a beszélés csak a beszéd-műszerek gépies mozgatása, a nyelv hajlékonysága és az emlének főleg zsenge korunkban bámulatos fogékonysága által föltéteztetik a nélkül, hogy a lélek magasb tehetségeinek hatályos működése igénybe vetetné. Egy négy- vagy ötéves gyermek, ha alkalom adatik rá, két vagy három nyelvet szép ügyességgel, fölakadás, de egyszersmind gondolkodás nélkül beszél; és mégis ugyan ki hitetné el magával, hogy ezen gyermek ama nyelvek tudásával bír?

Ellenben valamely már értelmileg kifejlott és tudományosan vagy művészileg kiképzett harmincz évet haladott egyén, ki, tegyük föl, fiatal korában a körülmények által

csak egy nyelv beszélésére lőn szorítva, beszédműszereinek kiidomítása és izmainak megerősödése után alig lesz képes valamely nyelvet úgy magtanulni, hogy azt elég könnyűséggel, kerekdeden és kellő hangsúlyozással beszélhesse; ámbár egyébkép, ha a nyelvészet vonzereje által vezetetik, még két vagy három főleg rokon nyelvet sőt többet is úgy megtanulhat, hogy az ezen nyelveken írt műveket tökéletesen értse, és azokból saját nyelvére fordíthasson. A beszélhetőség tehát csak egyoldalú és még igen alacsony foka a nyelvtudomásnak. A ránk maradt örök becsü classicai nyelvek pedig azon természetűek, hogy, ha mindennapi apró szükségjeink kifejezésére alkalmazzuk, saját méltóságukból kivetkeztetvén mindennapiasokká, piaciakká alacsonyítjuk le azokat. Ne is véljük, hogy magoknál a görögök- és rómaiaknál a köznép érzelmeinek tolmácsolására úgy beszélt, mint e nemzetek íróinak nagy finomságú műveiben találjuk. — Sőt, mi több, beszélésre és azon népek viszonyaitól annyira változott körülményeinkre alkalmazván, kivetkeztetjük azokat saját természetükből, anyanyelvünk, saját gondolkodásunk, szellemünk, szó- és gondolatjárásunk szerint idomítván, vagyis, mint mondjuk, anyanyelvünk kaptafájára üttük, és magunk csinálunk belőlök olyan nyelvet, milyenre szükségünk van. Ez pedig nagy ferdeség. Azt sem gondolják meg a latin beszélésnek ama buzgó pártolói, hogy ez nemzeti fejlődésünk hátrányával járt, és hogy Európa egyéb népeinek műveltségétöli elmaradásunknak ez is egyik és nem csekély oka. A régi nyelvek tanulásának egészen más a célja: egyik maga a nyelvnek, mint nyelvtudománynak megtanulása, másik ezen nyelven írt jeles művek megértése. A rendszeresített nyelvtanulás századok óta a tudósok által azon eszköznek tartaték, mely által az észbeli tehetségek több oldalú irányban leggyorsabban fejlődnek; a régi classicus nyelvekeli megismerkedésből pedig az óvilág két nagy nemzetének nagysága mint legtisztább tükörből sugárzik ránk, azaz fényt és meleget ömleszt, mely által minden jó, szép és nagy iránt ifjú szellemünk teljes erejéből fölhevüljünk. Vajha minden iskolai férfi át volna hatva ezen igazságnak valójától! valamint attól, hogy a tanoda üdvéért és a magasabb műveltség

czéljaiért nem a tárgy mennyisége, hanem a tanítás minősége által lehet egyedül kezeskedni. Ezen tanítás minősége az elemzésben és a különféle esetek, számok, idők, módok eltalálásának gyakorlásában áll. Tanodáinkban első legérezhetőbb hiány az alaktan begyakorlásában és a szótári kincs elsajátításában mutatkozik, a második a mondattani alapelvek észlelése- és fölfogásában. Pedig ezek azon előmunkálatok, melyek hiányában az utóbbi osztályok működésének fogatlannak kell maradni. Ha az egyes szók gyökei, jelentményei, nyelvtani alakjai, és ezek szerint a szók jelentményének történt módosulásai nem ismeretesek : veszi a nyelvtanítást, mint ilyen, a maga hasznát és czélját ; a fordítás mindig csak a tanár által előmondottakra fog szorítkozni, és önállóságra soha sem fog vergődni ; a tanuló soha sem fog a fordított darabok szelleméhez fölemelkedni, csak a mondottakat fogja darabokra törötten fölkapni, és így munkája megfosztva a valódi belbecs- és értéktől, mely nem más, mint a szellem öntevékenysége, a várva várt gyümölcsöket sem megteremni sem megérlelni nem fogja soha.

A nyelvtanuláshoz tehát az alaktan igen lényeges, és mint ilyen, fő gondosságot igénylő ; s nem is jár az, mint némelyek vélik, valamely legyőzhetetlen nehézséggel. A nehézségeken, melyek a tárgy természetétől elválaszthatatlanok, és melyek ahhoz, hogy képzőeszköz legyen, szükségesek, nagyon könnyít a helyes tanmód, és azokat majdnem egészen eloszlatja. A görög és latin nyelvben fő gond az igetanra fordítandó. És vajmi könnyűvé lehet azt az elemző tanmód által tenni ! Ugyanis az igeahajlítás mindig ugyanazon változatlan ragok vagy személyképzők által hajtatik végre, ezek pedig a görögben a fő- és mellék- vagy történeti-idők személyképzőire válnak el, melyek közül a cselekvő igeidomban a főidőkre 6, a mellékidőkre szintén 6 jut : tehát a cselekvő igeahajlításra 12 személyképző szolgál. Ide számítván a parancsoló módnak 6, a határozatlan igének 3, s az ige-névnek ugyanannyi képzőjét, a cselekvő igeahajlítást 24 képzőben lehet összpontosítani.

A közép igeahajlításban a főidőkre 8, a mellékidőkre 9, a parancsoló módra 6, a határozatlan mód- és ige-névre

2, összesen 25 képző számítandó. — A latin igehajlítás még egyszerűbb, mivel ott a cselekvő igehajlításra 12 képzővel úgymint: -o(-i,-m)-s,-t,-mus,-tis,-nt,-to,-te,-tote,-nto,-re,-ns mindössze (14-gyel), s a szenvedőre ugyanannyival beérjük. A képzők tanítását és begyakorlását rovatozott táblákon (institutio tabellaria) lehet eszközölni legjobb sikerrel. A mondatban azon szabályokat szükséges leginkább kiemelni, melyek honi nyelvünk szófűzésétől elválnak, mint az egyes beszédrészek egyeztetése, a szóvonzat, a szók elhelyezése, a névmásoknak, határozatlan igének, igenévnek, állapotjegyzők- és hanyatszóknek használata, melyek ezen nyelvekben sajátosságok. A mondatok fordítása elemzéssel, és az illetett szabályok idézésével kötendő egybe, e nélkül várt gyümölcsöket nem teremne, és a fáradság nagy része kárba veszne.

Ezen aprózó műtétnek csak úgy adandja magát a tanár egész föláldozással oda, ha egész valója ezen elv szentségétől van áthatva: hogy a tanoda nem ismer tudományt mint olyant, hanem ez a tanuló ifjúság szükségének van alárendezve; azért a tudományt kell az ifjúság szükségéhez alkalmazni, és a tárgyakat lélektanilag és tanmódszerűleg úgy forgatni, hogy ezeket a tanítvány minden oldalról jól látván fölfoghassa. Tekintve e célzt, a tudomány egyes ágainak is egymás közt mind elméleti- mind gyakorlatilag benső összefüggésben és a tanuló szellemi valójával szoros viszonyban kell állani, és egy szerves egészet képezni. Ezen elv a classica nyelvek tárgyalására alkalmazva készlet bennünket azoknak tartalmára nagyobb fontosságot helyezni, mint eddig történt. Valamennyi tárgynak, melyek az ifjak szellemének gazdagítására és erkölcsi képzésére irányozvák, kölcsönös viszonyba kell jönni egymással, egyiknek a másikat közvetlenül értelmezni. — Ha a classica nyelvek a többi tantárgyaktól nem záratnak ki egészen, hanem a történelem és földírat, természet- és mennyiségtan előadásánál többször megemlítetnek; főleg ha a vallás- és erkölcsstanban a régi classicusok erkölcsani gyöngymondatai és azoknak a világ rendszéről és igazgatásáról volt nézetei saját céljaikra észszerűen fölhasználtatnak; viszont ha a philologia tanárai által

ennek ama tárgyakkali rokonsága kellő fénybe állíttatik : akkor bizonyára elenyészend a classicaí nyelvek ridegsége, és a holt tetemeket csupa életerő szállandja meg. Későbbben némely szerzők nagyobb műdarabjainak olvasása és az óvilág jellemének szemlélete által terjedni fog a classicitas ismerete, mely, a magasabb lelkű ifjak keblében állandó birtokká válván, őket ezen kincs nagyításának elolthatlan vágyával együtt egész éltökön keresztül kísérendi.

Miután a tanuló ifjagnál a nyelv megértésében némi biztosság vehető észre, akkor az előadásnál azon vezéreszme szolgáljon kalauzúl: hogy a sok magyarázgatás helyett, mely a nyelv egyes mondatait és reális oldalát csak azért emeli ki, hogy azokhoz esetleges jegyzeteket fűzhessen, maga a szöveg veendő figyelembe, és értelmezésül csak az csatolandó hozzá, a mi magából a szövegből önként foly.

Ha majd tanulóinkban a görög- és latin írók olvasásában szabadság és önállóság, valamint azok iránt napról-napra növekedő érdek mutatkozandott: akkor a világ e célra vezető előmunkálatokat is, úgymint a nyelv alakjára és szótári készletére fordítandó időt méltányolni fogja, és belátni, hogy ebben egyszersmind önálló érdem és egy félreismerhetlen nyomatékú szellemi- és erkölcsileg képző mozzanat rejlik. Akkor meg fogja ismerni, mily fontosságú az ifjúságra nézve az idegen nyelvek megérthetésére való készület, mely őt oly munkávoli foglalkozásra készíteti, melytől kora- s hajlamára nézve tán némileg idegenkedik; de a tudományosság terén meg kell magát az örök végzés ama törvényének hajtania, melyet már az ógörögök ily szavakkal fogalmaztak: *Εἰ τι ἀγαθὸν βούλει, παρὰ σεαυτοῦ λαβέ*, ha valami jót akarsz, tenmagadtól vedd azt, mert a tudományt egyedül munka, fáradtság és fejtörés által ejtheti birtokába. És ha a görög és latin nyelv másért nem is, csak azért taníttatnék, mivel a tanulót szellemi nehézségekre szoktatja, és életét azzá teszi, a mivé lennie kell, tudniillik igazán munkás életté: már úgy is kimondhatlan fontosságú, és pótolhatlan becsü lenne e két tárgy a nevelés rendszerében, leginkább azért, mivel ezen szellemi erőltetést az emberi kornak ama szakában teszik, melynek befolyása az élet minden utóbbi szakaira lényeges.

Ezen szellemi meghódolást az igazi munkásság iránt, mely egyszersmind örök szövetségben áll egy szigorú erkölcsi figyelemmel, követi azon magasztos élvezet, mely egyedül a classicusok tiszta fölfogásából meríthető. Most ugyan még messze vagyunk e céltól, most még ifjaink közül kevés képes görög- vagy latinul úgy olvasni, hogy egyedül a szöveg tartalmára figyeljen és valódi szeretettel olvasson; de azért ki se vélje, hogy ezen nyelvek tanulására fordított idő és fáradság kárba veszték; mivel az észbeli tehetségeknek fejlesztése, mely ezen tárgyak tanulásától elválaszthatatlan, s melyet eként az ifjak a gymnasiumokból magokkal visznek, hű kalauzként kíséri őket minden nyomban egész éltők pályáján keresztül, és szellemileg mások fölött állókká teszi. Mert csak a classica műveltség lehet mértéke és próbaköve mind egyes emberek mind egész nemzetek szellemi műveltségének. Ki ezen forrást nem ízlelte, járatlan a valódi szépnek országában; tiltvák előtte a magas és tiszta élvezetek. És csak úgy juthat valamely nemzet magasb szellemi műveltségre, ha nevelését az óclassica műveltség szelleme megihlette. E tekintetben például állhat előttünk Angolhon, mely minden üzleti irányának daczára szorosan ragaszkodik azon elvhez, melynél fogva a régiség ismeretét a magasb társadalmi állás föltéte gyanánt tekinti; és daczára annak, hogy a köznép kevesebbé művelt mint máshol, mégis a classica műveltség iránti érzület és szeretet itt sokkal mélyebb gyökereket vert, mint egyéb nemzeteknél: a hol az ős kor nagyainak bölcs mondatai és közigazgatási bölcsesége mint arany szemek csillámlanak ki a parlamenti beszédekben; a hol még azon ritka tünemény is napi renden van, hogy az állami, üzleti és tözsérkedő férfiak szabad óráikban a classica művekhez nem egyedül időtöltésből és szellemi élvezésből fognak; hanem ezekkel a szoros tudományosság és történelem komoly tanulmányozása szempontjából foglalkoznak. A régiségi tudománynak ezen befolyása miképen lengi át e nemzet saját történelmének fölfogását, ha mást nem említünk is, Macaulay fölséges történelmi művéből láthatni, mely a classica műveltségtől egészen át van hatva. A régi irodalom ezen eleven elsajátításának oka természetesen abban fekszik, hogy Angol-

honnak nyilvános élete, és az egyeseknek az állam minden mozzanataiban meleg részvéte sok rokon elemre talál a classicaei régiségek közigazgatási és társadalmi állásában, és hogy Angolhon, ezen állapot rajzolásában, a szemei előtt naponként előforduló valóságnak képét látja; de a fő ok mégis a gymnasiumi tanrendszer egyszerűsítésében, és a szellemi erőknek a classicai nyelvekbeni összpontosításában rejlik, melyek e honban előbbi jogositott állásukat mainapiglan megtartották.

EMLEKBESZÉD FERENCZY ISTVÁN

LT. FELETT

FÁY ANDRÁS TT. ÁLTAL.

TARTATOTT AZ AKADEMIÁBAN MARTIUS 31. 1860.

Valamint egy részről megtiszteltetésnek veszem, tisztelt honfiak, a t. Academiának kegyes megbízását: úgy más részről némi aggodalommal lépek fel oly férfiú emlékének örökítésére, kit egykorúí oly különböző véleményekkel ítéltek meg. Remegnem kell, hogy miként tübben honfitársai közül, nem méltatva kort és körülményeket, tán tévesztett felfogási szempontokból, tán szenvedélyek zajlakódásaiból, túlhajtott követeléseikkel, ócsárló olykor épen gúnyos gáncsaikkal, túlszigorúk, gyakran méltánytalanok valának a boldogúlnak irányában: úgy engemet a barátságnak szoros kapcsolai, melyek honunk ezen művészhöz, hosszú évek sorain kapcsoltak, vesztegethetnek meg, s túlhajtani leendek hajló azon jeles tulajdonokat és művészi érdemeket, miket elhúnyt barátomra jogosan ruházhatni vélek. És még inkább kell tartanom attól, hogy az alkalom visszaidézővén emlékezetembe a múltnak azon számos méltatlanságait, mik a művész pályáját és életét vértanuságiakká tevék, epés keserűség fogja elfogni baráti keblemet, s mi sem czélom, sem akaratom, tisztelkedő emlékbeszédemben vádlóul lépendek fel. — És mégis mélyen érzem, hogy egyike vagyok azon szűk-keveseknek

a hazában, kiket a boldogult művész emlékének örökítése jogosabban illet meg. Jogom s egyszersmind kegyeleti köteleztetésem ez nekem, kinek 33 évi szoros barátság, s majdnem naponkénti meghitt társalgás, milliók fölött nyújtottak alkalmakat, kiismernem, a többség előtt nem kevésbé zárt és áthatatlan keblű művésznak erőit, ellesnem inkább mint kikérdezni művészi elveit, nézeteit, tanulmányoznom műveinek sorozatát, becsét, nyomozgatnom a rája és művészetére kedvezőleg vagy gátlólag hatott körülményeket, s méltatnom ritka szilárd jellemét, becsülnöm kristály-tiszta erkölcsét szeretnem baráti meghitt körökben csaknem gyermeteg, kedves kedélyét. Úgy van, tisztelt honfiak! különösebben engemet illet Ferenczy emlékének mind örökítése — mind — kimentése. Mert fájdalom oda jutottunk, hogy honunk első szobrászának, a hazájáért lángolt keblű honfinak emléke, honfitársai előtt, kikért nemesen hevült, kimentésre szorult, s rám azon bús kötelesség súlyosul, hogy emlékbeszédemben, egyszersmind mentő-beszédet legyek nyújtani kénytelen!

A művészet termékei körül az a balsors lidérczkedik, hogy azoknak megbírálásaihoz, gáncsolásaihoz, úgy avatatlannak mint avatott, úgy a kaptás varga, mint a mély mű-ítész Winkelmann, egyaránt jogosítottaknak vélik magokat; mert, úgy mond, a mű-ítészetnek fő alapját még is csak az ízlés teszi, s ki lenne túlszerény vagy eléggé bárgyú, bevallani maga felől azt, hogy ízléssel nem bír? Nincs ez másképp hazánkban is! Így egyik gáncsol, hogy műértést nyegéljen, s ne láttassék vakon csodálni; másik nem bírván önálló véleménynyel, tekintélyhez szegődik; harmadik, mint vagyonos, beúztatván Olaszhont, látta annak ó és újabb mű-remekeit, s hazájába térve, elhozta magával a nagyszerű műízlési mérszereket, s itthon borúra-derüre — nem törődve azzal, jogosan-e? — művészeinktől ezen nagyszerű mérszerek után követelget, büszkeséget keresván annak nyilvánításában, hogy őt nem könnyű a művészetben kielégíteni; negyedik, nagyja a hazának, más okból nem lévén rokonszenven a művész személyisége iránt, ürügyül veszi a pártfogás megvonására azt, hogy kétségbe vonja a mű-

vésznek tehetségét. Vegyük ezekhez netalán a többségnek még ki nem fejlett mű-tapintatát, s e miatti közönyösségé, és végsúlyúl egyesek szenvedélyeinek dulakodásait, — s nem fogunk csodálkozni, hogy annyi művész lebádogad pályájáról s köztök az lön végzete Ferenczynknak is. Neki bőven kijutott mindamazokból osztály része; ő mondhatni éveken át czéltányéra s végre is áldozatja volt a balsors és jóakarathiány üldözéseinek.

A pályanyitók, újítók, kezdeményezők, eleitől fogva minden korban és országban, számos gátokra, ellenzésekre találtak, mikkel megküzdeni valának kénytelenek. Számos jeles, ki ragyogó csillaga volt hazájának, mint a Luside énekes, és az *ermenonvillai bölcs*, szegénységgel, nyomorral küzdött; mert az érdem ritkán találja meg érdemlett jutalmát, s ehhez is, mint mindenhez, mibe ember kezd, a szerencsének fő része van. A jeles Columb dicsőségét, egy gyáva Americus bitorolta el. — Mindezeket jól tudta, érezte Ferenczynk, midőn azon merész határozatra bírta őt hazájáért epedő szíve, hogy elhagyva a művészet éltető hazáját, szülő földén mely művészetére nézve még parlag volt, telepítse meg azt; el volt készülve a gátokkali megküzdésre, a szegénységhez szegődésre; de hogy tizenkét millió magyar közül, századokon keresztül, csak egy bírjon akadni, ki egy szép ágát a művészetnek az árva hazában meghonosítani törjön, s ezen egynek is, hazája, hosszú évek fáradalmaiért, fel-fel csillámlott s ismét eltűnt remény, és kétség közt szorongott kebel kinjaiért, lángoló hon- és műszeretetéért — fagyalaló hideg keblekkel, részvétlenséggel sőt gáncs s ócsárlás mellett gúnnyal is fizessen — erre elhúnyt barátom készülve nem volt, ezt nem hitte, ezt nem hihette, s alig fognák hinni az utódok is, ha mi egykorúi, kik megértük, nem tanúskodnánk a történetnek valósága felől. Ez törte meg művészünk szívét, ki azon tapasztalással és győződéssel szállt sirjába — bár ne szolgáljon ez mű-utódnak visszariasztására! — hogy hazánkhoz a szobrászatra nézve, az ígéret földé még távol fekszik!

Szeretett hazámat vádoljam-e e részben egyesekért? vagy egyes nem-pártolókra süssem a rossz akaratnak, kaján-

ságnak bélyegét? hiszen ezek közt tisztelt nevek is állanak, melyekről egyebet mint félreértést, vagy tévesztett szempontokat feltennem, egy neme fogna lenni a szentség-törésnek; s a gáncsolók nagy részben elég óvatosak is valának, nemesebb ürügyeket adni nem-pártolásuknak. Nem vádolok tehát senkit; de baráti és emlék-szónoki szent kötelességemnek ismerem, elhunyt hazai művészünk érdemeit és emlékét, az utóvilág előtt teljesen igazolni; s ez, hála az égnek! módomban áll, csak a kellő szempontok kitűzésével is, mikből elhunyt művész barátomat tekinteni, méltányosnak itélem.

Legyen szabad gáncsolót, mindenekelőtt, a méltányosság azon fő szabályára emlékeztetnem, hogy kit-kit maga korában és körülményeiben szükség megítélnünk. Igazságosnak, méltányosnak ismernök-e azt, ki hajdani Görögország gyermeki korának hét bölcsét, későbbi Platóval vagy Aristotellessel, vagy éppen korunk mély Kantjával tenné párhuzamba? Ki a nyomorral küzdött és üldöztetett Camoënstől annyit követelne, mint a minden kényelemben úszott Göthétől? a nyomorú sajkákkal, gőz-erői zsenge kísérleteket tett Foultontól, már Európából Amerikába szárnyaló nagyszerű gőzhajókat, óriási Leviathánokat követelne?

És ha Ferenczynknél kört és körülményeket annak kivívott érdemeivel egybevetünk, bírni fogjuk a vezér-fonalat az utóbbiaknak fényes méltatására.

Olaszhon, közel hat század óta, hazája, központja a művészetnek, mely halmazokkal bír, művészi jelöltjeinek kiképeztetésére, műremekeket felmutatni. Hogy csak a szobrászatnál maradjak, tanulmányozhatják abban a jelöltek, az örök szépségű Laokoont, Apollót, Torszót, és újabbak közül: Pisaniok, Angelo Mihály, Sansovino, Cellini, és legújabbak közül: Canova és Towaldsen remekeit. Olaszhonnak még lége is művészi élenynyel terhesült, mit az olasz gyermek csaknem anyja tejével szív be; bölcsőjéből kikelve, régi görög és római mű-emlékek, és újabb mű-remekek közt üzi játékait; korán művészetre adván magát, mindenfelé rokon keblekre talál hazájában; abban mindenki, részint beszített ízlési tapintata, részint kifejtett műérzése, részint érdeke és pártfogása által közönségévé lesz a művésznek; még más felől a

külföld a művészet ezen hazáját látogatja, hogy remekeket láthasson, és azokból egy-kettőt drága áron sajátjává tegyen. Csoda-e, ha ily kedvező körülmények közt, az olasz művész korán fejlődhetvén, magasabb művészi fokot ér? ha Angelo Mihály már 16 éves korában, két mestert tanulván ki, jeles műveket alkot?

Ferenczynk — egy művészetére nézve még parlag hazában született. Nem volna hatalom, mely e kínos szavakat ki bírná sajtolni kemblemből, ha inádott hazámnak oka lenne pirúlnia ezért. De jó hazám századokon keresztül, előbástyája volt a kereszténységnek a pogány ellen, s míg mi, Európától örök hálát érdemelve, érte és önmagunkért vérzettünk, míg bennünket nem egy viszály rongált, addig más nemzetek a béke malasztjában, gátok nélkül haladhattak tudományban és művészetben elő. Ferenczynk, mondom, műparlag hazában született, melyből ki kelle mennie, hogy műremekeket láthasson, vagy csak nagyjaink mű-gyűjteményeit is látogathassa. Szobrászati művekből, néhány darázköböl faragott kerti Faun, és Satyr volt minden, mi lelkében némi ferde fogalmat költhetett. Fiatalsága korában még nem robogott gözkocsi útainkon, nem hasította még gőzhajó vízeinket, csak egy bécsi út is, nem kirándulás volt korában, mint most, hanem hosszú és költséges utazás, mely művészünk anyagi tehetségét haladta. Így történt, hogy körülbelül 24 éves korában látott először Bécsben Canova művében, Krisztina síremlékében, szobrászati remeket, mely varázs hatással volt rája, s mely lelkesült keblében azon elhatározást szülte, hogy szobrászszá képezze magát; 26 éves korában került Rómába; 32 éves korában tért hazájába vissza, hol már-vány-kutatással, műterem felállítással és szereléssel újra pár évet vesztvén el, csak 34 éves korában kezdhett első szobrászati művébe, szent István martyr szobrába; tehát oly korban, melyben már a szabad reptű és lángoló phantazia hűlni szokott. Mennyi drága idő ment így veszendőbe tőle! Mennyit nem nyeltek el abból, mellékes kiképzési tanulmányozásai, melyek ha bár némi rokonsággal valának is szobrászati művészetéhez, de attól sokban térének el, legalább arra egyenesen nem tartozának! Egész római laktáig, még Bécsben is

a híres Turiet aczélgyárosnál, lakatos-míves volt Ferenczynk, és ennél kezdé először délutáni óráit már egyenesen szobrászati tanulmányoknak szentelni. Most fájlalva és utánpótolni vágyva az elmulasztott időt, minden ereje megfeszítésével eredt szobrászati kiképeztetésének; de az idő már nagy részben elhaladt, és a művészt abban, mi többé kipótolható nem vala, saját keblében élő geniuszának erejére hagyta.

És ez még hagyján! Mellőzzem-e azon anyagi sanyarokat, mikkel művészünknek kiképeztetése éveiben küzdenie kellett, és mik arra csak hátrányosan hathattak? Nem említve, hogy mint lakatos-inas, gyalog vándorolta be egy részét a hazának, s Rómába is Bécsből gyalog tette útját, mind Budán, Balázs András jeles lakatosnál, mind Bécsben Turietnél, úgy volt kénytelen egyezni mestereivel, hogy délig élélme megkeresése végett, műhelyeikben dolgozzék, a délutáni órákat pedig Rauschman rajzi, Zauner szobrászati, Fischer anatomiai és Elmaurer mű-történelmi leczkéknek szentelhesse. Nyert ugyan Rómában József nádor ő fenségétől, és később Vay gróftól némi segélyzéseket; mik azonban csak föntartási első szükségzeit pótolák, kiképeztetési és műgyakorlati szükségleteire nem valának elégségesek; s azért Canovától és Torvaldsentől bérért, s az utóbbtól, csekély díjazásért, csekélyebb munkákat is elvállalni kényszerült; az éjnek és ünnepeknek óráit szentelhetvén egyedül magán tanulmányozásainak.

Hazájába térve vissza, oda is követte őt hű barátja a — szegénység. Anyagot kelle a hazában keresnie művésztének, és az első szobrászi mű-termet állítnia fel annak keblében, s nem volt költség sem arra, sem erre. Szerencsére Rudnay herczeg-primásban, nagy lelkű pártfogójára talált, kinek előlegezései — miket később munkáival rótt le, — és a nemes keblű gróf Brunzvik család folytonos pártfogásai tették őt módba, fölfedezhetni ruszkabányai márvány-bányáját, megnyithatni azt, elkészíttethetni szállító szekereit, s töltést csináltathatni a bányától az országútig. Csupán a márvány ezen kiaknázásai közel nyolcz ezer forintjába kerültek. Azonban Ferenczynkre, kit korán sanyar és nélkülözés ed-

zettek, nem volt leverő a szegénység. Nem ez volt a sujtó kar, mely rája és művészetére átkosan nehezült; hanem azon műízlési tapintat és érdek hiánya, s némi hidegség, mikkel hazájában nagyobb általánosságban, mint vélte, találkozott. Nem azon fogékonyságot, mely általában a szépnak fogalmaiban alapszik, sem a művészi képességet kívánom itt értetni, mely hogy nemzetünknel nem hiányzik, bizonyítják már is több jelesen kitűnt művészeink, mint a festészetben Mányokynk, Barabásunk, hogy többeket ne említsek, a zenészetben világhírű művészeink és a szobrászatban maga Ferenczynek példája is; hanem azt a vágyat, mondhatnám szomjat, mely a művészetet szellemi szükségnek tekinti, mely a szemlélő közönség lelkében rokonosan tükrözteti vissza azon érzelmet, lelkesedést és lángolást, melyet a művész műve alkotásánál érezett volt; azt az érdeket, mely a művészre nem csak mint honfitársra büszke, hanem annak műveiből gyöngyört és élvezetet is merít. Ez hiányzott még — s miért ne vallhatnánk ezt be, szépen indúlt jobb jövőnek reményében? — hazánkban.

Mily fontos a művészet felvirágoztatására nézve ezen műízlési tapintat, bizonyítja a világ egyik leghíresebb, legnagyobb nemzetének, a régi rómaiaknak példája. Számos görög városnak meghódítása, különösbbe Carthago és Korinth lerombolása után, egész halmazait rabolták össze a rómaiak a remek műemlékeknek, a festészet és szobrászat örök becsű műveinek, s előzőnlötték azokkal városukat. De ebben a műízlési tapintat hiánya azt okozta, hogy a római hideg csodálattal ált meg azok előtt, s legfölebb más idegenek ítélete után, becses bútor-daraboknak tekinté azokat! S a műízlési tapintat ezen hiánya miatt, több mint ezer év lefolyása alatt sem támadt Rómában kitűnő festész, vagy szobrász; a zenében pedig rabszolgák kontárkodtak.

Ezen műízlési tapintat hiánya, mely hamar beelégedett azzal, hogy honfi szobrászt bírnak, s nagyjaink túlkövetelése, mik ürügyekül használtattak nem pártolásokra, valának inkább, mint rossz akarat, okozói annak, hogy hazánkban a szobrászati első telepítés, oly szomorú véget ért!

Nem kell felednünk, hogy a szobrászat legköltésesebb

ága a művészetnek. Anyag, hosszas munka, melyben hetek, hónapok haladásai alig tetszhetők, segédek bérei, felállítási költség, hogy egyebeket ne említsek, oly költségesekké tesz a szobrászati műveket, hogy azokat csak tehetősebbjeink és nagyjaink bírhatják meg. És épen ezen nagyjaink valának inkábbára azok, kik kegyeikkel nem fordulának művésztünk felé! Őt Rómából, kar-öltve a szegénységgel egy rém kísére vissza hazájába. Rómában tartózkodása korában, ott két csillag ragyogott a szobrászat egén; de a melynek fényét élénk, olykor epés vetélynek köd-fátyola homályosítja. Canovát és Torvaldsent értem. Mindkettőt világhírű művésznek vallja Európa; fájdalom, hogy szíveik közé hideg feszültség, nemesebb versenyeik közé irigységnek némi mozzanatai is vegyültek.

A közönség, mint ily esetekben szokott, megoszlott véleményével és kegyével a két művész közt, s a nemzetiségnek közbevegyült érdeke, büszkesége, még merevebben állítá fel a közfalat közöttök. Torvaldsen, mint dán születés, a német, Canova az olasz elemhez tartozott. Miként előbb és utóbb a zenészetben, a német nemzetiség Mozartot, Haydent, Bethovent, Vébert és Wagnert, s általában német oskolát állítá szemközt, Rossinival, Bellinivel, Donizettivel, Verdivel, s általában az olasz oskolával: úgy most Torvaldsent pártolá, emelé Canova ellenében. Ferenczy, pártfogóinak nyílt akaratából, Torvaldsen műtermében dolgozott; de szíve, kedélye, tanulmányozási vágya, őt Canova felé hajlított, kinél szintén vállalt munkákat, s kinek művészeti tanácsait, útmutatásait, sok sikerrel élvezte. Torvaldsen zárkozott keblű, szóltan s kissé nyers volt; parancs-osztó inkább, mint tanács-adó, e mellett szűk markú a díjazásban; Canova ellenben nyájas, közlékeny, Ferenczy tehetségét méltató, s bővebb kezű díjazó. Canova ezen nyájassága azt okozta, hogy háza és műterme, gyűlhelyévé vált az olasz ifjúságnak, művészeknek és műbarátoknak, kik közt fordultak meg olyanok is, kik azon korban Olaszországban elharapódzott, úgy nevezett Carbonari — politikai párthoz tartoztak. Torvaldsen, kit bántott az, hogy Ferenczy Canovát is látogatja, gyanúba vette e részben az ifjat, s gyanújával épen nem titkolódzott.

Következménye az lett, hogy már Rómában kimaradt művészünk segélyeztetése, s a gyanú átszivárgott hazájába is, hol nem kevésbé hűtötte el, főképp magasabb köreinknél, fogadtatását. Mi, kik a boldogútnak életét, elveit, gondolkozásmódját, hosszú évek során ismertük, tudjuk s jó lélekkel bizonyíthatjuk, hogy ő testestül, lelkestül művész volt, s minden politikai párt-színezettől sőt beszélgetéstől is, még a legválságosabb időkben is, távol tartotta magát; a minthogy később — noha rája nézve elég későn — el is foszlott ellene e részben minden gyanú.

És elhallgassak-e még egy másik rémet — mely bár körülte ejtette volna ki utóljára kezéből az olaj-ágat! egy rémet, melyre gondolni sem tudott? Ferenczy nem azon közönség egy részének szülöttje volt, mely nagy részben nem-tője a szobrászatnak, s melynek ez, az újabb századokban, csaknem kizárólag köszöni felvirágzását. — A két rém, mint gondolhatni, nem lépett nyílt sisakkal és fegyveresen a sorompóba; hanem nemesebb ürtigyeket keresett nempártolásának, s mi lehetett erre alkalmasabb és kényelmesebb, mint a művész tehetségét vonni kétségbe? Ezen rémek akkor riaszták el Ferenczytől nagyjaink kegyét, mikor erre legnagyobb szüksége fogott volna lenni; s csak később eszméltették őt azon tapasztalatra, hogy neki, épen neki, nem kelle vala szobrásznak lennie!

És mindezen óriási gátak, nehézségek, küzdelmek és viszályok közt is, mit nem nyújtott Ferenczynk, hazájának és művészetének! Nem követelem magamnak azt, hogy műértő vagyok; ezért azoknak ítéletéhez csatolom magam műizlési tapintatát, kiket műértőknek s pártatlanoknak ismerek. Kevesen lesznek kik Ferenczynk sz. István martyrjától, pásztor-lyánkájától és különösebben a Szánthó-féle kecskemeti emléktől, elvitázni lennének hajlók a kitünő költői és művészi érdemet. Eurydiczején pedig, mely 1847. évi rimaszombati tűzvészben, a művész szörnyű fájdalmára, darabokra repedezett, oly ritka báj és tökély özönlött el, hogy arra nem csak én, hanem mindenki, ki a művet látta, elragadtatással emlékezünk. Kétségtelenül Eurydicze volt művészünknek fő, de szomorú emlékezetű remeke. Azon tizenöt

mellszobor közt, mik műterme gyűjteményében maradtak hátra, több kitűnő példány áll, mint Rudnay herczeg primásé, Kazinczy Ferenczé — melyhez az Academia példánya nem is hasonlítható, — Nagy Pálé, Pólya Józsefé, Schódelnéjé, Szécsy Máriáé, s többeké; mikre nézve minden honfi fáj-lalhatja, hogy még sincsenek a nemzeti Muzeum vagy tud. akademia birtokában. Mentsen meg honunk nemtője bennünket azon pirulástól, hogy honunk első szobrászának azon művei, mikkel jeleseinket dicsőíté, elébb-utóbb külföldre vándoroljanak ki! Ferenczynek többi műveitől sem tagadhatni meg a csínt, az ízlés nemességét, egészben vagy részletben. Csaknem általánosnak tapasztaltam művésznk felől azt a véleményt, hogy mellszobrok faragásában ízlés és arczok nemességében, csinben, redő-vetésben, szebb styl követésében, kitűnőleg jeles volt. Hatalmasan tanúskodik ritka művészi tehetsége mellett, Canovának iránta fogytig tartott kegye és bizalma, melynél fogva, a nagy művész halála után, Ferenczynk még két évet töltött Rómában, hogy Canova végakarata szerint, annak némely félbenmaradt dolgozatait, örökösével Banizzióval — középszerű művésszel — elkészítse. S ha tehintetbe vesszük, hogy Ferenczy, lakatossági felszabadulása alkalmára, remekben egy ládikát és lakatot készített, melyet az egész czéh nem bírt kinyitni, hogy Turiernél ritka aczél-műveket állított elő, Bécsben a képző akademiánál, Solon arczképének pálya-metszéséért, az első jutalmat nyerte; Rómában VII. Pius pápának tiszteletére oly jeles érmet vésett, hogy azt ő szentsége gyűjteménye számára megvevén, magát a művészt érdem-pénzzel jutalmazta meg; hogy ugyanott Hunyadi Jánost véste ki, a mint iramló lován Drakula Vajda ellen indul; hogy mindjárt Torvaldsennél történt beállításakor, egy márvány darabkából, előre bocsátott minta nélkül, egy Amort faragott ki, mely az alvó Venust meglepi, mely munkája bámulatot gerjesztett nézőiben; hogy szép eszméjű és kivitelű pásztor lyánkája, művészetének első zsengeji közé tartozik: nem fogunk kételkedhetni abban, hogy Ferenczy ritka művészi hajlammal, tehetséggel, tapíntattal született és bírt, miket kedvező kö-

rülmények és kellő pártfogás, csodálandó nagyszerűségig fogtak volna kifejthetni.

De az igazságnak tartozom azzal, hogy ne hallgassam el azon gáncsokat is, melyek itt-ott Ferenczy művészete ellen tétettek, és ha nem alappal is, de kisebb-nagyobb valószínűségekkel hitegettek.

Első gáncs volt ellene az, hogy mint kiadott ösök képei és mátyás szobrai dombor művei mutatják, a rajzolásban gyöngye volt.

Megvallom, 33 év lefolyása alatt, nem láttam egy teljesen, apró részletekig kivitt rajzolását is, tehát tulajdonképpen mi tökélyi fokán állhatott a rajzolásnak? itéletet nem mondhatok.

Azonban jól tudom és e részben hivatkozhatom többi barátira is a művésznek, kik ennek elveit ismerék, hogy ő a rajzot szobrászati művészetére nézve mindenkor úgy tekintette, mint segélyét a művészi és költői eszme vázlatolásában, és compositió előállításában; ezért fölöslegesnek és idővesztésnek tartotta, az alakok és csoportozatok teljes festési kivételét; elégnek vélvén: ha a rajz a művésznek költői eszméjét és compositióját, általánosságban előtűntetni képes. A többit, úgy mond, a szobrász czirkalma, pontos kimérése és vésője pótolják ki. Hogy ebben van valami, bizonyítja az, hogy márványba véssett művein a rajz értésének hiánya épen nem vehető észre; az alakok és tagok aránya, mindenütt megtartva tűn azokban elő. Tévesztett volt-e művészünknek ezen nézete, vagy helyes? nem vitatom.

Mások azt a hiányt vélték fölfedezni Ferenczy dolgozataiban, hogy azokban a költői eszme és compositió szegények.

Noha különösebben a kecskeméti sír-émlék, a pásztorlyánka és Euridyce, hogy többet ne említsek, jó formán képesek megczáfolni ezen gáncsot: még is nem mellőzhetem el egy megjegyzésemet rája. A költői eszmék kivételére nézve a szobrász sokkal kórlátottabb, mondhatnám: mostohább helyzetben van, mint más ágú művész, nevezetesen festész. Ez utóbbi például, könnyen ecsetelhet vásznára alakokat,

csoportozatokat, ezek mellé környezetet, léget, tájat, s egyebeket, mik az eszme költőibb előtűntetésére szolgálhatnak, míg ellenben a szobrásznak szerfölött költséges minden mellék alakja s más melléklete, a csoportozatok pedig csak kivételképen állanak módjában és hatalmában. Ő kénytelen a maga költői eszméit, mindenkor a megrendelés anyagi erejéhez alkalmazni, sőt olykor zsugorítani össze. Minek az a következménye, hogy phantáziájának szabad szárnyalást nem engedhet. Ferenczynk, mint hazánkban első telepedésű szobrász, jól tudta azt, hogy hazája mindenben inkább gazdag, mint pénzben; érzette, hogy neki, ha művészete iránt abban fogékonytságot terjeszteni, és forgalmat szerezni kíván, dolgozataira nézve, telhetően jutányos árakat szükség szabnia. S ezt tevő is. Vállalt emlékeket oly díjakért, mikért külföldön, alig egy-egy mellszobrot állított volna elő a szobrász; vállalt emlékeket, miknek holta után, csupán felállításukért csaknem annyit követeltek, mennyit az egész munkai kialkudott bér tett volt. S megtörtént az is, hogy a kialkudott bérnek is egy része kimaradt; mint például: Virág Benedek emlékenél, utolsó pár száz forintját, művészünk nem kapta meg soha. Honunk pénz-szegénységében fekszik tehát fő alapja művészünk költőisége, vélt szegénységének, vagy ha az némely művein észrevehető volna.

És itt vagyunk, tisztelt honfiak, azon átkos viszálynál, mely Ferenczynek hazánkban művészetét és szívét megtörte! Midőn művészünk már a részvétlenség fagy-pontján állott, munka-hiányban veszteglett, s azon jártatta elkeseredett elméjét, hogy elereszsze legényeit és műtermét bezárja: néhány buvárja és pártfogója, féltve az enyészésnek indúlt honi szobrászatot, azon gondolatra jött, hogy egy nagyobb-szerű szobrászati vállalatot indítványozzon, mely díszét emelje a hazának, annak háláját fejezze ki egy nagy király irányában, és egyszersmind húzamosabb munkát nyújtson a hon első szobrászának, megmentésére művészetének; s egy Mátyás királynak emelendő nagyobb-szerű emléket hozott indítványba. Ezen indítványt a közönség hazai ügynek tekintvén, mint vala is, közte mindenki, avatott és avatatlan, jogott tartott a beszélhatáshoz, sat. átcsapott a művész bir-

tokába is, tarkábbnál tarkább tervezetek, gáncsok, sőt gúnyok kerültek szőnyegre, olykor kevés vagy semmi kimélettel Ferenczy irányában, s a vállalat elnépszerűtlenné, ellenzői örömeire megbukott; Mátyás emlékéből semmi sem lett, semmi a hazai szobrászat ügyéből is; ha csak némely későbbi szobrászati böngészetet, annak venni nem akarunk!

Nem szándékom újra fölidézni a búsemlékezetű vitát, és hosszasan mentetgetni a tervezett vállalatot, melynek, ha ha nem első eszméjében is, de későbbi folyamában magam is részt vettem. Legyen elég csak azt jegyezni meg róla, hogy azok, kik fonáknak, sőt meg nem férhetőnek állíták, egy nagy király emléket, egy kezdő honi művész érdekével hozni kapcsolatba, egyik hazafiságot tolták ki helyéből a másik hazafisággal, s túlhajtott hazafiúi büszkeségnek áldoztak fel, egy közel állott jelentékeny hazai érdeket. Hogy a hazai szobrászat veszélyben forgása idézte elő az indítványt, az való; de fonáknak mondható-e azon eszme, hogy magyar királynak magyar művész — olyan a milyen létezett a hazában — készítsen emléket? — és szentség-törésnek kiáltható-e ki azon buzgó hazafias szándék, hogy ezen emlék, a művészetnek egy szép ágát alapítsa meg egyszersmind hazánkban? kárhoztatható-e, bár kisebb de szent cél, bár ha csak nyomatékául is a másinak, kötni össze nagyobbakkal, hogy többszöröztessék érdek és pártfogás? Nincsenek-e gyakran csekély erők, mik lényegesen vágnak az egésznek gépezetébe? és éppen oly csekélység-e a művészet egy új jeles ágának honunkbani megtelepítése, hogy az még csak súly-nyomatékra se lehessen érdemes? Mátyás szobra, úgy mond a gáncsoló, nem korszerű eszme, nem áll a teendők sorozatában! — S a nemzeti hála és művészet emlékei, kérdem: lehetnek-e valaha korszerűtlenek és sorozaton kívül állók? Nem forgácsoltunk-e már el ezeket, korszerűsége és sorozaton kívüliekre is, mik tagadhatatlanul csekélyebb fontosságúak valának, mint a szobrászat honunkbani megtelepítése?

És legyen szabad Ferenczy élesebb gáncsolóitól kérdezni: mi jogosíthat fel bennünket arra, hogy majd min-

denben elmaradott hazánkban — ha bár ezért pirúlnia nincs is oka — akkor mikor senkinek sem jut eszébe, serdülő irodalmunkat, iparunkat, gazdaságunkat, intézményeinket, az angoléval és francziáéval tenni párhuzamba; mikor nálunk még senki sem keres egy Schakespearet, egy Göthet, Newton, Cuviert, Humboldtöt, s manchesteri óriás gyárakat, nem a festészet pályáján Raphaeléket, Correggiokat, Vernet Horáczókat: egyedül a honi szobrászattól, s annak első zsenge képviselőjétől, követeljünk oly tökélyt, mely a több százados művészeti hazákban is ritkaság, s benne Angelot, Canová, Torvaldsent keressünk? Oly sokat tettünk-e pártfogásainkkal érte? Nincs-e elég okunk megelégednünk vele, ki minden esetre, sok jeles és nemesebb ízlésű művekkel gazdagítja e részben, előtte még szegény hazánkat?

De legyen elég a bús képekből, miket baráti fájdalom sajgolt ki keblemből, s mikkel fárasztani valék kénytelen tisztelt halgatóim türelmét. Meutsen ki az, hogy kimentenem kelle a művészt; most derültebb, mosolygobb képekre térek át; mert elhunyt barátomban az embert és hazafit kell magasztalnom; s ezt nyugodt lélekkel tehetem, remegése nélkül a baráti-részrehajlás vádjának.

Midőn kitűnt, vagy épen csillogó tulajdonokkal bírt férfiakról emlékezünk, megvesztegettetve amazok által, rendszeren könnyen simúlunk el nem csak emberi gyarlóságai mellett, — mit a kegyelet méltányossága meg is kíván — hanem erkölcsi foltjaik, sőt jellem-üledéseik mellett is. — Ferenczynknak nincs ily engedékenységre szükségre. Az ő jelleme és élet-folyama feddhetetlen, s kristály-tisztaságú vala; keblének nemes ízlése mívelt, érzelme magasztos, miket ritkán bírt ugyan szavakba önteni, miket azonban biztosabb baráti, töredékesen is, becsülve értettek meg. Fiúi, testvéri, baráti érzelmei, lángolának keblében, s ezek iránti kegyeleteinek nem volt határuk. Kevés barátit annyira kímélte kegyeletével, hogy velök társalkodva, soha sem bústitotta őket körülményei kedvetlenségeivel, küzdelmeivel, s azon sebek megnyitásaival, miktől keble vérzett. Mindenkör csak vidor kedélyét forgatta baráti felé; úgy hogy balsorsa körülményeit rendszeren csak akkor tudták meg ezek, mikor

már azok senki előtt titkok nem valának. Ezen kegyeletesége nem csak barátira, jóakaróra, s a hon jeleseire, kiket forrón tisztelt, hanem általában minden ismerőseire, alárendeltjeire, sőt házi állataira is kiterjedt. Tisztelve mosolyogtuk meg egy pár ily kegyeleti jellem-vonását. Nagyobb körökben művészünk zárt keblű, és szótlan volt; túlszerénység mellett tán azért is, hogy miként a csiga, ha csápjával kemény tárgyakra tapint, hiába húzza be azt; úgy ő is saját magába vonúlt vissza azon nemjóakaratok elől, mikkel gyakran találkozott. Ezen túlszerénysége, nem keveset ártott tekintélyének, a közönség véleményében. Sokan sokat helyeznek a külsőkben, s a túlszerény rendesen hátrányban marad. Követelnie szükség az emberek közt, olykor olykor az érdemnek is; arról, ki nem követel, azt hiszik, nincs is követelni valója. Ezen túlszerénység művészünkben annál ritkább és becsülendőbb tulajdon volt, mivel általánosabb azon megjegyzés, hogy a jelesebb íróknál, művészeknél, rendesen élénkebb a hiúság és büszkeség, mint másoknál. És ez igen természetes.

A keblökben élő genius, mely őket ezerek fölött tünteti ki, a köztisztélet és csodálat adaja, melylyel a közönség ritka tulajdonaiknak s tán érdemeiknek is hódol, könnyen túlragadhatja őket a szerénység korlátain. Ferenczynél e hiúság, nem ment az öntudaton, önérzeten túl, soha, — kegyelettel tisztelte ő minden jelesét a hazának. Ő volt az, ki egy nálam gyült kis baráti körben, barátját Kazinczy Ferenczet, egy szomorú-fűz galyból font koszorúval, tán először koszorúzta meg, előbb az ősznek homlokára, majd annak mellszobrára, tűzvén fel a koszorút. Ily biztos kis baráti körökben, megnyiltak Ferenczynél a kebel kincsei, s meghitt barátait meglepte annak gazdagsága. Lelke volt ő olykor a társalgásnak, tréfás mulattató; nem várt ismerettel és találó észrevételekkel szolt különbféle tárgyakról — csak embereket nem szolt meg soha — s élénkülván a társalgás, régi magyar vagy olasz népi, vagy operai dalokra nyitá meg ritka szép zengzetű torkát, s öröm-éleletre villanyozta fel a társaságot. —

De ha Ferenczyt méltattuk mint művészt, szerettük

mint embert, tisztelnünk csodálnunk s forró honfi kebelrel ölelnünk kell őt, mint hazafit. Ez az ő jellemének, életének, érdemeinek főpontja, fénye.

A művészeknél oly divatos azon közmondást : „a művésznak nincs hazája“ nem tekinthetem egyébnek, mint az önzés hangszerén eljátszani szokott változatoknak ezen témára „ubi bene, ibi patria“. Igaz, hogy közös birtok a művészet, az egész világgal, de nem közös kincsei-e annak a tudományok, különösebben minden széptudományok is? És még is nem jellemzi-e hazai költőinknél s más szépirodalmi műveknél, termékeiket bizonyos hazai zamat, mely tárgyakban, jellemzésben, élet-jelenetekben, sőt kifejezésekben is, annyira nemzetinek mutatkozik, hogy azt más nyelvben alig s csak tökéletlenül adhatni vissza? S nem képeznek-e a festészetben és zenészetben : olasz, franczia, német, niederlandi sat. úgy nevezett oskolák, határozott nemzeti jellemvonalakat? Elég van-e azzal téve hazafiúi hálaünknek, és nemzetiségünknek, hogy bölcsőnket ez vagy amaz hazában ringottnak valljuk? Nincs-e a hazának joga megkívánni azt, hogy azon fáklya, melyet ő nyújt meg kiválólag vagy legalább nagy részben, inkább neki világítson, mint idegen tájaknak? kétségtelenül van; s e tekintetben, legfőlebb azon európai vagy világhírű zenészeinket menthetjük fel, kik inkább játékok, mint zeneszerzők lévén, művészetök gyakorlata kör-vándorlással kénytelenek összekötni.

Annál fontosabbnak, méltatásra, vagy megrovásra méltónak tűnhetik fel nekünk ezen nemzeti szempont, hogy a múlt századokban nem kevesen valának honfitársaink közül olyanok is, mint Sylvester, Janus pannonius, s némileg Dürer, kik egy vagy más tudományos vagy művészeti ágban kiképezvén magokat, még becsületes magyar neveiket is, idegennel cserélték fel, mintegy átalva akkoron még hátra maradt hazájokat. Hogy hazánk még maig sem eldoradója a művészetnek, tagadhatlan; de épen azért, hogy a hazai némely mostohaságokkal való megküzdéshez, erős hazafiúi elszánás, érte forrón dobogó kebel, erély s türelem kívántatik: kétszeres érdemül s tisztelet-tárgyúl kell fogadnunk azon művészeinket, kik mellőzve a kedvezőbben ajánlkozó idegen

hazákat, honunkban ütik fel műtermeiket, köztünk kezdeni, küzdeni, tűrni, ha kell, nélkülözni; de hon légét szíva, emelni annak dicsőségét!

Ferenczynk e kevesek közé tartozott, s még inkább, mint bármely más művész; mert művészete ágára nézve, még parlagabb volt hazánk, mint a többire nézve is. De hazájáért lángolt keble túltevé magát minden nehézségen, és visszariasztó rémen. Legyen szabad felhoznom saját szavait, miket a „tudományos gyűjtemény“ 1821. és 23. évi folyamaiban megjelent leveleiben, szülőihez és a debreczeni collegium elöljáróihoz intézett volt:

„Igyekezem, — úgy mond ő, — oly nemes hazának fiává érdemesíttetni, mint a millyen az enyém, és teljes reményem vagyon, hogy az isteni gondviselés ezen szent szándékomban el nem hagy“, Továbbá :

„Tudom, hogy Európának majd minden tartományi büszkélkednek jeles ősi emberek oszlopaival. Nem szűköldött kedves hazánk is, különböző időkben, kitűnt jeles férfiakban; de még is a sok háborúság, viszontagságok, irigység, viszálykodás, tán részrehajlás miatt is, nem érdemelte ki csak egy is, hogy neve (bár csak időre való emlékre is) érczbe vagy kőbe metszessék. Melyre nézve gyöngye igyekezetem : magamat a képfaragásban valamennyire kipallérozni, vele hazámnak szolgálni, derék embereinek egy sáriesét faragni, a képfaragási műveket százalni, és senkinek semmit sem szólni.“

Ezeket írta ő, mik azonban csak szavak, melyek gyakran nyom nélkül repülnek el; s csak annyit bizonyítnak, hogy művészünk kiképeztetési irányának lelki fő rugója, már korán a haza szent szerelme volt. Lássuk miként váltotta tettekre szavait?

Rómában még küzdött az anyagi szükséggel, midőn megvonva mindennapijától a költséget, meglopva drága idejét, már második dolgozatában hazájára gondolt, s annak számára ingyen Csokonay mellsobrát, s csakhamar utána pástor-lyánkáját készíté. Ugyanott Hunyadi Jánost metszé érembe. Elhagyva a jövőjére több kegygyel mosolygott művészeti hazát, szülött hazájába vonta őt epedő vágya. Itt,

hogy hazája, még művészetének anyagára nézve se szorúljon küldföldre, hosszú, küzdelmes fáradozással, Ruszkabányán fejr márványt, Kokován Gömörben, képfaragásra használható követ, — mely utóbbiból a Forray-emléket készíté — kutatott fel; olykor eres levén a ruszka-bányai márvány, s eldiribolásoktól is tartva, a bányában minden törésnél jelen lenni, és felügyelni kénytelenítettett, műterme-
ket állított és szerelt fel, kőfaragó legényeket tanított be szobrászati fogásokra, és szegénységgel s ezer nehézséggel küzdve gazdagította művekkel, emlékekkel azon hazát, mely előtte Dobó egri szobrán kívül, még alig bírt más jelese emlékével. Elkészíté sz. István martyrt, gr. Brunzwik és Forray, gr. Rhédeyné, gr. Károlyiné, és Szánthó Márton sir-emlékeit; több jeleseinknek, mint Kisfaludy Károlynak, Kölcseynek, Virág Benedeknek, Schuster tanárnak és Kulcsár Istvánnak szobraikat; szép számú mellszobrokat, melyek szintén több jelesünket adják az utóvilág hálájának által. Elkészíté végre remekét, Eurydicze-jét, melynek romjai felett búsan meredező szemekkel állott művészünket látni, sziv-repesztő vala! Hogy jeleseink sáriesét, mint nevezé, többekkel nem nevelheté, nem rajta mult. — Elvitázhatlan érdeme az is, hogy hazánkban a szobrászati fogékonyságot, műízlési tapintatot, nemesebb művészeti izlést és műemlékek iránti vágyat, ő költögette, hol nem találta, ő fokozta hol találta azokat, némikép szellemi szükségékké.

Ez vala ezeket tevő Ferenczy István, első hazai szobrászunk, s mi lön jutalma?

Egy cikk jelent meg, tisztelt honfiak, az Athenaeum 1841. évi folyamában, mely Ferenczy személyét, működését és művészetét igazolja és méltatja, s azoknak némi elégtételt szolgáltat. Ezen cikk vala az ő tövises pályájának, élte minden sanyarainak egyedüli vigasztalása. Halálos ágyában meghagyta rokoninak, hogy ezen cikk, koporsójában feje alá tétessék, remélve, hogy e csekély méltatás jele, lágyabban nyugtatandja porait. Akaratját teljesíték rokoni.

Ez tehát a jutalom, tisztelt honfiak, egy egész élet kintteljes küzdelmeiért, ernyedetlen fáradalmiért, romba dőlő reményeiért? jutalom egy hazától, melyért lángolt kebele,

melynek fiává érdemesíttetni, volt lelkének minden vágya, forró törekvéseinek kitűzött célja? egy ívecske papír, mely melegebben szólt szívéhez, mint hazájának vele egykorú fiai!

Ferenczy már a sírban nyugszik, hol a szenvedélyek pihennek, hol béke uralkodik. Ő annyira vesztett reményekkel szállt abba, hogy szeretett művészete jövődjének egy sugárkája sem mosolygott az imádott hazában feléje. Mi már, tisztelt honfiak, utódihoz tartozunk, s rája nézve rajtunk a történelem kezdődik; és utódok s történelem mindenkor igazságosabbak, mint az előgykorúak, kiket szenvedélyek hullámoztatnak. Legyünk igazságosak, és áldjuk emlékét egy férfinak, ki egészen sajátunk vala, ki hon és művészet dicsőségéért, sértő tövisek közt lépdelt, ki mint ember és honfi, egyaránt tiszteletes volt, s ki hazánkban, a maga művészetére nézve, még eddig — adja a hon nemtője, hogy ne sokáig — meghaladva nincs!

MAGYAR

AKADEMAI ÉRTESÍTŐ.

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

III. SZÁM.

A VALLÁSI KÖLTÉSZETRŐL,

KÜLÖNÖSEN A NÉPÉNEKEKRŐL.

Székfoglalólag olvasta május 2. 1860.

TÁRKÁNYI BÉLA JÓZSEF LT.

Tekintetes Akademia!

A megtiszteltetés, melynél fogva a M. T. Akademia nyelv- és széptudományi osztályának levelező tagjává választattam, egy részről bizonyosága annak, hogy a T. Akademia olykor a jó szándékú törekvést is eredményes tett gyanánt méltányolja, s a lelkesítő jutalmat, jó remény fejében, nagy-lelkűen mintegy előlegezi a még teendő munkálatra; más részről engem azon meggyőződésre visz, hogy a T. Akademia munkaköréhez szorosán nem tartozó munkásság is, legalább közvetve, a T. Akademia magas célját mozdítja elé. Mert talán csak így lehetett, hogy tudományos testület tagjává lőn érdemesítve a népirodalomnak egy szerény munkása, ki midőn a vallási költészet által igyekezett hatni a buzgalom emelésére, e csatornán át egyszersmind tisztább ízlést szívárogtatva a nép nyelvébe, legalább így kívánt tehetsége szerint némi csekély tényezőül szolgálni a nép művelésére.

Ennél fogva engedje meg a T. Akademia! hogy midőn

e diszes helyet elfoglalom, néhány szót tehessek a vallási költészetről, különösen pedig a népénekekről, mint a mely téren némi eredményt óhajt kivívni jó szándékú törekvésem . . . nem bevégezett, csillogó eredményt értve : hanem megelégedve a faültetőnek azon igényével, hogy megfogant csemetéjének legalább néhány hajtását látva örvendhessen, ha a gyümölcsözés gyönyörteljes látását azoknak kell is hagynia, kik a faültetőt rég elfeledték. Legyen bár a faültető osztályrésze feledés : csak a műveltség fája viruljon és gyümölcsözzék.

A kitűnő figyelem, az általános részvét, melylyel századunk negyedik évtizedében a népirodalom, különösen a népköltészet termékei fölkaroltattak, egy mélyen érzett korszerű szükségletre mutatott, melynek fontosságát a tudomány illetékes férfiai valamint elismerték, úgy annak földözéséről telhetőleg gondoskodtak. Miben azelőtt ez ügy iránt lelkesedett egyesek nagy küzdelemmel fáradoztak, a nélkül, hogy az elismerés koszorújának csak gyér leveleit is láthatták volna : ekkor az ország több részében támadtak a népköltészet ügyének szíves pártolói, körükhöz képest összegyűjtötték a virágokat, melyekből, a Kisfaludy-Társaság megbízásánál fogva, oly gazdag bokrétát fűzött Erdélyi János tagtársunk a magyar népköltési gyűjtemény három kötetben.

A gyönyör, melyet már gyermekkoromtól kezdve, találtam a vallási népénekekben, mint a melyek jámbor szülőim házáat templommá tették, ekkor azon kötelességérzetté fejlődött bennem, hogy a költészet e kincseinek összegyűjtésével én is teljesítsem hazafiúi tartozásomat. Erre annál nagyobb ösztönt éreztem, minél fényesebben igazolva találtam törekvésemet a Kisfaludy-társaság által kítűzött egyik pályakérdésnek eme nagy fontosságú szavaiban : hogy a vallás egyik leglényegesebb tüneménye a nép életének, s annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen előkelő tényezője (1846. pályakérd.). Ide céloz Ipolyi Arnold tagtársunknak ama figyelmeztetése is : hogy az emberiség világlétének története nem csak a népek hadkalandjaiban s uralkodások viszontagságaiban nyilatkozik, de az emberi

szellem azon belső érzetében, melynek ezek csupán külső jelenségei. Ennek legegyszerűsebb és legmagasztosb eszméje a vallás, az emberiség támasza s talpköve, melyben a korok és nemzetek szellemi és erkölcsi fönsége minden időn át tükröződik. S mint Fessler után hozzátesszi: Én nem tudok, nem akarok megválni ama hiedelmemtől: hogy a vallási érzület története minden természet-, nép-, állam- és emberi történelemnek nagy fénypontja. Igaz ugyan, hogy a Kisfaludy-társaság a fölhozott eszmét bevezetésül vette a régi magyarok vallására vonatkozó kérdéshez; az Ipolyi után vett idézet is az ő nagy becsű Mythológiájának vezéreszméi között vagyon: de valamint a magyarok ősvallásának, úgy általában a pogányságnak jelentőségét a kereszténységre nézve, nem lehet figyelem nélkül hagyni. Mert mint egy külföldi tudós e tárgyra vonatkozólag írja: A kereszténység egy új eszmevetést (Ideensaat) hintett el a világon, s azt közvetlen a mózesi kijelentéshez kapcsolta; de maradtak fen az isteni bölcseségnek elszórt szikrái a pogányságban is, melyek az evangelium egy gyűpontjába gyűjtve, bizonyosságot tesznek azon igaz világosságról, mely kezdettől világított a történelemben, és az idők teljében teljesen vala nyilvánulandó a népek megvilágosítására (Sepp: Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum). Innen az egyház is, már az őskorban rendelt némely ünnepet oly napokra, melyeket a pogányok szinte megülltek; például február elején az apostoli szék rendeletéből már a IV. században nyilvános körmenet tartatott égő viaszgyertyákkal azon okból, hogy miután a pogányok Rómában e napon Plutó és más földalatti hamis isteneik tisztelésére lobogó fáklyák világa mellett áldoztak, a keresztény hívek saját ünnepélyes körmenetök által is amannak szemlélésétől elvonassanak. S ha ki innen (mint a szintoly lángszellemű, mint roppant tudományú Lonovics érsek megbecsülhetetlen Népszerű Archaeológiájában megjegyzi,) az egyházat arról vádolná, hogy szertartásaiban olykor a pogányság nyomán jár: azt válaszolhatnók sz. Ágostonnal: Habemus quaedam cum gentibus communia, sed finem diversum. Ez és más ilyenmű tény legkevésbé sem szolgálhat szemrehányásúl, hanem egy

oly intézmény mellett szól, mely az embernek eléje megyen, hogy őt keresse, hozzája leereszkedik, hogy őt fölemelje (Hurter Gesch. Innocenz. III.)

A mi kathol. isteni tiszteletünk, szertartásaink s ünnepeink egész rendszere (mint ezt a tennapelőtti nagyszerű gyászszertartás is *) oly fényesen igazolja), nem egyéb, mint hitünk és fegyelmünk természetes kifolyása s az egyházi életben tettleges nyilatkozata; s ha nézzük azon magasztos szellemet, melyet azok lehellnek; a bájít s mély bölcseséget, mely azokon tündöklök; azon vigaszt és lelki épülést, melyet azokból meríthetni (Lonov. Népsz. Archaeol.): lehetetlen, hogy mindez a nép fogékony kebelében is visszhangra ne találjon, melynek egyik természetes valamint lélekemelő kifejezése kétségtelenül a szent ének. A lelkesedésnek ezen nemes, ezen lelkesítő eredménye annál inkább várható, mint-hogy a kereszténység, ellentétben a pogánysággal, oly szeretetteljes, oly közlékeny. Szintoly igazán, mint gyönyörűen írja Lonovics érsek: hogy hajdan a pogányoknál a vallásnak egyébként is annyi tévelylyel átszőtt s oly sűrű homályba burkolt tudománya kizárólag csak a papok, némely úgynevezett bölcsészek, s néhány beavatott férfiak sajátja volt, s ezek által a tudatlanság éhhalálára kárhozottat sokaság előtt kérlelhetetlen fukarsággal őrizteték. Ellenben Jézus az ő tanítványait együgyű, tanulatlan halászok közül választván, mennyei tudományának egész összegét velök azon megfigyással közlé, hogy hirdessék azt a világ minden nemzetének... E szerint a Jézustól nyert s a kath. egyház által tántoríthatlan hűséggel kezelt isteni kinyilatkoztatás megbecsülhetlen kincsei nálunk minden rang-, nem- s körkülönbség nélkül mindnyájunk előtt tárva vannak, s a pap és laikus a fejedelem és alattvaló, az úr és szolga ugyanazon titkokban oktatták, ugyanazon hitágazatokat vallják, s ugyanazon örök üdv szent reményében élnek és halnak (Népsz. Archaeol.). Jézusnál, mint e részben egy francia író megjegyzi, nincs idegen; ő az egész emberi nemzetet az igazság vendégsz-

---

*) A m. akademia alkotójáért, gr. Széchenyi Istvánért apríl 30-án tartott requiem.

talához hítja. — Egyiptom, India s Göröghon bölcsészeti és vallási társulataiban volt valami szűk s személyes, mi végtelenül különbözött az egész emberi nemet átkaroló Jézus tanainak polgárosító jellemétől. Itt nem találkozunk többé az avatás lassúságaival, itt nem szükség többé évekig vesztegleni azon lak küszöbénél, melyben talán egy parányi igazság rejlik; s Jézus nem húz bizonyos határvonalakat, miként a hiba és tévely továbbra is fentartsa addigi birodalmát; miután küldetését pihenés nélkül teljesíté, azt mondá tanítványainak: elmenvén, tanítsatok minden nemzeteket. Ő tenyérén az igazságok egész oceánját hordozá, s ennek árjaival az egész világot kívánáelőnteni (Poujoulat, Histoire de Jérusalem)

Ezen oceánból mint megannyi gyöngyök gyanánt merülnek fel a szent énekek, a hit, imádás és öröm hangjai, mint természetes hangjai a szív húrjainak, midőn ezek az örökkévalósággal érintkeznek. S ezeket az egyház azon egyetemes, személyválogatás nélküli szeretettel karolta föl, mely őt különben is minden egyéb eljárásában jellemzi. Csak úgy fölvette szertartási könyveibe az együgyű, s mint gúnyneve is mutatja, eszelősnek tartott Jacopone érzékeny, fölséges elegiáját a Stabat Mater-t, vagy az egyszerű minorita szerzetesnek, celanoi Tamásnak szívrendítő Dies irae-jét: mint a nagy Károly császárnak, vagy III. Incze, vagy nagy Gergely pápának tulajdonított Veni Creator Spiritus kezdetű éneket, vagy az első rendű keresztény bölcsészek egyikének aquinói szent Tamásnak az oltári szentségről írt fönséges rhythmusait. A kathol. egyháznak a költészet vallási terményei iránt kifejtett szeretetteljes gondoskodásáról méltánylólag jegyzi meg egy korunkbeli protestans jeles író, mondván: Quamobrem nunquam defuit carmini singularis quaedam Ecclesiae cura atque auctoritas (Daniel, Thesaur. hymnolog.), és pedig oly auctoritas, hogy néha miséje vezérigéiül is választja valamely ihletett költemény verseit (péld. Seduliuştól: Salve sancta Parens stb.), mely végre különben közönségesen a szent írás kenetteljes szavait szokta használni.

A mely gondot az egyház az ő egyetemes nyelvének hymnusai iránt kitüntet, ugyanazon szeretettel ápolja s auc-

torizálja az egyes nemzetek nyelvén zengedező szent énekeket is, és pedig nem csak azokat, melyeket talán nagynevű költők lelkesedett hevőkben írtak, (kik közül azonban, fájdalom! kevesen hangoztatják lantjokat annak dicsőítésére, kitől a magasb ihletet nyerték, ki az ihletnek kútfeje): hanem fölkarolja és ápolja a költészet azon terményeit is, melyek, mint a rét egyszerű, de szép virágai, léteznek, természetek, a nélkül, hogy ismernők a szerzőt, kitől, a helyet, hol először keletkeztek; s melyeket a nép buzgalma a mily szeretettel vett át jámbor őseitől mint becses örökséget, oly hagyományos kegyelettel ad át zengedezve utódainak. Egyházainkban szívindítólag zeng ugyan a Faludi Ferencz „Szüzek, ifjak, sirjatok, mélyen szomorkodjatok“ kezdetű éneke (melyet azonban a nép egyetemesítve sokkal jobban így énekel: „Keresztények! sirjatok, mélyen szomorkodjatok stb.), de sokkal nagyobb azon énekek száma, melyeknek szerzőit csak az tudja, kinek dicsőítésére zengi a buzgó nép; s melyek igen nagy részben, mint azok egyszerűsége, természetes eszmemenete, keresetlen szépsége, ártatlan gyermeksége, igazi magyar rhythmusa bizonyítja, ha kimutatni nem tudjuk is, kétségtelenül azon bányából vették eredetüket, melynek aknáiban népdalaink annyi kincsei termettek, s azok emezeknél annyival becsesebbek, minél fönségesebb s nemesítőbb az érzés, mely a szívet az egély szárnyain e földi mulandóságból az örökkévalóhoz emeli. Meghiszem, hogy bölcsészeti tekintetben igen is szükséges a vallási igazságokat fejtegetni, mint ezt épen e helyen t. Somogyi Károly tagtársunk tette, bebizonyítván, hogy többet ne említsek, mi mély bölcsészeti igazság foglaltatik amaz egyszerűen fölséges és méltán angyali szavakban: Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség a jó akaratú embereknek; de azt nem szükség bizonyítani: hogy az egélynek, valámig a buzgalom és lelkesedés, mindaddig hű társa, kísérője lesz a költészet, mely galambszárnyakat óhajt az egyszerű pásztorfiúból lett hatalmas királyköltővel, Dáviddal, hogy röpjön az úr hajlékába, mely sasszárnyakon emeli föl a nép gyermekéből az egyszerű halászból lett pathmosi látnokot, hogy oly myste-

teriumokat és igazságokat lásson és hirdessen, minőket az elme földérintésére, a szív megnyugtatóására Hellász és Róma bölcsészeti könyveiben hasztalanul keresünk.

Ezen igazságok és mysteriumok, vagy az ezekből fakadt érzelmek oly egyszerű szépséggel, annyi melegséggel vannak kifejezve énekeinkben, hogy ezeket csupán olvasni is nagy gyönyör: a nép ezreinek egy érzelemmé, egy hanggá olvadt buzgó zengésében hallani pedig, oly megható élvezet, hogy emléke a jobb kebelben sok idő elteltével is vissza fog hangzani. Oly énekekről mondom ezt, melyek mint tartalmuk s egyszerű formájok mutatja, valamint a néptől eredtek, úgy a népnek tán azért is legkedvesebb zengeményei, mert mint azok rhythmusából, mélabús hangmenetéből következtetni merem, magyar szívből származtak, s magyar ajkakon oly szépen, oly szívindítólag zengenek.

Hogy egy-két példát idézzek: az Isten iránt égő szeretetnek mily gyönyörű ömledését adja egyik népénekünk, mely így kezdődik:

Oh édes Istenem! én minden reményem!

Csak te vagy egyedül életem s mindenem.

E refrainnel: Istenem! szeretlek, tőled el sem megyek,

Valahová fordúlsz, utánad sietek.

A jutalomra nem számító, a szenvedéstől, büntetéstől nem rettegő önzetlenséget mily szépen fejezik ki folytatólag ezen versek:

Ámbár sok irigyek reám támadjanak,

És éles nyelvekkel ellenem álljanak:

Istenem! szeretlek stb.

Látogass bár engem sok nyomorúsággal,

Legyen rakva testem sok sanyarúsággal:

Istenem! szeretlek stb.

Ha elkárhoztatsz is, én még is szeretlek,

Ha színedtől elvetsz, akkor is kedvellek:

Istenem! szeretlek stb.

A magát teljesen föláldozó szív resignatiójának ugyan ezen kifejezését találom a „Szeretléd engemet“ kezdetű ének ezen versében:

Ha pokol nem volna,
 S mennyország elmúlna,
 Én Jézusom !
 Még akkor is : Szeretnélek, kedvelnélek,
 Mert te csak egyedül
 Jó vagy mindenestül, én Jézusom !

Azon szeretet kifejezései ezek , melyet a mézzel folyó
 szent Bernárd oly gyönyörűen jellemzett, midőn írta : Amor
 per se sufficit, per se placet et propter se. Ipse meritum, ipse
 praemium sibi est amor. Praeter se non quaerit causam, non
 fructum: fructus ejus usus est. Amo, quia amo; amo, ut amem
 (Serm. in cant.)

A megváltó után epedő óhajtásnak a mily egyszerű,
 szintoly érzékenyítő fohászait találok a magyar nép ezen
 egyik legkedvesebb énekében :

Hol vagy, én szerelmes Jézus Krisztusom!
 Hol feltaláljalak, kegyes Megváltóm !
 Adj világosságot, mert fényes vagy,
 Nálad nélkül szívem igen bágyadt.
 Míg fel nem talállak, keresni foglak,
 Mind éjjel, mind nappal sírván, kiáltlak ;
 Jelenj meg Krisztusom, szomorúnak,
 És adj vigasztalást te szolgádnak.
 Veled az én lelkem kíván lakozni,
 Kivüled nem óhajt senkit szeretni.
 Nálad nélkül éltem keserűség,
 Veled halálom is gyönyörűség.

Vagy a megnyugvást egyedül csak Istenben kereső lé-
 leknek, mily szép szózatai ezek :

Menny, föld, tűz, víz, levegőég,
 Gyöngy, arany és minden kincs . .
 Mit fárasztjátok elmémet ?
 Nyugodalmam addig nincs,
 Míg fel nem talállak téged,
 Én Uram, én Istenem !
 Benned nyugszik meg lelkem,
 Istenem és mindenem !

A mi itt hallok és tudok
 Kivüled, oh Istenség !

Mind az háborgó lelkemnek
Csak gyötrem és inség,
A mi jó van e világon,
Nélküled az semmiség.
Benned nyugszik meg lelkem,
Istenem és mindenem !

S ez végig így megyen szebbnél szebb versekben.

A szent áldozatban önmagát adó s lelkünket tápláló
üdvözítő mily jellemzően van festve e szép képben :

Irgalmas pellikán !
Ki magas keresztfán
Minket megváltottál
Szent véred nagy árán,
Légy kegyelmes szent nevedért,
Öt mélységes sebeidért,
Urunk, Jézus Krisztus !
Mint pellikán madár
Mellét kiszaggatja,
S fiait tulajdon
Vérével itatja :
Úgy táplálsz te szent testeddel,
S itatsz minket szent véreddel
Urunk, Jézus Krisztus !

Azon kegyeletet, melyet az egyház hívei halottjaik
íránt már az őskorban azzal is kitüntettek, hogy mint szent
Jeromos írja : Super tumulos spargunt violas, rosas, lilia,
purpureosque flores, et dolorem pectoris his officiis conso-
lantur (Ep. ad Pamach.); vagy mint a hajdankor egyik ke-
resztény költője kifejezi :

Nos tecta fovebimus ossa,
Titulumque et frigida saxa
Violis et fronde frequenti
Liquidum spargemus odore. (Prudent.)

ezen kegyeletet, mondom, népünk nem csak megtartotta,
hanem költészetébe is átvitte, úgy, hogy a kisdedek temeté-
sét nem annyira gyászszertartásnak, mint inkább virág-ül-
tetésnek tekinti, midőn sirba tételkor zengi a kisded fölött

Jól jártál te, szép virágszál !
Mert nagy örömbe jutottál.
Neked a halál nem ártott,
Mivel mennyekbe juttatott.
Jól jártál te, szép virágszál ! stb.

Szép virág ! már elplántálunk,
 Krisztus Jézusnak ajánlunk.
 Mi értünk is, szép virágszál !
 Jézus előtt illatozzál.

csak ez utolsó szó is az imádságot mint virágillatot mily gyönyörűen s igazán költőileg jellemzi.

A ponyva-irodalom árúi között találtam, s onnan vettem föl énekes-füzeteimbe és imakönyveimbe egy bűnbánati éneket, melyben a bűntudattól zaklatott s nyugtát nem találó bűnösnek állapota, a bűnelismerésből támadt remény s ebből Isten irgalma iránt fakadt bizodalom oly megrendítő, oly szép vonásokkal van rajzolva, mint kevés énekben találtam. Elindúlok — így szól a 2-dik vers —

Elindúlok, majd elfutok
 A magas havasokba,
 Hol a vadak lakása van,
 A setét barlangokba ;
 Talán az Isten haragját
 Elkerülöm igazságát,
 De jaj megtalál az Isten,
 Rejtezzem akár hová stb.

Csak az tart vissza az egésznek fölolvásától, hogy a t. Akademia türelmével nem akarok visszaélni.

Szintoly jellemzők, mint figyelemre méltók amaz idylli szellemű énekek, melyekben a nép kedélye, gondolkodásmódja egész őszinte ártatlanságban tükröződik vissza; ilyenek különösen azon karácsoni énekek, melyekben a pásztrok egymást serkentik a kis Jézus üdvözlésére, egészen a magok egyszerű módjok szerint; képzeletök a Jézuskát néha épen oly ruhába öltözteti, mint a minőt nálunk falusi gyermekek hordanak, például :

Vedd fel, juhász, az bundát,
 Takargasd be Jézuskát,
 Mert nincs neki bocskorkája,
 Sem sarkantyús csizmacskája,
 Fázik az ő lábacskája stb.

ez anachronismus ugyan, de mint Erdélyi János, népdalköltészetünketet tárgyazó remek értekezésében épen e verset idézve, megjegyzi, gyönyörű anachronismus, mint a hollandi iskola festészeinél, kik mindenben az élet és természet ha-

sonlatát vitatták, s minden eszmét gondolatot igyekeztek nemzetesíteni a külső által, mint ez p. o. Rembrandt nagy szépségű „Ecce homo!”-ján is látható, melyen főleg a katonák egészen a középkori német lovagok vasas fegyverzetében ábrázoltatnak.

Azonban e kedélyes énekekben az ünnep tárgya, egy vagy más, hitbeli vagy erkölcsi igazság, meglepő szabatsósággal és szépséggel van kifejezve, mint p. o. midőn a pásztorok azon éjfélt, melyben Jézus született, így jellemzik :

Ezt fényes délnek,
És nem éjfélnak
Mondhatjuk ;
Mert Isten Fia
Igazság napja,
Tudhatjuk.

Mily tartalomdús azon egy pár szó, melyet a szüzanyával altató dalképen zengedeztet a jámbor nép szent költészete, mondván :

Midőn a szűz magzatát,
Jászolban síró fiát
El akarja altatni,
Így énekel ő neki :
Oh napfény ! oh élet !
Oh édes Jézus ! oh édes Jézus !

Épen ezen eszmét látom kifejezve Correggio és Guido Reni ecsete által Krisztus születését ábrázoló remek festvényén, melyen a fény nem a természet világból árad el a jelenetre : hanem a jászolban fekvő kisdedtől, mint ragyogó napfénytől sugárzik szét legnagyobb mértékben a hozzája hajló szűz anyára, s úgy a többi környezetre.

Általában a szent kisdéd altatásának eszméje, gyakori, s oly kedves tárgya a karácsoni énekeknek, hogy még Ányos Pálunk is ezt választotta alapul karácson napjára írt, gazdag tartalmú s nagy szépségekkel teljes költeményéhez, így énekelvén :

Nyugodj kisdéd, csendességben,
Adj helyt édes álmoknak,
Most lehetsz még békességben,
S nincs ideje kínoknak.

Nyugtasd ki most szent lábodat
Édes gondatlansággal,
Hogy erőben légy, juhodat
Keresvén fáradsággal stb.

Szinte a ponyva-irodalom termékei között találtam s onnan vettem föl énekes füzeteimbe és imakönyveimbe egy dialogizált szép költeményt, melyben a szüz anya búcsúzik szenvedésre induló szent fiától, s az anyai szeretet minden okoskodásaival igyekszik őt visszatartóztatni a haláltól, vagy legalább annak gyalázatos nemétől, a többek közt így kér-vén fiát :

Tisztességes halált válaszs sz hát magadnak,
Ne vedd keresztfáját a gonosz latroknak,
Nem illik, hogy ontsák,
Szár az földnek adják
Szent véred s tapodják.

Mire Jézus így felel anyjának :

Mózes a pusztában keresztfát támasztott,
És az ő népének réz-kígyót mutatott;
Ez engem példázott
S a magas keresztfát,
Azt választom tehát.

Mária folytatja kérését :

Fájdalmas szívemért, melylyel úgy szeretlek,
Két szüz emléimért, mikkor neveltelek,
Ne vesd meg kérésem',
Hallj esedezésem',
Nézd sok könnyezésem'.

Jézus hasonló gyöngédséggel felel :

Engedelmes voltam te akaratodnak,
Szavad megfogadtam, mint édes anyámnak ;
Ah de most nem lehet,
Fiad nem követhet,
Atyám mást végezett.

Az anyai szeretet még tovább megyen, így esdekelvén:

Tehát vedd el akkor érzékenységet,
Szeretetedbe úgy meríts el engemet ;
Mert megreped szívem,
El nem viselhetem,
Mint szenved gyermekem.

Jézus : Érzékenység nélkül ha akkor hagynálak,
Hév szeretetemmel úgy elragadnálak :

- Vajjon ki síratna
 Akkor, ki szánhatna,
 És vigasztalhatna ?
- Mária : Kedves tanítványid, kik mindig szerettek,
 Végső órádon is hozzád hívek lesznek,
 És a kik ismérnek,
 Oh ártatlan lélek !
 Mind szánóid lesznek.
- Jézus : Nem lesz akkor senki, csak magam marađok ;
 Tőled is immáron, szűz anyám ! elválok,
 Elvégezem tehát
 Szenvedésem útját,
 Atyám akaratját.
- Mária : Legyen meg hát, a mit szent Atyád végezett,
 De adj erőt, Fiam ! add rám kegyelmedet ;
 Melletted maradok,
 El sem is szakadok,
 Bár veled meghalok.

Erre Jézus, Istenhozzádot mondván szűz anyjának, indul
 A bűnös Ádámért
 Annak váltáságért
 Fizetni súlyos bért.

Mire Ádám, saját nevét hallván, megszólal, csodálatát, s há-
 láját fejezi ki Jézus iránt, a napot és holdat híván föl imadá-
 sára, s ezt a bűnösök könyörgése fejezi be. — Igen valószínű,
 hogy e dramatizált szép költemény azon jámbor szokás ma-
 radványa, melynél fogva még a múlt században is, némely
 vallási cselekvények személyesítve adattak elő ; minek érzé-
 kenyítő hatását szabad legyen azon szeretetből következtet-
 nem, melylyel népünk e szívindító, (s mint szelleme és ver-
 selése mutatja), tösgyökeres magyar szép költeményben ki-
 fejezett búcsúzást, főleg böjti estéken, keresztteknél, kalvári-
 ákon, temetői kápolnáknban egybegyűlve, valamely énekve-
 zető előéneklése után, mondhatom, sűrű könnyhullatások
 között énekl.

Ennek egyik okát a romlatlan magyar jellemnek ama
 nemes vonásában is találom, mely a szülő és gyermek közötti
 viszonyt népünknel oly kedélyessé, oly tiszteletessé teszi, csak
 úgy midőn a fiúi szeretetet az ártatlanul üldözött erény isteni
 bajnokában imádvá csudálja : mint midőn a csatamezőn dia-
 dalmaskodó hősben kedvtelve szemléli ; mert például, népünk

szemében az ő kedvencz hősét Toldi Miklóst, azon tulajdonánál, hogy

Rettenetes vitéz támadott belőle,
Kalász módra hullt az ellenség előtte,

nem kevésbbé teszi nagygyá azon érzékeny jellemvonás, melynél fogva

Úgy szerette anyját a daliás gyermek,
hogy midőn királyi fejéhez választá őt fejedelme, s leoldván derekáról egy nagy czifra rezes kardot, melynek

Gyémánt a czifrája, arany volt a reze,

s Toldinak nyújtotta, hogy kösse fel . . . a hős, dicsősége fénypontján is

Anyját látva jöni a korlátok felől,
Elfelejtett mindent és futott elébe,
Kímélve szorítá pánczélos ölébe. (Arany J. Toldi).

Ugyanezen gyöngéd, gyermeki kegyeletben találom tisztá kútféjét ama szeretetteljes, édes ömlengéseknek, melyek népünk buzgalmát a megváltó szűz anyja, a nőnem magasztos eszményképe iránt kifejezik. Ott áll (úgy mond a szűz Mária életének egyik szellemdús külföldi írója), ott áll az asszonyi nem élén a szeplőtelenység ideálja . . . Épen a történelem forduló pontján, midőn a régi idő elmúlt, s az emberiség egy nagy fordulat erejénél fogva a bűnből visszatérendő s szív-tisztaságban és szent szeretetben Istennek szolgálendő vala : ekkor lépett föl a világban a tisztaságnak és isteni szeretetnek ideálja, különösen az összes nőnemnek kalauzúl világítva, hogy e nembeliek mindnyájan hozzá, mint a tiszták legtisztábbjához, mint az egyedül szeplőtelenhez, mint élet- és vezércsillagjokhoz föltekintsenek (Hirscher Leben Mariae).

A szent szűz anya tiszteletét, (Toldy Ferenczünk szerint), méltán úgy tekinthetjük, mint magasztos vallásunk pösisát. Csudás meghívátása a legnagyobb dicsőségre, mely emberi nőt érhetett, midőn a Megváltó anyjául tüzetett ki ; azon megillető alázatosság, engedelmes ön-odaadás és feltétlen bizodalom, melylyel magát Isten titokteljes szándékainak fölajánlotta ; a gyöngéd anyai szeretet, melylyel szent fiát nevelte, a malasztos lélek, melylyel az Üdvözítőt, mióta tanítói veszélyes pályájára lépett, követte ; valamint azon szív-

szaggató fájdalmak, miket ennek kinszenvedésén és halálán túrva szenvedett : az új szövetség könyveiben érintve , a hiteles hagyomány által bővebben fentartva , s a szent mondában az együgyű gyermek hit jámbor s egyszersmind magasztos fölfogása szerint kiegészítve, minden időkben, sőt az idők haladtával öregbedve , szűz Máriát költőileg fűnséges világításban , és egyszersmind a nőnem erkölcsi magasztos eszménye gyanánt tűntette fel a hívő kereszténységnek. De Máriának ezen felfogása, mint örök szűznek, Isten anyjának s minden — az eredeti és cselekedeti — büntől tiszta szent nőnek , nem csak Urunk istenségével áll a legszorosb , sőt szükséges viszonyban , hanem gyakorlati, valódi világtörténeti jelentőséggel és beccsel is bír ; mert a nőnemnek föl szabadíttatása régi alávetettségéből *) Krisztus által rendeltetett ugyan el, de Mária fölmagasztaltatása a többi emberek fölött, s azon eszményi fűnség , melyben a keresztény közérzés őt felismerte, segítette főleg nemének méltóságát tetteleg kifejezni, melynek elismerése, átérzése lett a keresztény család- és kedélyélet valóságos középpontja, s az erkölcsök szelídítése- és nemesítésére, az érzékiség mérséklése- és rendezésére a leghathatós erkölcsi tényező. (Immaculata).

Valamint a világtörténelemben, szintoly fontos jelenet volt a világköltészetben is a keresztény vallásnak eme dicső hagyománya. Ez adott lételt és keletet ama nagyszerű változásnak , mely . . . előteremté a keresztény költészetet. S íme e fontos jelenet mily valódi nagy szempontból van felfogva s visszatükrözve a magyar nép költészetében (Erdélyi J. Népdal-költészetünkről)! különösen pedig azon énekekben, melyekben a szűz anyát dicsóíti a nép buzgalma. Szébbnél szébbek , gyöngédebbnél gyöngédebbek a czimek , melyekkel őt illeti a gyermeki kegyelet és lángoló szeretet : „mennyei szép rózsa, boldog mennyországnak drága gyöngyvirága, Atya Isten leánya Fiú Isten szűz anyja, a Szentlélek mátkája, Krisztus Jézus dajkája, egck ékessége, földnek di-

---

*) Ama szigorú szolgálói állásból, melyben akár Ulyssesnek idejében a görögöknél, akár Ábrahámmal egykorúlag a patriarcháknál volt , az emberi nemzet egyik felének ilyszerű felszabadítása: tiszta önakaratra emelése (Erdélyi János Népdal-költ.)

csősége, ki fényesb a csillagnál, szebb a holdvilágnál, tisztább az aranynál; kinek trónusa a napfény, zsámolya a szép hold, koronája az ékes csillagok, angyalok vigalma, emberek oltalma, ki által irgalmat és örök jutalmat nyernek a bűnbánó lelkek, hervadhatatlan szűz virág, jámborok életfája, erősségnek tornya, aranyból épített ház, kire szent Háromság vigyáz, Isten után egyedüli oltalomhely, oltalom városa, szívek lágyítója, betegek gyógyítója, kesergő szívek vigasztalása, árvák és özvegyek anyja stb. stb. . . s ki tudná elszámolni mindazon dicső tulajdonokat, melyeket a nőnem eszményképében szent elragadtatással csudál és magasztal a vallásos buzgalom? Benne látja a szépség ideálját is, oly szívesen s oly gyakorta nevezvén őt szép szűz Máriának, szép virág-szűznek, dicsőség virágának, kinél szebb nem jött világra, rája alkalmazván az egyházzal ama szent írási kifejezést is, melylyel őt szép szeretet anyjának nevezi.

De ezeken kívül, van egy sajátság, mely a szűz anya tiszteletére zengedező népénekeket ránk, magyarokra nézve, különösen érdekessé s becsessé teszi.

Nevezetes (úgy mond Erdélyi János tagtársunk többször idézett jeles értekezésében), hogy talán egyetlen nemzet sem hisz maiglan külön istent magának a hajdani zsidók példájára, csak a magyar . . . Minthogy e fogalom eredetileg keleti, kétségtől meg volt ez ős eleinkben, pedig annyira, hogy a kereszténység főlvétele sem irthatá ki, hanem mint nemzetiségünkhöz erősen ragaszkodó faj, átvittük ezen fogalmat a kereszténység által kijelentett fővalóra is. Nem más-kép tőn a magyar nemzeti vallásos képzelődés (szerintem, meggyőződés) a szűz anyával, a kereszténység legszellemibb hagyományos asszonyával (Erdélyi ugyanott); miről népénekeink oly fényes bizonytságot tesznek.

Egyik gyönyörű énekünkben például, melyben a szent szűzhez így szól a buzgalom :

Egek ékessége,
Földnek dicsősége !

e magasztaló két eszme után azonnal a nemzetiségé következik, ez igékkal kifejezve :

Magyarok Asszonya,
 S királynéja !
 Mint patronánkhoz
 Édes anyánkhoz.
 Teljes reménységgel folyamodunk,
 S minden szükségünkben fohászkodunk.

S hogy e bizodalom csakugyan nemzeti őshagyományon
 alapszik, ugyanez énekben a következő sorok mutatják :

Mert belénk ontatott,
 Szívünkbe oltatott,
 Eleink vérével szeretetted,
 Azért fen is marad
 Soha ki nem szakad
 Igaz magyar szívből tiszteleted.
 Ettől oh szent Szűz !
 Lángolván, mint tűz,
 Téged minden névvel kész tisztelni,
 S vérével hűségét pecsételni.

Azért Nagy Asszonyunk !
 Hozzád folyamodunk stb.

Ugyanezt bizonyítja ama lelkesítő felhívás, mely egyik
 szép énekben így szól a keresztény magyarhoz :

Magyar ! szűz Anyádnak,
 Ki kincse hazádnak,
 Énekeld dicséretét ;
 Örökös asszonyod,
 Pártfogód s gyámolod,
 Neveljed tiszteletét ;
 Egész világ előtt
 Áldva dicsérjed őt ;
 És magasztald szent nevét.
 Voltak sok bajaid,
 És véres hadaid,
 Sok veszélyben forogtál ;
 E szűz esedezett,
 Téged védelmezett ,
 S hazádban megmaradtál,
 Annyi inségekben
 És veszedelmekben
 Tőle oltalmaztattál.
 Oh boldog Asszonyunk !
 Mi erős gyámolunk,
 Ezután se hagyj minket ;

A te könnyörgésed,
Szent esedezésed
Előzze meg vesztünket ;
Szép felvirúlásra
És boldogulásra
Segítse nemzetünket.

Nézz ránk, kegyes Anya
Kiket te valaha
Oltalmad alá vettél ;
Annyi háborúkbán,
Annyi bú-bajokban
Kegyesen segítettél,
A végső inségtől,
Utolsó veszélytől
Mindeddig megmentettél.

Távoztasd romlását,
Hazánk pusztulását
Vidd jó végre dolgait ;
Irtsd ki nemzetünkéből,
Elménekből, szívünkéből
A romlásnak okait.
Imádd Istent értünk,
Hogy ne vesszen népünk,
Vezesd jóra útjait.

S jellemző ezen énekekben, hogy valamint a régi izraelita, midőn Istenéhez könnyörgött, meghallgattatása iránti bizodalomát ama szövetségre építette, melyet az Úr kötött a választott nép őseivel, Ábrahammal, Izsákkal és Jákobbal : úgy a magyar nép is azért folyamodik oly nagy bizodalommal Nagy Asszonyához, mert első királya sz. István a szent koronával Magyarországot az ő pártfogásába ajánlván, ebben könnyörgésének meghallgattatására nézve mintegy erős alapot, kezességet és biztosítékot nyert. Tudod, így szól egyik éneken e bizodalom :

Tudod, hogy szent István örökségben hagyott,
Szent László király is minket reád bízott.

Másik éneken :

Nálad menedéket
Keres magyar néped,
Mert te benned bízván,
Rád hagyott szent István,
Oh szűz Mária !

Egyik búcsújárási népéneknek épen refrainje is ez :

Esedezzel miérettünk, oh Mária !
Mert szent István országunkat reád bízta,
Azt akarta és kívánta, légy oltalma.

Számát sem tudom a népéneknek, melyekben a nemzeti bizodalom ezen kegyeletes kifejezése előfordul. Oly annyira sajátjának tartja népünk a bold. Szűzet, hogy sok helyen még oltárain is az ő fejére Magyarország koronáját festeti. B. Fischer egri érsek is így festeté az egri lyceumi kápolna oltárképén. A mit Akademiánk mélyen tisztelt Al-elnöke oly gyönyörűen mond a templomról : hogy az palotája azoknak, kiknek e földön csak kunyhók jutottak, melyre a nép büszkén tekint, melyet virágokkal s zöld ágakkal ékesít, mint tulajdon házát soha sem (B. Eötvös Falu jegyzője), ezt különösen templomaink egyik ékessége, a bold. szűz képei vagy szobrai iránt tünteti ki a magyar nép vallásos kegyelete. Verejtékes nehéz munkával szerzett filléreiből is elszakaszt néhányat, hogy azon egy bokrétát vagy koszorút szerezzen a szűz Anyja képének fölékesítésére. A mily érzellemmel p. o. Mária Terézia azon aranszövetű uszályos ruháját, melyben megkoronáztatott, az egri egyháznak ajándékozta, melyből az akkori püspök gyönyörű pluviálét készíttetett, s az adomány emlékét rája hímezette *), ugyanazon készséggel adják népünknel igen sok helyen a menyasszonyok arakoszorúikat a magyarok Nagyasszonyának földíszesítésére ; s ebben én a tiszteletnek csak oly méltánylandó kifejezését látom, mint midőn a lelkes hazafi vagy honleány a haza valamely nagy jótevőjének szobrára, hódolata jeléül virágokat hint, koszorút tesz ; ezen pedig csak azon sivar bölcsesség, csak olyan érzéketlen önző tud megütödni, ki előtt valamint az élet, úgy a költészet virágai is csak annyiban bírnának értékkel, a mennyiben szénának lehetne lekaszálni takarmányúl.

Kissé feltűnő ugyan, hogy valamint olykor magyar koronával ékesíti, úgy néha magyaros vállba is öltözteti népünk kegyelete a szűz Anyát ; de én ezen ép oly kevésbé tudok felakadni, mint a már felhozott gyermeketeg költeményen, mely szerint a pásztorok együgyű jámborsága bundába kívánja

betakartatni a kis Jézuskát, hogy a hidegtől megóvja S én megvallom, hogy a pozsonyi templom főoltárán nem kevesebb gyönyörrel nézem sz. Mártonnak magyar kucsmában, mentében remekül készített szobrát, mintha az a szokásos római jelmezben lenne.

Visszatérve népünk vallási költészetére, nem tagadhatom, hogy a jámbor lelkesedés e szüleményei között vannak olyanok is, melyek nem épen mentek minden túlzástól, főképp a legendaszerű népkölteményekben; de igen jól jegyzi meg becses Archaeológiájában Lonovics érsek, hogy az ily ártatlan legendáknak, ha valóságuk bebizonyítva nincs is, az elfogulatlanoknál meg van sajátos becsök. Oly sokat hivatkozom Lonovics érsekre, különösen pedig az ő Népszerű Archaeológiájára, hogy szinte kötelezve érzem magamat, indokolni, miért teszem ezt? teszem egy részt azért, mivel saját nézeteimet és meggyőződésemet mindig örömet fejezem ki oly tudósok szavaival, kiket a köz elismerés méltó tekintélyekké emelt; s ugyanez okból az enyémmel rokon tárgyat fejtegető Erdélyi János tagtársunkra is a mily gyakran, szintoly örömet hivatkozom, — inkább akarván adni idegen becses kövekből jó mozaikot, mint rossz eredeti festvényt; — de Lonovics remek-művére „Népszerű Archaeológiájára“ vonatkozólag azért is teszem ezt: mert a vallási költészet minden művelőjére nézve is, e munkát, míg nem létezett, valamint felette óhajtottnak, — úgy miután, főleg magyar egyházi irodalmunk roppant nyereségére, létre jött, nélkülözhetlennek tartom; ugyanis azon fölül, hogy a katholicismus ünnepeinek, kegyszereinek, szertartásainak értelmezését a tudományosság bámulandó gazdagságával adja, azoknak aesthetikai, költészeti oldalát is oly szépen, oly gyönyörű fényben tünteti elé, hogy e classicus munka szinte egyik fényes tanúsága Lonovics érsek azon bámulatos tehetségének, melyet Ciceróban, immortalis ingenii beatissima ubertas-nak nevez Quintilián.

A legendaszerű költeményekre vonatkozólag igen jól veszi észre magyar sz. Erzsébetünk nagynevű francia életírója, mondván: Ha nélkülözik is historiai szempontból a népmondák, különösen pedig azok, melyek a vallással össze-

függésben vannak, a matematikai bizonyosságot; ha nem is azok egészen, miket pozitív tényeknek szoktunk nevezni: de szintoly hatalmasan hatottak, s a népek szenvedélyeire és erkölcsaire sokkal nagyobb befolyással voltak, mint az ész által elvitázhatalanokul elismert tények . . . a legcsekélyebb kathol. legenda némely örök igazságoknak több szívet nyert meg, mint a bölcsészek minden értekezései. (Montalembert.)

Ennél fogva én, minden hiányaik mellett, a vallási népkölteményeket azért is igen becsülöm, mert, mint Göthe igazán megjegyzi: *Die Menschen sind in der Poesie und Kunst nur so lange productiv, als sie noch religiös sind*; — különösen pedig a magyar népénekeket annál nagyobb figyelemre méltóknak tartom, mert egyik bizonyosságát látom azokban Erdélyi János azon állításának: hogy nemzetiségünk valaha mélyen egybe volt forrva a vallással, ez abban s az ebben látta fő dicsőségét (Népdal költ.); én hozzá teszem, hogy nem csak volt, hanem egybe van forrva maiglan is, mert csak is a vallás emeli föl és magasztosítja, szenteli meg és egyetemesíti a hon eszméjét a nép előtt, mely, mint mindnyájan tudjuk, csak születése vagy lakhelye táját nevezi hazájának. A hon-eszmét látom megszentelve és népszerűsítve azon vallási emlékekben, melyeket dicső honfi tettek, nevezetes győzedelmek helyein kereszttek, kalvariák, kápolnák stb. alakjában emeltetett a vallásos hazafiúi kegyelet; miről csak úgy bizonyosságot tesz a sz. István által fogadalomból alapított pannonhegyi monostor, mint Hunyadi János kenyérmezei kápolnája, vagy az egri kalvaria, melyet Dobó István szép győzedelme színhelyén a lángszellemű Pyrker érsek emeltetett. — Nézze bár akárki szánólag a szegény népet, midőn napi munkáját elhagyva, mérföldekre fárad, sokszor nagy seregben, egyszerű kereszt elővitele mellett, lengő zászlókkal, kedves énekeit zengedezve: én mindig nagyra becsülöm a lelkesedést, mely kiemelkedve az anyagiságnak földhöz lánczoló nyomorú bilincseiből, szent eszméért s meggyőződésért így tud hevülni; s mintha csak az apocalyptikus nagy vizek zúgását hallanám, midőn a nép ezreit egy szívvel egy lélekkel hallom elérzékenyülten zengedezni. Valóban a nagyszerű, megható, ünnepélyes jelenetek legelsői közé tartozik,

midőn egy ily lelkesedett magyar népsokaság például szent István képe előtt, vagy a ő névünnepén, bizony könnyezve, zengi :

Hol vagy, István király ! téged magyar kíván,
Gyászos öltözetben teelötted sírván.
Rólad emlékezvén, csordúlnak könnyei,
Búval harmatoznak szomorú mezei.
Előtted könyörgünk, bús magyar fiad,
Hozzád fohászkodunk árva maradékid.
Tekints István király ! szomorú hazádra,
Fordítsd szemeidet régi országodra.

Vagy midőn Magyarország dicső Nagyasszonyához, hasonló bizodalommal, esdekel a buzgó sereg, őseitől drága hagyományképen nyert éneke hangjain :

Nyisd meg az egeket sok kiáltásunkra,
Anyai palástod fordítsd oltalmunkra.
Kegyes szemeiddel tekintsd meg népedet,
Segéljed áldásra magyar nemzetedet.
Jézus, fiad előtt könyörögj érettünk,
Mert ha nem cselekszed, egy lábíg elveszünk.
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

Ugyanazon hazafiúi érzés megszentelt hangjait kell fölismernünk a nép ezreinek ilyes énekeiben, mint melyet a nemzet miveltebbjei hasonló lelkesedéssel kifejeznek, midőn buzditva zengik :

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar !

Nem tudom méltóbban kifejezni elismerésemet népünk vallásos lelkesedésének ezen hazafias nyilatkozatai iránt, s egyszersmind alkalmasabban befejezni jelen előadásomat, mint ama viszhanggal, melyet keblemben az imént érintett törökvilági ének ébresztett, és eképen szól :

Bús szívem elfogúl, könny fakad szemembe,
Midőn Magyarország sorsa jut eszembe.
Nem tudok gondolni szép hazám múltjára,
Hogy meg ne induljon könnyeimnek árja.
S ekkor, mint az elmúlt idők szellemének
Bús hangja, megzendül szívemben az ének,
Melylyel jobb eleink, midőn bajba estek,
Az Isten anyjához sírva esedeztek.

Sírva szól az ének : „Boldogasszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról,
 „Ne felejtkezzél el szegény magyaroktól.“

Elmentek csatákra, víttak, elvérzettek,
 Új hősök szállottak a síkra helyettek.
 S míg ők a hazáért vérüket ontották,
 A családok otthon buzgón imádkozták,
 Sírva imádkozták : „Boldogasszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról,
 „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.“

Midőn a bosszús ég legnagyobb csapása
 A pártviszály rontott e szegény hazára :
 A jobbérségük, kikben sirt a lélek,
 Látván, mint üldözik egymást a testvérek,
 Fájdalmasan zengék : „Boldogasszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról,
 „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.“

Midőn a jó erkölcs s régi szent szokások
 Romlásnak indulván, eljött a nagy átok,
 Az elkorcsosulás s hitetlenség átka,
 Mely a sirt még minden nemzetnek megásta,
 Kikben az önzéstől ment honszeretetnek
 Szent tüze még lángolt, a nemesebb lelkek
 Szívréndítve zengék : „Boldogasszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról,
 „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.“

És midőn megkondúlt, miként a halálra
 Vált embernek, a végveszély nagy órája :
 Midőn napja leszállt, eltűnt a régi fény,
 Midőn nem volt segély, nem volt többé remény :
 Feljajdult az ének : „Boldogasszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról
 „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.“

Nem tudok gondolni szép hazám sorsára,
 Hogy meg ne induljon könnyeimnek árja.
 S ekkor, mint az elmúlt idők szellemének
 Bús hangja, megzendül szívemben az ének,

Keseregve zengem : „Boldog asszony Anyánk !
 „Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk :
 „Magyarországról, romlott hazánkról,
 „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.“

A HANGSULYRÓL VAGYIS NYOMATEKRÓL

A MAGYAR NYELVBEN.

FOGARASI JÁNOS RT.-től.

II. RÉSZ : AZ ELVEK RENDEZÉSE, VAGY A MAGYAR NYELVBELI NYOMATÉKOZÁSI RENDSZER.

OLVASTATOTT JÚNIUS 4. 1860.

XIX. *Nyomatékozási elemek.*

Láttuk az első részben Bopp Ferencz úr s többek előadásából, hogy a tökélyesb nyelvekben három nyomatékozási rendszer létezik t. i. *észteni*, *hangidomi* és *nyelvtani*; de az említett kitűnő nyelvész is bevallja, hogy az egyes nyelvek vagy az egyik vagy a másik elemnek és rendszernek hódolnak inkább sőt csaknem kizárólag.

A magyarban mind a három nyomatékozási elem és rendszer együtt, egymás mellett tökéletesen kifejtve és minden árnyéklatokban megkülönböztetve feltaláltatik, minek igazolása, s rendszeres összeállítása ezen Második rész tárgya.

Általános elvek.

1. *A magyar nyelv a nyomatékozásnak mindhárom elemét a legszebb és legcsodászerűbb összhangzásban elsajátította*, kifejtette és oly rendszerbe hozta, hogy az az élő beszéd egész szerkezetét, kezdve az egyes szóktól az egyszerű és összetett mondatok minden ízeckéjén keresztül át meg áthatja; azonban oly finomúl, oly művészileg, vagyis a nemzet egyéb művészeti érzékével annyira összevágólag, hogy miután a gondolkodó nyelvész az egészet keresztülfutá s tökéletesen meg-

érté, lehetetlen hogy őseink szellemének bámulata s dicsőítése ne ragadja meg szívét és eszét egyaránt.

2. Az *észteni* (logikai) *elem* röviden abban alapszik, hogy a *beszédben* a *fontosb, a jelentékenyebb részt vagy ízt* kívánja kitüntetetni; a *nyelvtani* (grammaticai) kimutatja, *melyik a jelentékenyebb rész vagy íz*, (szó vagy szótag), t. i. rendszerint azon szó a mondatban, mely a kapcsolékot (copula) magához kívánja, s ezen szóban kiválóan a gyökíz; végre a *hangidomi* (rhythmusi) a nyomatékozási rendszerben az *arányt* mint a szépnek egyik alkatrészét *igyekszik megállapítani*.

3. Valamennyi fölött a *beszédben* az *észteni elem* uralkodik. Így számtalan esetben, midőn egyik szót a másik fölött különösen kiemelni akarja, a *nyelvtanit* egészen is mellőzi, pl. ebben : *én vagyok*, az *én* szó elveszti minden súlyát, sőt ki is maradhat; ebben pedig : *én vagyok*, az *én* emeltetik ki s *vagyok* mind gyök-, mind másik tagján teljesen súlytalan. (Hogy az értelem a mondatka kétféle nyomatékozásában egymástól különböző, minden magyar fül érzi). Megtörténik az is, hogy az *észteni elem* a *nyelvtani jelentőségtől* (a gyökér nyomatékozásától) egészen eltávozik, s a mellékes szórészeket (ragot, képzőt) tünteti elő, pl. midőn azt mondom, a régiek így szóltak : *halálnék*; az utolsó szóban a sok szószaporítás helyett csak a *nek* tagot nyomatékozom.

Így fordulhat elő azon eset is, mely két jeles bonfításaink között vitatkozás tárgya is volt, t. i. az *öröklők* szóra következő *öröklünk* szóban a *lünk* ragnak jelentős nyomatékozása. Így különbözők : *megöllek* és *megöllek*, amaz valamely ellentétet fejez ki, mintha volna : *nem megverlek, hanem megöllek*. Hasonlók *megírtam*, *elhárványult* stb. De ez nem általános szabály.

Uralkodik az *észteni elem* a *hangidomin* is, a mennyiben valamely szóban vagy mondatban mindennek előtt amaz érvényesíti jogát s a *hangidomi* ehhez alkalmazkodik, pl. e szóban : *halhatatlanságra*, mindennek előtt az *észteni nyomaték*

foglalja el a gyökön (*hal*) a maga helyét, s a hangidomi ehhez alkalmazkodva igyekszik a hosszabb szóban még némely szótagok megnyomása által az egészbe némi arányt lehelleni. Azonban jönnek elő számos esetek, melyekben az észteni nyomatékozás a hangidomot annyira sértené, hogy ez amazt nem tűrheti, épen nem tűri; a hangidom tehát az észteni nyomatékozásra korlátolólág hat. Ezen mondatban az *ember teste halandó*, (a névmutatón kívül) minden szóra kiterjeszti hatalmát az észteni s ezzel egyesülve mind a nyelvtani, mind a hangidomi nyomatékozás; de már ebben: az *emberi test halandó*, a *test* szó elveszté a nyomatékot, mert, mint alább meg fogjuk érteni, két súlyos nyomatékot egymás mellett és után a hangidomi elem meg nem tűrhet, tehát *test halandó* közvetlen egymás mellett meg nem állhatnak, s a főnyomaték a *halandó* szón fekvődvén a gyöngébbnek kell engednie. Így *ha meghalok* mondatkában mindkét szó: *ha* és *meghalok* általában véve nyomatékkal bírna (az utóbbiban mint összetett szóban az első részen); minthogy azonban a hangidom a közvetlen egymásra követetkező kétsúlyos vagy magas nyomatékot együtt meg nem tűri, csak az egyik nyomatékot használhatjuk: *hā meghalok* vagy: *ha meghalok*.

4. Mind a három nyomatékozási rendszer csak egész mondatban fejlődik ki tökéletesen; a mondatból kiszakasztott egyes szók inkább csak a képességet jelelik mint a valóságos nyomatékozást, úgy hogy egyes szóknál a magyarban minden nyomatékozást mellőzhetünk, a nélkül hogy ezen mellőzés a magyar fület legkevesebbé is sértené pl. *Isten, ember, angyal, halandó, halhatatlan* vagy csak: *isten, ember, angyal, halandó, halhatatlan*, sőt mint már Ballagi társunk megjegyze, az sem sérti ily egyes kiszakasztott szóknál a magyar fület, ha azoknak ily kiszakasztott állapotban bármely tagját nyomatékozzuk, pl. *istén, ember, angyál, halandó*, vagy *halandó, halhatatlan, halhatatlan, halhatatlan*, melyek a mondatban is

mind helyet foglalhatnak, de már itt pontos kiszámított szabályokkal körülírva. Hasonlók tehát a magyar nyomatékozási elemek — ha ugyan szabad ily gépi hasonlattal élnem — az óra kerekei- s többi egyes részeihez, melyekben szinte megvan a képesség, de csak műértőleg egybeállítva fejthetik s fejtik ki működési erejüket. Ezért, legyen szabad megérítenem, nem csekély feladatnak tűnik föl a magyar nyomatékozási rendszert kifejteni, annyira hogy arról előttem, tudomra legalább, senki sem nyilatkozott volt. Ezért történt, hogy azok, kik ahoz későbbben irányadókul hozzászólanak, merőben áltanokat hirdetének vala.

5. *Mind a három nyomatékozási elemnek közelebbi működési ereje csak egyes szótagokra irányúl.* Az élő beszédben ugyan az előadó, kivált szónoki előadásokban egész szókat, sőt mondatokat is kiemelhet mások fölött, de ez a magyar nyomatékozási rendszeren annyira nem változtat, hogy épen ezen kiemelt szók, ezen kiemelt mondatok kellékezik a legszabatosb, a legszigorúbb nyomatékozást, midőn az köz beszédben hagyagabb, pongyolább is lehet.

6. *Az ész- és nyelvtani nyomatékozás főleg és rendszerint a szók első vagy törzstagját, a hangidomi pedig inkább az utóbbi szórészeket veszi igénybe;* a honnan a magyar nyomatékozási rendszerben a két elsőbb elem nagyobb állandóságot és szilárdságot tüntet ki, a hangidomi pedig mozgékonyabbnak, változóbbnak mutatkozik.

7. *A nyomatékok a magyarban teljesen függetlenek a mennyiségtől* (a szótagok hosszasa- vagy rövidségétől), s mind hosszú mind rövid szórészeken állhatnak; egyedül a hangidomi hajlandó, ha módjában van a választás, hosszú izbe olvadni. A fentebbi elvből magyarázandó, hogy a magyar fület két vagy több hosszú szótagok összetolulása (egymás után következése) sem sérti, mert ő nem azokat, hanem a mint a nyelvszellem igényli, a többi közl csak egyiket, vagy másikat, vagy egyiket sem nyomatékozza.

XX. Nyomatékozási fokok.

Nyomatékozási tekintetben minden egyes, de több tagokból álló szóban általán kétféle tagot különböztetünk meg,

ú. m. nyomatékost és nyomatékaltant. Ha azt vesszük, hogy a nyomatékos többnyire emeltebb (magasb), néha pedig alányomattabb (mély) hangokkal jár, mint a szó többi részei; ha továbbá azt is vesszük, hogy az emeltebbek közt is némi különbség létezik : akkor a beszédben négyféle hangváltással találkozunk ú. m. 1. *erősebben*, 2. *gyöngébben* emelt, vagyis megnyomott, 3. *alányomott*, 4. *nyomatéktalan* hanggal az utólsó-

val mintegy közönbös h. Ez egyszerű mondatban : az *ember* *halandó*, a ,halandó' első tagja legemeltebb, vagy legerősb hangot hallat, ,ember'-é már gyöngébbet; ,az' névmutató hangoztatása alantabbnak mutatkozik az ,ember' és ,halandó' utóbbi közönbös tagjainak hangoztatásánál is. A közönbösek czélunkra nem tartoznak, mert hiszen épen arról van szó, melyek és mikor vesznek föl s mily nyomatékot.

A nyomatékok fokozata tehát a magyarban a legtokéletesebben egyezik (mint fokozat) a szanszkrit nyomatékok fokozatával ú. m.

1. *erős* magas (vagy *éles* magas) nyomaték a közönbös hangokon felül a legemeltebb, melynek neve a szanszkritban, mint az első részből tudjuk : *udátta* (emelt);

2. *gyöngébb* magas (v. csekélyebb magas), melynek neve a szanszkritban : *szvarita* (hangozott); ezen két nyomaték együtt általános néven : *hangsuly*;

3. *mély* a közönbös hangokon alúl, melynek neve a szanszkritban *anudáttatara* (sulytalanabb, mivel t. i. a közönbösek sulytalanoknak tekintetnek), vagy *szannatatara* (leszállítottabb, mélyebb).

Jegyeik, mint tudvalevő dolog, a magyar írásban nincsenek megállapítva. Én ezen értekezésben, mint fentebb is megemlítém, következőleg állapítám meg azokat :

a) az *erőse* a szótag hangzója fölött *n* betű a ,nyomaték' szó első betűje, mely kitünőleg érdemi a nyomaték nevet; így a szanszkrit *udátta* a nyomtatványokban szinte szanszkrit *u*-val jelöltetik;

b) a *gyöngébbé* a szótag hangzója felett aláhajló *c* (= *^*) a ,csekélyebb' szó első betűje, hogy megkülönböztethessük egy részről a fölhajló *c* (= *^*)től, mely a szómértanban rövid

mennyiség jele; más részről az ékezettől (‘), mely kicsi görbüléssel könnyen c-vé válik és értekezésében zavart okozhat vala;

c) a *mélyé* a szótag hangzója *alatt* egy fekirányos vonalka (—), épen úgy mint a szanszkritban.

Különös elvek és szabályok.

XXI. Az erős nyomaték fajai.

Az erős nyomaték :

1. *igeható*.

2. *nemigeható*.

Az igeható ismét kétféle :

a) *igevonzó*,

b) *igén fekvő*.

Az *igevonzó* igenleg állító mondatokban mindig az illető szó gyökizén nyugszik, s mind a jelentőséget, mind a hangidomot, mind a szórendet tekintve az egész mondaton uralkodik, és egy egyszerű mondatban csak egy lehet; innen ez alapítja meg a mondatban az egységet; ezeknél fogva *fő* vagy *vezér nyomaték* névvel is felruháztathatik.

Az *igénfekvő* magát az igét mint állítmányt (*praedicatumot*) emeli ki, szinte a szó első tagján s összetett igékben az első részen (vagyis igekötőn) nyugszik, a hangidomra ugyan befolyással bír, de a szórendre nem; egy egyszerű mondatban szinte csak egy lehet s a kettő (igevonzó és igén fekvő) együtt egymással meg nem fér.

Nem-igeható nyomatékok :

a) *összeségi*, illetőleg *sokasági*,

b) *mondatfoglaló*,

c) *ellentéti*,

d) *megszólító*.

Lássuk mind ezen erős fajta nyomatékokat egyenként.

XXII. Az igevonzó nyomaték.

Az *igevonzó* vagy *főnyomaték* a mondatban azon szónak első, illetőleg gyökizét emeli ki, melyet kérdő alakban kérdés tárgyává teszünk pl. *isten teremtette e világot* ezen

kérdésre felel : *ki teremtette e világot?* itt a felelet ezen szóval történik : *isten*; tehát a főnyomaték ezen szót illeti, s az igét (melyben rejlik a kapcsolék — copula —) elválhatatlanul és annyira maga után vonja, hogy magának az igének első tagján semmiféle emelt nyomaték vagyis hangsúly meg nem türethetik; s ha arra is bár gyöngébb nyomatékot fektetnénk, az értelem egészen más lenne, pl. *isten teremtette e világot*, mintegy ezen kérdésre felel : *hol vette magát a világ?* s a felelet lesz : *isten teremtette*; vagy így is kérdezhetjük : *mit tett isten e világgal*, felelet : *teremtette*.

Ha ige nincs a mondatban, azaz *van* vagy *vannak* kapcsolék kihagyatott, akkor vonzott szónak az állítmány marad s első tagján szinte sulytalanná válik, pl. *az ember halandó*, *az emberek halandók*, *az embernek teste halandó*, 'ember' és 'teste' után, 'van', 'emberek' után pedig 'vannak' kihagyatott, s az utánuk következő állítmányok : 'halandó', 'halandók' első tagjokban sulytalanok. Ebben pedig *az ember halandó* maga az állítmány mellől maradt el a kapcsolék.

További példa :

Isten semmiből teremtette e világot. Kérdés : *miből teremtette isten e világot?* Felelet : *semmiből*, tehát a főnyomaték ezen szón fekszik.

Itt 'semmiből teremtette' ismét elválhatatlanok, az ige t. i. közvetlenül követi a főnyomatékos szót. Ezen kívül a mondatban a többi szó bármely rendben állhat :

isten e világot semmiből teremtette,
semmiből teremtette a világot isten,
a világot semmiből teremtette isten,
semmiből teremtette isten e világot;

melyek egyértelműek s nyelvtanilag mind helyesek, a beszéd folyamában vagy más mondatokkal összefüggésben pedig a beszélő alanyiséga vagy nyelvművészeti érzéke határozza el, hogy melyik rend választassék. Legfőlebb az előre tett szót akarjuk a mondatban még némi kitüntetésben részesíteni.

Az igevonzó nyomaték természetéből magyarázhatjuk meg, hogy e kötő mondatkát: azaz utóbbi tagjában kell nyomatékozni: *azaz* mivel ettől maradt el a ,van' kapcsolék, mintha volna például a latinban: *id (illud) est*.

Önként foly a mondottakból, hogy ha az ige összetett vagyis igekötővel van egygyé forradva: a főnyomaték vonzata az ígére oly erős, hogy az igekötő attól megválni s a mondatban rendszerént utóbb vonúlani kényszerítik, pl.

az isten *semmiből* hozta elő a világot,

vagy: az isten *semmiből* hozta a világot elő,

vagy: *semmiből* hozta isten elő a világot.

Az igekötő leginkább *kell, lehet, szabad* stb. személytelen, továbbá némely segédeknek tekinthető igéknél mint *fogok, vagyok, akarok*; végül *nem, ne, se*, tagadó szóknál stb. szokott a mondatban még pedig az utóbbiakban tetszés szerint előre lépni pl. ,*el' kell menni, 'meg' lehet tenni, 'ki' szabad mondani, 'le' fogom írni, 'föl' nem ér vagy nem ér 'föl', 'meg' ne mond vagy ne mond 'meg'*; miknek előadása a szókötéstan feladata; s nyomatékoztatásuk alább, különösebben a hangidomi nyomaték cikkei alatt, fog előjönni.

XXIII. Az *igén* fekvő nyomaték.

Ha a kérdővé alakítandó mondatban a föltett kérdés ígére vonatkozik: akkor az erős nyomaték magát az igét ragadja meg; mely esetben szinte meg kell az egyszerű és összetett igéket különböztetni.

Ha az *ige egyszerű*, ez legalkalmasban a mondat elején áll, ellenkező esetben az írott nyelvben — minthogy itt nyomatékjegyeket nem használunk — könnyen két értelműséget okoz, pl. *fürödtem tegnap a gőzfürdőben*, ezen kérdésre felel: *mit csináltál tegnap a gőzfürdőben?* Felelet: *fürödtem*.

Ha az ily egyszerű nyomatékos igét máshová, t. i. a mondat közepére vagy végére, tehát más szó után teszszük: élőbeszédben ez az értelmén semmit sem változtat, mert a nyomatékozás semmi kétséget fen nem hagy, pl. *tegnap a gőzfürdőben fürödtem*; de írásban a nyomaték meg nem jelöltet-

vén, a mondatot így is olvashatnók: *tegnap a gőzfürdőben fürödtem*; a mely mondat ezen kérdést föltételezi: *hol fürödél tegnap?* Ezen körülményre írónk nem igen figyelnek, s így történik hogy az olvasó gyakran másképp nyomatékozik mint az író, s nem érti egyik a másikat.

Könnyebb a dolog ha az *ige összetett*, mert ekkor az *igekötő veszi föl a nyomatékot* s az igevonzó nyomaték esetével ellenkezőleg, változatlanul marad az ige előtt, pl. *mégfürödtem* tegnap a gőzfürdőben vagy:

tegnap a gőzfürdőben *mégfürödtem*, vagy:

a gőzfürdőben tegnap *mégfürödtem* vagy:

tegnap *mégfürödtem* a gőzfürdőben,
nyelvtanilag s érteményben egymástól nem különböznek.

Itt tulajdonképen az igekötőt nézhetjük azon szónak, mely jelenleg igevonzó nyomatékot von fel. S egészen más érteményűek lennének a mondatok, ha az igekötő — a miatt, mert más szó veszi föl az erős nyomatékot — az igétől elválaszthatnák, pl. *tegnap fürödtem meg* a gőzfürdőben (ezen kérdésre: mikor?), vagy a *gőzfürdőben fürödtem meg* tegnap (ezen kérdésre: hol?).

Ha az igekötő után mindjárt a föntebbi személytelen és segédigék vagy tagadó szók jönnek, akkor vagy az igekötő vagy a reá következő ige és tagadó szó tetszés szerint nyomatékoztathatik, de a kettő együtt soha sem: *el kell menni*, vagy *el kell menni*, *még fogom mondani*, v. *meg fogom mondani*. Az első esetek szokottabbak.

A parancsoló mód összetett igékben némi sajáttságot mutat akkor, midőn azon fekszik az erős nyomaték, pl. *mégállj* vagy *állj meg* egyenlőknek látszanak; azonban ha gondos figyelemmel vizsgálunk több eseteket is, pl. *add ide* és *ide add*, *hozd el* és *elhozd*, *írd le* és *leírd*, *jőjj el* és *eljőjj*, *ol-*

vasd át és *átolvasd*, *tanuld meg* és *megtanuld* stb., a különbség a két alak közt kétségtelen, mely abban áll, hogy elválasztva az *igén*, elválasztlanúl (elül) az *igekötőn* fekszik a nyomaték; s ha azt mondom : *jőjj el hozzám*, csak a jövetelt akarom kiemelni; de ha azt mondom: *eljőjj hozzám*, az *el* igekötőre helyezek nagyobb súlyt, s ezzel azt jelentem ki, hogy az *„elővetel”* iránt semmi bizonytalanságot vagy kétséget fen nem hagyok, meg nem tűrök. Ezért mondjuk közbeszédben : *látogass meg* ha Pestre jössz, de *meglátogass ám*. És így *állj meg* és *megállj* sem egyenlők; az utóbbin minden esetre nagyobb súly fekszik, és a valóságos parancsolói, például katonai vezénylő modorba kiválólag alkalmas.

Ha a parancsoló mód más szóval áll vonzati viszonyban, akkor az általános szabályt követi; pl. *a könyvet hozd el*, *a tollat add ide*, *holnap jőjj el*.

XXIV. Igeható nyomaték tagadó mondatokban.

Tagadó szóink nyomatékozás tekintetében két fő osztályba sorozhatók, t. i. a tagadott szót vagy *megelőzik* vagy *követik*. Amazok : *nem, ne*, s erősbitéssel *épen nem, teljességgel nem, semmiképen nem* vagy *ne* stb. Az utóbbiak rendszerint *se, sem*, a melyek ugyan gyakran a tagadott szó elébe is járúlnak, de mindig foglaló vagy kötszó minőségben, s ezekkel együtt is fogjuk tárgyalni. De a *se, sem* összetételei : *semmi, senki, soha* stb. ide tartoznak.

A *ne, nem* tagadó szók valóságos határozók, név- vagy igehatározók, s rendszerint fölveszik az erős még pedig igevonzó nyomatékot, pl. *nem vagyok halhatatlan, nem halok meg egészen, ne mondd meg, ne vidd el*.

Ezekben az ígét tagadják. Ha a beszéd más részére vonatkoznak, akkor a vonzott ige, ezen beszédrészt követi a rendben; p. o. *nem én vagyok halandó, ne a könyvet hozd el, nem jól írtad le, nem tőle tudom*.

Az erősített tagadó *nem* vagy *ne* szók a nyomatékok az erősítő szóra hocsátják által : *téljességgel nem állok rá, épen ne szólj.*

A *se, sem* összetételeibe rendszerint még egy tagadó *ne, nem* vagy *se, sem* járúl, s az utóbbi tagadók tetszés szerint nyomatékozthatnak vagy nem. *Semmit se láss, senkitől nem hallottam, vagy senkitől se hallottam, soha se hallottam;* de ha külön választatnak, mindkét rendbeliek nyomatékoztatók : *nem hallottam senkitől, semmi tekintetben ne hallgass rá, nem hallottam soha.*

XXV. Kérdő mondatokban.

Természetes hogy ha a kérdő szó világosan ki van fejezve a mondatban, a jelentőség, tehát az erős nyomaték is ezt illeti pl. *hol késel az éji homályban? Árpád vére miként fájul?*

De számtalan eset fordul elő, midőn a kérdő szó nincs világosan kifejezve, midőn t. i. az *-é* kérdő szócska elhagyatik, a mely *-é* szócska maga is némi különösséget mutat nyelvünkben. Régibb iratainkban, de tájdivatosan mai nap is nem mindig tétetik az az ige, hanem rendszerint azon szó után, melyre a kérdés irányoztatott, és hosszan is ejtetik; például a Jászay-codexben : *esmerted a parancsolatokat-é* (praecepta nosti?), *nemde két verebek adatnak egy fél pénzen-é* (nonne duo passeresset assidue veneunt?); maga a *nemde*, úgy látszik, a szinte divatos *nem-é* összeállítással azonos. Sőt általában, ha a kérdett szót a mondatból kiszakasztjuk, a kérdő *-é* szócskát szinte ez után tesszük, pl. *én-é? Péter-é? Pál-é?* ezek helyett például : *én voltam-e? Péter volt-e? stb.*

Ha ezen kérdő-szócska világosan kifejeztetik, a többiek példájára ez is nyomatékokat kap : *látod-é? látjátok-é? hallotátok-é?* De ha elhagyatik, kétségtelen, hogy miután a többi szón változás nem történhetik, tehát valami módon a nyoma-

tekozásnak kell azt pótolnia. A főntebbi szókat tehát kérdő alakban így ejtjük : *látod?* *látjátok?* *hallottátok?* Mily jellemző ezen eljárás? A kérdő szócska a szók végén szokott állani, tehát elmaradtával a nyomaték is a szók végén igyekszik azt pótolni, úgy hogy két tagú szónál a nyomaték a végtagot, de már többtagúnál csak a végeleltti tagot foglalja el, még pedig ez utóbbi esetben minden kétségen kívül hangidomból, melyről alább leszen szó. Ezen eljárással egyszersmind a különbség is szabatosan meg van állapítva a rendszerinti, mint a szó gyökizét illető, és a kérdő nyomatékozás között.

De hát az egytagú kérdett szókkal mi történik?

Egytagú szók vagy a mondaton belül, más szókkal összeköttetésben állanak, vagy a mondatból kiszakasztottan.

Ez utóbbi esetre egy pár példa : *én?* *nem?* úgy hangzanak mintha valósággal két önhangzójuk volna, tehát két szótagból állanának, és így itt is ez utóbbi tag kapná a nyomatékot: *én!* *nem!* Ritka ember sejtí, mily dús finomságokban az élő nyelv, s mennyi új jeleket kellene kigondolnunk, ha azt tökéletesen utánózni akarnók!

Az első esetben, midőn t. i. az egytagú szók a mondaton belül állanak, rendszerint a mondatbeli kérdő nyomaték a döntő.

T. i. Láttuk az Első Részben egy kitűnő német nyelv-
bölcész Becker után is, hogy „a beszédi (szokott) nyomaték mellett minden kérdő mondatban hallatszik még egy különös nyomatékozás, mely kiváltképen az utolsó szónak emelkedő hangoztatásában nyilatkozik és a *feleletre vágyódást* (feleletre várás) látszik kifejezni.“ Becker nem tudott ugyan magyarul, legalább munkáiban sehol ennek nyomára nem akadék, azonban egész általánosságban felállított ezen nyelv-
bölcseleti elve bennünket a magyarban is tökéletesen eligazít.

Ebben : *nem látod-e?* a nyomatékozás az általános elvektől el nem tér; ugyanis *nem* tagadó szó, s mint ilyen, a mondatban erős nyomatékot igényel, -e kérdő szó hasonlóképen, melylyel itt a Becker-féle kérdő nyomaték is összeűt.

De ebben: *nem látod?* a *nem* tagadó szó elveszté nyomatékát; *látod* kéttagú szó lévén, az *-é* pótlásául végtagára kívánná azt, itt pedig első tagján halljuk, vagyis e két szó egész mondat lévén, az egész mondatot véve, ennek végelőtti tagján.

S ez utóbbi is szabályként csak oly kérdő mondatban áll, melyből az *-é* kérdő szócska kimaradott; ebben tehát: „*hol* késel az éji homályban? kérdőleg is rendesen nyomatékoztatik: *éji homályban*; ebben pedig: *nem látod?* (egyik kérdés), *Árpád vére miként fájul?* (másik kérdés), két különböző kérdés van; az elsőben a mondat nyomatéka az elhagyott *-é* helyét pótlóval összeesik; a másodikban a kérdő szó *miként* világosan kifejezve lévén, igevonzó nyomatéka mellett maga az ige súlytalan, s a kérdő mondat nyomatékának itt szinte nincs hely.

Ezen szabályok állanak akár egy- akár több tagú, bár hosszabb szó is legyen a mondatban az utolsó, pl. az *ember halandó?* e helyett: az *ember halandó-e?* vagy: az *ember halandó*, mely utóbbiban *ember* a kérdett szó, s végtagán nyomaték áll, *halandó* pedig itt is kérdő mondat nyomatékával, e helyett: az *ember-e halandó?* t. i. az első példában a kérdett szó nyomatéka a mondat nyomatékával összeesik. Hasonló példák: *a lélek halhatatlan?* és *a lélek halhatatlan?* végül egytagú szóval: *Mátyás király lesz?* és *király Mátyás lesz?* vagy *Mátyás lesz király?* az utolsóban a kérdői szó- és mondatnyomaték külön áll, az ezt megelőzőkben a kettő összeesik.

Feltűnő nyomatékozások még itt: *én vagyok halandó?* *én is halandó vagyok?* *Péter is halandó?* Az elsőben *én* egytagú szó, melyen a nyomaték fekszik, elül állván, helyét a szónyomaték, semmikép nem változtathatja; az utolsókból pedig az tetszik ki, hogy kérdő mondatokban, az *is* kötszó veszi fel a szónyomatékot. A kötszókról egyébiránt alább.

XXVI. *Összeségi nyomaték.*

Az összeséget jelentő szók nyomatékozás tekintetében kétfélék : 1. *mindenséget*, 2. *sokaságot* jelentők.

A mindenséget jelentő szók, akármely részét tegyék a beszédnek, t. i. akár mint fő- vagy melléknevek, akár mint határozók, az igeható nyomatéktól külön, önálló erős nyomatékot igényelnek fő azaz gyökizőkre, pl. *minden erőnket megfeszítettük, mindjárt elmondom, valamennyi embert elhagyott a remény*; még pedig az ezekkel hasonértelműek is, pl. *azonnal elmondom, legottan megváltunk egymástól, valahányszor Pestre jöttem, mindannyiszor meglátogatálak.*

Ezen elhelyezésben is : *minden erődöt megfeszítsd*, v. *minden erődöt feszítsd meg*, a parancsolói nyomaték tűnik fel, mely szinte független a mindenségi nyomatéktól, mint ez amattól.

A sokaságot jelentő szók nem annyira önállóak, azaz tetszés szerint vonzanak ige is, leginkább hogy az erős nyomatékot jobban kitüntethessék, pl. *sők pénzt kiadunk hiába*, vagy *sők pénzt adunk ki hiába.*

Ha a két rendbeli szó egy mondatban fordul elő, a mindenségi fogalom határoz, pl. *sókakban megessünk mindnyájan.*

XXVII. *Mondatfoglaló nyomaték.*

Mondatfoglaló szók a *kötszók* és visszahozó *névmások*.

A kötszókra példa : *minthogy* testünk meghal előbb-utóbb; *ámde* lelkünk fenmarad örökké : *tehát* keressük inkább a lelkieket mint a testieket. Látjuk, hogy ámbár a kötszókon szinte erős nyomaték fekszik, de azok az igeik vonzatára semmi befolyással nincsenek, azaz az igeik vagy saját nyomatékkal bírnak, vagy a kötszóktól független más szótól vonzatnak.

A visszahozó névmásokra példa : az emberek , *kiknek* más vágyok nincs, mint élni, szájalomra méltók ; az állatok, *melyeket* csak ösztön hajt, nem gondolkoznak.

Mivel pedig, különösen a kötszők részint egytagúak s mint ilyeneket más erős nyomatékok közvetlen követhetnek, részint az összefoglalandó szók után állanak mint : *is, pedig, ugyan* s gyakran mások is pl. *hát, bár* stb., tehát igen sokszor a hangidomi törvény alá esnek, miről alább.

XXVIII. Ellentéti nyomaték.

Noha az ellentéti nyomaték gyakran összeűt az igehatóval pl. *Nem te valál győző, hanem a kor lelke : szabadság* (mely példában mégis a *te* közvetlen szinte ellentétes és egyzersmind igevonzó *nem* után állván, a hangidom megfosztá őt saját ellentétes de amannál gyöngébb nyomatékától) : vannak mindazáltal arra is számos példák, melyekben egyedül ellentét végett alkalmazzuk a nyomatékot ; ilyen : *Rómlásnak indúlt, hajdan erős magyar!* Alább több példák fognak előjöni.

Az ellentéti nyomatékhoz számítom az *összeállítást* is, pl. *ész, erő, akarat, sokat végbevihet.*

XXIX. Megszólító nyomaték.

Azt mondja Bopp Ferencz úr föntebb említett munkájában : „A három számbeli (t. i. egyes, kettes és többes számbeli) megszólító esetben (vocativusban) a szanszkrit a nyomatékot a törzs első tagjára tolja vissza, a mennyiben az már természetes minőségben is (von Haus aus) nem ezen nyugszik. *Ez nyilván azért történik* — úgy mond — *hogy a megszólított neve igen hathatósan emeltessék ki.* A görögben is vannak még némely maradványai ezen nyomatékozási módnak, és például *πάτερ, μητήρ, θύγατερ* nyomatékokat alakít, *πατήρ, μητήρ, θυγατήρ* törzsekből a szanszkrit *pítar, má'tar, dúhitar*, vocativusokkal egybehangzólag, *pítár, mátár, dúhítár* törzsekből.”

Íme még azon nyelvek is, melyek természetes állapotban nem mindig fektetik a nyomatékot az első tagra, a megszólító esetben erre szeretik azt visszavinni; mennyivel inkább áll ez a magyar nyelvben, hol már természet szerint is ezen fekszik a bár gyöngébb nyomaték.

A megszólító esetet egészen kiküszöböltük nyelvtanainkból, reá fogván hogy az alanyesethez hasonló volna. Ki nem érzi hogy ezen felkiáltásokban: „*Isten!*” kit a bölcs lángeszze föl nem ér“, vagy: „*Cserhalom!*” a te tetőd diadalnak büszke tetője“ a megszólító nevek nyomatékozás tekintetében lényegesen különböznek akár a magán álló alanyesettől, akár az olyantól, melyen másnemű erős nyomaték nem fekszik, pl. az *isten* semmiből teremttette e világot. Ha ragozzuk is magokban a főntebbi szókat, oly hidegen tárgyalhatjuk azokat, hogy akár semmi nyomatékot nem hallatunk: *isten, istennek, istent, istentől; Cserhalom, Cserhalomnak, Cserhalmot*; de felkiáltásnál vagy megszólításnál lehetetlen azokra és minden más szókra, még pedig a gyökizre, a legerősb nyomatékot nem fektetnünk.

Vissza kell tehát állitnunk nyelvtanainkba okvetetlenül a megszólító esetet azon szabály mellett, hogy abban az illető szónak gyökize erős nyomatékkal ejtendő.

XXX. A gyöngébb nyomatékok.

1. Természetes nyomaték.

Természetes nyomatékknak nevezem azt, mely minden magán és viszonyítás nélkül álló *egy* szónak első vagyis gyökizén természet szerint (Bopp Ferencz úrral szólva: von Haus aus) feltaláltatik és csak igen gyöngén hallatszik, mint: *isten, ember, lélek, halhatatlan. hálendő*. Mire nézve következő megjegyzéseim vannak:

1. A természetes nyomaték viszonyított állapotban s a mondatban is mindaddig megmarad, míg az vagy

a) a főntebb előadottak szerint erős nyomatékká nem változik; vagy

b) igéknél igevonzó nyomaték mellett az igének első tagjáról egészen el nem enyészik; vagy végre

c) minden más szóknál is az alább előadandó hangidom által egy vagy másképen nem módosíttatik.

2. Figyelemmel kell lenni az egyes szók minőségére is. Ehhez képest nézzük végig röviden a nyelvtant.

A névmutatók ú. m. *a* vagy *az* és *egy* állandóan mély nyomatékkal járnak, miről alább.

A névmások közt a személyes névmások, a mennyiben erős nyomatékkal nem bírnak, rendszerint egészen el is hagyatnak; pl. ebben *én olvasok*, *én* igevonzó nyomatékkal bír, s az egész azt jelenti: *én* vagyok az a ki olvas; *én olvasok*, ellentéti nyomatékot kívánna, (minthogy valamely ellentétre vonatkozik, pl. *Péter ír, én olvasok*), de a következő szón ige-
ható nyomaték feküdvén, még pedig *én* után közvetlenül, tehát a hangidom miatt a kettő együtt meg nem állhatván, vagy vonás (mintegy szünet) által választatik el a kettő egymástól: *én, olvasok*, vagy még egy más szó jö közé: *én meg olvasok*, *én* pedig *olvasok*, s mindkét esetben fölveheti a nyomatékot; végre ha ellentéti nyomatékozására sincs szükség, egészen elmarad: *olvasok*. Hasonló esetek fordulnak elő a viszonyragok és birtokos névmások mellett állani szokott személyes névmásoknál is, pl. *éntőlem*, *énnálam*, *énnekem*; *én házam*, *én könyvem* stb.; sőt az előbbieket az általános szokás még nyomatékozás esetében sem tartja meg: *tőlem vittek el száz forintot*, épen azon jelentéssel bír, mint: *éntőlem vittek el*; de különböznek: *én könyvem*et vitték el és: *könyvem*et vitték el.

A többi névmásokra nézve más különös megjegyzésem, nincs, mint a mit már úgy is tudunk; hogy t. i. a visszahozó névmások a mondatban foglaló vagyis mondatkötő tehát erős nyomatékot vesznek föl; ha csak egytagú minőségekben a hangidom nem tiltakozik, miről alább.

A nevek valamint igék ragozása magában semmi legkisebb befolyással nincs akár a természetes, akár az erős, akár a hangidomi ragozásra. A véghangzón avagy magán a ragon és képzőn is ragozáskor és szóképzéskor történő változások, melyek egyik társunkat, mint sok egyebek, tévedésbe vezeték, a nyomatékozásra legkisebb befolyással nincsenek.

Ezekben : *âpa, âpával, âpának, âpától*, ha mondaton kívül magokban állva, más szóra nem viszonyúlnak, a gyökízen semmiféle magyar ember, ki tökéletes nyelvrésszel bír, különbséget nem talál; egész mondatban pedig azok minden lehető esetben az előadtam és még előadandom szabályok alá vetvék; pl. *âpâddal láttalak*, igevonzó, *apâddal voltál?* kérdő nyomatékot tüntet elénkbe. A törzs *apa* utóbbi hangzója ragozáskor nem nyomatékot hanem éket, megnyújtást vesz föl; s mennyiséggel a magyar nyomatékozásnak semmi köze, némely esetekben a hangidominak kivételével, de erről tisztelt társunk egy betűt sem szólt, s általánosságban beszélvén a hangsulyról, nem is szólhatott.

Mind azon változások, melyeket némely szók ragozáskor szenvednek, — mert hiszen azon változások sem általánosak, például miért nem történik ezekben : *embernek, embertől, emberek* stb. a törzsön (*ember*) legkisebb változás sem ? — azon változások mondom egészen más hangtörvényeken alapszanak, s egy egészen önálló értekezést igényelnek, melyre ha időm és erőm engedendi, a Tisztelt Társaság figyelmét szinte kikérni fogom.

Hogy önálló viszonyyszók, mint: *íránt, végett, miatt, alúl, belül, felül* stb. önállólag nyomatékoztatnak, alig szükség említenem, mert hiszen oly önálló szók mint mások.

A számok különös szabály alatt nem állanak; csak a határozatlan mennyiséget jelentők, habár bizonyos számmal ejtetnek is ki, jöhetnek a *sokasági* nyomaték osztályába; pl. *százezereket vesztegettek el* vagy *százezereket elvesztegettek*. Azonban

A né- törzsszel összetett szók, mint *némely, némi, néha*,

néhol, azon sajátsággal szinte bírnak, hogy nyomatékuknak az igére semmi hatásuk sincs, pl. *némely ember éléri az öreg kort*, *némely nem*, *néha néha meglátogatlak*, kivéven ha *csak* szó előzi meg: *csak némely ember éri el az öreg kort*, *csak néha látogatlak meg*.

A melléknevek mint jelzők szinte önálló szók levén, hasonlóan külön nyomatékoztatnak. A fokozás magában, mint más ragozás, a nyomatékon változást nem okoz. Ha a jelző a főnévnek lényeges tulajdonsága akár természetnél akár más körülménynél fogva, akkor az erős nyomatékokat kap; pl.

Párduczos Árpád, Szent István.

A határozók között főképen : *majd*, *inkább*, *csak*, *már*, *igen*, *épen* (nem tulajdon értelemben), *míg*, a származékokkal s hason jelentésüekkel együtt mint: *majdan*, *csakhogy*, *immár*, *épinséggel*, *nagyon*, *fölötte* stb. melyek sajátlag alak- nem pedig fogalomszók, nem bírnak igevonzó nyomatékkal, s mellettők az igekötők nem válnak el az igéktől: *majd meglátjuk* vagy : *majd meglátjuk*, *csak megvagyunk*, *csak elmondom*, *már megírtam*, *igen megfontoltam*, *épen beléptem*, *míg elvégzendem*; ha közvetetlenül névre vonatkoznak, a név nyomatéka lesz szabályadó, pl. *csak holnap végzem el*, *épen a múlt héten írád vala meg*, *inkább életünket veszítsük el mint becsületünket*. Ezek pedig : *legalább*, *legfőlebb*, egy egész mondatot képeznek, mintha volna : *legalább értvén*, *legfőlebb gondolván* stb. és így a következő szóra mint új mondatbelire nyomaték tekintetében befolyással nem lehetnek. Hasonlók : *nem sokára*, *mióta*, pl. *nem sokára* (történendik, hogy) *jelmegyek hozzád*, *mióta* (az történék, hogy) *megláttalak*.

A kötszókrul főntebb szólék, de még alább is szó lesz róluk. Itt még azt jegyzem meg, hogy a mely kötszók az illető vagyis a mondathoz foglalandó szó után szoktak járulni, mint : *pedig*, *meg*, *is*, *ugyan*, s néha : *bár*, *azonban*, *tehát*

stb. nyomatékukat a kötendő vagyis megelőző szókra bocsátják által; pl. *én pedig*, *Péter pedig*, *én azonban*, *Péter azonban* stb.

Az indulatszók már természetöknél fogva is erős nyomatékot igényelnek, annyira, hogy közvetlen összeütközés esetében gyakran más erős nyomatékot is elhomályosítanak, ebben: *jaj babám!* *beh szeretlek!* *jaj!* a megszólító nyomatékot, mely különben *babám* szón fekszik, s *beh* a *szeretlek* igen fekvő nyomatékot magok mellett egészen elenyésztetik.

Összetett szóknál, ezeknek határozó vagyis első részére esik ugyan a nyomatékozás ereje, innen a különbség *ha nem* és *hanem* és több más hasonló esetek között; figyelni kell azonban, hogy ha az összetett szó kettőnél több szóból forrasztatott egybe, az egymáshoz közelebb tartozók a távolabbiaktól nyomatékkal választassanak el; pl. *zsebszótár*, helyesen, így nyomatékoztathatik: *zsebszótár*, mert zsebszó, nem együvé való, így *sírkőfaragó*, nem *sírkőfaragó* vagy *sírkőfaragó*. Néha nem is lehet közbülső nyomaték nélkül az értelmet tudni, például ebben: *aranyórátok*, csak helyes nyomatékozással tudhatjuk ha az *aranyórátok*-e vagy *aranyóráratok*?

XXXI. 2. Hangidomi (gyöngé) nyomaték.

Hogy a beszédben a hangidomi nyomaték a magyar zenei nyomatékkal teljesen összevág, kifejtém s megmutatni igyekezém az Első Részben. Itt még csak a következőket jegezzük meg:

a) A magyar zenei nyomatékozásban egy erős tag egy, két, legfőlebb három gyöngé tagnak nem csak az ütenyen felel meg — noha közelebb itt reánk csak ez tartozik, — hanem a sorokban, sőt fordulókban (strophákban) is. A ki a magyar zenét figyelemmel kísérte s művelte, észreveheté, hogy a legtöbb magyar népdalokban soronként is az első mint fővagy erős ütenyen kívül még egy, vagy kettő, vagy legfőlebb három üteny, tehát összesen legfőlebb négy üteny (mint

egy ütenyben legfőlebb négy ütenyrész) foglaltatik. Így a fordulókban összesen legfőlebb négy teljes sort találunk, mint-hogy az olyanokról mint „Káka tövén kelt a rucza“ utolsó szakaszában „sehol sem“, ki a zenét ösmeri jól tudja, hogy az is csak a negyedik sorhoz tartozik. Magában a közkedves-ségű „Fóti“ dalban a kis sorok mint „jól teszi“ „a szeszi“ „a király“ stb. a megelőző sorral zeneileg csak egy sort képeznek. Száz példát lehet mindenütt felhozni egy ellenében, mely „egy“ talán másként áll, de a melyről mindig kimutatható, hogy nem népdal, tehát nem a népnek zeneérzéséből szálemlett, hanem zeneművelők mesterkélése.

Csalhatatlan tehát azon elv, hogy a magyarban egy súlyos nyomatók (erős tag — thesis) legfőlebb három súlytalan tagon uralghat, de többön soha sem; többet egyetlen egy igazi népdalban sem találunk, úgy hogy a versmértékelésében is egy lábra legfőlebb négy szótagot számíthatunk, (s köztük az elsőt mellőzhetetlen, a harmadikat tetszés szerinti nyomatókkal), mi egy más értekezésem tárgya leend.

Innen következik

a) Ha valamely mondatban oly szótag után, melyet már valamely ész- vagy nyelvtani nyomatók elfoglalt, *háromnál több súlytalan tag következne*: a zenei vagyis hangidomi nyomatók, azaz a szépézés lép közbe. Jellemzően mondja az „Ősnyelvtan“ szelleműs szerzője (Schmitthenner): „Az embernek azon cselekvése, hogy szökdécsel akkor, midőn valóját öröm emeli, közös az állattal; de őt mint értelmes lényt az különbözteti meg, hogy lépteibe idomot, arányt olvaszt bele, s a tánczbeli képesség nem egyéb mint kiképzett értelem a lábokban.“

Közeletben, közbeszédben ugyan az idomra mindig épen aggódó figyelemmel nem vagyunk: azonban a szónoki előadást nagyon emeli, ha ezen elv kivihető, ha t. i. már a fogalmazásban is ügyelet vala reája; mert lehet oly rosszúl is fogalmazni, azaz az irányban oly hanyagnak lenni, kivált a ki nem bír helyes nyelvézéssel — de a mit jelesb magyar íróinknál még kötött beszédben vagyis versben sem találunk, — hogy a hangidomi nyomatókkal sem vagyunk képesek benne eligazodni.

A fő dolog nem az, hogy a zenei nyomatékozás kívánalmát a beszédben is mindenütt keresztül *kell* hanem hogy keresztül *lehet* vinni.

Példákat végül bőven fogunk találni.

b) Ugyanazon szóban is, *ha ez négy tagnál többől áll*, helye van az ész- vagy nyelvtani nyomatékozás mellett a hangidominak; p.ezen egyes szó: *hálhatatlanság* első tagján természetes nyomatékkal bír; ha tehát utána a négy súlytalan tagból egyet sem nyomatékozunk, a föntebb mondottak szerint a hangidomot sértjük meg; továbbá, minthogy egy thesis egy, két, vagy három arsison uralghat, a hangidomi nyomaték ugyan akár a három súlytalan tagon túl közvetlenül foglalhat helyet, akár az ezt megelőző három tag közül választhat (csak a mindjárt utána következőt nem választhatja, mi alább fejtetik meg); azonban itt fordul elő azon eset, hogy a hosszú szótagot, ha módjában áll, és az nem végső tagja a mondatnak, jobban kedveli mint a rövidet. A föntebbi példa tehát a végelőtti tagon nyomatékozva lesz: *hálhatatlânság*, de helyes volna ez is: *hálhatatlanság*; s ha e szó még hosszabbá lesz: *hálhatatlansâgot*, két hangidomi nyomatékkal, vagy: *hálhatatlansâgot*, csak egygyel; azaz minden erős tagnak (thesisnek) legalább egy súlytalan (de háromnál több ne) álljon oldalánál. Ezért nincs helye a mondat végtagján sem. *)

Ezen kérdésben: *semmiből teremtette Isten e világot?* szabály szerint a kérdő szónyomaték a végelőtti tagra esnék; de ez rövid, a végtag pedig hosszú levén, inkább ide hajlik — a mi különben sem elvellenes — a hangidomi nyomaték.

c) Két erős (vagyis súlyos nyomatékú) tag közvetlenül egymás után soha meg nem állhat; mert a zenében két thesis közvetlen egymásután soha elő nem fordul; ha más nem, szünet választja el őket egymástól, s e szünet képezi az arsis. Ezen elven alapszik a következő mély nyomatékozás.

*) Egy zenei egész (sor, rész, forduló) thesis-sel szokott ugyan végződni, de itt rendszerint a szünet (pausa) pótolja az arsis.

XXXII. *Mély nyomatékok. 1. Névmutatói nyomaték.*

Névmutatóink az vagy *a* és *egy* a nevek előtt, mint tudva van, minden esetben, minden viszonyításnál és számban változatlanul állanak; tehát már maga azon elv, hogy két erős tag (thesis) a hangidomban soha soha elő nem fordul, kizárja névmutatóinkat minden súlyos nyomatékban részvételtől; mert a reá következő név legalább természetes nyomatékkal mindig bír, s nem hihető, hogy az észtan szabálya inkább a fő szó nyomatékát áldozza fel a névmutatóénak, mely annyira nem lényeges, hogy önállólag némely nyelvekben, például a latinban, persában, törökben, egészen hiányzanak, másokban pedig, mint a németben, görögben (némi kivétellel) szinte sulytalanok.

Kitűnik azok sulytalansága onnan is, hogy ha olyan szókkal jönnek viszonyba, melyek különben szinte könnyen elvesztik vagy átbocsátják nyomatékukat, a névmutató mellett mégis megtartják azt, pl. *âz a, êz a, âzt a, êzt a; kit a bölcs lángesze fül nem ér*. Ezen példában, *az ez, kit*, magok sem dicsekedhetnek állandósággal pl. *az víz, nem bor, kit áldok*, mégis amott a névmutató fölött uralkodnak.

Akademiánknak azon szabályát, hogy az *a* névmutató mellől a hiányjel elhagyható, némelyek azzal támadták meg, miszerint következetességből *attól, akkor, afféle, abbeli*, stb. szókat is egy *t, k, f, b*, betűkkel kellene írni.

De ezen urak nem látszanak tudni, hogy az vagy *a* névmutató különbözik nyomatékozás tekintetében is a mutató névmástól, s az utóbbi példákban valósággal mutató névmás van, mely rendesen fogadja el a ragozást és nyomatékozást, a névmutató pedig sulytalan s minden esetben változatlanul ragtalan.

De azt is mondják, hogy a névmutató is a mutatónévmásból származott.—Lehet, ámde abból származott a német articulus is, és *egy* számból származott a magyar *egy* névmutató is, mégis a névmutatók sehol és soha súlyos nyomatékot nem kap-

nak. Így a magyarban: *egy embert láttam és egy embert láttam*, két egészen különböző értelmű mondat.

XXXIII. 2. Mély hangidomi nyomaték.

Ugyancsak a mondott elvből sok egytagú, főleg köt-szók és visszahozó névmások a közvetlen erős nyomaték előtt, tehát ismét csak hangidom érzetéből, elhomályosulnak; pl. e népdalban: *ha meghalok se bánom, úgy sincs engem ki szánjon, ha, se, és ki* nyomatékvesztettek; pedig más viszonyok közt mondatkötő nyomatékkal bírnak. Bebizonyítható ez mindjárt magával e példával, melyet bővebben így egészíthetünk ki: *habár meghalok is nem bánom, úgy sincs, ki engemet szánjon*. Hasonló: *pör és hámu vagyunk*, melyben *és* veszté el nyomatékát; így: *egy meg egy kettő*, melyben, *meg* a megelőző *‘egy’* miatt s másik *‘egy’* a következő *kettő* miatt esett el nyomatékától, és több számtalanok. De *meg* is tartatják nyomatékukat, a midőn a másik társ szónak kell arról lemondania: *egy meg egy kettő*. Ez áll leginkább *vagy—vagy* kötszókról, melyek egyszersmind ellentéti nyomatékot is igényelnek, pl. *vagy szerelmet vagy bucsút*.

Így veszti el maga a tagadó *nem* is nyomatékát igekötő után pl. *kit a bölcs lánjesze föl nem ér*; de ezt megfordítva is nyomatékozhatjuk: *föl nem ér*, de soha sem: *föl nem ér*.

A szanszkritban minden erős nyomaték (*udátta*) előtt közvetlen álló szótag, legyen az ugyanazon, vagy más megelőző szóban, mély nyomatékot (*anudáttatara*, vagy *szannatara*) veszten föl.

A fent előadott két rendbeli nyomaték, lényegileg meg-egyezik elvben és valóságban is a szanszkrit tannal. Ezért adám nekik a *‘mély nyomaték’* nevezetet.

XXXIV.

Az egész nyomatékozási rendszer velejét a föntebbi általános elveken kívül röviden e következőbe szoríthatjuk :

Magas nyomaték		Mély nyom.	
erős		gyöngé	névmutatói
igeható	nem-igeható	természetes	hangidomi
igevonzó	összeségi		
igénfekvő	mondatfoglaló	hangidomi	
	ellentéti		
	megszólító.		

Ezek közül az *erősek*, az egyetlen megszólítót kivéve, *mondatnyomatékok*.

A *természetes* az egész nyelvtanon keresztül, továbbá a *megszólító*, végre a mélyek közül a *névmutatói*, a *szónyomatékok* alkotják.

A *hangidomiak* végül részint a mondat-, részint a szónyomatékokhoz tartoznak.

Egyenként véve

Az *igevonzók* az ígén annyira uralkodnak, hogy ezek természetes nyomatékaikat is elvesztik, s ha összetettek, az igekötőktől is megválni kénytelenek.

Az *igénfekvők* összetett ígéknél magokat az igekötőket veszik igénybe.

Ha *kérdő mondatokban* az *-é* kérdő szócska kimarad, a *kérdett szó* nyomatéka elülről a szó végtagjainak valamelyikére háramlík, még pedig kéttagú szókban az utolsóra, kettőnél több tagúakban a véginnensőre. Ezenkívül maga az *egész kérdő mondat*, véginnenső tagján, akár egy akár két szóban foglaltassék az, szinte erős nyomatékokat kap.

Az *összeségi*, *mondatfoglalói*, *ellentéti* nyomatékok az ígére hatással rendszerint nincsenek, kivétetik a sokaságot jelentő szók nyomatéka. A mondatfoglalói nyomatékok, ha egytagú szókat illetnek, a hangidomi nyomaték által korlátozásokat szenvednek. Különös figyelmet érdemel a *megszólító* esetek erős nyomatéka is.

Természetes nyomatékkaal bír minden egyes szó önmagában, de a melyre egész mondatban a mondatnyomatékok s ezek közt a hangidomiak is lényeges befolyással vannak.

A *hangidomi* nyomatékok szelleme a magyar zenei nyomatékok törvényein alapszik, még pedig akár egyes szókban, akár mondatokban. Ezen törvény következő: *minden thesisnek* (zenei értelemben, azaz erős ütenyrésznek) *legalább egy, legfőlebb pedig három arsis* (gyöngye ütenyrész) *felel meg*. Innen következik, hogy

a) ha az ész- vagy nyelvtani nyomatékon túl egyes szó vagy egész mondat háromnál több súlytalan tagot számlál, ekkor hogy a kellő arány a beszédet is zengzetesbbé tegye, a hangidom lép föl útmutatóul s minden más körülményre is tekintettel valamelyik súlytalan tagot elfoglalja; de

b) nem az utolsót, mert akkor ennek megfelelő arsisa nem lenne;

c) sem közvetlenül a thesis után állót, mert ekkor a megelőzőnek nem volna arsisa, és a zenében is thesis thesis után közvetlenül soha sem következik.

Ez utolsó pont *alapja a mély nyomatékoknak* is.

Íme, tisztelt társak és hazafiak, elmondám néhány sorban, miről több mint 30 ívet írtam volt össze.

Azonban ez mulhatlanul szükséges vala, mert e tárgyat előttem senki meg nem fejtette, némely kísérletek is igen balúl ütöttek ki.

Hát engemet mi segített e fejtegetésben? s ki tudja, eltalálám-e én is a valót?

Bizony! én is csak ember vagyok! Azonban két dologban, nem tagadhatom, és engedelemért könyörgök dicsekvés nélkül elmondhatnom, igen sok bizalmat helyezek.

Először a *nyelvérzésben*. Huszonkét éves koromig alig hallottam más nyelvet a magyarnál, beszélni pedig épen nem beszélék mást; néha-néha az iskolai diákságot kivéve, midőn a „signum”-tól féltem.

A táj is, melyben az anyai nyelvet az anyai tejjel együtt beszívám és folytonosan gyakorlám vala — Miskolcz és Patlak vidéke — kezeskedik magyar nyelvérzésem helyességéről. Később huzamosabban lakám Pozsonyban, az ország-

gyűlésein, továbbá Debreczenben és vidékén, tiszta magyar helyeken, végre Pesten az irodalom központján s a magyar akademiában Mind megannyi kimívelői nyelvérzésemnek.

De a nyelvérzés maga el nem igazított volna a tömkelegben, hisz rajtam kívül száz ezerek, milliók bírnak szinte helyes magyar nyelvérzéssel.

Másodszor. Kalaúzom vala a *zenetudomány*, mint rokon tárgy. Már gyermek koromban rendkívüli vonzalommal válték a zene, kivált magyar zene iránt; de akkor nem levén más eszköz módomban, csak természetesen azaz cigányosan és hallomás után gyakorlám azt, mindemellett már az iskolában tanulótársaim sorából néhányat kiválasztva, s részben enmagam oktatva zenésztársaságot alkottam. Későbbén hét mester — magában Bécsben a legjelesb öt mester után törekvém magamat a zenében kiképezni. Mintegy tíz évig alig tévék egyebet zenetanulásnál.

A ki ez értekezésemet megtámadni kívánja, e két dolgot: a *nyelvérzést* és *zenetudományt* figyelmébe ajánlom.

Azonban lehető, hogy maga a hangidomi — rhythmusi — nyomaték fog kétségbe vonatni.

Sok előadást kísértem itt magában az akademiában figyelemmel, s mondhatom, hogy egyetlen egy, magyar nyelvérzéssel bíró előadó sem vala közöttünk, ki ezen nyomatékot nem használta volna.

Több jegyzéseim közül most csak Csengery társunktól ez évből közlök némelyeket :

„Él lehet képzelni.” Ebben „él” erős nyomatékot kapván a közvetlen utána következő „lehet” első tagja noha magában vagy más összeállításban legalább tetemes nyomatékkal bír, itt hangidomból — sulytalan, de sulytalan marad még két tag, s az első nyomaték után épen a negyedik tag kap ismét csak a hangidom kívánalma szerint nyomatékot, úgy hogy szigorún véve „képzelni” szó első tagját is bátran megnyomatékozható, de társunknál oly gyors vala a két utóbbi szó összekötése, hogy csak a hangidomi nyomatékozás maradt fen.

„Kíméletlenséggel” mint hosszabb szó, a gyökön túl a

negyedik tagon (de a mely végelőtti) hangidomi nyomatékokat vön fel.

„mindenki azt mondá hogy rájta sēmmi látni való nīncsen“;

ebben „mondá“ utóbbi tagján áll a nyomaték, de utána a „hogy“ oly sebesen következék, hogy ez is az előbbi mondathoz tartozónak tekinthető.

„természetesnek kell találunk“, két hangidomi nyomatékkal és így tovább.

Csaknem valamennyi székfoglaló előadásban e mondatdal kezdődött: „mīnek előtte (vagy mīelőtt) ēfoglalnām e széket“ vagy: „ē széket ēfoglalnām.“

Az előbbiben „ēfoglalnām“ végtagján hangidomi nyomaték áll, minthogy még a mondat nincs befejezve, s ha ez elhagyatnék a „széket“ szóig négy súlytalan tag maradna fenn, úgy de egy nyomaték csak legfőlebb három súlytalant bír meg. Az utóbbiban „elfoglalnām“ nem oly hosszú hogy az első részen fekvő nyomaték elegendő nem volna, mindazáltal, végül mindenik thesisre egy arsis hangzatosb és erőteljesb.

Sőt tovább megyek. Azon társaink, kik nem is látszanak bírni tökéletes magyar nyelvérzéssel, értekeznek oly hangsulyról, mely nem csak a szó elején fordul elő, hanem annak belsejében is, a mit kétségen kívül csak tiszta magyar beszédből lesének el.

Hunfalvy Pál társunk a múlt évi Értesítő 31. és 32. lapjain a többek közt ezeket mondja: „A szótörzsön nyugszik a magyar hangsúly, mely egységet hoz a szóba s azért értelmi az. De ha figyelmeztünk a magyar ejtésre, azt találjuk, hogy a soktagú szókban a törzs hangsulyán kívül más hangsúly is van. P. o. a „látogatathatnálak“ szóban világosan érezzük, hogy lát tagon a főszó fekszik, de az ejtés kiemeli némileg a tat és ná képzőket is. Ennek a mennyiség nem lehet egyedüli oka, mert gat és hat is torlat miatt annyit érnek, mint tat és ná; más okának kell tehát lenni.“

Ez eddig még tökéletesen áll. Hanem aztán az ok fejtegetésében fekszik a tévedés. „Az ejtés a képzők és ragok hosszú sorából azokat kénytelen kiemelni, melyek az első és másod értelmén kívül leginkább irányozzák a jelentést.“ De már ez nem áll. Mert ki magyarázza meg a sokféle értelem hangsúlyát: „első értelem“, „másod értelem“ és még harmadik, „irányzó“ értelem. Elvégre valamennyi tag „értelem.“ Ha egyikét esetben értelem végett emelünk is ki valamit a szó közepén vagy végén, mint föntebb megérintém, ez nem szabály. S fő dolog az, hogy ha valaki figyelemmel kísérte e hangsúlyt, azt találá, hogy az bizony nem csak egy fajta ragot vagy képzőt foglal el, hanem egyszer egy, másszor más esetben valamennyi ragra és képzőre fektettetik. „Ehez járúl még más ok is, nyelvünk mennyiséges voltából, mely az ejtést *lejti* vagy *lengedi* szakadékokban lejteti.“ Ismét tévedés. A magyar hangsulynak általán semmi köze a mennyiséggel. Valamint a magyar sőt minden zenében többé-kevésbbé uralkodik a mennyiség is (a hangok hosszabb vagy rövidebb tartama), úgy uralkodik abban, még pedig ettől teljesen függetlenül, a hangsúly vagy nyomaték rendszere is *thesis* és *arsis* képében. S ebből magyarázható ki legegyszerűbben, sőt egyedül csak ebből, a magyar szók belsejében észlelhető nyomatékozás is, mint föntebb több helyütt tökéletesen megfejtém.

A mi pedig tovább társunknak a magyar ragozási és képzési rendszerre vonatkozó hangsúlyi elméletét illeti, arról már egy másik társunk elmondotta véleményét. S részemről szinte egészen eltérő s a hangok másnemű mivoltán alapuló nézetemet máskorra tartom fen.

Itt csak azon tény volt szükséges megemlíteni, hogy társunk is állítja — és helyesen — a törzsön fekvő hangsúlyon kívül, ennek a szó belsejében létezését.

Ugyanezt tanítja egy másik társunk Riedl Szende is „Magyar (szó-)hangtan“ munkája 43. §-ában: „A magyar nyelvben a hangsúly a szó gyöktagjára esik; összetett szókban mindenik szó megtartja (?) saját hangsúlyát, de az első szó hangsúlya erősebb a másikonál. *Többtagú szókban a gyök-szótagon levő hangsúlyon kívül másodrendű hangsúly is van, mely rendszeren annak 3. 5. 7. tagjára esik*; péld. *halhatat-*

lanság szóban a *hal* tagon van fő hangsúly; *tat* és *ság* *) szótagokon pedig a másodrendű hangsúly“ stb. Riedl társunk nem igen bír ugyan nyomaték tekintetében is gyakorlott nyelvérzéssel, mert minduntalan vét az igevonzó nyomatékozás szabálya ellen, s Hunfalvy Pálnak ragozási és képzési elmélete (a hangsúly elvéből) őt is tévútra vezette. De íme a tényt ő is megemlíti. S itt reám csak ez tartozik.

Nincs magyar ember, ki az általam rhythmusinak nevezett ezen nyomatékozást ne használná. Csakhogy némely grammaticusok ön fejök után szabályt csináltak magoknak, s a ki nem szerintök nyomatékoz, arra kárhuzató ítéletet mondának. Valamint máskor azt állítám, hogy Kazinczyt — különösen az igeidőkben tanulmányozni kell, úgy ez áll a magyar népdalok mennyiségi mértékének kinyomozásában egy Füre-dyre, a nyomatékoztatásban egy Egressyre nézve.

PÉLDAK.

A) Fáy András Meséiből.

Az oroszlán megállott a méhraj odva előtt.

Fejtegetés.

az, a mély —

oroslán méhraj odva előtt természetes —

megállott igén fekvő nyomatékkal.

Ha a nyomatékos igét vagyis igekötőt a vonzott igével együtt, melyek most elválhatlanok, egymás mellett megtartjuk: a többi szót (*a méhraj odva előtt* kivételével, melyek egymáshoz közelebbi viszonyt fejeznek ki) bármely rendben rakhatjuk ú. m.

Megállott az oroszlán a méhraj odva előtt

---

*) Ez utóbbin csak akkor, ha nem zárja be a mondatot, például: halhatatlanság fénye, vagy utána még rag (arsis) következik, például: halhatatlanságnak.

vagy: *A méhraj odva előtt az oroszlán megállott*

vagy: *Megállott a méhraj odva előtt az oroszlán*
stb.

S csodálá annak rendes szorgalmát, békéjét, elégedett
hűségét királynéjához.

csodálá igen fekvő nyomatékkal,
szorgalmát, békéjét stb. foglaló, szinte erős nyomatékokkal
királynéjához soktagú szó levén, a végelőtti ízen hang-
idomi nyomatékkal; az első tag, valamint a többi, nem érin-
tett szók nyomatéka is mint természetes, gyüngébb fokú.

Élégedett, mint többtagú szó a végelőtti tagon hangidomi
nyomatékot is elfogad: *elégedett*.

Mondd, királytársném!

mond szón az igen fekvő nyomaték közvetlenül a kö-
vetkező megszólító nyomaték előtt, tehát egymás mellett két
erős nyomaték csak azért állhat meg, mert ‚mond‘ mint pa-
rancsoló mód maga egy mondatot képez s vonással (mintegy
szünettel) választatik el a megszólító eset- és nyomatéktól.

királytársném, elül megszólító s a végelőtti tagon hang-
idomi nyomatékkal.

így szólítja meg ezt,

így, igevonzó —

szólítja meg, a véginnenelőtti tagon — minthogy az
igekötő is az igéhez számittatik — hangidomi nyomatékkal,
különben az ige mint vonzott, gyökizében súlytalan levén;
ezt, végső tag levén a mondatban, súlytalaná válik.

miként eszközléd méheidnek e ragaszkodását?

miként, kérdő s igevonzó,

eszközléd, mint vonzott ige a végelőtti tagon csak hang-
idomi, —

méheidnek, elül természetes, s ha tetszik, a végelőtti tagon, — maga a szó sok tagú levén — hangidomi —

e természetes nyomatékka, a midőn a közvetlenül következő

ragaszkodását az első tagon a nyomatékot föl nem veheti, hanem mint soktagú szó a negyedik vagy végelőtti tagon hangidomi nyomatékot kap, sőt ha tetszik a másodikon is: *ragaszkodását* azonban *e* nyomatékát a következő szóra

háríthatja, s ekkor ez kapja első tagán a nyomatékot: *e* *ragaszkodását*; de ekkor *méheidnek* harmadik tagja is nyomatékozandó, különben egy nyomatékos tagra négy súlytalan következne, a mit meg nem bír, lesz tehát: *méheidnek e ragaszkodását*.

Az igevonzó nyomaték erejénél fogva az illető két szó egymás mellett változatlanul megtartatván, a többi szó a rendben átcseréltethetik, pl. *méheidnek e ragaszkodását miként eszközléd?*

vagy: *miként eszközléd ragaszkodását méheidnek?* stb.

mit már hallomásból is csöddlék;

mit, foglaló —

hallomásból, első tagán az is kötszótól visszahajló végtagán hangidomi —

csöddlék igen fekvő nyomatékka;

már közvetlenül nyomaték előtt és után is súlytalan.

A visszahozó névmásra és hangidomra ügyelettel a szórend így is állhat: *mit csöddlék már hallomásból is;*

mi által bíród fentartani, te győnge nő! köztök e békés rendet, ez elégedett szorgulmat?

mi által, az első tagon kérdő s igevonzó nyomatékka;

biröd, mint vonzott ige, első tagján sulytalan, de már a sulytalanok száma kimerítve levén, másik tagján hangidomi nyomatékokat kap, a midőn a következő szónak első tagán, mint-hogy két nyomaték egymás mellett nem lehető, a nyomaték elmarad, mi által ismét ezen soktagú szó kap véginnenelőtti mint a többi közt hosszú tagján hangidomi nyomatékokat, eképen : *m̄ által biröd fentartani*;

te egytagú szó levén, nyomatékát a következő nyomaték elenyészteti ;

gyöŋge nő, megszólító nyomatékkal a jelzőn, mely itt egy majdan következő ellentét miatt különösen kiemeltetik ;

e, ez lehetnek sulytalanok vagy sulyosak a szerint a mint a következőket, mint már egy föntebbi példában láttuk, nyomatékozni akarjuk vagy nem akarjuk ;

elégédett, hangidomi nyomatékkal.

Mig izmos országglâsom alatt folyvást dühöŋg az erőszak, önkény, ármány és egyenetlenség dűlása.

mig egytagú szó, s a következő erős nyomaték mellett sulytalanná (előrehajlóvá) lesz;

izmos, ellentéti nyomaték a föntebbi *gyöŋge* (nő) szóra viszonyúlva;

folyvást, igevonzó főnyomatékkal ;

dühöŋg vonzott ige, tehát előtagja minden esetre sulytalan, de az utóbbin fölveheti a hangidomi nyomatékokat : azonban *dühöŋg* igen fekvő nyomatékokat is vehet föl, s ebben is látszik feküdni a mondat ereje, a midőn *folyvást* csak természetes nyomatékkal bírand, ekképen: *folyvást dühöŋg* *), vagy *dühöŋg folyvást*, vagy ez utolsó legvégül is jöhet: *dühöŋg az erőszak . . . folyvást* ;

---

*) T. i. az egyszerű ige, mint már előbbi példákból tudjuk, sokszor a mondat közepén áll, nyomatékosan is.

érőszak, önkény stb. ellentéti nyomatékokkal.

Főrtélyom — mond a méhkirályné — igen egyszerű,

mond, a közbevetett mondatban igen fekvő —

igen egyszerű, mely két szó együtvé tartozni gondoltatik, igevonzó nyomatékkal, t. i. „van” kapcsolék utól csak alatta értetik;

főrtélyom, méhkirályné, egyszerű természetes nyomatékkal.

Nekem alattvalóim egyszersmind gyermekeim,

gyermekeim, első tagján igevonzó nyomatékkal az ige (vannak) itt csak alatta értetvén, végelötti tagán pedig, ha tetszik, hangidomi nyomatékkal,

a többi szók természetes nyomatékkal, *alattvalóim* végelötti tagja egyszersmind hangidomival.

S nincs az ő javoktól különvált érdekem

nincs igei főnyomatékkal;

ő, ellentéti nyomatékkal, minthogy „ő javok” és „én (nekem) érdekem” a mondat alakja szerint ellentétképen állanak.

A következő példákban csak itt-ott a szokatlanabb nyomatékokat fogom magyarázólag kísérni. Egyebütt a szíves olvasóra bízván azok kitalálgatását.

B) Toldy Ferencz Irodalmi arczképei s újabb Beszédeiből.

„*Áz a javálás, *) melylyel *) Irodalmi Beszédeim első gyűjteménye ézelőtt kilencz évvel, fogadtatott *)* vala, bá-

*) Igevonzó ny. minthogy „bátorított” ide vonatkozik.

**) Mondatfoglaló ny.

**) Hangidomi ny. elül pedig igenfekvő rhythmusi ny.

torított *⁴) ezen és hasonnemű újabb s többféle elszórt dolgozataimból *) e kötetet összeállítani *²).

„Irodalmi Arczképeknek neveztem azokat. Mert rajta valék íróinkról szoltomban, nemcsak *³) mit tettek volt, számlálni elő; hanem *⁴) a lelket *⁵) is feltüntetni, mely őket munkálkodásaikban *⁶) vezeté *⁷) vala.

„Telegdy Miklós.“

„Íly viszonyok közt vevé *⁸) át Telegdy Miklós 1571-ben az érseki megye kormányát. Mennyit lehet ez úton tenni, azon hosszú *⁹) idő alatt vala módja tapasztalni, midőn az akkor még túlnyomólag magyar Nagyszombathban az Isten ígését szószékből hirdeté. *¹⁰) Engede *¹¹) tehát tisztelői sürgetésének ésszájtó alá egyengeté *¹²) egyházi beszédeit, miknek *¹³) első kötete Bécsben 1577-ben meg *¹⁴) is jelent. Ennek hatása meggyőző Telegdyt az irodalmi eszközök erejéről, s miután azon idétt minden hazai nyomda protestans kézen vala, megvette a bécsi Jezsuiták elhagyatva állott nyomdáját, azt nagyszombathi házában felállította, s itt következett

---

*⁸) noha „bátorított“ vonzott ige, de elszakasztatván a közbevetett mondat által, és mintegy új szakaszt kezdvén, a természetes nyomatékot elfogadja.

*²) *²) *⁶) *⁷) *⁸) *¹²) rhythmusi nyomatékok.

*³) *⁴) *¹³) mondatfoglaló nyomatékok.

*⁵) *¹⁴) az „is“ kötszótól visszahajló ny.

*⁹) a jelzőn fekszik a főnyomaték ereje.

*¹⁰) *¹¹) igei főnyomatékok.

1578-ban már beszédei második, és miután 1579. a pécsi püspökséget elnyerte volt, melynek megyéje azonban annak székhelyével együtt rég török hatalom alatt áll vala, 1850-ben harmadik kötetök.

Gróf Zrínyi Miklós.

„Írói jeleseink csárnokában sok alak kötötte már le figyelmünket, kik előtt majd hazafiúi büszke önérzettel, majd a kegyeletos emlékezet melegével, hől ismét a kora vesztesség gyásza közt s hálával és szeretettel állapodánk meg. Ódalépünk most a nányok legnagyobbikához, kiből a vezér és státusférfi, tudós és költő, hazafi és ember *) oly mértékben egyesül vala, hogy kérdés: nagy szíve *) s nemes önmegtagadása érdemli-e inkább tiszteletünket, kora magasságán álló eleven tudománya s kiművelt lángelméje-e csodálásunkat, vagy kedélye és jelleme szeretetünket.“ *)

---

*) ellentéti nyomatékok.

*) „Szíve”, „önmegtagadása”, „tudománya”, „lángelméje” ellentétben álló szók, tehát a jelzők mellett inkább ezek követelik az erős nyomatékot.

*) Ezekben *tiszteletünket*, *csodálásunkat*, *szeretetünket* szándékosan változtatám a végmásod és harmad tagokat, hogy t. i. verselő rhythmusba ne jussunk, mely prózában hiba lenne.

Még egy példa.

Egy nagy névhez érünk, mely közel másfél századig a legföbbit jelenté vala, mit a magyar költészet előállított; a nyelvújítási háborúban egy felekezettől mint a szűz nyelv mestere, a mástól mint a nyelvújítók egyik őse dicsőítették: most pedig a változott ízlés mellett munkáival együtt írók és közönség által feledve van: *Gyöngyösi Istvánéhoz*.

„Mikor Gyöngyösi poétai játékait kezdette, a tizenhetedik századnak első felében még a tizenhatodik század nyêrs, miveletlen, *4) de az életnek szôros csereviszonyánál fogva valódi nemzeti és egyszersmind népies költészete már szinte kimúlt vala. Polgári és vallásos állapotok másfelé terelék a munkásságot, s egyéb fogékonyságokat költének fel. A költészet a műveltek, a tudósan iskolázott rendek körébe vonûla. Ezekben támadott az a nagy emker, ki akkori történetünknek egyik, akkori irodalmunknak egyetlen valódi nagysága: Zrínyi Miklós; de ő, mint mindazok, kik kö-

---

*4) nyêrs, miveletlen, egymásután mindketten nyomatékoztatnak ugyan, de itt a vonás (comma) szünetet (pausát) tehát ar-sist is képvisel.

rukat megelőzik, vagy ezért vagy elhanyagolt formái miatt közérvényü nem lön. Az az író még csak a várandóságek során áll vala, ki új lökést adand; s egy új költészettel új kö-zönséget*) is alkotand. Megjött ez is: a Murányi Vénus, Zrínyi halála évében 1664-ben megjelent. Gyöngyösi többi munkái is elkövetkezének.“

Készakarva hagyám el a magyarázatokat, s a szíves olvasót mint főttebb csak ez egy pár észrevételre figyelmeztetem:

1. A szók elején vagy az erős nyomatéket vagy a természetet találjuk, kivéven a vonzott igéket;
2. a szóknak más, mint első tagján álló gyöngébb nyomatékok mind hangidomiak;
3. egytagú szóknál több helyütt mély hangidomi nyomaték áll, minthogy a közvetlenül következő súlyos nyomaték mást meg nem tűr.

C) A népdalokból.

Kötött nyelv másképen is hangidomos levén, nyomatékozás tekintetében szinte tökélyesb alakot igényel; ezért itt a nyomatékokra még különösb gond fordítandó. Verseknél különösen figyeljünk arra, hogy sor végén nem mindig végződik az egyes mondat, a hangidomi nyomaték pedig az egész mondatot is tekintetbe veszi.

Hā majd aztán meglátja a világ,

(vagy: Ha majd aztán....)

Szêrelmünkbe**) hogy hásztalanul vág,

---

*) költészettel, közönséget ellentéti nyomatékok.

**) A végelőtti tagon mulhatlanul hangidomi nyomatéknak kell állania, mert hásztalanul első tagján igevonzó főnyo-

Megszűnik a rágalmazók nyelve,

Mint a rigó éneklése télbe.

Boldog az a pillantás,

Melyben megláttuk egymást;

Boldog az az óra is,

Melyben rád gondolok is.

Âz a kis lány férjhez akar menni,

Âma legény el akarja venni,

Bár elhívna a lakadalmába,

(vagy : Bár elhívna a . . . .)

Megcsókolnám menyasszony körába.

Rózmaring, cziprusfa,

Nem árt nekem a tél,

Köszönöm galambom,

Hogy engem szeretted.

(vagy : Hogy engem . . . .)

Csodálom az olyan szívet,

Melyik szeret hármát, négyet.

---

maték állván, az első nyomatékra négy súlytalan tag következik. Így jön azon nyomaték *hasztalanul* végtagjára is.

Lám én csak egyet szerétek
 Mégis mennyit nem szenvedek.
 (vagy : nem szenvedek.)

De ha elhagysz valaha,
 Meghalok bánatomba.
 (vagy : meghalok +)

Tisza partján nem jó lefeküdni,
 Mert az árvíz ki szokott önteni,
 A babámat el találja vinni,
 Késervesen még fogom síratni.

Ázt gondolod *), mindig így lesz
 Hogy szeretőm soha sem lesz,
 Dehogy nem lesz, de bizony **) lesz,
 Ténáladnál hívebb is lesz.

Lassan foly a Tisza,
 Boldog, a ki *) issza.

+) Lásd : Általános elvek 3-szor.

*) Kérdő alakban : *Ázt gondolod?*

**) *Bizony* a *de* foglalo nyomatéka után elvesztő természetes nyomatékát

*) *ki* az *issza* igén fekvő nyomaték előtt nemcsak súlyt veszített, hanem névmutatójával együtt mély nyomatékot is kapott.

Árva vagyok, árva lettem,
 Szerencsétlennnek születtem *);
 Mert attól élrekesztettem
 (vagy : mert attól ...)
 A kit igazán szerettem.
 (vagy : a kit igazán ...).

Bézárom hát *²) bús szívemet, *³)
 Síratom szeretetemet.
 El kell hagynom kedvesemet,
 (vagy : El kell hagynom ...),
 Véle együtt mindenemet.

Elmehetsz drága madár,
 Nekem nem kell csápodár.
 Rút a leány, ha szeles,
 (vagy : ha széles).

Talál az a ki keres.

---

*) vagy szerencsétlennnek születtem.

*²) ,hát' egytagú foglaló levén s nem is a mondat elején állván, súlyt veszít.

*³) ,bús szívemet' azért nem volna jól, mert ,bús' a megelőző nyomaték után negyedik tag levén a mondatban, s a megelőzőt szó (hát) is súlyt veszítván, a hangidom itt mulhatlanúl magas nyomatékot kíván; közvetlenül utána pedig szinte nincs helye a súlynak.

Talállok nálad szebbet,
 Nekem nem kellesz többet;
 Ha szebb nem lesz, de jobb lesz,
 (vagy: ha szebb nem lesz . . .)
 Hűségtelen még sem lesz.

Piros kukoricza szár,
 Kapálatlan maradtál.
 Szőke piros kis leány,
 (vagy: kis leány)
 Csókolatlan hagyattál.

Haza haza rózsaszál,
 Piros hajnal hasád már,
 Piros almát ehetném
 Veled enyeleghetném *)
 (vagy ha a 'veled' szóra fektetjük az erős nyomatéket :
 Veled enyeleghetném.)

Szeretem én magát nagyon,
 Mert fekete szeme nagyon,
 Szemöldöke sűdar nagyon,
 Az ényémhez illik nagyon.

---

*) Majd mindenik sorban van hangidomi nyomaték.

Haja olyan, mint a kőény ,

Szeme fénylik, mint a napfény,

Nem láttam Duna mentében

Mását egész életemben.

Cserebogár sárga cserebogár,

Nem kérdelek én tőled, mikor lesz nyár;

Azt se kérdelek, sokáig élék-e ? *)

Csak azt mondd meg, rózsámé leszék-e ?

Fekete városban fehér torony látszik ,

Az én kis angyalom más *) ölében játszik ;

Vérje meg az Isten , véretlen ne hagyja,

Ki a más rózsáját ékkép elragadja.

Annai nekem az irigyem,

Mint a fűszál a nagy réten ;

Hol felvesznek, hol letesznek

(vagy : Hol felvesznek, hol letesznek)

Az irigyek májd megesznek.

---

*) A kérdő é a mondatban legutól állván, a nyomaték visszahajlott.

*) 'fekete', 'fehér', 'én', 'más' ellentéti nyomatékot kapnak.

Nēm sirat egy fecskét egy *) nyár,

Bolond, a ki lány után jár.

Záporosö után

Észterhaj megcsordul,

Talán még idővel

(vagy : még idővel)

Szíved hozzám fordul.

Sēm eső nēm esik,

Sēm felhő nēm látszik,

Mégis az én bundám

Két oldalról ázik.

Hol jártál violám, ilyen kórán?

Látom a czípődet, hármatos már.

Rózsás kertben jártam,

Violát vizsgáltam,

Kedves rózsám.

Bolondság volt nádhoz bízni,

Mely fel szokott szépen nőni,

(vagy : Mely fel szokott ...),

---

*) ,egy' amott magas (vagy súlyos) nyomatókkal mint szám, itt mélylyel mint névmutató.

Dē mihelyt a szél kezd fújni,

(vagy : De mihelyt ...),

Minden felé kezd hajolni.

Rózsa vagy, rózsa vagy,

Még annál is szebb vagy.

(vagy : Még annál is ...).

Áranynál, ezüstnél

Sokkal ékeesebb vagy.

Áranyat ezüstöt

Mindenkor talállok,

Dē te tőled rózsám

(vagy : De tőled ...)

Könnyen el nem válok

(vagy : el nem válok).

Nem anyától lettél,

Rózsafán termettél,

Piros pünkösdi napján

Hajnalban születted *).

---

*) Az egyes sorokban — páros és páratlanokban — létező arány a nyomatékok közt szintén összeűt, a mi gyakran előfordúl a népdaloknál.

Ha este van a faluba,
 Lányok mennek *) a fönóba,
 Legények meg az ablakra,
 Tekingetnek a lányokra.

Minden sorban van valamely különösség. Az első sorban ,ha' is fölveheti a foglalói nyomatékot, de ekkor egész a ,faluba' szóig négy sulytalan tag következvén utána, ennyit meg nem bírna, mert ,este' közvetlenül követvén, két sulyos nyomaték egymás mellett meg nem állhat, továbbá ,van' vonzott ige s mint ilyen mindig sulytalan, ,a' névmutató pedig mindig mély nyomatékkal jár; nem marad tehát egyéb hátra, mint ,este' szó utóbbi tagjára hangidomi nyomatékot fektetni:

Ha este van a faluba,

A második sorban föntebb ,mennek'-re fektettük a főnyomatékot, de fekhetik ez ,lányok' szón (ellentétképen a következő ,legények' végett is). Ámde itt ismét négy sulytalan tag következnék, tehát ,mennek' utóbbi tagjára hangidomi nyomatékot fektetünk:

Lányok mennek a fönóba,

A harmadik sorban ,legények' szinte a mondott okból kapja végtagján a hangidomi nyomatékot. Ez okból itt ,meg' szóra is fektethetünk nem ugyan foglalói hanem hangidomi nyomatékot:

Legények még az ablakra,

A negyedik sorban ,tekingetnek' végelőtti tagja szinte hangidomi nyomatékot veszen föl, minthogy különben ismét négy sulytalan tag következnék, s a hangidomi nyomaték, mégis jobban kedveli, ha lehető, a véginnenső tagok valamelyikét.

Az előbbi sorokban a szók végén is áll hangidomi nyomaték, de ez azokban mondatnyomaték, s mint ilyen a szók végtagján is állhat, de nem a mondatén.

D) A nyelvemlékekből.

Látjátok, feleim, szömlötökkel, mīk vagyunk, bizon pōr és hāmu vagyunk. Mennyi mālászban teremté élő Isten mi őszünket Ádámot és adta vala neki paradicsomot házává.

Megérdelemli, hogy részenként megtekintsük.

Látjátok. Ezen egy szó egész mondatot tartalmaz, s elemeire felosztva ezek foglaltatnak benne : *tī* (alany), *látó* (állítmány), *vagytok* (kapcsolék), melyek között a fő vagyis igevonzó nyomaték az állítmányon (*látó* vagy *látók*) fekszik, tehát *tī* el is marad. Egészen más volna, ha a főnyomaték az alanyon (*ti*) feküdne, a mikor az igeének ez után kellene következnie : *tī vagytok látók* vagy *tī látjátok* (ezen kérdésre : kik látják ?), mely eset itt nem forog fenn. Ha kérdésnek vennők azon szót, a nyomaték a második tagra esnék : *látjátok* ?

feleim, megszólító eset erős nyomatékot kíván.

szömlötökkel, pleonasmus vonatkozva 'látjátok' szóra jelentőség nélkül, csak természetes nyomatékkal.

mīk vagyunk, az első szón igevonzó nyomaték, a vonzott igeén semmi nyomaték.

bizon, indulatszó, erős nyomatékkal.

pōr és hāmu vagyunk, 'por' 'hamu' igevonzó nyomaték-
kal ; 'és' szomszédságában mindkét felől igevonzó nyomaték, ő maga semmikép nem vehet föl nyomatékot ; 'vagyunk' vonzott ige tehát sulytalan.

Mennyi mālászban teremté ; *mennyi* felkiáltó szó, s mint

igevonzó is erős nyomatékkal, úgy hogy nem helytelenül járunk el, ha 'malasztban' első tagját nem is nyomatékozzuk, de ekkor közép tapján hangidomi nyomatékknak kell állania: *mennyi malasztban*, különben a nyomatékot négy, sőt 'teremté' első tagjával, mely mint vonzott ige gyöke szinte nyomaték nélküli, öt sulytalan tag követné; ily hangidomi nyomaték van 'teremté' közép tagján is.

élő Isten ösünket Ádámot, semmi különös hanem csak természetes nyomatékkal bírnak; 'mi', 'ösünket' mellől mint sulytalan személyes névmás elmaradhat.

Kiváltképen figyelemre méltó itten, hogy mai nyelvézésünk szerint is 'teremté' ige se 'Isten' se 'Ádámot' után nem jöhet, a mi talán a latinban megállhatna: *in quanta gratia Deus, avum nostrum, Adamum creavit!* És így már legrégibb nyelvelmélkünkben a legnevezeteseb vagyis igevonzó nyomatékra nézve épen azon szabályt találjuk, melyet mai napig követünk.

és adta vala neki paradicsomot házává

és mély hangidomi nyomaték a közvetlen következő erős nyomaték miatt.

adta vala, ígén fekvő nyomaték.

neki, paradicsomot (első tagján), *házává*, természetes nyomatékok.

paradicsomot, vagy *paradicsomot*, négy tagúnál hosszabb szó levén, a véginnenső tagok valamelyike hangidomi nyomatékot veszzen föl.

E) A régibb bibliai fordításokból.

Lássunk valamit a régibb bibliai fordításokból, még pedig többeket egybe hasonlítva, hogy az egyezés vagy eltérés jobban szembetűnjék.

„Quod ergo Deus conjunxit, homo non separet.“ (Régi magyar Nyelvelmékek 251. lap) a Jászay-codexben így fordít-

tatik : *Ā*zért *k*iket *Ī*sten *ē*gybeszerkésztett, *ē*mber *mē*g ne válaszsza.

,*Ā*zért', ,*k*iket' foglaló nyomatékok.

,*Ī*sten', *ē*mber ellentéti nyomatékok.

*ē*gybeszerkésztett, *mē*g ne válaszsza, elül *igē*n fekvő, a végeelőtti tagokon hangidomi nyomatékok. Az utóbbi így is állhat : *mē*g *nē* válaszsza, de soha sem : *mē*g *nē* válaszsza.

Pesti Gábornál így találjuk : *Ā*nnakokáért, *a* *m*it *Ī*sten *ē*gybeszerzett, *nē* válaszsza *ā*zt el *ē*mber.

*Ā*nnakokáért, elül foglaló nyomaték, a végeelőtti tag, minthogy a szó hosszabb, hangidomi —

*Ī*sten, *ē*mber ellentéti —

*ē*gybeszerzett, *igē*n fekvő —

nē válaszsza, ,ne' tagadó szón igevonzó —

*ā*zt, természetes nyomaték.

*m*it, foglaló nyomaték helyett mélyet kapott a közvetlen következő erős nyomaték miatt.

Lényegben mindkét fordítás egyenlő nyomatékokat veszzen föl.

„Si rex izrael est, descendat nunc de cruce et credimus ei; confidit in Deo: liberet nunc si vult eum; dixit enim: Quia filius Dei sum“ (R. m. Nyelvemlékek 253. lap).

A Jászay-codexben : Ha *Ī*zraelnek *k*irálya, szálljon-sze *) *lē* *a* *k*éresztről és *h*iszünk *nē*ki. Reménykedett *Ī*stenben, szabadítsa meg *ō*tet *mā*, ha *ā*karja, *m*ert úgy mondott,

---

*) A *ma* is divatos *sza* (,adsza', ,mondsza') az általánosb, és *sze* (,adja sze', ,mondja sze') a barkó szójárásokban.

váj! Ístennek fia vagyok én.

Pesti Gábornál: Ha Ízraelnek királya, szálljon le a keresztfáról s hiszünk neki, Ístenben bízott, ha akarja, szabadítsa meg őtet, mert azt mondotta, hogy Ístennek fia.

Erdősinél: Ha ő Ízraelnek királya, szálljon le mostan a keresztfáról, és hiszünk ő neki. Az Ístenben bízott, szabadítsa meg mostan őtet, ha kedveli őtet. Mert azt mondá, hogy fia ő az Ístennek.

Egyetlen látszólagos eltéréssel: „Reménykedett Istenben“ (a Jászay-codexben) és „Ístenben bízott“ (a két utóbbinál), mind a három fordítás ugyanazon módon használja a nyomatékokat és követi a szórendet. Az eltérés is a szórendben csak annyiban van, mennyiben egyszerű ige, mint tudjuk, a mondatban akárhol állhat, csak hogy ha rajta fekszik a fő nyomaték, ezt a kiejtésben jól kitüntessük: *Ístenben bízott*.

„Homo, quis me constituit iudicem“ (259. lap).

A Jászay-codexben: Ember! ki szerzett engemet bíróvá?

Pesti Gábornál: Ember! ki tött engem bíróvá?

Erdősinél: Ember! kicsoda tön engemet igazlátóvá?

E mondatok azon okból is nevezeteseek, mert a kérdő mondatban a kérdő szón (ki, kicsoda) fekvődvén a főnyomaték, ez után mind a háromban közvetlenül a vonzott és sulytalan ige (szerzett, tött, tön) következik, még pedig, a mi itt különös figyelmet érdemel, a latin szórend ellenében: *quis me constituit?*

F) Báró Eötvös Józsefnek 1858. december 26-án az Akadémia köz ülésében tartott beszédéből.

„S midőn sírjánál állva láttuk az ezreket, kik a „Szózat“-nak dálnokát nyughelyére kísérek; midőn a részvétet tapasztaltuk, mely a hazában azon férfiú családja iránt nyilatkozott, ki dicsőségét tisztán szellemi munkásság által szerelte meg: akkor meggyőződünk mi is, hogy a dicső férfiú nem csalódott reményében (vagy nem csalódott reményében).

„A haza, melyben a költő, csak ha nemes érzelmekhez fordul, számolhat viszhangra; a nemzet, mely a szellemi hatalmat felfogni s méltányolni képes, de előtte csak akkor hajol meg, mikor az férfias érényekkel párosul, és csak annak fejére teszi le a költői babért, kit a polgári köszörő is megilletne: ily nemzet méltó arra, hogy érte a legjobbak fáradjanak s bízva jövőjében eltöket neki szenteljék.

„Mert a világtörténet lapjain, melyekre az emberi nem küzdélmiei följegyezve állanak, azon vigasztaló tanulságot találjuk: hogy a föld népei, mint az érczek, azon arányban

állnak ellent az idő emésztő hatalmának, a melyben több
nemesebb elemet foglalnak magokban.

G) Vörösmarty Mihály költeményeiből.

A harcz kitört, a harcz lefolyt,

Két bajnok úrfiak,

Szilágyi s Hájmas Sztambulon

Rabságra juttanak.

„Rabság! nehéz láncz! hős károm,

Miért nem vagy te szabadon?”

Csak ebben agg, csak ezt nyögi

Hajmási lánczain;

De társa dall, s bút édesít

Ényelgő húrjain:

„Ma éve, honn vígan valék

Most ráb, lelánczolt mártalék.”

Császárleány ezt hallja fen,

Szép Leila egyedül;

Szánat sohajt el ajkain,

Szemében szánat ül;

Es a mit lát, és a mit hall,

Ah! mind szerelmi vágyra csal.

Az est s az éj jő, s álma nincs ,

Haj! ébren álmódik ;

Ágyát mosolygó fájdalom

S kétes remény vetik.

Szemérme hű : de szerelém

Suttog : Szép Leila! jér velem.

Mély a fogolynak lakhelye

Setét falak között ;

Fénylő teremből a leány

Most abba költözött.

Sügar leány, ah szép leány !

Szebb négy világon nincs talán.

„Hitedre azt ha mondanád ,

Hős ifju, hogy szeretsz ,

Megoldanám, e láncodat,

Kit búsan méregetsz ;

S szép hon felé hős károdon

Mennék veled hű hajadon.“

„Ölöllek“ hős Szilágyi szól :

„Óh lány te égi szem !

Csak a mint hozzád hű leszek,

Úgy áldjon istenem.

Szép honbân virrad hajnalom,
Szép hon felé visz hős karom.“

H) Csokonai költeményeiből.

Zokoghat *) még egy betücskét
Bélölém a fájdalom? *²)

Ejthetek *³) még egy könyücskét
Útánad, szép angyalom? *⁴)
Bús élmém rajtad tünődik,
Csak kíván, sohajt, gyötrődik —
Édes fojtó képzetek! —
Mind ez a mit tehetek.

A természet a törvénnyel
Szívemben ellenkezik,
Most is szóptat a reménnyel,
S nem hiszi, hogy vétkezik.
Lámpási a bölcseségnek
Élöttem hiában égnek;
Nekik szunnyadozni kell,
Mihelyt az égyet lehell.

---

*) Kérdett szó nyomatéka, elhagyatván a kérdő e.

*²) Kérdő mondat nyomatéka.

*^{3*4}) Mint a fentebbiekben.

Oh mennyit vívok kínommal !
 Kűszködésim mēly nagyok !
 De, jaj, nēm bírok magammal :
 Érzem, hogy beteg vagyok.
 Kēpződésim tűzeskednek
 Rőskadt inaim csűggednek.
 Hāt oly bűn a gyöngēség, *)
 Hogy mēgverné azt az ég ?

I) Czuczor Gergely költeményeiből.

Ki áll amott a szírttetőn
                     Hűnyad magas falánál,
 S körültekint a síkmezőn
                     Az esti fénysugárnál ?
 Hűnyadi ő, az ősz vitéz,
 Hazáját most nēm űzi vész
                     Várába szállt nyugodni.
 De hírnők jö s pihelve szól :
                     „Űram, hatalmad ődült,
 Házádon nēm kormánykodol,
                     A pölczra már Űrik ült.“

---

*) A kérdő e szinte kimaradt a mondatból.

„Ha úgy akarta a király,
 Hunyadi akkor félre áll.“
 Mond és marad nyugodtan.

Más hírnök is jó csak csakhamar,
 „Törnek read úram, félj,
 A főnemesség nyelve mar,
 Élölök, mint lehet, térj.“
 „Hogy törnek rám, hihetni bár,
 De úgy nem, mint török, tatár.“
 Mond és marad nyugodtan.

„Úram, hős vajda, véredet
 Szomjúzza egy gonosz szív,
 S hogy oltsa fényes éltedet,
 Vidéki földre kihív.“
 „Rám czélza már nem egy halál
 S ha Isten hagyja, eltalál.“
 Mond és marad nyugodtan.

S a mint fenáll, s a mint lenéz
 Nyugalmasan szívében,
 Habos lovon fut egy vitéz,
 Vérlobogó kezében,

S kiált : „édes hazánk óda,
Nyakunkon a török háda,

Siet kívívni Nándort.“

Pogány jó ? *) hah ! nem türhetem ,
— Mond és tűnik nyugalma —

Magyar hazán és némmetzen

Nem dúl kelet hatalma !“

S aczélt ragad, lövára kap,
Csatáz, vív, izzad éj és nap,

S míg nem győz, nincs nyugalma.

K) Petőfi Sándor költeményeiből.

Írtóztatók kőronként álmaim ;
Az éjjel is, szörnyüket álmódám.
Álig hogy eltűnt egyik álmképem,
Másik merészte vádszemet reám.

Láttam bíborban a bűn hőseit *),
Tiprott érény volt lábok zsámolya.

---

*) Kérdett szó és kérdő mondat nyomatéka összeesett.

*) ,bíborban‘ ,bűn‘ ellentéti nyomatékok, mint alább ,szé-
méből‘ ,szívéből‘.

Féherpirosra volt e zsámoly festve;
Szeméből könny, szívéből vér folya.

Láttam kifáradt sárga arczokat,
Sárgák valának, mint az éji hold,
Ígen bizony! mert minden arcz az éhség
Éjének egy-egy holdvilága volt.

Láttam mellettök fényes arczokat,
Miben a jólét napja ragyogta;
Bokáikon aransarkantyú, sárga,
Mint amaz éhezők arczúllata.

Láttam halotti ágyon férfit,
Szívének táján mely seb tátogott.
Saját magzatja ölte meg. De nője
Siratja tán a bús áldozatot? *)

Mit? nője? nője nem siratja őt!
Míg egy szobában a férj álmodik,
Halotti ágyon, más szobában a nő
Új szeretőjével bujálkodik.

---

*) ,Siratja' kérdett szó-, ,áldozatot' kérdő mondat nyomatéka.

S midőn sírban volt már a férfiú,
 Eljöttek éjjel az átyafiak,
 Feltörték sírja ajtaját s halotti
 Ruhája kincsén megosztoztanak.

L). Arany János költeményeiből.

Sötét éjben, rideg lakában,
 Virraszta méddő bánatában
 A dálnok egyedül;
 Mint egy kőporsó, néma lantja,
 Nehéz gondban fejét lehajtja
 Bús hangszerére dül.

Mellette és körül vannak *)
 Romai sok törött sóhajnak,
 Szárnya-szegett dalok,
 Szelleme gyászos töredéki,
 Fájdalma átkövílt emléki ....
 Römök közt andalog! *)

---

*) ,vannak, vonzott ige levén első tagján nyomatékokat föl nem vehet, de már utóbbi tagja mint sulytalan tag negyedik levén a mondatban hangidomi nyomatékokat azért fogadhat el, mi vel a mondatot nem zárja be, közvetlenül utána következőn ,Romai' stb. De lehet így is nyomatékozni: . . . körül vannak Római. . .

*) ,Szárnyaszegett' mint jelző ,töredéki' ,fájdalma' mint-

Miért nem zendül! mire hallgat,

Óh ének ifja, lantod? ajkad,

Miért így vesztegel?

Vagy szíved elfásult, kiégett?

S a szép világ bűbája téged

Többé nem érdekel? *)

Nem lelkesülsz-e föl, ha nézed,

Tavaszzal az új természet

Hogyan képez, terem?

Nem hallod-e a lomb sohajját?

És a patak csörgő morajját

Nem érted? **) mit jelent?

A fölkelő, a nyugovó nap

Kietlenebb-e s untatóabb,

Mint egykoron vala?

Nem hát meg az éj szent magánya?

---

egy a 'Romok' részletei ezzel együtt ellentéti és egyszersmind igevonzó nyomatékkal bírnak.

*) 'elfásult', 'kiégett', 'nem érdekel' többször előfordult kérdő nyomatékok.

**) 'Nem érted' szinte, melyben 'nem' a közvetlen következő erős nyomaték előtt mély nyomatékot von fel.

A hõldvilág sejtelmes árnya,
S a fülmilék dala?

Hagyj, kérlek, itt némán epédnem,
Óh, volna bár kiégve keblem

S többé ne érzenék! ....
De, *) mint a Mózes bokra hajdan,

A dalnokszív ég olthatatlan,

És soha el nem ég
(vagy: el nem ég).

Ezzel befejezem ez értekezést. A szíves olvasó elég példát találandott a gyakorlásra és meggyőződésre. Az utóbbi példákat már csak itt-ott kísérem megjegyzésekkel, mivel a figyelmes olvasó már maga el fogta sajátítani a szabályokat. Egyébiránt a gyöngye hangidomi nyomatékokat nem épen szükséges mindenütt okvetetlenül alkalmazni, mint az értekezésben megérintve van. De a mély hangidomiak sehol el nem maradhatnak, minek oka elég bőven elő van adva.

---

*) „De“ után vonás (mintegy szünet) levén a következő nyomaték előtt ő is megállhat, de sulytalanul is hangoztatható.

A MAGYAR MONDAT.

BRASSAI SÁMUEL-tól.

Előadatott június 4. 1860.

I. ÉRTEKEZÉS.

Általános elvek.

Μὴ θεωρεῖτε ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀλλ' ἐμμεῖναιτέ μοι οἷς ἐδεήσθην ὑμῶν, μὴ θεωρεῖν ἐφ' οἷς ἂν λέγω, ἀλλ' ἀκούειν· καὶ γὰρ ὡς ἐγὼ οἶμαι, ὀνήσισθες ἀκούοντες.

Plat. Apol. Socr. XVIII.

Ne tessék a t. Akademiának egy tudományos értekezéshez méltatlannak itélni, hogy adomával vezetem be. Az adoma, ha jó, mindig embert jellemez, s az egyénben egyszersmind az emberiségnek is egy vonását láttatja. Nekem pedig az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel és emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani. Méltánylom — bátor irigység nélkül — azon nyelvészek iparkodását, tanulmányait, kiknek a betűk és szóttagok hasogatása és igazi vagy képzelt származtatása elég élvezetet nyújt, mi több, elég dicsőséggel fizet; de részemről csak *Chremes*-sel tartok : „homo sum, humani nil a me alienum puto“; e nemleges nyilatkozatot más oldalról tevőlegesre kiegészítve *Pope*-pal: „The proper study of mankind is man.“ — Hátha még az adoma nemcsak embereket jellemez, hanem viszonyokat is láttat be, hívebben és szembeötlőbben, mint hosszas fejtegetés tehetné? — És íme ezt teszi, még pedig helyzeteméit rajzolja a nyomban következő.

Wagner az opera elhírvült reformátora, ki ha az életben nem is, minden bizonynyal a művészet történelmében *maradandó* polczot vívott ki, fiatalkori első szerzeményeivel az akkor teljes fényében ragyogó Spontinihez mene, hogy tekintélyének hódolva tőle véleményt és tanácsot kérjen. A nagy művész leereszkedő nyájassággal fogadá a tisztelő ifjú látogatót, ki is ez által bátorítva, ott hagyá partitúráit, azon ké-

réssel, hogy fussa keresztül gyakorlott szemével, s vizsgálata eredményéhez képest, bátorítsa őt választott pályáján, vagy pedig riaszsza le róla. Néhány nap múlva remény és félelem közt jelent meg ismét, az ítéletet megtudandó. És íme! a partitúrák illetlen nyugodtak azon a helyen és abban a rendben, a hová maga Wagner fektette vala. „Mit akar ön?” kérde tőle a mester — „operát írni? — hiszen ha” — de engedjen meg nekem a tiszt. tekintetes Akademia egy kis polyglottaságot, jobban hangzik az németül: „wollen Sie eine classische Oper: da haben Sie die „Westalien“; wollen Sie eine heroische Oper: da haben Sie „Ferdinand Cortez“; eine tragische Oper: da haben Sie „Olympia“; eine lyrische: „Agnes von Hohenstaufen“; eine Zauberoper: „Alcidor“; eine komische Oper: da haben Sie „Julie“. — Was wollen Sie mehr?” Tudóknak mondanám, hogy ezek mind Spontini művei, ki is velök az egész világ operabeli szükségét kielégítettnek vélte. Szintűgy képzelem szegény Wagner helyzetét és érzelmeit, midőn magam is hasonlókban leledzem. Midőn én, még nem is tagja a nyelvészeti osztálynak, a magyar mondatról szándékszoim nézeteimet előadni; a t. Akademia ujjal mutatbat azon nyomozásokra és dolgozatokra, melyek e tárgyat — mondhatnám csaknem köz meggyőződés szerint — már régóta tisztába hozták. Révainak kaján sírásó által születése óta úgyszólva eltemetett és így ismeretlen munkáját nem említve, ott vannak Fábíán és Szilágyi koszorúzott értekezései; ott van Fogarasi „Eureká“-ja, s ott van az akademia-szerkesztette „Rendszere a magyar nyelvnek!“ „Mi kell több?”

Mi kell több? E magasan hangzó kérdés azt a határozott állítást foglalja magában, hogy „nem kell több!“ És bizony nem kicsiny bátorságot kell vennem, midőn azt merem ellene mondani, hogy: *kell több!* s merészségem még oda is elragad, hogy: *kell jobb!*

Bátorságot emlegeték. Igen is, még pedig két okból. Egyikért azért, hogy megrögzött előítélettel szállok szembe; azzal t. i. mely a magyar mondat kérdését eldöntöttnek és — mint tudós szomszédaink szokták mondani — „überwundener Standpunkt“-nak hiszi és vallja. Másikért és főképen

azért, hogy annyi sikertelen kísérleteimből kihúzhattam volna azt a tanúságot, hogy a t. Akadémiának s általa az irodalmi (olvasó és író) közönségnek figyelmét többször ne fáradszszam, vagyis inkább ne szólítgassam hasztalanul e fáradságra. Hiszen megtanulhattam elég vén létemre, hogy legrosszabb üs-
ketek azok, a kik nem akarnak hallani, vagy hogy divatos szó-
fűzéssel fejezzem ki: kik *nem hallani* akarnak. Hiszen elég
hosszú a tapasztalásom, mely megtaníthatott, hogy nem egy
Burke van a világon, ki — mint egy angol ismertetője
jellemzi — számos nyomozásai s fejtegetései következtében
lángesze daczára is „*keveset látott*, mert rosszul esett neki
bizonyos határon túl látni.“ Vajha a lenne az én Burke-imnél
is a határ, a mi az angol szónok és philosophusnál, t. i. a
nemzeti jellemé. *) De még ennél is sulyosban éreztethette
velem erőlködéseim tehetetlenségét nyelvészeti közlemé-
nyeim első sorozatának szomorú sorsa, midőn előadásaimra,
melyekben bár a tárgy, dicső és szeretett nyelvünk érdeké-
ben esengettem egy „rokon kebelért“ mely velem fejtegeté-
seim fonalának tovább nyujtásában osztozkodjék, csupán csu-
fondáros két jegyzés *) lőn a felelet, még pedig olyak részé-

---

*) „He saw little, because it was painful to him to see anything
beyond the limits of the national character.“ A. H. Hallam in the
„Gallery of portraits.“ — Akadémiai rostálóimnak, kiknek nyilatko-
zatait alább említeni fogom, úgy látszik, „it was painful to them to
see“, hogy egy jött-ment levelező, még nem is czéhbeli, mi több, er-
délyi tag, őket megszokott eszméikből, melyeken mint puba vánkoso-
kon oly kényelmesen nyugodtak, fel akarja kissé zaklatni. Leg egy-
szerűbb vala hát röviden eltörni a pálczát felette, s azt ítélni, hogy
vagy semmit, vagy handabandát mond.

*) Az egyik (Szépirod. lap. 1853. 4. sz.) nem bírt egyebet kivenni
értekezésemből, hanem hogy „lehető tudósan mindeufelől mindenfélét
összehordok, anekdotázok, hasonlítok, szidom a logikát, szidom a nyelv-
tudományt, a nyelvekben *mindent a conventiótól függőnek* állítok, és ok-
és szükség nélkül idegen szokat keverek.“ — Ezek súlyos vádak, az
igaz; csak az a furcsa, hogy sok másról, kikről a világ — jól rosszul
— tart valamit, szórul szóra el lehet mondani. P. o. Horatiusról, ki
hasonlókép mindeufelől mindenfélét összehord, hasonlítgat, anekdo-
táz, szidja a grammaticusokat, szidja a philosophusokat, s utóljára a
nyelv ügyében oda fakad, hogy :

„— — — si volet *usus*,
Quem penes arbitrium est, et ius et norma loquendi!“

ről, kik egyébiránt eszökre s tudományukra nézt illetékes bírák gyanánt állottak képzetem előtt. És ha saját eszélyem minden leverő tapasztalások és tények után sem bírt vissza lépésre sugallatával, a görög ^{*1)} és indiai ^{*2)} bölcs erős maxi-

Ez csakugyan erősebb az én „conventió”mnál, még ha úgy mondtam volna is, mint a referada stylizálja, mi — közbe legyen mondva — *nem úgy volt*. Már pedig oly lábra kapott tekintély az az usus, hogy az egész világ reá hivatkozik a nyelv ügyében, s „nyelv-mívelő”inknek, azaz szerintem csűrő-csavaróinknak, és az „imitatorum servum pecus”nak — (ez ismét Horatius kifejezése, és csakugyan sokkal gorombább, mint az én annyi a zokon vett „juhaim”) — nincs erősebb bizonyítékuk, midőn egy-egy rossz gyármány védelmére kelnek, mint az, hogy „hisz’ el van fogadva! Ha e nem „conventió,” akkor én nem tudom mi a conventió.

Második referens, — a Magyar Sajtó keddi levelezője. — a „nye’vtudományi bizottság” tagjai kinevezése alkalmával a következő ostor-legyintéssel hozza emlékeztetbe nyelvészeti törekvéseit: „Ezekhez *ig, szóval* még Brassai urat kívánta — nem tudjuk a hajdani Vasárnapi Újságban vitatott orthographiai elvek, vagy a subjectum és praedicatum által hirdetett újdonság új tana miatt-e? — S így lesz egy kis „élesztő” is a bizottmányban, ha ez talán nagyon is a régi mellett kívánna maradni.” (L. M. S. 15. szám január 18. 1856.). — Elhagyom minden más jegyzés nélkül, csak azt nem foghatom meg, hogy én, a ki évek óta a nyelvben a józan oconservatismus elvét és a nyelv tiszteltetésben tartása ügyét sürgetem, mikép jutok „élesztő”-címbehez?

^{*1)} Platon. Respubl. VI. 6. „Ὅταν ξυνκαθεζόμενοι ἀθρόοοι πολλοὶ εἰς ἐκκλησίας ἢ εἰς δικαστήρια ἢ θέατρα ἢ στρατόπεδα ἢ τινὰ ἄλλον κοινὸν πλῆθος ξύλλογον ξύν πολλῷ θορύβῳ τὰ μὲν ψέγωσι τῶν λεγομένων, τὰ δὲ ἐπαινῶσιν, ὑπερβαλλόντως ἐκάτερα, καὶ ἐκβοῶντες καὶ κροτοῦντες, πρὸς δ’ αὐτοῖς αἷ τε πέτραι καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ ἂν ὦσιν ἐπηχοῦντες διπλάσιον θορύβον παρέχωσι τοῦ ψόγου καὶ ἐπαινῶν ἐν δὲ τῷ τοιοῦτῳ τον νέον, τὸ λεγόμενον, τίνα οἰεῖ καρδίαν ἴσχειν; ἢ ποίαν ἂν αὐτῷ παιδεῖαν ιδιωτικὴν ἀνθέξειν, ἣν οὐ κατακλυσθεῖσαν ἔπο τοῦ τοιούτου ψόγου ἢ ἐπαινῶν οἰχέσσεσθαι φερομένην κατὰ ῥοήν, ἢ ἂν οὗτος φέρῃ, καὶ φήσιν τε τὰ αὐτὰ τούτοις καλὰ καὶ αἰσχροῦ εἶναι, καὶ ἐπιτηδεύουσιν ἅπερ ἂν οὔτοι, καὶ ἔσσεσθαι τοιοῦτον; Πολλή, ἢ δ’ ὅς, ὧ Σώκρατες, ἀνάγκη. — — Τίνα οὖν ἄλλον σοφιστὴν οἰεῖ ἢ ποίους ιδιωτικοὺς λόγους ἐναντία τούτοις τείνοντας κρατήσιν; (Steph. ed. Tom. II. p. 492. B. C. D. E.)

Az „attikiai sóval” a franczia „sauce piquante” rokonosabb levén, mint a wespthalmi sonka pácz, Cousin fordítását idézem a görö-

mái — melyeknek idézetével itt a szövegben nem lopom a t. akademia becses idejét — megtaníthattak volna, hogy tanácsosabb lesz, belé nem fogni még egyszer a sisyphosi válalatba.

E mind igaz, s mind e mellett a bátorság, mint fellép-tem bizonyítja, mégis megjőve.

Hogy ne? Hiszen az imént idéztem indiai bölcs mondja azt is, hogy:

Észrevételt ha érdemli, bölcs elfogad gyerektől is.

Midőn a napvilág eltűn, lámpást miért ne hordanánk?

Nem kevésbé biztatott Cervantesnek Sancho szájába adott maximája is:

„El contejo de la mujer es poco; el que no le toma es loco.“ (Asszony tanácsa kicsit ér, de bolond a ki nem ügyel reá). Mindenek felett pedig bátorít és — a mire kiváltságosan van szükségem — kitűrővé, kitaróvá tesz az a rendíthetetlené vált meggyőződés, hogy a magyar mondat, vagy a mi egyre üt ki, a magyar nyelv logikáját ú. m. tényei rendszere-

---

göt nem értők számára: „C'est lorsqu' assis dans les assemblées politiques, aux tribunaux, — et partout où il y a de la foule, ils blâment ou ils approuvent certaines paroles et certaines actions, avec un grand tumulte, toujours outrés, soit qu' ils se récrient soit qu' ils applaudissent, et que l' écho retentissant des murailles et des lieux d' alentour redouble encore le fracas du blâme et de la louange. Quel effet produiront, dis-moi, des semblables scènes sur le coeur d' un jeune homme? Quelle éducation particulière sera assez forte pour ne pas faire naufrage au milieu de ces flots de ces louanges et de critiques, et ne pas se laisser aller où leur courant l' entraîne? Le jeune homme ne jugera-t-il pas comme cette multitude de ce qui est beau ou honteux? Ne s' attachera-t-il pas aux mêmes choses? Ne lui deviendra-t-il pas semblable? — Mon cher Socrate, l' épreuve est irresistible. — Quel autre sophiste, quels enseignemens particuliers pourraient prévaloir contre de pareilles leçons?“

*) Krta satam aszatszu nastan szubhásita satan csa nastam abudhésu Vacsana s atam avacsanakaré budhi s atam acsétané nastan|| (Hitopadesa. Schleg. ed. II. sl. 152. Jones ed. II. 160.). Jones fordítása szerint: „A hundred kind acts *are* lost upon the wicked. A hundred wise words *are* lost upon the stupid. A hundred precepts *are* lost upon the obstinate. A hundred sensible hints *are* lost upon the unthinking.“

zését s általános, mindig érvényes szabályokra való vitelét én puhatoltam és tapogattam ki, és ha ismeretét, terjesztését, alkalmazását, használatát magam nem sürgetem, velem szál-land sírba, s míg ismét szerencsés körülmények összetalálkozása egy jövődő elmében netalán gondolatok hasonló folyamat ébresztendi, addig édes anyai nyelvünk nem ugyan organicus és természetes fejlődés útján, hanem mesterséges és szántszándékos rontás által annyira el lesz ferdítve, sajátságai-
ból annyira kivetkeztetve, hogy romjaiból csak töredékesen, csak hiányosan lehet kiszemelni igazi rendszere megalapítására már csak alig elégséges tényeket

Nagyot látszom mondani t. t. akademia; de ha hozzá ragasztom, hogy ez értekezésem tárgya nem egy hirtelen támadt ötlet, mint sok ezerei azon találmányoknak, melyek az ipar és tudományok mezején mint eső után a gomba jelenkeznek, nem sokára nyom nélkül elenyészendők; hanem 25 évi ernyedetlen nyomozás érett gyümölcse, melyben jövődő növények magvai rejlenek, — ezt, mondom, előzménynek téve, következtében már csak két eset lehetséges. Vagy az, hogy elméletem csak rögeszme (fixa idea), mely hosszas ápolással s hiúságom öntözgetésével gyökerezett be mélyen meggyözdésemmé s nőtt fel — kiirtani való dudvává. Vagy ha nem, — a mint hogy azt hiszem, elég elmészüleményem van a t. akademia s általában a komoly olvasásban jártas közönség előtt, a mi olyas rögeszmeiség színét vagy gyanúját rólam elhárítsa, — ha nem, úgy igazságot és elismerést kell kérnem gondolataimnak, mint a tudományos inductio biztos módszerén folytatott nyomozás, elinélkedés és általánosítás józan eredményeinek. De minthogy ezt a jellemet, ha bírja, maga az értekezés folyama fogja előállíthatni, kezdjünk ezen-
nel tárgyalásához.

I. FEJEZET.

Általános nyelvészeti elvek.

1. §

A nyelvészet inductív tudomány.

Ha eszünkbe vesszük, hogy a nyelv egymás mellett és egymás után létező megállapított tények sora és halmaza;

oly tényeké, melyeket egyéniségökben és kapcsolatukban, működésökben és irányukban felfoghatni, vizsgálhatni, érzékelhetni, hasonlíthatni és különböztethetni: mind ezek után, mondom, szintűgy nevetségesnek látszhatnék, hogy külön cikket szántam egy oly trivialis igazság bizonygatására.

De másfelől látnom kell, hogy ama tények vizsgálatában sokan, igen sokan (s nem mind a Parnass alján állók) nem a különösről hágnak az átlánosra, hanem eleve megállított átlános szabályok alá akarják erőltetni a tényeket, s olyformán járnak el, mintha valaki Rigi csúcsáról akarná felvenni Schweitz topographiai képét, miből derék panorama lehet ugyan, de bizony a perspectiva minden ferdeségeivel lamisított földabrosz. Látnom kell, hogy a tények divatoló rendszerezése inkább juttatja eszünkbe a „Naturphilosoph“ Oken hatalomszavát, mint Jussieunek és Cuviernek a természetet nyomában kísérő lépteit. Látnom kell, hogy az analogia „úgy van“-ja helyett egy körmönfont syllogismus következményében az „így kellett lenni“ áll, helyeslésünket kierőszakolandó. Látnom kellett oly könyvet mely tekintélyes név paizsa alatt „magyar nyelv *metaphysikájának*“ van címezve, és sok mást, melyekben a nyelvek fejlődésének s megállapodásának nyomozható történelme helyett, eredetének vagy teremtésének találgatott *története* van czélul tűzve. Láttam és hallottam légből és phantasiából kapkodott allításokat a betűk erejéről és jelentőségéről, a hangsúly mindenhatóságáról és mindenütt jelenvalóságáról! a nyelv szellemi viszonyai testiségéről, mely utóbbiak egy bizonyos, magát physiologiainak mondó iskola ideges rajongásához úgy hasonlítanak, mint egy tyúk-tojás egy récze-tojáshoz. Hallottam azt a véleményt, mely szerint a nyelvészeti tények oly szélként elfuvalló, folyamként elhaladó, ködként eloszló jelenségek volnának, melyeket mintegy futtokban elfogni, meghatározni, jellemezni, szintoly sikertelen törekvés lenne, mint a sivatag délibábja varázsolta tók vizével akarni oltani epesztő szomjunkat. Mintha bizony a szintűgy ellebbenő hullámmás phasisait nem bírta volna elfogni s törvényeit kiszabni az exact természettan! Láttam . . . . De mire hordják fel többet? Nem elég-e, a mit mondék, megbizonyítására an-

nak, hogy legalább is kétes dolog, vajjon osztja-e elvileg a nyelvészek többsége a cikkem elejére címnek tűzött állítást?

Elvileg mondom, mert a gyakorlatot tekintve örvendesebb jelenségek tűnnek szemünkbe. Nézzük végig akár egy-egy külön nyelvfaj vagy válfaj részenkénti vizsgálatait vagy egész nyelvtanait, — a régi nyelvemlékek kiigazítására, olykor restaurációjára szükséges *critica*-beli eljárást, a nyelveket összehasonlító és megkülönböztető, osztályozó magasabb philológiát; mind ezekben uralkodónak látjuk és leljük az inductio józan és szerintem egyedül idves módszerét. A Gronoviusok, Burmannok, Rhunkenek, Hemsterhuysok, a Porsonok, Bloomfielde, az Ernestik, Hermannok, az Adelingok, Vatarek, Ewaldok, Boppok, Grimme, Humboldtok — hogy más nagy neveket elhallgassak — mindnyájan eléggé nem magasztalható példával járnak előttünk ezen a pályán; úgy hogy a feljebb részben elészámlált kicsapongásokat méltán csak a ferdeségek, a tévedések rovatába iktathatjuk *)).

---

*) Hadd hozzak fel egy példát reá, mily szépen igazítja útba az inductio a tévedő speculatiót. Rammstein francia nyelvész, „Métaphysique de langage des Français” című munkájában azt az állítást merészi, hogy „én”nek nincs és nem lehet többese, és „mi” nem többese az „én”nek. Okoskodása veleje, Fogarasi szerint (Magyar nyelv szelleme. I. 83. lap) ide megy ki: a beszélő (= én) nem lehet több egynél. A „miuk” taglalásából soha sem ered egyéb, mint *más* és *én*, *sok* (pluriel par extension, formé par l'impérieux besoin de la brièveté). — No már, evvel az állítással hasonló okoskodás nyomán és fonalán szállhatnánk szembe. Fejtegethetnők, hogy nyelvtani alakjára nézve a legismertesebb nyelvekben igen is hiányzik az „én”nek *sabályos* többese. De ugyanez áll a „te”ről, sőt a többi névmás nagy részéről, és nem csak többeseire, hanem más ejtéseire nézve is; tehát etymologiai vagy inkább onomatopoeai tekintetből, ha következetes akarna maradni Rammstein, szélesebbre kellene terjesztetni állítását, mi által világos képtelenséggé válna. — Vagy mondhatnók azt, hogy midőn valaki azt mondja „mi”, igazán többek nevében beszél, és „par l'impérieux besoin de la clarté” mondja „mi”; mert ha mindnyájan egyszerre kezdenének beszélni, nem lehetne a szavakat érteni. Továbbá, hogy egyenesen a Rammstein okoskodásával lehetne azt is megmutatni, hogy ennek: „*ez az alma*” nincs többese, és hogy „*ezek az almák*” nem többese neki; vagy azt, hogy „*látunk*” nem többese a „*látok*”nak. — Mondhatnók, hogy a többes fogalma nem az

Ehhez a „historicum argumentum“-hoz járúljon erősítőleg az az észrevétel, hogy az inductio útján nyert állítványok, ha tetszik: elméletek, rendszerint kész elfogadást nyertek és nyernek a nyelvészek nagy többségénél, gyakran összeségénél. A beegyezés ritkán került vitatkozásba, s a vitatkozás maga is ily esetekben szelíd, békés, tudományos jellemű. Meg is maradott csökkenetlenül az ily nyereségek tekintélye mind addig, míg egy *teljesebb inductio* netalán meg nem döntötte, vagy ki nem igazította, egészítette, javította, s így magasabb fokra nem emelte. Holott a speculatio szerzeményei mind annyi Eris-almák, melyek a legátalkodottabb nem csak vitákat, versengéseket, hanem épen czivódásokat is idézték elé, melyek sem eredményökre nézve javára, sem modorukat tekintve becsületére nem váltak a tudománynak. Tegyük hozzá, hogy az ily találgató és szörszálhasogató metaphysicus vélemények ugyanarról az egy tárgyról annyifélék, a hány nyelvész speculál rólok, hogy alig lelhetni kettőt, a ki egyetértsen feleltök *²); s mind ezek-

hogy az „egy“ megszaporodik, mint a levelész, hanem *többet* azonegy fajut, vagy fogalom név alá tartozót tesz, stb. — De mi haszna? Mind azokra Rammstein más értelmezésekkel, syllogismusokkal felelhetne, s a vitának nem lenne vége hossza. Én hát csak azt mondom reá, hogy van egy pár millióból vagy többől is álló nép, s ennek évszázak óta létező, irodalmilag is kimívelt nyelve. És ez a nép s ez a nyelv az „én“ nek s minden más úgynevezett személyes névmásnak minden ejtését és többesét a legtökélyesb szabályszerűséggel alakítja épen úgy, mint a nevekét, ú. m.

Egys.

Többs.

Nomin.	nga (én)	... nga=csag
Instrum.	nga=sz v. nga=jisz	... nga=csag=gisz
Genit.	nga=hi v. nga=ji	... nga=csag=gi
Dativ.	nga=la	... nga=csag=la
Ablat.	nga=nasz v. nga=lasz	... nga=csag=lasz.

Megjegyzem még, hogy a fehozottan kívül van vagy egy tuczet kifejezés az „én“re, s egy pár más többs rag, melyek mindenikét amazok akármelyikéhez köthetni, s aztán a kettő közöl valamelyik: — vagy a *tibeti* (pot=pa) bolond, hogy oly képtelenségre vetemedett: vagy hogy Rammstein — paradoxont akart mondani s bele sült.

*²) Nem kellene tovább mennem, csak az „Értesítő“-re hivatkoznom e tárgyban, kapcsolatban a bécsi cs. akad. „Sitzungsbericht“

kel igaz képét adtuk a Speculatio áldásainak a nyelvészetben. *)

jeivel. Láthatni ott, mikép mond ellent az alkalmazásban a szóelemző Boller a hasonjartatú Hunfalvynak, kinek módszerét elméletileg teljesen osztja. Láthatni, mikép adja vissza neki a kölcsönt a szóelemző Ballagi. Tán, mivel helyesli tagtársa nézeteit? Dehogy! Az orientalista Ballagi kíméletlenül megtámadja az altaista Hunfalvyt a critica sőt gúny fegyvereivel, mire perse az utóbbi se marad adós. Nem különben tanúi vagyunk az eredetiség védői s a rokonság lovagjai közti perpatvarnak egyfelől, valamint az általános rokonság (Czuczor) és az altai specialis rokonság (Hunfalvy) közt folyt vitának. De én még ezt se tartom elégségesnek szövegbeli erősségem támogatására; mert ügy és tárgy egyformán fontos, és nagy következtetés. Nyelvünk „legyen vagy ne legyen“-je forog kérdésben. Azért hát ide íglatok még egy pár példát külföldi tudósok részéről is, hadd lássuk, mennyire elkülöníti s harcziisan szembe állítja a véleményeket azon egy tárgyban a speculatio csalóka fénye. Olyan ez, mint nem tudom már melyik háborúban a dévaj földi, a ki az egyik fél egymással csatlakozni igyekvő két csapatja mindenikével ellenséget gyanította a másikban, s meggátlá összehatalálkozásukat. Példáimat megint csak a szóelemzés köréből veszem, mert hiszen csak eddig bírt még emelkedni a „kor színvonalán álló magas nyelvészet.“ Vannak kivételek is, az igaz, *rari nantes in gurgite vasto*;

de ezek csak a szabályt erősítik meg, ismertető jelül nem szolgálnak.

Doederlein, egy jeles latin synonymica szerzője, íme munkájához adott toldalékban, a szóelemzés útján vitatott rokonsági térre szállván ki, maga hoz fel néhány parallel példát, melyekben diadalmasan hiszi megmutatotttnak, mily *eszes* ember ő, s mily *bulondok* ellenfelei. Ezek természetesen hasonlót vélnek föléle; nálam pedig szolgálnak e példák annak a tanusítására, hogy mind a két félnek — igaza van.

Düntzer

Doederlein

Membrum.

Membrum erklärte Wüllner von der unbedeutenden Sanskrit-wurzel *mambh*; Ramshorn von *movere*. — (Düntzernek egyik sem tetszik, hanem) *Me* is eine latein. Wurzel in der Bedeutung *gehen*, und von diesem kommt *me-trum*, und mit eingeschobenem *m*, (wie *ἄμβροτος*; und *ἄβροτος*), *membrum*.

Me-mbr-um ist die Reduplication von dem griechisch. μέρος, wie *Μέμβρος* von *Μήλος*. (Tehát így: *me-meros* — *me-mros* — *membr-os*, és végre latin végzetet váltva: *membrum*. Ilyenszerűleg származtatta néhai Gyarmathy Sám. a latin *piper*-ből a magyar *bors*-ot. *Piper* — *pipers* — *pers* — *pois* — *bors*).

A kinek szemét a mondottak felnyitni nem képesek, annak röviden s egyszerűen jelentem, hogy én csupán csak az inductio útját szándéksom követni értekezésemben.

A. A. Benary.

Doederlein.

Sulphur.

Die Alten schwankten zwischen der Schreibung *sulphur* und *sulfur*, weil man das Wort direct dem Griechischen entlehnt glaubte. Aber ausserdem, dass man an *sal* + *πῦρ* dachte, ist *hier nichts* zu finden. (Doederlein mégis tudott lelni). Denn der griech. Ausdruck ist *θεῖον*. — Die Ableitung erledigt sich schon an dem Germanischem „Schwefel“, welches offenbar mit *Sulphur* eines Stammes ist, theils an der richtigen Ableitung — (meg kell vallani, hogy egy *nyelvész* valamivel jobb stylben is írhatna) — die schon v. Bohlen giebt. Sanskritisch heisst der Schwefel (altertümlich) *Sulvári*: Die Etymologie ist sehr passend, *Sulva* + *ari* d. h. Kupferfeind, weil nachweislich zur Scheidung des Kupfers Schwefel angewandt war. (Kár volt nem „nachweisolni“, mert ez a processus hajdani és mai metallurgiában egy aránt hallatlan és ismeretlen, sőt épen lehetetlen).

Sulphur ist *σελασφορος* oder buchstäblicher *solem ferens*, wie *mamphur* *μανφορος*. (Hogy jobban átláthassuk, ide igtatom Festus értelmezését: *Mamphur*, lignum rotundum loro circumvolutum, quod circumagunt fabri in operibus tornandis. *Μανφορός* Theocritusnál = nyakláncz-viselő. — Egyébaránt, hogy a *kén* mikép *hozzát napot*, azt Doederlein hihetőleg jobban érti mint én).

A. Fr. Pott.

Doederlein.

Omen.

Ō-men stammt entweder von *audire*, oder muss es, wenn es mit *as* irgend sich berührt, ein Verbale in sich enthalten. — Vergl. *os-c-n*, *car-men*, *ca-moenae*. — Also von *os* (etwa von *avi*) + Derivat. von rad. *can*.

Omen, altlatein. *Osmen* ist die lat. Form. von *ὄμμα*, dem aus *ὀθόμενον* entstandenen Verbal-nomen von *ὀθόμαι*. Die griech. Form bedeutet bei Nicander und Hesychius das *Sehende*, das Auge, das lat. aber wie das Synonyme *ὄμμα* bedeutet das Geschehene, die Erseheinung.

2. §.

A nyelvészet természeti tudomány.

Ezzel az állításommal a világért sem csak annyit akarok mondani, hogy a nyelvészet, mint tisztán inductiv tud-

Fr. Bopp.

Doederlein.

Precari.

Poposcisti papraccistha (sanskrt) *du fragtest*. Vergl. das Slavische *prošiti precari*. Das sanskrit. Wurzel *praccsh* hat sich im Latein in drei Formen gespalten: in einer das *p* aufgebend ('raccsh), daher *rogo, interrogo*, in einer andern das *r* (tehát *p'accsh*), daher *posco*, und in *precor* die beiden bewahrend.

Precari, poscere, rogare, sind synonym, aber nicht stamm verwandt; *precari*, wovon *procus* etc. stimmt, zu *fragen* (igen de Bopp ezt is a *praccsh* alá teszi: Gloss. 225. l.); dagegen *rogare* identisch mit ῥογᾶν ist selbst enie Bildung von *recken* ῥορέσθαι, dessen lateinische Grundform *REGERE* durch das scheinbare Homonymum verdrängt, sich nur in *Derivatis: rectus, porrigere, erigere* etc. erhalten hat; endlich *poscere* ist eine Formation von *petere, πόθος*, bitten.

Wüllner

Doederlein.

Imo v. immo.

Was ist *imo*? Es ist das Ablativ des Neutrums von *imus* = *in-fimus*. (Szerinte tehát „söl“ azt tenné, hogy „legalább“! Mikép lett a restrictiva particulából adversativa? azt nem magyarázza nyelvészünk). *Imus* ist aber nicht durch *Contraction* aus *infimus* entstanden, sondern hat zur Wurzel *in* als Pronomen. (*In* gyököt mint névmást ugyan Wüllneren kívül senki sem ismer, de metaphysicus nyelvésznek úgy látszik szabad, gyököt is teremteni. De tovább is megy még a Wüllner leleményes esze, mert a pronomen gyököt *comparáltatja!* Tantum animis coelestibus ingenium!)

Lisch.

Doederlein.

Vitium.

In latein findet sich keine Verbalwurzel, aus welcher man *vi-*

Vitium ist eine Formation von *ἀνία*, der pindarischen Form

mány, a természeti tudományokhoz mint nagy részt *) inductiv módszerben fejtegetettekhez némikép hasonló. Nem; én azt állítom egyenesen, hogy a nyelvészet a természeti tu-

tiumunmittelbar herleiten könnte; der Stamm ist untergangen oder versteckt. Die Bedeutung der Wurzel *vit* wird die deutsche Sprache aufhellen. Es findet sich (ó németben) das verbum *visu*, *weis*, *visaner*, (imputare); eine Nebenform davon ist *visan* (scire). Da der Grundbegriff einer jeden Wurzel nicht fest abgegränzt sei, und die Bedeutung der Bewegung haben muss, so scheint in dieser Wurzel: *vid*, *vit*, *wiz* der Gedanke zu liegen: = Wissen und Äusserung des Wissens der Handlung eines andern gegen denselben. Das Subst. *uizi* s. *wizi* hat also zur Bedeutung: Vorwurf, Imputation. Und dies kann die Handlung selbst sein, und auch das, was jemanden vorgeworfen wird, und sogar die Folge desselben. Daher heisst *viti* auch *culpa*, und *wizi* sogar *poena*.

Graff.

nass.

Naz, *nass* (cf. *madidus*), sollte es mit *na-re* zu sanskrit. *snā* gehören? Suffix T=Z. cf. griech. *νηρος* = *nass*.

Doederlein.

Naz, *nass* stimmt zu Tochter des Oceanus und Fluss in Arcadien, welche im Latein mit einer vocalischen Prothese als *unda* erscheint. Dagegen *νηρός*, *ναρός*, *ναίρειν* stimmt zu dem Fluss namen *Nar*, zu *nares* und zu *nähren* althochd. *nerjan*.

Legfurcsább a következő és utolsó példa, melyben a szóelemző saját korábbi állításaitól is visszarezzen, a mint más tollból kikerülve látja, és önmaga ellen polemizál:

Rud. v. Raumer

Die labiale Aspirata *σνν* (?) hat bald ihre Spirans so überhand nehmen lassen, dass sie die

Doederlein.

Mein Freund (Raumer) hätte seinem Freund (Doederlein) hier nicht glauben sollen, denn:

a) *tárgyára nézve*. A nyelv hangokból szerkesztett egész, épen úgy, mint a kristály moleculákból, a növény és — in ultima analysi — tán az állat is, sejtekből, az idő-

gekkel a korukbeli Philomusosok épen úgy tettek, mint velem a Magyar Sajtóbeli. — *Χόρητε ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ καὶ σκυρτήσατε* — *κατὰ τὰ αὐτὰ γὰρ ἐποίησιν τοῖς προφῆταις οἱ πατέρες αὐτῶν*. (Luk. VI. 23.). Elég tény, gondolom, azt a gyanút gerjesztetni, hogy a „tudomány színvonala“ olykor csalóka világ lehet.

De lássuk közelebből, és mostani tárgyunkra térve, a dolgot. A nagy német nemzet, mint tudjuk, eminenter philologus nép. Gymnasiumaiban, lyceumaiban, egyetemeiben száma nélkül a nyelvészi tanszék. Ezekben s az akademiái padokon hemzseg a nyelvész. No már ennek mindeniknek halehet mindenéven ki kell hogy tüntesse magát valamivel. Mert egy az, hogy ez az ember természetében rejlik; de még több az, hogy ha kinek neve ismeretesebbé lesz, algymnasiumból felgymnasiumba, innen egyetembe stb. hívják meg tanárnak, s a ranggal együtt nevededik a fizetés is. Közlöny pedig van elég. Magánosok és társulatok folyó iratai, akademiái értesítők, a számtalan iskolai programmok, nem említve a szerző saját kiadásait: classicus vagy orientalis auctorok, Horae subsecivae, Analecta vagy Miscellanea critica stb. stb. Ennek a sok fehér papírnak befekettítésire az inductio, mely terjedelmes láthatárt, hosszadalmas vizsgálatot, tények gazdag gyűjteményét, lelkiisméretes megfontolást igényel, nem elégséges. Ötlethez kell hát folyamodni; ötlete pedig minden embernek, kivált a ki egy tárggyal, szak- vagy kenyértudományával foglalkodik évhosszanta, csak lehet egy pár egy esztendőben; aztán stylussal s idézetekkel akár oly hosszúra nyújthatni, mint a sz. Iván énekét, s kész a tudós értekezés. Tárgya lehet egy conjectura, egy hibásnak lelt vagy reáfogott hely kiigazítása, egy „varians lectio“nak, melyet (mint az orvosi tudomány a hánytatót és érvágást) már 9-szer kidobtak s újra helyreállítottak, 10-dik ízbeli feleserélése, accentus vagy interpunctio ide s tova tologatása. — Még, ha lehet, gazdagabb aratás nyílt a *nyelvhasznítás* felkapásával. Ne vélje azonban senki, hogy az emide tartozó szóelemzési ötletekre az illető nyelveknek valami mély ismerete, irodalmukbeli otthonosság, vagy épen élő kútfőből való merítése, talán beszélése is szükséges. Oh, dehogy, dehogy! Nehány nyelvtan és szótárpár kell, s evvel „színvonalára kapaszkodhatni a philológiának.“ Tudom én, hogy van egy Burnouf, egy Bopp, egy Grimm, egy Humboldt; de én nem a kivételeket, hanem a szabályt akarom jellemezni, nem egynéhány havas-csúcsot méregetni, hanem topographiai rajzot adni. Shakspeare, Milton, Newton, Byron, Mac Auley összesen sem John Bull; s a ki az Egyesült országok minden polgárában egy-egy Washington és Franklint vélne lenni, sok kelle-

járás a szélből, nyirokból, melegből szerkesztett egészek. Igaz, hogy a hang a physicának is, jelesen az akustikának tárgya; de egészen más tekintetből. Ez a hang keletkezését,

metlen kiocsúdnak tenné ki magát. Igen is, minden ügyet, melybe sok kéz ártja magát, a közepszerűség nagy többsége ruház fel jellemvonásaival; s nincs különben a német philológiával, melynek színvonalát a szörszálhasogató ötletek szövénnye képezi. Még látszólag sem akarok én ama tekintetes tömeg, a peritum vulgus philologorum, törekvéseire igazságtalan homályt vetni, s ugyanazért egyik tagjoktól kölcsönözöm bemutatás végett a főelveket, melyek ama törekvést egyik főfő ágában, a *nyelvhasonlításban*, vezérlik, és így a sokszor emlegetett „színvonal“ jellemző képét adják. Doederlein, — a kit előbbi jegyzésemben hét bajtársával vívaték meg, — idézett munkájában szórul szóra ezeket mondja:

„Den Grundsatz der neueren Etymologie, dass 1) der äussere Gleichklang der Wörter von durchaus keiner Bedeutung sei, dass 2) das gesetzliche Verhältniss der Laute zu einander, die erste Rücksicht für den sprachvergleichenden Etymologen sein müsse, dass 3) die Uebereinstimmung der Bedeutungen nur ein secundäres Gewicht habe, diesen „(dreifachen)“ Grundsatz habe ich in seiner ganzen Strenge zu den meinigen zu machen gesucht.“ (Doed. die lat. Wortbildung. Lpz. 1839. 12. lap)

Doederlein sajnálkozik, hogy midőn (igazán nagy érdemű s jelességű) synonymicus szótárát szerkesztette, nem hódolt ezeknek az elveknek. Én, és az inductio minden barátja pedig nem hogy biztatnók őt s mást ebben az újabb irányban való haladásra, sőt intőleg kiáltjuk neki, mint mentő szózatot, a meredek széle felé rohanónak: „Principiis obsta!“ Mennyire nem „obstálnak“ a mi nyelvészünk, s mennyire harapózdik a métely köztök, legio a példa reá. Szolgáljon most mindnyájok helyett egy legújabb, melyet a Magyar nyelvészet IV. évfoly. 6-ik füzetében lelék. A 449. lapon ez áll: „A *hó* „(értsd hold)“ luna, a norvég lappban *mano*, *manno*, a svéd lappban is *mano*, a hold-nap „(értsd hónap)“ *mannod*, *mannot*. Mi látszhatnék természetesebbnek annál, hogy ezen lapp szó a svéd és norvég nyelvekből került legyen? mert az Edda nyelvben *máni* luna, s *mánadhr* mensis; a norvégben *maane* (éjtsd mone) luna, *maaned* mensis; svédben *måne* luna, *månad* mensis.“

No már előttünk, köz mindennapi eszű emberek előtt ez a teutonicus származása a felhozott szóknak, nem csak „természetesnek látszanék“, hanem a valószínűségnek bizonyossággal határozódó fokán is jelenne meg. Annyival is inkább, hogy nem csak a törzs szó teljesen

haladását, intenzitásait, felsőbb vagy alsóbb tonusait, bélyegét (timbre) veszi vizsgálat alá; a nyelvészet, mind ezekre nem ügyelve, azt nézi benne, a mivé az ember beszélő szervei módosítják, s ezek a módosulatok, bevett kifejezéssel: „articulált hangok” a nyelv elemei. Hogy ezek a hangok szókká szerkesztve szemléletek, képzetek, érzelmek, eszmék symbolumaivá válnak, hogy nyelvvé szervezve majd oktatnak, reábeszélnek, ámitnak vagy ijesztenek, gyönyörködtetnek vagy búsítanak, az épen úgy nem menti fel őket a természeti tudomány hatósága alól, mint nem a növényt és állatot a mechanismushoz és chemismushoz járuló életerő, mint nem az embert a mind azokat tetéző okos és erkölcsi lélek. Legyen szabad megjegyeznem, hogy a nyelvészet azon nevezetes része, — mely kivált most nagy figyelemben részesül, s minden általános vagy különös nyelvtan kezdő szakaszát teszi, s a melyet valószínűleg még az sem fogna a természeti tudományok uralmából kivonni akarni, a ki szóban forgó állítást egész terjedelmében nem helyesli, — hogy a hangtan, mondom azért sínylik annyi hiányban és ferdeségben, mivel

---

hasonlít, hanem származéka is ugyanavval a képzővel: *d* alakul; hozzá járulván az a külső de azért nem kevésbé fontos körülmény, hogy a lapp a vele tőszomszédos svédde és norvéggel folytonos közlekedésben van és volt. De értekezünk „a tudomány színvonalán” áll, s eszébe vevén a fenebbi három elv elsejét, hogy t. i. a *hangbeli hasonlatosságnak éppen semmi értéke sincs*, a valószínűt hihetetlennek, a természetet természet-elleninek tartja, s ama kölcsönzést tagadja. Hanem a 3-dik elv nyomán, mely szerint a jelentések egyezését csak másodrendű tekintetbe kell venni, ahhoz folyamodik, hogy „a *hó* = *nix* norvég lappban *muotá*, *muotag*, svéd lappban is *muot*, *muoteg*.” Eureka! Tehát a *mano* eredeti lapp szó! Az igaz, hogy mikor az ember oly magas „színyvonalon áll,” a „*sic volo sic jubeo*”-t is igénybe veheti. Csakhogy a magasság megszedíti az embert, s az értekező elfeledkezett az új Etymologia második elvéről, mely szerint nem elég állítani, hogy „*mano*” viszonylik a „*muota*, *muot*-hoz,” hanem ki kellett volna mutatnia a „*gesetzliche Verhältniss der Lautet*,” a mit mi alatt állók belátni nem vagyunk képesek.

De bizony még azok közt is, a kik különben övig gázolnak a speculativa philológiában, van a ki nem emelkedett kellő magasságra, hogy beláthassa. Lám Ballagi (Értés. 1859. V.) mennyire megfoghatatlannak leli Hunfalvy Pál azt az állítását, hogy „a magyar *ír*, *finn*

kezelői nem természet-vizsgálók, azaz az inductiv módszer titkaiba és fogásaiba eléggé beavatva nincsenek. Lám, akademiánk egyik tagja, ki a nyelvészt és természet-búvárt egyesíti személyében, mily becses adatokkal és észrevételekkel gazdagítja a phonológiát e helyt olvasott értekezésében. És ha következtetéseiben, főleg a gyakorlat terén, én is, más is, nem értünk egyet vele, nagyobbára az az oka, hogy a tisztelt tudós elhagyva olykor-olykor az inductio biztos ország-újtját, a speculatio mellék ösvényeire tévedez. De természeti tudomány a nyelvészet

b) *módszerére* nézve. E pontra nézve hivatkozhatnám egyszerűen 1-ső §-emre, hol azt igyekeztem megmutatni, hogy a nyelvészet inductiv tudomány, s mivel a természeti tudományok is nagyobbára azok, a rokonság szembevetendő. De minthogy nemcsak egy vonásbeli hasonlatosságot állítok, hanem valódi coordinatiót a természeti tudományok rovata alá számlálni szokott tanok és philologia közt, még több érintkezési pontot és parallelismusokat kell kijelelnem, melyeknél fogva

kirj, török *jaz*. szűrjen *giss*, votják *gos*, osztják *handzs*“ egy és ugyanaz a gyök változó alakjai. Ám, de ha eszébe jut, hogy „a szók rokonságában a *hang-egyezésre* épen semmi szükség“, rögtön megszűn csudálkozása; és ha hozzá veszi, hogy „a jelentés egymáshoz szítása csak másodrendű tekintetbe jön,“ nem fárasztja magát a „rés“ mint közbejáró gyök keresésével, mely az „*ir*“ különböző kifejezéseit a különböző nyelvekből hasonlítani segítse. Mely alkalommal meg kell vallani, hogy az ellenfelében hibáztatott „Boscoi fogásokat“ maga a ezáfoló is elég fürgén kezeli.

Elég az hozzá, hogy J. J. Rousseau mind ezeket a vitákat, s általában a szövegbeli gondolatomat igen jól jellemezte íme szavai-
ban: „Le faux est susceptible d' une infinité des combinaisons, mais la vérité n' a qu' une manière d' être.“ *)

*) Ha nem tudnók bizonyosan, hogy J. J. Rousseau-nak a szanszkrit nyelvnek csak létezéséről is nagyon zavaros fogalmai lehettek, azt kellene vélnünk, hogy egy előtte legalább másfél ezer évvel keletkezett passust vett át a Bhagavad-Gítából, melyet Schlegel imígy tolmácsol: „Ad constantiam efformata sententia una heic est; — multipartitae autem ac infinitae sententiae inconstantium.“

(Vjavaszájátniká budhir ékéha kurunandana)

Bahúsákhá hj-anantá'scsa buddhajó 'vjavaszájánā || (Bhag. L. II. sl. 41.)

összefűzvék. És valóban nem nehéz, ezeket — és mind lényegesekeket — fellelni. Íme a nyelvészet, általános és működésükben, eredményeikben csupán csak odajáruló idegen körülmények által módosuló törvényeket keres és állít fel, mint a *physica*; elemeket és egyleteket, általános és választó rokonságokat (*affinitas*) mutat ki, *analysis* és *synthesis* gyakorol mint a kémia; rendszerez, azaz osztályoz és családósít, sergeket, rendeket, nemeket, fajokat és hasonfajokat (*varietas*) különböztet és határoz meg, mint a leíró természettudomány (*naturalis historia*, *physiographia*); végre anyagi és szellemi — *mechanicochemiai* és felsőbb nemű — erők együtthatását a köztök húzandó határvonal keresését tárgyalja, mint a *physiologia*. Kérdem, van-e azon egy felsőbb rovat alá tartozó két tudomány, mely közt tisztább és teljesebb lenne az analogia, mint a milyet állításom védelmére kimutatók? De menjünk át a testvériség további jelére, mely is

c) a *gyakorlati irányban* mutatkozik. Bármely tudomány érvénye, méltósága maga magában, a tanulásban, a tudásban, a dolgok és eszmék viszonyai ismeretében áll. De ha következeiseiben, eredményeiben akár más tudományoknak felvilágosítással, akár az élet foglalkodásai s feladatai kényelmesítésére utasítással, tanácsadással szolgál, köszönettel vesszük mint ajándékot, nem követelvén azonban mint tartozást. Tehát nem mint előnyt hanem mint csupa hasonlítási pontot kívánom értetni a praktikus irányt, a hasznosítást a *philológiában*. Így értve is, elég szoros és szembetűnő az érintkezés. Valamint a *physica* és kémia jóteköny figyelmeztetéssel, utasítással, vezérlettel, olykor találmányokkal is járúl az iparügy előmozdításához: úgy a nyelvészet is, a körébe tartozó technikának, az idegen nyelvek tanulásának egyfelől, s az anyai nyelv stílicájának másfelől sikeres kezelésére nem csak hasznos segédkezet, de szükségest, néha mellözhetlent is nyújt. Valamint

---

*) Nagy részt mondom, mert a *mathesis speculativ* tudomány, s mind azokban a részeiben a természettannak, hol az ő szava érvényes és vezérlő, módszerét is érvényesíti. Így az egész úgy nevezett „*rationalis mechanikában*“, az optikában, a csillagászat egy részében stb.

a geologia a föld gyomrába rejtett kincsek kutatására varázsvesszőként működik, úgy a nyelvészet a nyelvek anyagi és szellemi gyöngyei föllelésére. Valamint végre az organologia és physiologia vezérlő és útba igazító elvekkel gyámolítja az ember hasznára fordított növények s állatok tenyésztését, nemesítését: nemkülönben megbecsülhetetlen útmutató a philologia, a nyelv józan művelésében. Nem ellenkezik azonban evvel a szerepével, sem nem csökkenti a hasonlatosságot az, hogy ellenőri tisztet visel, s óvja, a mennyiben hatalmában áll, hogy a „nyelvművelés“ ferdítésé, csigázásá, elfajulási műfolyammá, a nyelv erkölcsi gyilkosává ne váljon. *¹⁾

*¹⁾ Nem akarnám, hogy ily fontos ügyben bár látszó ellenmondás által is hitelemben és így hatásban veszítsek; mert hiszen meg van írva, hogy: *οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ τὸ σκανδαλὸν ἐρχεται.* (Jaj az embernek, a ki által botrányozás leszen). Már pedig ellenmondás látszik abban, hogy egyfelől érvényt tulajdonítok a conventiónak a nyelvben; másfelől pedig természetességét, törvényességét, szervességet vitatom. Megfejtése nem nehéz; csak egy pár kérdést teszek előbb. A bábéli nyelvzavart hiszik, tudják önök, úgy-e? Hát azt nem hiszik-e, hogy egy kis *conventio* segíthetett volna a bajon? Én hiszem, hogy igen; mint segített nem egy epochájában a világosabb történelemnek. De meg vagyok ám győződve, s minden elfogulatlan velem együtt, hogy a „bábéli zavar“ nem történt, mert történnie lehetetlen lett volna, ha a *természetesség* már a gyökök teremtesekor kezdődik, — ha a betűk és legegyszerűbb szerkesztvényeik a szellem „adaequat“ (Értés. 1859. 401. lap.) és szükségképi kifejezései volnának, vagy lettek volna valaha. Én, és velem együtt, igen igen sok, nem épen tökkel ütött egyén, az ember figyelmét felébresztő némi *tény*, és egy bizonyos *szótag* közt, — a hangutánzás egyetlen egy esetén kívül — semminemű *physical*, *physiologiai*, *psychologiai* avagy logikai kapcsolatot látni nem vagyunk képesek. Mi azt, hogy **l, já, gá, mang, pak, lak, dsá, gró, dong, ref, vagy men** szótagok közül, melyik tegye a menést, azt egyfelől önkényesnek vagy történetesnek, másfelől a beléegyezés által elhatározottnak tartjuk, s bármi élesen vizsgáljuk, semmi belső szükségét se bírunk föllelni, a mely a beléegyezést kötelezetté tegye, a conventiót erőszakolja. Hiszen ilyes tétovázást a természet *organicus* fejleményeiben sehol de sehol se tapasztalunk. Mindenütt egyenlő okok egyenlő eredményeket szülnek, csupán csak a szervek legnemesebb — mert egyenesen a szellemmel érintkező — működésében volna-e ez alól a nem csupán természeti, hanem logikai törvény alól kivétel? Vagy ha volna, legalább ki kel-

3. §.

A nyelvbeli egyén : a mondat.

Minden igazi tudománynak meg van az ő saját architektonikája. Ez az ő formája, az a bevégező, sőt merem mondani létesítő kellék, mely egyikben harmóniasabb, kedveltebb, díszesebb s így tökélyesebb lehet, és az is, mint a má-

lene mutatni azeltérés okait. De éppen itt a lökkenő, itt a vétkes kör melyben — és nem csak ebben — forognak, mint a farkát üző czenk, a nyelvészek. Különböző gyökök vannak, mert a népfajták — tehát beszélő szerveik — különbözők; és megfordítva, a népfajták különbözők, mert beszélő szerveik különböző gyököket teremtettek. Ide megy ki szemfényvesztő eruditóijából kivetkeztetve a mai nyelvészek e tárgybeli okoskodása. De más baj is van. Vegyük igaznak a fajtaféle elméletet; így se könnyít semmit a jelen esetbeli nehézségen, mert egy azon fajtahoz tartozó népeknél is megvan az egyjelentésű gyökök különbsége; holott az egymástól legtávolabb állók is bukkantak leleményeikben szembetűnőleg azonos gyökökre. Hol itt aztán csak egy talpalatnyi talaj, hová józan és elfogúlatlan inductio megvethesse a lábát? — Végre még azt a balságot is követik el a gyökök reáfogott természetességében, hogy egyszerre két úrnak akarják szolgáltatni : egyiknek a kifejezendő eszmének, másiknak az illető népfajta sajátyszerű hangszerveinek. Igen, de ez nem megy. — Másfelől merem állítani, hogy annak az ügynek, a mit rövidség okáért a nyelvészeti történelmi törekvésének mondhatni, több fogantyút nyújt az én felvételem, mint a gyökök állított, de a tények által meghazudtolt szervesszerűsége. A köz megegyezés (conventio) föltétele a folytonos együttlét és közlekedés; ilyet pedig éppen a nyelv keletkezése korszakában csak a család és törzs keblében gondolhatni, tehát a gyökök egyezése erőltetlen következtést húzat a néprokonságra. Felhagyva hát a gyökképzés és eszmék közti szükségképi viszonyt — mindig kivéve a hangutánzás esetét — mondjuk inkább, hogy a természetesség, a szervesség a nyelv fejlődésben ott kezdődik, a hol az egyes szemléletek gondolatokká (széles értelemben véve) s ezeknek megfelelő a gyökök mondatokká sorozódnak. Ekkor kezd a nyelv a szellem „adaequat“ kifejezése lenni, az analogia törvényes hatalma fellépni, és a szeszély és conventio kötelező sőt uralkodó *nyelvévrékké* (melyet nem tudom miért hiva Ballagi „csak nyelvérzék“nek; nem csak az!) szabályosodni, fokozódni, és szilárdulni. — Ha hát én conventiot és szervességet együtt emlegetek, az szintűgy nem ellenmondás, mint nem a nyelvben az, hogy gyökök és mondatok vannak benne, s a gyökök alkotásában a conventio hatalma, a mondatok fűzésében pedig a szervesség a hatalmasabb úr. Éppen azért is szűnik meg

sikban. *2) A természeti tudományok közt egy sem áll e tekintetben a tökély oly magas fokán, mint az, a mit most „természetráznak“ neveznek, sőt más osztálybeliekkel bát-

a gyökképzés a nyelvnek bizonyos terjedelmével, t. i. az azt beszélő nép szaporodtával, minthogy a gyök-teremtő önkénynek egyedül való ellenőre, a conventio, — az általános beléegyezés, a társadalomnak ebben a stadiumában, korlátozó és szentesítő hatalmát a dolog természeténél, a szétszórtságnál fogva nem gyakorolhatván, annyi mintha megszűnne vagy lelépne. De lelépése avval az ünnepélyes óvással történik, hogy az a működés is, mely az ő örködése nélkül nem lehet üdvös, *szűnjék* meg vele együtt. És a gondviselés jónak tartotta úgy rendelni, hogy ez az óvás foganatosabb legyen, mint a lelépni kényszerült hatalmakéi rendszerint szoktak lenni. Ellenben a szóképzés és szörendezés munkája folyton folyhatott és folyhat, mert ez születésétől fogva szerves levén, saját törvényei igazgatják, s e törvények végrehajtásáról az analogia és nyelvérzek kezeskednek. Így van ez, a dolgok *egészséges* állapotában, mint a tökélyes gépekben, — mint a többi szerves lényekben, melyekben a különféle irányú, természetű és fokozatú erők egymás súlyát kiegyenlítik, — mint egy jól rendezett államban, hol a különböző hatalmak egymás ellen örködnek. Ámde mind ezek a gépezetek, (hogy minden további következtetés nélkül e szó alá foglaltam), viselés, kopás, belső méreg, vagy külső sérelem, ügyetlen bánás vagy szándékos gonoszság által romlás-bomlásnak vannak kitéve. A gép elakad vagy rosszúl jár; a növény vagy állat megbetegszik; az államot pártütés láza vagy elgyengülés sorvadása bántja. Nincs kiváltsága a nyelvnek is erre a minden földieket sújtó átokra nézve. Eddigelé a hasonlat egyszerű és világos. Hanem hogy a romlást tökélyesített normalis állapotnak, a nyavalyát feljebb fokozott egészségnek, a forradalmat utópiai időszaknak vagy millennium kezdetének nézték és nevezték volna, arra csakugyan kevés, ha tán van is vagy egy példa. Ezt az álbölcséséget — szeretném az „Afterweisheit“ot szórul szóra fordítani le reá — mi magyarok találtuk fel és neveztük — *nyelv-mívelésnek*.

Megmondjam-e röviden, t. Akademia, mi az a nyelv-mívelő? Megkísértem. A nyelv-mívelő az a gyümölcs-tenyésztő, ki hogy egy pár mérő almával azon éven többje legyen, fáit meggyűrűzi, s épségöket, jövődjöket nem csak koczkáztatja, hanem tenkre is teszi. A nyelv-mívelő az a francia kertész, ki a pompás erdő szélét, mely egy Pous-sint, egy Claude-at, egy Ruysdaelt magasztos művészetre lelkesítne, sima, feszes fal képére nyíratja, a ki a fákból, bokrokból gúlákat, obeliskusokat, tornyokat, rideg lugosokat, még állat-alakokat is nyestet és csonkíttat. A nyelv-mívelő az a mészáros, a ki elhizlalja sertését idomtalan hús-tömeggé, melyben a gazdasszony ugyan gyönyör-

ran megmérkőzhetik. Előnye titkát puhatolva, azt leljük, hogy tárgy-sorozatában egy sarkalatos eszme uralkodik, ú. m. az *egyén*. Ebből clemezéssel le-családosítással fel-felé indulva és munkálkodva, oly symmetricus egy épület keletkezik, melynek részei a legösszeillőbb arányban felelnek meg egymásnak. A kép és a dolog ismeretesebb, mintsem

ködhetik, meggondolva, mikép telik belőle élés-kamarája zsírral; de az aestheticus és a természetvizsgáló undorral fordul el tőle, mert a sertés typusát inkább szereti a vaddisznóban látni, melynek szalonnája is, de van ám ereje, van virgonczsága, és tagjai az állati működések végrehajtására arányosan fejlődnek. A nyelv-mívelő — megnevezzem-e utoljára? — az az augur, a kin csodálkozik Cicero, hogy valahányszor meglátja augur-társát, nevetésre nem fakad mind a kettő. Csakhogy a mi nyelv-mívelőnknek ilyenkor inkább sírásra kellene fakadni azon a teméntelen és kipótolhatlan káron, melyet okozni segínek egymáson. Történt-e, nem tudom; de igen azt, és a t. akademia tanúja volt velem együtt, hogy midőn egyikök őszintén és leplezetlen előadá eljárása elveit, minden társa — pedig gyakorlatban és addig elé ugyancsak egy pályán haladott vele — elszörnyűködék, egyikök meg hangos óvást tőn ellene. És Dr. Bugát részvétért esdő pillantást vetve hűnek egyedül maradt barátjára Dr. Pólyára, keservesen fohász-kodék J. Caesarral: „Et tu mī fili Toldy?!”

Azt a nemzetet pedig, mely az ily nyelv-mívelőkre hallgat; mely ősi nyelvét mint bárdolatlant fitymálja; mely annak sajátságait, melyek az ő nemzeti jelleme „csontjából való csont, és testéből való test”, elfeledi és kiküszöböli; mely tapsolni tud annak a költőnek, ki alkalom-szülte lelkesedésében, *egy* emberrel, álljon az bár az érdemnek és genialitásnak bárminő magas polezán, *nemzet* számára „nyelvet alkottatni” merészel, („ő, a mi nem volt, nyelvet alkotott“!!!! L. Budapest. Szemle VII. köt. 156. lap.) — mihez hasonlítsam? Nem látok eljárásához más analogiát, nem tükröztethetem sorsát máséban, mint az Aesopus kutyájában, mely a hús árnyéka után kapván, a szájában tartottat elvesztette.

*²⁾ Egy kis adalék ahhoz az érdekes, de talán a közönségtől eléggé figyelembe nem vett vitához, mely a „tudományos forma” felett Erdélyi Ján. és Gyulai P. közt folyt vala. (Pesti Napló 1857. és 1858.) Nekem úgy tetszik, hogy Erdélyi nem akarta eltalálni a Gyulai sürgette eszmét; emez ellenben nem bírt nevet adni az agyában alakult és előtte világosan álló képzetnek. A fogalmak proteusi természete akadályoz csak abbéli hitelembe, hogy a szövegben használt „architektonika” tán közelebb járna mint más kifejezés a Gyulai gondolatához.

részletes festést vagy árnyalást igényelne; a helyett azt kér-dem, vajjon a nyelvészet nem osztozhatnék-e a természet-rajz ez előnyében? S újra kérdem: miért ne? Hisz egyenlő okoknak egyenlő következései vannak, s ha kimutathatjuk a nyelvben, a beszédben az egyént, le van téve vele a nyelvészet architektonikájának is szegletköve. Úgy de vagy egészen ferde fogalomnak kell lenni az egyénről, vagy a legnagyobb biztossággal felveszem alája a *mondatot* (Satz, Phrase). De hát mi az egyén? Egy határozott alakú egész; mely maga nem szükségképi része semminek, de a melynek részei reá nézve szükségképiek, és csak érte léteznek ^{*3)}. Nem alapítom értelmezésemet részletesen, hiszen tessék csak a természet három országa bármely elismert egyénével, ásvány-jegeczcel, egy tö növénynyel vagy állattal összevetni, s azonnal kénytelenek lesznek elismerni illetőségét és igazságát. De igen is szükséges kimutatnom, hogy ez illőség és igazság talál a mondatra, s nem talál általánosan ennek sem részeire sem csoportjaira. A mondat részei a szók; de hiszen úgy véve a dolgot a mint van a világon, t. i. hogy a szók beszédben fordulnak elé, világos, hogy minden szó külön-külön *szükségképi része* a mondatnak, és csak *érette létezik*. Egy szó, vagy mondatná nem fűzött szók csoportja is hallva vagy (leírva) látva bizonyos hiány érzetét támasztja bennünk, mely legott megszű-

---

^{*3)} Már „logicám“-ban érintettem, mily bajos, sőt lehetetlen, analytikus és inductív módszerben tökélyes értelmezéshez jutni. Ez az előnye a synthetismusnak van meg, s a természetrajz csak ott osztozhatik benne némileg, a hol maga is egy pár lépéssel a synthesis útjára tér, mint p. o. a rendszerezés alkalmával. Itt jelesen a nemek (genusok) jellemzése oly közel jár, a mint csak járhat, a csinált fogalmak értelmzéseihez; holott a családokéi egyfelől, s a fajokéi másfelől, már alsóbb fokáu állnak a szabatoságnak. Ez az oka, hogy nemek fölött sokkal kevesebb vita is foly a természetrajz arenáján, mint akár a családok akár a fajok felett. Oka, mivel syntheticusok és analyticusok nézetei ott sokkal többször szorítanak kezét barátságosan. A synthetica definitio zsarnok, mely föltétlen hódolást kíván; az analytica definitio csak kalauz, cicerone, a ki mutat is, magyaráz is, de a néző csak annyit lát, ért és hiszen, a mennyit egyénisége bír. Többet az én szövegbeli értelmezésem se igényel, melylyel az egyénről való fogalmat körülhatárolni igyekeztem; mindazáltal azt hiszem, hogy ha valakinek kifogása

nik és kielégítését nyeri, mihelyt az a szó már magában mondat, s ugyanaz a szócsoport egy mondat, úgy szólva szerves rendjében s alakjában jelen meg. Ha e szót látom a szótárban „dörög,” már szintúgy érzem elszigeteltségét, s kérdem magamtól, miért van az ott? Meg is felelek, nem azért, hogy mondjon nekem valamit, hanem ettől a lényeges céljától különböző mellékes célból, t. i. hogy a vele egy értelmű, teszem latin „tonat”-tal ismertessem meg. Ellenben ha szobámban, írásban vagy olvasásban elmerülve üldögélek, tán ablakommal szemben derült is az ég, s ismerősem hozzám belépve azt szólja nekem „dörög,” e már az illető dolog egész képét és csak azt ébreszti bennem; nem gondolkozom sem a „dör” gyökről, sem a „tonat”-ról, hanem igen is az égi háború jut eszembe, s ha Lichtenberg vagyok, még a pinczébe is búvok előre. Szóval a „dörög” ekkor mondat. Ismét, ha ezt hallom „a zöld erdő,” már várom, mi lesz belőle tovább, érzem, hogy az még csak része egy kiegészítendő mondatnak, és íme mondati rendben és alakban: „az erdő zöld” már eleget tesz az egész, az egyén fogalmának, már nincs jogom többet várni hozzája vagy követelni. Ugyanezekből következik, hogy mondatokból csoportosúlhat ugyan egy felőbb nemű egyén, épen úgy mint fákbold erdő, mint juhok-

---

volna is ellene, csak némely határák kőbb vagy beljebb tolásáról, nem pedig a befogott tag elidegenítéséről vagy mással leendő kicseréléséről lehet szó.

Hanem imígy tisztában lévén magával az értelmezéssel, alkalmazására nézve meg kell jegyeznem, hogy némely esetben igen is vita tárgya volt. Így p. o. az élőfáról némely füvész azt állította, hogy nem maga egészben egyén, hanem minden idej hajtása egy egyén képét viseli. Van hasonló eset az állatorszámban is; de sokkal több az, a melyben ily kétség nem létezik, és a kétségesekre nézve többnyire a nagyobb vagy teljesebb egész felé hajlott a természetvizsgálói közvélemény. Ezt őszintén azért adám elő, nehogy hallgatásomból valaki azt következtesse, mintha félnék, hogy a felett: vajjon a mondat-e a nyelv egyéne, vagy a szó? nyomos kétség támadhatna. Oh nem! a szó a mondatnak oly világosan szükségképi és csak érte létező része, hogy önállóságra sehogy se verekedhetik, vagy a midőn igen, csak szabályt erősítő kivétel gyanánt.

ból nyáj, vagy mint házakból helység, de ez a csoportosulás nem szükségképi, magában nem nélkülözhetlen, és azért a mondat szintúgy nem veszi el saját egyéniségét, mint nem a fa az erdőben, a juh a nyájban, a ház a helységben. Megfordítva, a szó bizonyos használatra nézve, p. o. az etymologus, a szótár-író kezében nyerhet, bizonyos factitius egyéniséget, de olyan ez mint egy hasáb-fa a fás-raktárban vagy kamarában, a bárány-czímer a mészárszékben, vagy a zár a vasas boltban. S mily kevésbé engednök meg a faárusnak, a mészárosnak, a boltosnak, hogy áruí egyéniségét az illető egészek természetes egyéniségénél előbbvalónak vagy lényegesebbnek állítsa, épen úgy nem engedhetjük meg az etymologusnak stb. a szók egyéniségét a mondatéknak rovására. Itéletük nem érvényes, mert „nemo potest fieri iudex in propria causa.”

Van hát a nyelvben egyén, s van a nyelvészetnek a természet rajzéval versenyző architektonikája. Ebből kerekedik ki lefelé elemezve az etymologia s onomatologia, felfelé szerkesztve a syntaxis épületi része. Ha tetszett egy nagy sereg nyelvésznek az egész alkotmánynak csak egyik szárnyán építgetni, vagy oda kényelmesen befészkelődni, s a másiknak olykor még létét is ignorálni akarni (lásd Grimm), az részökről szintoly kevés alkotó szellemet mint aesthetikai érzéket árul el, és én, ha nekik volnék, nem ambitionálnám a sajtkukacsz vagy a tormába esett féreg címét és jellemét.

4. §.

A nyelv sajátságai a mondat sajátságaiban fészkelnek.

Ha feltehetném, hogy a ki előzményeimet eddigelé figyelemével kísérte, általában helyesli is, csak a következő analógiával állapítnám meg e szakasz főtartalmát. Ha az állat- vagy növény-országnak földrajzi felosztását tekintve, bizonyos vidék physiognomiáját akarjuk képzelgetni, vagy pedig a rendszer levén működésünk tere, valamely osztály habitusát (milyvoltát) jellemezni, nemde mind két esetben az állati vagy növényi egyének s nem elemeik sajátságai nyújtják az eset-vonásokat? Az első feltételben oly világos

a felelet, hogy még csak tévovázástól sem tarthatok, nem-hogy ellenvetéstől. A másodikra ha azt a kifogást tenné valaki, hogy hiszen a rendek, családok, nemek stb. leírásában a szerves test minden külső belső részeit, sőt *microscopico-anatomiai* részleteket is fel kell vennünk: azt mondom reá, hogy fel igenis, de azért nem az elemek ismertető jelei, hanem ezeknek az *egyénbeli* ilyen vagy amolyan *csoportosulata* bélyegzi az osztályt, családot stb. *)

Ezzel aztán az analógiai erősség előadása be volna végezve, s a természetrajzi egyén helyett a nyelvészeti egyént téve, a szakasz elejére tűzött állításom igazolva.

De, mint mondtam, nem akarok azokra támaszkodni, kik netalán mindenben egyetértenek velem. Kérdéses állításomnak két lába van, s ha az egyiket kiütnék is alóla, a másik is elégséges a megtartására. S ez a második láb oly erősség, a melylyel a nyelvészek, függetlenül minden természetrajzi analogiától, lesznek kénytelenek nekem szolgálni.

Kénytelenek ök legelsőben is bevallani, hogy azok a vonások, melyeknél fogva a nyelvek rokonos vagy nem rokonos voltát megállítani iparkodnak, az illető nyelvek saját tulajdonai, vagy mint én *egy* szóval fejezem ki, *sajátságai*. Annysira igaz ez, hogy azok, kik a nyelvek válrokonságát és osztályozását, úgy a mint az újabb nyelvészek legnagyobb része elfogadta, tagadják, kényszerülve vannak oda folyamodni, hogy átaljában egy nyelv határozott és állandó jellemét is tagadják, vagy legalább kétségbe hozzák, mint p. o. Ballagi *⁵).

---

*) E volt az a forduló pont, melynél a természethistória a systemákról az úgy nevezett „methodus“ra átment, s a *character essentialis* és egyszerű *diagnosis* elvesztették előbbi tekintélyöket. A „két póroda“ vagy „lábballanság“ már nem csinál *serget* sem az *ajkas várág* vagy *hegyes előfog családot*. Csak olyanok már ezek, mint az accentuált nyelvekben az ékeezett szótág: sokszor sok, de nem minden!

*⁵) Lásd M. A. Értesítő 1859. V. szám: „A magyar nyelvész-kedés köre.“ — Ballagi, hogy a mai nyelvészethben divatozó osztályozást — sémi, áltaji, és indogermán nyelvcsaládokra — megező-felhassa, szélsőségekhöz folyamodik, s tagadni akarja, hogy bizo-

Ha hát sikerül kimutatnom, hogy az érintett sajátságokra nézve a nyelvészek egy részben kezet fognak velem, más részben pedig, hol ezt nem teszik, sikló fűvényre vagy olvadó

nyos nyelv mivoltát bélyegző *állandó* jellemvonások léteznének. Így perse hogy könnyűvé teszi feladatát; ha jellem nincs, jellemezni s következőleg osztályozni, családositani se lehet. „A fejsze a fának gyökerére van vetve,“ csak ki és tűzre vele! Hanem engedje meg nekem a tisztelt értekező, hogy ezt „tant soit peu“ herostratusi eljárásnak nevezsem, melynek legegyszerűbben úgy vélem ellentállhatni, hogy „nego minorem.“ — Ballagi erősségeit, melyekkel „minor“ját megállapítani iparkodik, voltaképp háromra tömhetni össze. Értsük meg az elsőt saját szavaiból: „Minden természeti lénynnek megvan a maga körvonalozott *állandó* evolútiója, melynek kitanulása teszi a kül természet lényeiinek felismerését“. Ellenben „a szellem kifolyásában, a nyelvben, a szellem örök, állandó törvényein kívül más, szoros meghatározás alá nem vehető befolyások is hatnak; ezenfölül az egyéni geniusnak, az esetlegnek is tág mező nyílik“. Látnivaló, hogy a bizonyítvány erejét egészen és csupán csak az ellentét teszi; s ha kimutatom, hogy ez az ellentét nem létezik, kártyaházként hull össze az alkotmány. Nem létezik pedig az ellentét *elsőben* a szókban. T. i. nem tesz semmit a kültermészetre nézve szembe a „szellemmel,“ a minek kifolyásának mondja a nyelvet; nem semmit az emerre ható „befolyásokkal,“ nem az egyéni geniuszal, az esetlegességgel. Másfelől ebben hasztalan keressük az „evolútiót,“ mit amott fölhozott. Úgy de substratumban s accidensekben egészen más tárgyakat egymással, se hasonlítani se ellenbe tenni nem lehet, sőt logikailag *nem is szabad*. Formában hát merőben el van hibázva az ellentét. De még szerencsétlenebb, ha lehet, materiában. Mert ha azt mondom, hogy „a physico-chemiai erők *kifolyásában* a természeti tűneményekben, és az életerő *kifolyásában* az állatokban és növényekben a physico-chemiai erők és az életerő örök, *állandó törvényein kívül* más, szoros meghatározás alá nem vehető befolyások is hatnak; ezen kívül a kertész és állattenyésztő *geniusának s az esetlegnek is tág mező nyílik*“ — ezzel, mondom, épen azt állítnám a kültermészetről, a mit Ballagi a nyelvről. Mi több, tökélyesen igazat és tudományszerte elismertet állítnék, s mégis ha azt hoznám ki belőle, mit ő, hogy tehát a kültermészeti dolgokat — (jegyezzük meg hogy *kül* természetet s nem csupán természetet mond, tehát félig-meddig elismeri, hogy *bel* természet a nyelv) — jellemezni s osztályozni *nem lehet*, csak kinevetne minden természettudós. Az ellentét hát teljes hasonlósággá alakult át a rostában. De tán úgy értette Ballagi, hogy „a nyelvek, az igaz, szinte öökös támadás, fejlődés, és *enyészet* körforgásában *mozognak*, de egy nyelvnek sincs meg a maga körvonalozott *állandó evolútiója, melynek kitanulása* tenné a nyelvek *felismerését*,

jégre építenek, pörömet megnyertnek tarthatom. De hogy a pörből patvar ne legyen, bizonyos előleges megegyezésekre és határozásokra lesz szükségünk. Arra nézve t. i. hogy mit nevezzünk a mondat és mit ennek elemei sajátosságának? Elsőben is kétségtelen, hogy a szók ilyen vagy amolyan

tenné *lehetőségessé rendszerbe való sorozásukat*“. Így az igaz, az ellentét teljes volna; csak az a baj, hogy ez épen a megbizonyítandó állítás, melyet erősségnek használni megint a logika tiltja sub §-o „*petitio principii*“. Ennyit az első erősségről.

A második egészen csak azon alapszik, hogy a nyelv *szellemi* valami, s az ilyenekben „a rajznak, a leírásnak csak statistikai becse! De abból a nyelvek eredetére, előállításuk folyamatára és eredeti rokonságára következtést vonni, annyi mint a tudományt alaptalan abstractiókkal bilincsekbe verni.“ — Ki hitte volna, hogy *szellem és jellem* csak azért hasonlítanak annyira egymáshoz, hogy mint „*lucus a non lucendo*“ a hasonlat épen összeférhetetlenségeket fejezzék ki? De szójáték nélkül, ti ő és új idők számtalan Plutárchusai, mi több históricusai, dramaticusai, regény írói stb. mit ámitjátok magatokat s a világot emberek, — szellemi lények! — és tetteik jellemzésével? Pirúljatok el! *Rajzaiknak, leírásaiknak, csak statistikai becse!* De belőlök a cselekvények motivumára, a tények *előállási folyamára*, az erények és vétkek *rokonságaira* következtetést vonni, annyi volna, mint az erkölcsant *alaptalan abstractiókkal bilincsre verni!*

A harmadik erősséget értekezőnk a nyelvek *változandóságában* keresi. Ám de, uram, ha a photographnak sikerült a madár röptének egy momentumát papírára vagy collodiumára leszegezni, miért ne lehessen a photographiánál erősebb analysisnek a nyelv minden változásain át állandó és jellemző momentumokat lesni ki? És másfelől hát az egymásután-következésnek nincsenek-e szintűgy törvényei és így jellemzései, mint az egymás-mellettiségnek? Nem is bizonyít semmit ez ellen Ballagi; hanem némi ideális történelmét *költi* a nyelvek fejlődésének; csak az a baja ennek az elmés költeménynek, hogy sem a valódi históriából, sem a lélektanból nem igazolhatni. Ballagi a nyelv alakulását és fejlődését három korszakra osztja. Első szerinte a „*teremtés*“, melyben a nyelvalkotó *ész* ösztönszerűleg teremt a szellemnek adaequat kifejezést. (Szeretném ha erről a cselekvényről egy drámát írna Ballagi, mint *Krisna Miszri* az „*eszme születéséről*“ — „Prabódha csandródája“). — Második a *módosítás korszaka*, mely a teremtés bevégeztével kezdődik, s a melyben az „*emberi szellem öntudatos munkásságra ébredvén*, a meglevő nyelv-anyag *tartalmi* körét szélesbíti, a meglevő szókat képes, átvitt értelemben használja, az érzéki különös észrevételek kifejezéseit általánosb szellemi előterjesztések (Vorstellungen: baj, mikor az ember németül gondol vala-

rendje a mondatban, *emennek* sajátságai közé tartozik. De némelyek talán ezt csak a kiválólág úgy nevezett *szókra* ú. m. névre és ígére szeretnék szorítani, s ezért ki kell jelentenem, hogy én minden névvel nevezhető „*particulákra*“ kiterjesztem, s bízom hogy nem maradok egyedül. Igen, de a *particulák* alá

---

mit, s aztán magyarul akarja leírni) — jelölésére fordítja „Csak azt szeretném tudni, hogyan alkothatott nyelvet az „ész“, hogyan teremthetett volna a szellemnek adaequat kifejezést, sőt hogyan lehetett *ész*, ha az itt nevezett dolgokat már az első stadiumban nem mívelte? — Harmadik korszakát kezdi a nyelv, mindig Ballagi szerint, „midőn a repülő hangot írás által kötik meg.“ Ekkor, úgymond: a meglevő nyelvanyag *tartalmi* fejlődése lép előtérbe, s a szellem átalakító befolyása leginkább a szónak mondatbeli értékére „(mi ez?)“, irányzódik.“ Mi hát a különbség a 2. és 3. korszak közt? hisz' a mit *ide* mond, *amott* is történik! És ha mégis elég éles szeme volt értekezőnek a különbséget fellelni, legyen elég éles a nyelvek sajátságai fellelésére is; mert bizony sem ezt a sajátságot, sem ennek jellemezhetését meg nem dönti ez a 3-ik erősség is, valamint nem ingatta meg a két első.

Nem kellett sámsoni erő, hogy a filiszteusi terem „két oszlopát, kiken az egész ház áll vala“, s velök mestergerendáját „lerándítsam.“ De le kellett rántanom, hogy a közikből, szövegbeli állításom ellen intézhető lövéseket meggátoljam. Quod felin, faustumque sit.

Vannak az értekezőnek tévedései az accessoriumokban is, de csak egyet emelek ki, mint különösen fontos — velut inter ignes luna minores — nehogy dérhozó holdvilág (lune rousse) legyen belőle. Ballagi azt látszik tartani, mintha a természeti tárgyak és tüemények jellemzése *lényegöket* akarná magyarázni. Ebből megint az a gyanúnk támad, mintha ő a természeti tudományok felfogásában nemcsak a Newton-okat, Jussieuket, Cuviereket, de még Aristotelest is kikerülve, Thalestől egyenesen az újabb „Naturphilosophie“-be, Schelling, Oken és T.-hoz ugrott volna át. Semmi sincs abból tisztelt értekező! A természeti tudományok a természeti dolgokban mutatóközös törvények ismeretére törnek egyedül és kirekesztőleg az inductio útján. A „lényeg“-et a metaphysicusoknak és a metaphysikáló nyelvészeknek hagyják. Jobb lenne, ezeknek is megtérni, s az ily forma ábrándozásokkal, mint: „A nyelvalkotó ész abbéli véghetetlen feladatát, hogy az örök fejlődű szellemnek adaequat szóbeli kifejezést teremtsen, csak fokonként bírta megfejteni“, az inductio tisztávilágát nem szennyezni. Metaphysikáját nem boncsolom, csak logikai tekintetből jegyzem meg, hogy ha „*régheetetlen a feladat*“ miképp „*bírhatta megfejteni*“ a nyelvalkotó ész?

a ragokat is befoglalom, s e tekintetben éppen a szóelemzők nagy legiójától nem várok ellenzést, kiknek iparkodása nagy részt a ragok eredeti önállósága kimutatására van irányozva. A ragoktól a képzőkre kisebb a lépés, mint Napoleonként a magasztosról a nevetségésre,*¹⁾ tehát az ezeket illető sajátságokat én megint a mond at jellemzéséhez vonom. Szoros kapcsolatban van ezzel a concordantia és regimen *²⁾ ügye, mely ősi és rendítetlen szokás szerint a szófűzés (syntaxis) rovatai közé tartozik. E szerint hát egyedül csak a gyökök és betűk (ha úgy tetszik, hangok) sajátságai jöhetnek kérdésbe, melyekről azt állítom, hogy a nyelvek sajátságainak és így rokonkságaik vagy különbségeik megítélésének biztos alapúl szolgálni nem képesek.

---

*¹⁾ Hogy a *ragok* és *képzők* közt valódi átmenet van, mutatja többek közt az a vita is, mely az akadémia keblében keletkezett valóban tekintélyes két nyelvész közt a felett, hogy a passivumot jelelő változást a ragok vagy képzők közé kell-e számítani. Az értelmezések, mint vélné az ember, nem segítenek ki a sárból; mert ha *képzőnek* azt vesszük, a mi a törzsök akár gyök értelmét módosítja, s *ragnak* a mi nem, ez elméletileg nagyon élesen látszik különböztetni, de alkalmazáskor elakad az ember fia. Vegyük például e kettőt: *írnék* és *írogatok*. Vajjon csekélyebb módosítása-e az „írok“ értelmének az: *bogy: szeretnék, vagy ohajtom írni*, mint ez, hogy: *gyakran írok?* Pedig „*nék*“, azt mondják, rag „*gat*“ meg képző! Alább még egyszer visszatérek erre a kérdésre a szövegben.

*²⁾ Nem bírom megfogni, mi vezethette Szilágyit, a „Magyar szókötés szabályai“ koszorús íróját, hogy a „regimen“t ezzel a szerencsétlen szóval „vonzalom“ magyarította. *Vonzalom*=*attractio*. No már a természeti tudományokban a jó rend, a szabatosság fentartására, minden zavar és háborgás eltávolztatására okvetlenül szükségesnek látták behozni azt a szabályt, hogy a mi *műszo* bizonyos értelemben ama tudományok egyik ágában használathat van, más ágában másképp használni, neki más értelmet tulajdonítani *nem szabad*, s annál tilalmasabb, minél rokonosbak az ágak. „*Attractio*“=vonzalom, a görög nyelvtanba régóta bevett szó, s jeleli azt a kivételes és sajátságos esetet, midőn a „visszahozó névmás“ nem abban az ejtésben van, a mibe igéje regimene kívánná, hanem a mibe a megelőző szó, melyre vonatkozik, vagy csak *vonatkozhatnék* is, midőn t. i. nincs kitéve az antecedens. Leggyakrabban akkor áll be az „*attractio*“, midőn a visszahozónak accusativusban kellene lenni. Példát mindjárt láthatni értekezésem szövege mottojában, hol *ἐμπεύρατε οἷς ἐδείθηρν*,

De hadd szólaltassuk meg azokat a kikre feljebb hivatkozámm. — Fábíán J. „Finn nyelvtana“ szerint (8—9 lap) a közönségesen felvett három nyelvcsalád különböztető jellemeit „következőleg állapította meg a tudomány“ :

„1. A *sémi* nyelvcsaládban a) a mássalhangzók általán a nyelv testét, magvát képzik, s ezek közt a külön fokozatú torok hangok különösen szerepölnek, b) gyökszók, törzseik többnyire két három mássalhangzból állanak, melyekhez önhangzók nem tartoznak, ezek mellékesek levén e nyelvekben; c) bennük csak két nemi különbség taláttatik; d) a birtok viszony sajátságosan fejeztetik ki; e) hasonlítást képző rag bennük nincsen; f) összetett szók nem taláttatnak; g) gyökszók saját testökbe képzöket fogadnak be; h) az igezőnek csak két ideje van; i) szófüzésök igen egyszerű.

„2) Az *indogermán* (árja) nyelvcsaládot leginkább jellemzik a) a hajlítás (flexio); b) sajátlag hajlító nyelvek (flexivische Sprachen); c) bennük három nemi különbség talál-

---

e helyett áll: *ἐμμείνατε τοῦτοις, ἃ ἐδεήθητε*. Az attractio hát a „regimen“ ellenére „concordantiát“ követel. „Wenn zu einem im Genitiv oder Dativ stehenden Substantiv ein relativer Zusatz gemacht wird, dessen relatives Pronomen im Accusativ stehen sollte, so nimmt dieses Pronomen gleichen Casus mit dem Substantiv an, auf welches es sich bezieht“, azt mondja Rost, Griech. Gramm. 7-ik kiad. 674. lap. „Concordantia“ra vonza tehát a substantivum a visszahozót. Természetesen, mert a példa *vonza* a követésre; a parancs a függés (regimen) soha *se vonz* hanem *követeli* a végrehajtást, *kötelez* a teljesítésre. Ha erőnek erejével akarnók alkalmazni a „vonzalmat“, inkább is lehetne a „concordantiát“ jelelni vele. De mint kezdetben mondtam, az ott felhozott szabály szerint, semmi egyébre se lehet alkalmazni biz' azt, mint az „attractio“ra, mely a görög nyelvtanban *egyét* tevén nem szabad mást tennie a magyarban. Egyébiránt maga Szilágyi is a *füg-géssel* kezdi magyarázni a regiment, (Szókött. 80 lap.) és igen helyesen; lám latin, német, magyar egyezőleg élnek evvel. P. o. ez s ez a szó a mondatban ettől s ettől *függ* — pendet à — hängt ab von stb. Miért nem maradt szerző következetesen annál a kifejezésnél? Hajh! az az eruditio szükséges, nélkülözhetlen egy dolog tudományos munkálatokban; de a rosszúl emésztett eruditio ferdeségekre vezet. És e szintűgy bánthat magyar író, mint bántotta a német Rost-ot a rossz logica, melylyel az „attractiót“ az idézett lapon álló jegyzésében magyarázza s magyarázatával szövegben adott helyes értelmezését összekuszálja.

tatik; d) az önhangzók, a gyökök törzsek és ezek ragasztékaiban vegyest fordulnak elő; e) a dolognévszók részint önálló, részint ragnemű viszonyítók által fejezik ki a fogalmat; f) az igék a képzők által módosítják jelentéseiket, és személyes névmás által határozzák meg az alanyt.

„3) Az ural-altai nyelvek *egyéni természete* (sic) abban van kifejezve: a) hogy bennök az önhangzók különösen szerepölnek; b) bennök kisebb-nagyobb mértékben ki van fejlődve a hangrendszer; c) nemi különbséget nem ismernek; d) a flexiónak s betoldásnak semmi nyoma“ *1).

---

*1) Midőn tudja az ember, hogy Fábíán tüzetes értekezést írt a „nyelvről, nyelvkülönbségről, és nyelvrokonságról“ (M. A. Ért. 1859. VI. sz.), megütközik rajta, hogy ott a szövegben idézett jellemzéseket, avagy más hasonlókat nem talál. És megütközése nem kisebbedik, midőn ugyanannak a szerzőnek Finn Nyelvtanában leli őket, a hol eszébe se jutott volna hogy keresse. De hiszen talán csak azért nem ismételte értekezésében, mivel már a nyelvtanba beírta volt; hanem a helyett amott bizonyosan megalapítva, igazolva, szigorú bírálat alá vetve látjuk azokat a jellemvonásokat, melyeknél fogva a nyelvek rokonságait meghatározni s aztán magokat osztályozni szokták?— Mi ezt vártuk, de sajnosan kell megvallanunk, hogy árnyékát se lőttük. Fábíán, mennyiben értekezéséből kivehettük, a nyelvészetet nem tartja *inductio* tudománynak, sőt olyannak se, melyben akadémiai tudósnak egyfelől saját tapasztalataiból, és vizsgálataiból, másfelől ha mások által is de biztosan megállapított tényekből kellene kiindulni, s azután maga erején húzni következtetéseket belőlök. Ám vallja be Fábíán maga, a mit mondék: „megkísérlem úgy a hogy csekély tehetségtől telik, s a nyelvbölcselektől“ — (nyelvész a „bölcselet“-t mikép tarthatja kiható igének? s ha nem tartja, mikép használhat nyelvkülönbségről szóló értekezésben oly szó szerkesztést, mely szanszkrutól és németül igen helyes volna, de magyarnak botrány?) — (Humboldtól és Steinthaltól) tanulhattam előadni, miben áll a *nyelvnek mivolta*? melyek ennél fogva a nyelv „(ek)“ben található különbségnek és rokonságnak alapjai? Ha hozzáteszem hogy ezek a keresett alapok korán se tények, hanem speculativ és a priori elvek, azt hiszem kellő világba helyeztem az ügyet s állításomat.

Nem ócsárlási viszketeg ösztönöz felszólalnom, hanem okvetlenül szükségesnek tartom kijelelni, mit kíván nyelvészeinktől a tudomány mostani állása, azaz mik azok a hiányok, melyeket ki kell pótolnunk, azok a követelések, melyeket ki kell elégítenünk. A delphibeli híres felirat a „nosce te ipsum“ nem csak embereknek szól, a tudományokat is jó és idves dolog ottan-ottan meg-

Mint látjuk, szép száma a jegyeknek, s első tekintetre majd mindnyája ellenem *látszik* szólani; de mindjárt meglátjuk, mit mond hozzá a „rosta.“ Feltartja részemre elsőben is az 1. i) alatti jegyet, mely világosan szófűzésről szól. Ezt ugyan oda ajándékozhatnám; mert sem azt el nem ismerhetem, hogy oly egyszerű szófűzés, milyen a sémi nyelvekben van, más családhoz tartozó nyelvekben is ne volna; sem pe-

---

ismertetnünk magokkal, szemlét tartanunk felettök. Mert tisztesség, becsület a „tudomány színvonalá“nak, de biz' az olyan negédes szegény legény (*pauvre orgueilleux*), mint a francia nyelvről mondá Voltaire, kire reá fér az alamizsna is. És hogy ne férne kiváltkép a nyelvészetre, melynek mint kimutattam féloldala csaknem meztelen? Hasonlítsuk csak egy kissé testvéreikhez. A mai philologia ott áll, a hol a geologia körül-belül a Werner idejében állott, midőn a rétegeket csupán ásványtani jellemőknél fogva határozták meg, s a palaeontologia nem elevenítette termékenyítő sugáiraival. Ott a hol a növénytan állott családositás tekintetében A. L. Jussieu előtt, midőn a jegyek ismerete ugyan elég magasra hágott volt, de *becslések* nem adta meg még a biztos alapot az osztályozásra. Csak e tekintetben, mondom, mert a növénytan soha se volt abban a félszeg állapotban, hogy csupán a sejtek és szövetékek microscopiai vizsgálata tegye az egész tudományt, mint teszi a mai csaknem egész philológiát a gyökboneczolás. De mellőzve ezt, ama másik vonást, t. i. a nyelvhasonlítás és különböztetés elemeinek *bíráló becslését*, kívánja sőt követeli most fenhágon a tudomány szükséglete, s ezt vártuk volna méltán a Fábíán értekezése sokat ígérő czíme alatt. Úgyde egy betűt se kapunk benne arról, s a mit Finn Nyelvtanában adott, az, mint kivonatunkból világos, a jegyek rendszerezetlen, kritikátlan s még nem is teljes elékszámálása. A deliberáló gyűléseknél állhat az a maxima, hogy „vota numerantur, non ponderantur“, de természeti rendszerezésben csaknem épen ellenkezőleg legfőbb az, hogy „characteres ponderantur“, s csak másodrendű a „numerantur.“

Értekezésem tárgya se nem a családositás, se nem a nyelvhasonlítás, csak annyiban érintem szövegemben, a mennyire főczékom ú. m. a magyar mondat elmélete megállapítása bizonyos vezérelveket igényel. De minthogy e jegyzés alkalmat nyújt reá, hadd lássuk a tudományos értékét némelyeknek a Fábíán által elékszámáltak közül, azoknak t. i. a melyekkel a szövegben el nem bántam.

Azt mondja a szövegben idézett helynek mindjárt elején, hogy „a sémi nyelvcsaládban a *missalhangzók képzik* a nyelv testét, magvát“, és hogy „gyökeikhez, törzseikhez önhangzók nem tartoznak“, és hogy „ezek e nyelvben *mellékesek*.“ No már én szeretném, ha Fábíán csak

dig az *egyszerű* és *nem egyszerű* szófűzés közt a határvonalat kijelölhetőnek nem hiszem. E hát oly halvány bélyeg, mely épen nem bélyegez. De másodszor feltartja a nemek különbségéről szóló pontokat 1. c) 2. e) 3. c). A nemi különbség ugyanis csupán a reá vonatkozó képzőknél s a concordantiánál fogva jellemezvén a nyelvet, mind két tekintetben a szófűzés uradalma alá jön. Hasonló okból ben marad a birtok-

egyetlen egy nyelvet mutatna, melyben épen az ő mestere — az újabb philologia — szerint, nem a *mássalhangzók* képeznék a nyelv testét, magvát. A szorosb értelemben vett flexio nem a *maradó* mássalhangzók mellett *változó* önhangzókban áll-e? Ezekben: *fac-io, fec-i, infic-io* nem az *f* és *c* képezik-e a gyök magvát, testét? Mikor Hunfalvy az *ir, kirj, gisz, vos, jaz, hands* gyököket összeveti, veszteget-e csak egy szót is az önhangzók különbségére? Nem abban áll-e minden erőssége, hogy a különböző mássalhangzók a „gesetzliches Verhältniss der Laute zu einander“ törvény szerint váltakozznak a „rokon“ nyelvekben? Mit pazéroljam a czáfolást, hiszen saját iskolája cserben hagyja Fábiant állítása első részében. És még, ha képes, képtelenebb a másik része. Az önhangzók hogy *mellékesek* volnának a sémi nyelvekben!! Hisz' ez, ha tesz valamit, azt tenné, hogy p. o. ezt a törzset: *ktl*, mind egy volna, akár hogy mondjuk ki: *katal, katel, ketel, katil, kotél, ktol, iktol* stb. De a világért sem úgy van; sőt minden önhangzó-változás egy más és szigorúan és állandóan meghatározott jelentést ad ama mássalhangzó-csoportnak. Kátal azt teszi: *ölt*; *ktol*: *olj*; *kítél*: *öldskölt*; *kuttal*: *meg van ölte*; *kotél ölt*; *ketel*: *gyilkosság*. Nem csak; hanem a sémi nyelvek különböző ágaira nézve is bizonyos és szabott rendben határozók az önhangzók. Ugyanazt a példát véve fel, ime ez hogy: *ölt (ktl)* a zsidónak *kátal*; a syrusnak és chaldaeusnak: *ktol*; az arabnak *katala*. *Gyilkosság*, mely a zsidónak *ketel*, a syrusnak *kéltó*; az arabnak *katl*. Így van ez a sémi nyelvekben minden istenadta szóban, s ebből ellenemondhatlanul kitetszik, hogy ott bizony az önhangzók nagyon is lényegesek, s ha a sémiekek rendszerint nem írják ki minden önhangzót, abból nem a következik, hogy az önhangzó „mellékes“ és toronyát boronyát olvashatni; hanem hogy a ki, teszem, csak az „ezer egy éjszakát“ el akarja olvasni, annak tudni kell, még pedig igen jól kell tudni arabul, úgy hogy ha p. o. e három betűt látja: *btn*, a szövegből mindjárt tudja, hogy ezek közül: *batana, batina, batuna, batnu batanu*, melyiket olvassa, minde-
niknek más-más határozott jelentése levén. E per se sokkal nehezebb mint grammatikát compilálni egy oly nyelvről, melyet maga sem tud tökéletesen a szerző. Pedig történt ilyesmi is a világon, s akadtak bírálók a kik efféle nyelvtanokat a „tudomány színvonalán álló“knak dicsérték fel.

viszony „sajátságos kifejezése“ 1. d), a hasonlítást képző rag hiánya 1. e), az összetett szók szokatlansága 1. f), az ige időket jelelő alakjai szegénysége 1. h), mindnyájan a sémi nyelvekre vonatkozva. Szintűgy javamra marad a rostábanaz árja nyelvek e) és f) betűkkel jelölt vonása. Összesen 10 pont a 19-ből.

Ne bántsuk senki ízlését, hanem vegyünk elé más jegyet. A sémi nyelvek „gyökszói saját testökbe képzőket fogadnak be“, úgy mond Fábíán. Hogy ez az áljegy a gyök és törzsök összezavarásán épült, minthogy már a szövegben kiemeltem, itt mellőzöm. Hogy Fábíán a „Dages“ természetét nem érti, a vrðhiszról nincs fogalma, azt elnézem; mert hiszen ő finn és nem zsidó sem szanszkr. nyelv. De hogy felhozott példája (*katal, kuttél, kuttal*) nem vétette észre vele, hogy itt-mondott jegye éppen az, a mit tovább az indogermán nyelvekre nézve (2. a) flexiónak nevez, és íme nyelvek kirekesztő sajátjának mond, azt ha én megengedném is, a logika és józan ész nem bocsátja meg neki; valamint azt sem, hogy *factum, fieri, fingo; tactum, tetigi, tango; ληβ, λαβ, λαμβ* s több ilyek nem bírták meggyőzni a felől, hogy a sémi nyelveknek tulajdonított „*intussusceptio*“ az indogermánokban éppen nem idegen vonás. Az ily baklövésekre a természeti tudományokban is lelünk elég példát, annyira, hogy az első rendbelit külön műszóval is (*double emploi*) nevezik. Mint p. o. ha egy fűvész a növény-nemeket számlálván elé, a *Dahlia*-t és *Georgina*-t két különböző nemű növénynek állítná. A „*double emploi*“ hibájába legtöbbször a compi- és speculatorok esnek. Fábíán még tovább ment, és „*triple emploi*“-t csinált, mert a 2. a) és 2. b) alatti pontok ismét tökélyesen azonazt jelentik. — Menjünk mi is tovább. „A sémi nyelvekben hasonlítást képző rag nincs.“ Helyesen fejezve ki: hasonlítást képző rag csak a tárgyhoz, és nem egyszersmind a minőséget jelelő névmellékhez (*adjectivum*hoz) is szokott kapcsolva lenni. P. o. a héber azt mondja: *édes(ebb) a mésnél; a bölcsesség jó(bb) az aranynál*. Ám de egyfelől a román nyelvekben sincs hasonlítási rag, pedig azok is tán nyelvek volnának, vagy nem ismeri azoknak az új philologia? Annak ismeri hát a szanszkr.-et, s ennél szintűgy fordul elé éppen az az eset, a minek feljebb a héber nyelvre vonatkozó példáit adók, t. i. hogy a névmellék minden hasonlítási rag nélkül az ablativussal párosítva már felsőbb fokozatot jelel; a tibeti pedig mindig csak így teheti; holott nem tartozik a sémi családhoz. Aztán másfelől az arabnak valódi flexió és rago comparativusai is vannak (p. o. *kathír, sok; akthíru, több; és még egy rakás erre a mintára*); a syrus pedig szintűgy használja néha a „*jatír*“-ját, mint a franczia a „*plus*“-t, és az olasz a „*più*“-t.

Lássuk már a kihullókat. Ide tartozik elsőben minden vonás, a mi a hangzók és mássalhangzók közt állított különbségre vonatkozik. A sémi nyelvekben egy cseppel sem fontosabbak a mással hangzók s nem kevésbé fontosok a hangzók, mint a többi családban. Az egész csalóka különbséget csak a a sémi nyelvek úgy szólva fűsvénykedő írása módja

Még mind van deválválni való. „A sémi nyelvcsaládban“ úgy mond, „összetett szók *nem találtak*.“ Útasítom a szerzőt Ballagira, ki meg fogja neki mondani (Értes. 1859. V.), hogy a sémi helyek és személyek nevei közt, melyeket *Fürst* az Ó Testamentomi Concordantiájában összeállított, körülbelül két ezer compositum van. Ellenben a latin nyelvnek bizonyos stadiumában megszűnt a szószerkesztetés, és már a comicus Terentius se csinált compositumokat. — „Az ige-szónak csak *két ideje* van.“ Mit tesz ez? Azt-e, hogy egyáltalában csak két időt bír kifejezni a sémi? vagy azt, hogy csak kettőnek kifejezésére van egyszerű formája? Ha az első, úgy nem igaz, mert a séminek átalában véve igen is *van* tisztán meghatározott kifejezése a praesensre, praeteritum imperfectumra, praeteritum perfectumra, praeteritum plusquamperfectumra, és két rendbeli futurumra. Ha a második, úgy nem jellemző és saját vonás, mert a németnek, angolnak, orosznak és perzsának (fursz) is, a kik az indogermánhoz csatlakoznak, csak két idejük van, p. o. *ich gehe* és *ich ging*; *I do, I did*; *gororiu, gororil, purszem, purszidem*. Ellenben az arabnál több van mint két egyszerű alak.

Gondolom, elég lesz czélomra; mert a mi a többi úgynevezett nyelvcsaládot illető jellemvonásokat illeti, elégtelenségeket már a szövegben kimutattam. Az egész dologból pedig azt a vég követelményt húzhatni, hogy bárminő fokozatban tartsuk Fábiánt a tudomány hü tolmácsának, annyi bizonyos, hogy Mátyás Floriánnak tökéletes igaza volt beköszöntő beszédében, midőn azon kérdés vizsgálatát sürgeti vala: „mennyi és minő hasonlat szükséges a nyelvrokonság megállapítására.“ Igen is, akarmit állítsanak a „tudomány színvonalán álló“ nyelvészeink, a hasonlósági és rokonsági jegyek kitisztálva még nincsenek.

Azt mondhatnák, hogy én, mint fészkébe gazoló madár, az oly hön pártoltam inductio ügyének ártok, midőn azokat a jellemvonásokat rostálom oly keményen, melyeknek összeszedésére világos, hogy inductio útján jutottak a nyelvészek. Megengedem, hogy inductióval, de kikötve magamnak, a mit az egykori férj szabott vala feltételül nejének, a ki is azt követelte tőle, hogy nevezze mindig „angyalá“-nak. „Szívesen, angyalom, felele, csak jusson neked is mindig eszedbe, hogy az angyalok kétfélék: jók és rosszak.“ Az inductio lényeges

tette oly mutatóssá. Írjuk a zsidót, arabot, syriait latin betűkkel, s legott minden cifra „regula punctationis“ és ezzel minden jellemző különbség megszűnik. Ennélfogva az 1. a) és 3. a) jelentéktelenné válnak. Nem különben félreértés következése a sémi nyelv családbeli gyökök képzelt sajátságai 1. b), és az evvel együtt álló vagy bukó 1. g). A csaló-

---

eredménye az általánosítás, és a hebehurgya általánosítás induction épülhetett ugyan, de hiányos és így rossz induction. Már pedig az inductív elméletek, ha nem helyesek, veszélyesebbek, mint a speculatio-szültek. Ezek iránt ugyanis örökké némi gyanakodással viseltetik a közönség: mindjárt a tényekhez méri, és örvend, ha kikiálthatja buktokat, néha egész az igazságtalanságig. A tapasztalat útján nyert vagy nyertnek követelt általánosságok iránt ellenben szintúgy előzékeny, kedvező, s ritkábban veti próbára, mert hiszen, úgy véli, a próbán már keletkezése módjánál fogva átment.

Ilyformán hiszen a nyelvészi nagy közönség is a nyelvrokonság Fábián által elősorolt ismertető jeleinek. Hogy hát az inductio becsületét ne csökkentsem az által, hogy oly keményen megrostáltam őket, ki kell mutatnom, hogy felállításuk rossz induction épült. A hasonlító és különböztető jegyeket keresve, kifogáson kívüli szabály az, hogy *egybehasonlítható* tárgyakat vessünk össze. Elismeri azt Fábián is, csakhogy nem értelmezi: mi a hasonlítható, mi nem; példái pedig, melyekkel világosítani szeretné, a lehető legszerencsétlenebbek, és sem a dologgal, sem egymás közt nem egyeznek. Azt mondja t. i. hogy „a ló-lábat nem lehet az emberekéhez hasonlítani“; az organologia pedig azt viszonzozza reá: hogy a ló-lábat jelesen első lábat, sőt nem csak ezt, hanem a czet első úszó-szárnyát is, a lehető legjogosabban hasonlíthatni az ember-kézhez. Továbbá azt állítja, hogy „a gerinczes állatok s a puhányok közt a hasonlításnak legkisebb helye sincsen“. Én is azt mondom, de nem azért, a miért ő, mint ha „a rokonságnak semmi nyoma se“ volna közöttök; mert ez oknak is rossz, valótlán is. Hanem mivel „gerinczes állat“ és „puhány“ nem coordinált fogalmak, s a ki hasonlítani akarná, úgy járna, mint X. osztatózó bíró. T. i. A. B. és C. testvérek valának. A. meghal maradék és véghagyomány nélkül. B. is meghal, de marad két fia; C. végre életben van. X. bíró háromfelé osztja A. vagyonát, s odaitél egy részt a B. egyik fiának, mást a másiknak, és a harmadik részt C.-nek. Hogy tetszik?

Igen is, az összehasonlítás conditio sine qua non-ja az, és csak az, hogy az egybevetendő tárgyak coordináltak legyenek. Már pedig a rostált ismertető jelek kikeresésében éppen az ellen vétkeztek, éppen azt a feltételt nem tartották szemök előtt. Már pedig *allai nyelv*, *indo-*

dás titka ott rejlik, hogy a sémi-féle nyelvészek gyöknek nevezték azt, a mi a más nyelvek újabb etymologiai módszerében *törzs* (Wortstamm). Lassan-lassan sikerülget is a szóelemzésnek azokban a követelt gyökökben az igazi gyököket és képzőket fellelni, a mivel aztán ennek a második rendbeli különbségnek még árnyéka is elenyészik. De most

germán nyelv, sémi nyelv, nem coordinált fogalmak. A zsidó, chaldaeus, syriai és arab nyelvek nem abban a rokonságban vannak egymással, mint a szanszkrt, görög, latin, gothus, szláv ; hanem mint a franczia, olasz, spanyol, portugallus, román (nem rumun) egymás közt, — meg az új német, schweizi, hollandi, dán, svéd, norvégiai egymás közt ; — aztán mint az illyr, horváth, rácz, tót, cseh, lengyel és muszka ismét egymás közt ; tehát csak ezeket lehet olyformán hasonlítani, mint a zsidót és több rökönait. A mi az altajiakat illeti, jobb volna az ő ügyökre nézve, ha ügyvédek, az úgy nevezett finnisták, szerényebben lépnének fel, s a mi iránt még csak „sub judice lis est“ — még pedig messze a végtárgyalástól, alig az első instructio stadiumában — azt nem fitogtatnák végleges ítélet gyanánt. Nem hogy el volna döntve, vajjon lapp, finn, eszt úgy vannak-e egymáshoz, mint p. o. héber a chaldaeushoz, vagy mint görög a latinhoz ; sőt még az eldöntésre szolgáló elv sincs meghatározva.

Lássuk egy kissé, mikép jártak és járnak el hivatalukban az úgynevezett finnisták, hazaiak és külföldiek egyiránt.

A sémi nyelvek közt felöltő rokonságot csak vakok és süketek tagadhatnak. És minél fogva ötlött fel a hasonlóság ? Kétségen kívül a szavak, a törzsökök, a syntactikai alkat egyezésénél fogva. Ez az egyezés azért, hogy mindenki könnyen felfoghatja, azért még se kevésbé fontos és egyedül biztos ősz alapja a nyelvhasonlatnak. Csak a magát nagyozni szerető tudományos pedanteria akarja reá sütni a felszínesség bélyegét, mintha bizony csak az volna arany, a mit a föld gyomrából a mélységből ásnak ki, s a californiai és australiai alluviumbeli nem épen oly jó volna guineaknek ! Épen olyan ez, mint ha a fűvészhöz vagy állatászhoz a microscopicus jegyek mellett a „habitus“-t „von durchaus keinem Werthe“ lenni nyilvánítaná. De nekik több eszköz van, mintsem kirúgják lábuk alól a létrát, melyen felmászta. Térjünk vissza a nyelvészekre. — A sémi nyelvekben a szembetünő és mondhatni teljes hasonlatok száma oly tetemes levén, hogy a rokonságot általában bátran kimondható az inductio, szintoly bizvaszkövetkeztetett utána a távolabbi hasonlatok fejtegetése, az eltérő eseteknek a szabály alá felvétele és így emennek a kivételek által való megerősítése. Ekkor nyerdődött az az észrevétel, hogy bizonyos hangok szokásosan felcserélődnek a rokonos nyelvek egyébiránt egyező szavaiban. Ez az a híres

már elé áll a sokat hántorgatott flexio, a rossz helyt kereskedő nemzeti vagy inkább nemzetcsaládi büszkeségnek ez a gyenge rakonczája. Akárminő értelembbe vegyük a flexiót, áll az, hogy az indogermán nyelvek, melyek magoknak szeretnék kirekesztő sajátság gyanánt tulajdonítani, roppant

„gesetzliches Verhältniss der Laute“, minek sem érvényét sem gyakorlati fontosságát nem akarom kétleni, de midőn a nyelvész a teljes egyezéssel állítja szembe s emezt „semmi becsű“-nek állítja, épen oly nevétségest tesz, mint a természet tanár tenné, midőn a surlás és levegő ellentállását az emeltyű általános törvényén felül akarná emelni, mivel azok emennek következményeit módosítják. Szolgáljon az eddig mondottakra világosító például a három sémi nyelvben a számnevek összehasonlítása :

számnevek	zsidóul	syriaiul	arabul
1	echád	chad	{ ahad váhid
2	sním	thrén	ithnáni
3	slós	thlóth	thalátha
4	arba'	arba'	arba'ah
5	chamés	chamés	chamszah
6	sés	séth	szittah
7	seba'	sba'	sab'a
8	smoneh	thmoné	thamánija
9	thésa	thsa'	tis'ah
10	'eszer	'szár	'asarah.

(Hangegyezésről levén szó, meg kell jegyezmem, hogy a betűket általában magyar hangoztatásuk szerint kell venni. A *ch* az ismeretes torokhang, melyet a sémiék mélyebben ejtenek a torokból, mint a németek. A *th* az angolé és új görögé. Az ' apostroph az előttünk ismeretlen 'ain, mely valószínűen csak gyenge *g*, de úgy mondva ki, hogy a nyelv töve ne érje a szájboltot, mint a mi *g*-énknél).

Egy pillanat erre a listára legott észrevétem, hogy némely számnál két nyelv, némelyiknél három közt is szembe szökő az egyezés. De már a 3-nál a zsidó *s* (vastag *s*) helyett a syrus és arab a selypítve sziszegő *th*-át mondja. Minthogy ez a viszony még egy pár más számnévénél is előfordul, azt a „gesetzliches Verhältniss der Laute“-t hozzák ki belőle, hogy „a zsidó *s* a más két rokon nyelvben *th*-val cserélődik fel.“ De e nem szigorú törvény, mert a 6-nál csak az egyik *s*-et cseréli fel a syrus; az arab mind a kettőt, de az elsőt már nem *th*-val, hanem *sz*-szel, mint az 5-ben is. A 9-nél megint a zsidó és syrus egyeznek, *s* az arab az ő *th*-jokat *t*-vel cseréli. Legnagyobb eltérést a 2-nél tapasztalhatni, mint a hol nem csak a (zsidó) *s*-et változtatja

sokkal alább állanak abban a tekintetben a sémieknél, melyeket inkább lehetne „flexivische Sprachen“-nek nevezni, mint az árjacsaládbelieket, — akármit mond Germania. De a valóság az, hogy az a kiváltság nem létezik, és a flexio mind a három úgy nevezett család nyelvein át-

th. vá a syrus, hanem az utána következő *n* helyett is *r*-et, a vég *m* helyett *n*-et mond. Ebben megint van egy kis „gesetzliches Verhältnis“, mert van még egynehány zsidó szó, melyben *n* helyett *r*-et mond a syrus (mint p. o. *ben* helyett *bar*, *beni* helyett *beri*), az érintett *m* pedig dualis végzet maradványa a zsidónál, minek *n* a syriai jellemzője. De mind ezek igen szeszélyesen mennek, mert hol megcsere, hol nem, mint p. o. a feljebb idézett *ben* a többes számban a syrusoknál is megtartja az *n*-et), és semmi bizonyos körülmény se teszi sem kikerülhetlenné, sem a priori megismerhetővé a cserét, úgy hogy az egész csere-ügy a „törvény“ nevet nem igényelheti.

Hanem a mit a természet nem kívánt, megadta az emberi önkény. Az árja vagy indogermán nyelvek hasonlító művészei ugyanis, abban az arányban szorultak inkább a „hangok“ úgynevezett „törvényes viszonya“ segédelmére, a minőben kevesebb rakoncát találtak a természetes egyezésekben; mert hiszen ezeknek ime család *nemei* közt sokkal csekélyebb a száma, mint a sémi *nem fajai* közt. Nem tehettek hát egyebet, hanem illő hálából, a hang-csere — (minthogy már második ízben basználom rövidség okáért ezt a — hangzatából ítélve — korlátolt értelmű szót, sietek megmondani, hogy a hangok törvényes viszonya „alá“ nem csak a tulajdonképi hangcsere (ephenesis), hanem az epenthesis, prosthesis, metathesis, aphaeresis, syncope, reduplicatio, geminatio is tartoznak. Így már se cavillálással, se tudatlansággal nem vádolhat a megrótt fél), — ők mondom, a hangcsere viazabb orrú törvényét — már a mennyiben törvény — emelték az első polczra; sőt evvel meg nem elégedve a természetes egyezés refractarius elvét semmit érőnek („von durchaus keiner Bedeutung“) nyilvánították. — A szók és törzsök még ama mesterséges törvénynyel se mutatkoznán elég hajlékonyoknak és engedelmeseknek a nyelvhasznítás ukázai végrehajtására, a könnyebben kezelhető gyököket vették elé, melyeknek pár betűjét aztán a hangváltozások egész létráján átvinni, magyarosan mondva, csak „karika csapás.“ Szóval: az oly szép és egyszersmind oly mély eszmén alapúlt „comparativa philologia“ mai „színvonalán“ nem nyelv-hasonlítás, hanem *gyök-hasonlítás*, vagy helyesebben Bugát szerint *gyökcsigázás*.

És ime, itt az ügynek ezen a túlajtott stadiumán vették át a tudományt az *altajisták* vagy ismertebb neven „finnisták.“ A sémisták természetes lépcsőzetét, mi nem más, mint az inductio biztos, ala-

vonúl, hol inkább hol kevésbbé szembetünően *2). Tehát elhullottak a 2. a) és b), 3. d), és még csak a hangrendszer ú. m. az *egynemű* hangzók csoportosulása vagy vonzalma volna hátra; úgy de ennek hiánya az 1. és 2. csatlád közt különbséget nem tesz. A 3-dikban pedig Fábián saját vallomása szerint, „kisebb nagyobb mértékben“ van meg: azaz, őszintén szólva, némely oda számlált nyelvben *megvan*, másban *nincs meg*; mert itt fokozat nem létezhet. És így a két utolsó pontot (2. d) és 3. b)) is leszállítók jellemző hatásújuk polczáról.

Ha hát hű tolmácsa Fábián a „tudomány állítmányainak,“ a szóelemzők saját nyilatkozányaiból kitűnik, hogy

pos lépcsőzete, az indogermanisták — jól megjegyezzük, elébb felhágva rajta — mint látók, kirúgták maguk alól. Az altajistának pedig épen szüksége sincs rá: ő ott van egy „salto mortale“val — a levegőben, s támaszkodik egy — circulus vitiosusra. Úgy van! egyfelől azt követeli, hogy az altaji nyelvek rokonságát ismerjük el, és ez üteg fedezete alatt nézzük békével, türelemmel, mikép hajtja ő át és végig az állítólag azonos gyököket a „gesetzliches Verhältniss der Laute“ minden átalakulásain. Másfelől megint ugyanezekre az átalakulásokra akarja alapítani bizonyítmányait melyeknél fogva elhitesse a rokonságot. Vagy nem circulus ez? No hát legyen petitio principii.

Értsük meg jól: én azt, hogy létezhet egy oly nyelvescsoport, melyet ha tetszik nevezünk „altajinak“, nem tagadom, mi több, *vaó-színűnek* is tartom. De fennen vallom egyszersmind, hogy a beléje számlált nyelvek rokonsági viszonyai még általában kiderítetlenek, és hogy altajistáink hová-tovább vakmerőbb követelései nem férnek össze sem az alapos vizsgálat szerény modorával sem az ügy sikeres haladásával. Épen a cél elbecsülése bír arra, hogy a feléje igyekezőket az eszközök helyes megválasztására intsem, mert Filmer nem volt sem első sem utolsó a ki — optimam causam pessime defendebat.

*2) Tüzetesen fejtegette e tárgyat Ballagi „A magyar szónomozás és az összehasonlító nyelvészet“ című értekezésében, s igyekezett megmutatni, hogy a flexio az altaji nyelvekben épen nem hiányzik. Hasonló értelemben van Lugossy is. Én pedig örvendek, hogy mást beszélthettek magam helyett, kivált oly tárgyban, melyben az elsőségnek minden áron való követelése, s az emberi szellemnek a ráczák szerinti materialisticus osztályozása, nagyobb szerepet játszik, mint a tudomány tiszta és tárgyias elvei.

azon bélyegeknél, melyekkel a philologia a nyelveket és nyelvcsaládokat jelölni törekszik, egy része a mondatra vonatkozik, s így mellettem szól; más része a szókat jellemezné ugyan, de arra, hogy nyelveket vagy éppen nyelvosztályokat különböztessen meg, gyarló és elégtelen. (Hogy az első osztályba tartozó mindnyája megállja-e a helyét, az más kérdés, melyet ebben a cikkben nem feszegetünk).

Evvel azonban nincs még eldöntve az egész ügy. Mert hogy a fondorkodásnak még árnyékát is elkerüljem, ki kell mondanom, hogy Fábíán nem egészen megbízható ügyvéd az új philológiának, és nevezetes két pontot feledett ki eléadásából.

Egyik az, hogy nyelvészeket a nyelvek rokonsága gyanítására, s bővebb vizsgálat után, állítására, elsőben is a szókülső hasonlósága (hangbeli egyezése) vezette, s mivel ez a hasonlóság gyakran csalókéának mutatkozott, azért szorítkoztak későbbre a *gyökök* hasonlóságára, s végre *azonságára*. Ezt az *azonságot* még *különböző*, de törvényesen változó *hangok* (és így betűk) alatt is kimutatni, ez a feladata a legújabb nyelvészetnek, jelesen a szóelemzők iskolájának. Ez az állítás hát, hogy van egymástól különböző és feljebb megnevezett „három nyelvcsalád“ azt teszi, hogy az ural-altaji nyelvek gyökei azonosok, az arjákéi ismét azonosok, de már az előbbiektől lényegesen különbözők; s végre a sémi nyelvekéi ismét azonosok egymás közt, de voltakép mások, mint a két előbbiéi. Meg lehet, hogy úgy van, nem állok jót érte; de jót ám arról, hogy ha úgy van is, nyelvek vagy nyelvcsaládok jellemzésére nem alkalmazhatni. Azért nem, mivel semmi közös jelt sem leltek még, mely a nevezett nyelvcsaládok illető gyökeit megkülönböztetné. Mind a háromban a gyök egytagú, egy vagy két mássalhangzóból s egy hangzóból áll, s evvel vége. Bezzeg ha meg lehetne mutatni, hogy az egyik családban mások az úgynevezett radicalis consonanok (ha csak többséggel is), mint a másokban; vagy hogy, tegyük, az ural-altaiak gyökeiben a mássalhangzó megelőzi a hangzót, mint a finn: pä (fej); az indogermánban megfordított rend van, mint p. o. a szanszkrit *asz* (*van* ige gyöke); a sémiekek gyökei pedig mindnyájan mássalhangzón kezdődnek is

végződnek is, mint *kúm* (állott), — így aztán összeüthetnők a bokánkat. Csak az a baj, hogy sem az előbbi sem az utóbbi állítással nem merészelt a legvakmerőbb nyelvész is síkra állani és keztyűt dobni igazsága mellett a philologia lovagjainak.

Második feledsége Fábiánnak az ural-altaji nyelveknek sajátul tulajdonított ama vonás kihagyásában áll, hogy benők a viszonyítók mindnyája hátul járul a szóhoz. Már pedig azok a nyelvészek, kik a Rawlinson, Layard stb. lelte okiratokat fejtegetni kezdvén, észrevették, hogy három különbözö nyelven írvák, az elsőnek kulcsát az aramaeai, a másodikét a perzsa nyelvben találták, a harmadikénak puhatolására végre az ural-altai nyelvek vizsgálóit szólíták fel, *mert* annyit sejtettek, hogy ebben a nyelvben a viszonyítók a szók *hátuljához* járúlnak. *)

Most már minden el levén a legőszintébben mondva, a mit az ügy mindkét oldala támogatására lehet mondani, avval kecsegtetem magamat, hogy a bírói ítélet kimondása részemre nem kétséges.

5. §.

A mondat s ennélfogva a nyelv minőségét a mondat alkata megértése s határozása után jellemezhetni.

Látók az előbbieken, mily gyarló és hiányos a nyelvek jellemzése, s ha a testvér tudományokra tekintünk, szintűgy megszégyeljük magunkat a nyelvészet nevében, hogy oly meszsze maradtunk mögöttük. Ha Aelianusban egy állat, Dioscoridesben egy növény leírását olvastuk s eszünkbe vetjük, az illető állat vagy növény látása mindjárt rá emlékeztet minket és igazolja magát a leírást. De vajjon mondhatjuk-e ezt a nyelvek ismertetéseiről? Már pedig hol volt a természetrajz akkor, s hol van ma a nyelvészet?

E baj s a más részről előnyököt ott vélem rejleni, hogy az állat és növény czélszerű alkata igen világos és kis ismer-

---

*) Lásd *Notis*, Journal of the royal Asiatic society. Vol. XV. és külön munkájában, melynek címjéhez most nincs módom jutni.

retségre szembetűnik. Az állat szerveit saját magunk hasonlatosságából felfogni s megítélni könnyű vala; a növény pedig majd minden szerveit úgyszólván kifordítva viselvén, alakukat, összefűzésök módját, sőt nagyjára működésöket is, és így a növényi alkat tervét átértetni, nem nagy figyelmet igényelt. És e tette jellemzését is mind a kétféle szerves lénynek könnyebbé, alkalmasabbá és haszonvehetőbbé. Minthogy pedig ezeket a tulajdonságokat a mondatok s nyelvek jellemzésében nem leljük fel, visszafelé következtethetjük, hogy a mondat alkata, mely épen a nyelv sokkal szellemibb voltánál fogva nem oly — mondhatni érzékileg — szembetűnő, még csak meglehetősen sincs átértve *).

E lenne hát, ha amazt elérni törekszünk, első teendők. Ez az a mező a nyelvészetben, melyet paragon heverni látok, s a megmívelésihez fogtam annyi felszereléssel, a mennyit gyenge tehetségem de ernyedetlen buzgalmam évek óta gyűjtetett velem.

---

*) Annaira független a nyelv saját természete, szavai hangjától, hogy a ki bizonyos idegen nyelvet jól ismer, egy azon a nyelven írt eredeti darab szórúl szóra való fordításából reá fog ismerni. P. o.

„Felelt Jézus és monda nekik : bizony mondó én nektek : hogyha lesz bennetek bizonyosság és nem válkodtok, nem csak ezt hogy figefa mívelitek, hanem is ha hegynek ez mondjátok hogy emelkedj és ess be-teng-r : — lesz.“

Orientalista rögtön ráismer ebben a sémi nyelv jellemeire. Lásuk ugyanezt a példát más nyelven :

„Jézus de felele, és monda hoz-őknék ; igazán én mondom ti-nek, ha ti hitet bírtok és nem kétkedtek, úgy lesztek ti nem egyedül ilyent val-a figefa tenni ; hanem ha ti lesztek mondani hoz-ennek hegynek emeld te-t fel és vesd te-t be a tengert, úgy lesz az megtörténni.“

Fenakadhat-e valaki csak egy pillanatig, hogy ne mondja : hisz' e német ! Már pedig bizonyossá tehetek mindenkit, hogy legkisebbé se válogattam a példák közt, hanem első nyitásra írtam ki a könyvekből, és ha választok, sokkal *jellemzőbb* példát kerestem és igen könnyen lelhettem volna.

„Ce que chaque langue est emprisonnée une fois pour toutes dans sa grammaire“ azt mondja Renan ; és a ki ebben haeresist vagy czáfolást is alig érdemlő paradoxont lát, azt mi csak sajnálni tudjuk.

6. §.

A mondatnak tartó és forduló sarka az ige.

Hallgatóm vagy olvasóm e cikkem címére aligha azt nem fogja mondani, hogy bátran tovább mehetek a 7-dikre; mert ezt az állítmányomat senki sem fogja kétségbe hozni. És én — előre várva ezt a „Verdict”et — tovább is megyek, s némi mondandómat a jegyzések közé relegálom *).

---

*) Emlékezzünk csak iskolai éveinkre és padjainkra. Midőn egy latin auctor előre nem explicált helyét lefordítás végett kihagyták, avval az egyetlen egy útasítással adák kezünkbe, hogy keressük ki minden sententiában a „*verbum finitum*”-ot. S ez a vezérfonal az esetek legeslegnagyobb részében, ha t. i. lelkesen utána látunk a dolognak, célhoz is vezetett. És közölünk azok, a kikből az akkor reánk vetett pensum nem írtotta ki a különl öző nyelvek s irodalmaik szeretetét, azóta is hányszor nem vettük hasznát amaz egyszerű fogásnak. Az alkalmazás, az igaz, annál kényelmesebb, minél határozottabb alakja, jellemzetesebb képe van az igének. A hol pedig e nincs, vagy kisebb fokon van meg, ott a mondatban kiszabott helye segít a dologon. Ha végre sem egyik, sem másik, akkor bizony sokszor elakadunk, mint p. o. a szanszkrtnban legszövevényesebbé teszik a szófüzést és legbajosbá a tanulóra nézve az értést az ige helyett oly gyakran használt részesülő (participium) formák. De akármelyik legyen az eset, soha se veszi el az ige az ő centralizáló, mondhatni monarchicus hatalmát, mely nevezetesebb, mintsem hogy egy kis kitérést ne engednék magamnak okai puhatolására.

Egy igen eszes ember, akademiánk már néhai tagja, azt mondá egykor, hogy midőn két ember egymástól egészen függetlenül azon egy észrevételre bukkan, ez összetalálkozás az észrevétel igazságának nem csekély érvényű kezese. Hát ha még úgy történt, hogy a két egyén merőben különböző úton jutott a találkozó ponthoz! Én azt hiszem, hogy én és a nyelvészek ez alá a rovat alá esünk az ige tekintetében. Ők t. i. szövelemzéseik következtében azt a meggyőződést nyerték, hogy a szigorúan úgy nevezett gyökök (legalább nagyobbára) ige természetűek. A 6) számú jegyzésemben idéztem *Lisch* úgy fejezi ki, hogy az „alagyöknek mozgást jelentőnek kell lenni”, (da der Grundbegriff einer jeden Wurzel nicht fest abgegränzt, und die Bedeutung der Bewegung haben muss stb.). Ha hát a gyököket nézzük a keletkező nyelv első csiráinak, világos, hogy a beszédképességnek elsőben is az ige alakokban vagy ha tetszik igetermészetű szókban kellett nyilvánulni. Úgy de engem is egy egészen más fonala a gondolkodásnak ugyanarra az eredményre vezetett.

7. §.

A mondatban nincs dualismus.

Dualismusnak *²) nevevezem a nyelvészetben azt az elméletet, mely szerint minden mondatnak alkatszerűleg két részből, ú. m. subjectumból és praedicatumból kellene állani. Ezt az elméletet, mely az újabb időben kapott fel, a nyelvészet egyedül biztos eszköze, az inductio, teljességgel nem igazolja. Mert ha a subjectum és praedicatum lényeges kélekei volnának a mondatnak, a legtöbb mondatban meg kellene lenniök, s a hol hiányzanak, a hiány elégséges okát adni tudni a nyelvésznek, még pedig magából az elméletből kifo-

---

Minden metaphysikai speculatiók helyett a nyelv eredetéről és szükségkép így vagy amúgy keletkeztéről, vagy ilyes értelmezések helyett: hogy a „nyelv a hangba beléforrott vagy szilárdult gondolat“, vagy: „az örök fejlődű szellemnek adaequat szóbeli kifejezése“ stb. egyszerűbben, világosabban, és biztosabban állíthatjuk azt, hogy a nyelv a *szellemi közlekedés eszköze*. Hiszen tudjuk, hogy „beszélgetés és társalkodás“ csaknem synonymák, és hogy e legalább is oly tökélytelen ama nélkül, mint az evés rágás nélkül, vagy a zene melodia és harmonia nélkül. — A szólás vágyát tehát a közlekedés, a társalkodás ingere kelti. És mi az, a mit legelőben és legtermészetesebben vágyunk közleni? Kétségkívül érzéki képzemény: még pedig olyan, melynek saját figyelmünket kellett elébb felébreszteni. Már pedig ismét legkevesebb, a mit meg kell engednünk, az, hogy figyelmünket elébb és sokkal erősebben ébreszti a *mozgó, élő, ható*, mint a *nyugró, a holt, a hatástalan*. Tegyük, hogy a nyelvalkotó korban két ember a természet mély csendében ül egy erdő tisztásában szemközt egymással. Egyikök háta megett felröppen egy madár egy fáról. A szembe ülő észreveszi, vágyik közölni észrevételét a másikkal, és most már mit mivel? Lábával megdöfi a társát figyelme felébresztésére, s egyszersmind kezével az elröppenő madárra mutat. De tán messzebb van tőle pajtása, mintsem lábával elérhesse, vagy restelli mozdulni, s ekkor egy rőffenés, dunnogás, csemcsegetés, sziszszcené, vagy plattyogtatás épen azt a szolgálatot teszi, minek hatását tapasztalván, máskor is használja; a másik elérte, jeladás gyanánt elfogadja, s íme! kész az első gyök a repülés jelölésére, mi ugyan nem lesz „adaequat kifejezése“ sem a szóló, örök fejlődű szellemének“, sem a valódi ténynek, hanem csupa symbolum melyet az eszmetársítás igazán „örök“ törvénye tesz jelentővé, és így a közlekedés czélszerű eszközévé; s az illetők hallgatva lett elfogadása — követ-

lyólag. De mihelyt próbára vesszük, legott meglátjuk, hogy mind ama kimutatással, mind imez okadással sárban maradnak a mi dualistáink *3). Azonban hogy semmi félreértés közünkbe ne férkezhessék, jó lesz előre meghatározni a subjectum és praedicatum értelmét, vagyis inkább értelmeit. Mert subjectum tehet: 1) bármi alávetettet, és így személyekre vonatkozólag különösen *alattvalót*; 2) ugyan az előbbi fenék-értelemből indulva, mint dolog, *alapot*, s ezek közt jelesen értekezés, beszéd, szónoklat alapját vagy *fő tárgyát*; (e két értelmében gyakori használatú szó a román nyelvekben, melyeket a latin leányainak szoktak nevezni); 3) *élő, öntudatos, cselekvő lényt*, mely értelmében az *object* ellentéte; 4) a logikai ítéletben azon képzetet vagy fogalmat, melynek

---

közöleg conventio—, közösen, közönségesen, végre általánosan használttá, azaz *nyelvé*. A felvett példában csak a közlekedési vágy következményének mutattam ki, az ébresztett figyelem ingerének tulajdonítam a szóteremtést; de szintúgy lehet az szükség eredménye. A mi két emberünk vadász: — tán minden népnek ez az első stadiuma; — lesbe állanak a legtermészetesb és kezdetesebb fegyverrel — melyet a guerilla is bír megszerezni — a görcsös bottal távulaeska egymástól. Egyikök megpillantja, hogy vad *érkezik*, de azt is, hogy a másíknak, a ki nem vette észre, jobb keze ügyiben van agyon sújtása, s megint a feljebb említett hang-nyilatkozatok valamelyikét veszi eszközül, s valamint az előbbi a *menés*, úgy az utóbbi a *jövés* symboluma lesz; megint minden „adaequat“-ság követelése nélkül; de annál inkább megfelelőve annak a kívátnak, hogy: „alapfogalma *ne legyen szigorúan körülhatározva*, és értelme *mozgást* jelentő.“ Egyezik ez avval a tapasztalattal, hogy a menést jelelő ős gyökök, a menyire elemezhetni őket, a legtöbbféle alakban jelennek meg a nyelvekben. Nem folytatom tovább a nyelv fejlődésének valószínű történelmét; nem kísérgetem, mikép különbözött az *alkalom* és *szükség* az eleinte határozatlan, s ingadozó gyököket szabatosabb jelentésűekké; nem azt, hogy a *változás* meglepő ingere létre hozván az ígéket, mikép következett a *körülmények* jelelése szorosab értelmű igehatározók (adverbiumok) által; és még későbbre mikép vonta magára a *nyugvó* de a meglepés hiányát *állandósága* s ezért *gyakori* benyomásai által pótló *minőség* a figyelmet és szülte a neveket, melyekben substantivum és adjectivum még későbbre különböztek el. Arra is csak pillanatnyi említéssel utalok, hogy az elsőbbi példámban említett *mutatást* mikép pótolja majd a helytelenül úgy nevezett „*névadás*“ — már csak azért is helytelenül, mivel óriási valószínűséggel, jóval előbb támadott, mint

bizonyos jegyét vagy tulajdonságát mondjuk meg; vagy pedig az *alsóbb fog. ilmt.*, mely egy felsőbbnek a körébe fel van véve: ennek ellentéte a praedicatum. (A patikai subjectum, a zene szerzésbeli subjectum stb. elhagyása, reményilem nem okoz bajt vizsgálódásainkban). — És már most az a kérdés: mind ezek közül melyik értelemben vette át a nyelvtan a subjectumot? A nyelvtan, mondom, mert a szóelemző *magas* philologia ily szellemi-féle gyermekségekkel nem vesződik. — A választás, ha csak választás kellene, nem lenne nehéz; mert hiszen a grammatica a praedicatummal párosítja a subjectumot: ez az eset csak a 4) szám alatti értelemnek felel meg, és így hát a logikától kölcsönözte volna ezt a fogalmat a grammatika. Úgyde igen kis figyelem, nagyon csekély inductio rögtön átláttatja, hogy számtalan mondat van, melybe az az értelem nem talál, melyben a praedicatum szorosan véve nem is fogalom, azaz nem általánosság, és summi esetre

az, a minék „más“-sának vagy „másod“-jának hívják. Az indulat és hangutánzó szók ügyébe sem elegyedem, mint a melyben elég — tán kellettinel több — van elmondva. Elég volt eddig tévednem a speculatio terére, melyen egyébaránt oly szerényül viseltem magam, hogy senki se vádolhat, mintha az eszményiesen felvettem tényekben, helyzetekben, körülményekben a legkisebb is volna, a mi ma is, pl. különböző nyelvű két egyénnel meg ne történhetnék. És mégis, azt hiszem, kettőt eléggé kimutattam velök. Egyet, a mi fő célom volt, az ige souverainitásának megmagyarázására az elsőszülöttség jogából, és másodsor azt, hogy teljesen szükségtelen a gyökszók és jelentéseik közt valami mysticus kapcsolatot, mélységes „adaequat“-ságokat puhatólni, mert az egész dolgot az eszmetársítás egyfelől, s a hallgató és tetteges beléegyezés (conventio) másfelől teljesen kimagyarázza.

*) Tudva van, hogy a *dualismus* kifejezését különböző tudományokban szokták használni. Ilyen pl. a metaphysikában a test és lélek (phoenomenon és noumenon, vagy anyag és szellem), a physikában az anyag és erő, a + és — electricitas, a kimiában a savany és alap (basis) dualismusa. És hogy ez az illető tárgyban két elemnek, és csak kettőnek, de aztán okvetlen mindkettőnek jelenlétét teszi. Ez a kifejezés vagy műszó úgy alkalmazva mint én teszem, t. i. hogy a mondatnak subjectumra és praedicatumra oszlását értem, a nyelvé-szetben nem volt ugyan használva, de megvolt ám a dolog, s azért szabad legyen nevét is használunk.

*) Ez a tűzprób a küszöbölte ki a kimiából a dualismust, mint a mit az organicus egyletek teméntelenében nem lehetett fellelni.

sem felsőbb fogalom a subjectumhoz mérve. Több eszök is volt a nyelvészeknek, mintsem hogy azt át ne látták volna, s hogy mégis a szót s az analogiát megmentsék, egy logikailag felsőbb tehát szélesebb és határozatlanabb értelmezést tolnak a nyakára, mely alá aztán perse hogy a logikai subjectum is beillett. A subjectum — mondják — az, a *miről* mondjuk a praedicatumot, s a praedicatum az, a mit a subjectumról mondunk. Az értelmezés mint látjuk, elég kényelmes; de alkalmazása — helyességéről most nem szólok — vajjon oly kényelmes lesz-e, a már más kérdés. Vegyünk csak példákat. „Szükség törvényt ront.“ Melyik itt a subjectum? A „szükség“? vagy a „törvényt“? No! perse hogy a „szükség“! mondják önök. Jó, nem vitatom, pedig tudnám. De vegyünk mást: „Ember fogad fogadást, eb a ki megállja.“ Itt már csak nem lehet tagadni, hogy ez a „fogadás“ról szól, s azt *mondja róla*, hogy „ember fogadja“ s „eb megállja“; vagy *ember* fogadja és *eb* állja meg. E szerint „fogadást“ a subjectum, s az iménti két pár szó a praedicatumok. Avagy lehetne-e jó lélekkel állítani, hogy akár *emberről* akár *ébről* legyen szó, eszibe jut valakinek ama közmondás? De ne teljesítsük csak valakinek tett *ígéretünket*, legott eléáll vele. Vitatják önök? Nohát ismét ne legyen igazam: megengedem, legyenek *ember* és *eb* subjectumok — átmegyek egy harmadik példára: „Közös lónak túrós a háta.“ Én azt tartom, hogy „közös lónak“ a subjectum, hát önök? Azt mondják, hogy „a háta“? Legyen! Kísértsünk meg mást: „Tegy jól a kutyával s megugat érte.“ Itt már csak megengedik, hogy „kutyával“ a subjectum? A viláért sem, mondják, itt kapcsolt két mondat van, az elsőben az elhallgatott „*te*“, a másodikban hallgatva felértett „*kutya*“ a subjectumok. De már itt én sem hagyom magam; mert elsőben a parancsoló módhoz rendszerint nem járúl *te*; másodszor, midőn igen, úgy járúl, ha azt az egyéniséget, a kinek parancsolunk, nyomosan ki akarjuk emelni, p. o. „gyere *te*!“ azaz hogy *nem más*, hanem *épen te*! Itt pedig a parancsolás a legnagyobb általánosságban van tartva, s lehetne épen oly erővel másképp is fejezni ki, ú. m. „Tegyünk jól“ stb. vagy „Ha jól téssz stb. s még egy sereg más módon. Forduljunk már más nyelvhez

is: „Geschenkten Gaul sieh nicht ins Maul“! Mi itt a subjectum? „Gaul“ Maul vagy ismét a „du“? — Nem halmozom tovább a példákat; még csak a „Logikám“ lapján felhozottakra sem útalok; hiszen mondottakra s mondandókra nézve *tegyük* vagy *engedjük* meg átalában, hogy a subjectum kijelölésében *nincs igazam*; egyet mégis *megbizonyítottam* általa. Azt t. i. hogy ha én, a ki életemben vagy 50 nyelvtant — köztük különböző nyelveket — át tanultam, sőt magam is írtam, ha én, mondom, ezekkel az előnyökkel elvéphetem a választást, hogy ne véthetnék el azok, kik még csak első második, vagy harmadik kísérletöknél vannak? „*Ἐν ἐν τῷ ἑρρῷ ξύλῳ ταῦτα ποιοῦσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γένηται*“; (Luk. XXIII. 31.) Vagy is másképp mondva, a subjectum bevett értelmezése nem képesít a subjectum kitalálására; a nyújtott ariadnéi fonal maromba szakad, s ben hagy a labirinthusban!

Ne szóljanak önök! tudom az ellenvetést, mely ajkucon lebeg. Az az hogy nem fogtam jól a gombolyagot, t. i. „nem ragasztottam a subjectum értelmezéséhez azt a nagyon jellemző jegyet, hogy a subjectum egyszersmind *nominativus* is legyen“! De erre az ellenvetésre csak azt mondom, hogy „jobb lett volna neki nem születni.“ Mert ha rejtelseit nyitogatni kezdjük, valódi Pandora szelenczéjévé válik önökre nézve. Egyszer elismerik általa, hogy az elébb pártolt értelmezés nem jó, mivel „toldás“ kell melléje. Sőt mivel az illető név *nominativus* volta eléggé *látszik* meghatározni, hogy az a subjectum; ama vitatott értelmezés feleslegessé válik. Másodszor schismát okozunk vele a különböző nemzetek nyelvészei közt: t. i. a francziák és angolok a subjectum és *nominativus* *ugyanazonságát* állítják; a német nyelvészek, legalább sokan azt mondják, hogy „az nevetség, és csak felületes vizsgálatot tanúsít.“ Emezek előtt hát nem áll az ellenvetés, állani kell következőleg a vitatott mondanéyes értelmezésnek, de a melynek sem határozottsága sem használhatósága mellett egyetlen egy okos szót sem tudnak emelni, s azért az én kifogásaim még mindig hatályosok maradnak ellene. De biz a francziáknál s angoloknál sem sok támasz van; mert azokban a nyelvekben, a hol a *nominativus*nak saját alakja van, külön *ragnál* vagy *raghiányánál*

fogva, ott még némileg csak haszonvelhető; de ott, mint épen náluk, hol a nominativus az accusativustól, tehát (köz felvétel szerint) a subjectum az objectumtól alakjára nem különbözik, ott honnan tudjuk meg, melyik a kettő közül a nominativus? — „Hisz’ e könnyű“ — mondják — : „a nominativus, és így a subjectum, elül, az accusativus hátul van az igén.“ Helyes és a kész mondat analysisében teljesen határozó is; de hát a synthesisben, t. i. mikor nekem kell az illető nyelvben egy mondatot alkotnom, segít-e? Egy parányit sem, mert megint csak a mondatba foglalandó szók értelméből s igéhez való viszonyából kellene kitanulnom, melyiket tegyem vagy tehetem *elül* subjectumnak vagy nominativusnak? *). Hogy ez így van, világos abból, hogy gondoskodtak is a nyelvészek ilyes viszony elméletéről vagy értelmezéséről. E végre a subjectum feljebb sorolt általános értelmezései közül a 4) számútól kölcsönöztek egy metaphorát, mely szerint minden mondatba bele *képzettek* valami *cselekvő* (inkább kevésbé öntudatos, élő)lényt, melynek képét a nominativus viseli. De minthogy ez a functio a nominativusnak minden szerepében elég dolgot nem ad, ismét kiszélesítették vagy inkább kitoldották, s lesz a subjectum az a *lény*, mely a cselekvő ige mellett cselekszik, (tehát valódi subjectum); szenvedő ige mellett szenved, (tehát igazában objectum volna); semleges ige mellett abban az állapotban van, vagy, az történik rajta vagy vele, a mit az ige értelme fejez ki. Így már „definiálva“ van, az igaz, de túlon túl határozva. Mint az algebrában a superdeterminált egyenletek, melyek által sokkal több és mesterségesebb fogással kell az ismeretlen értékéhez nem annyira jutnunk, mint közelednünk, mint a

---

*) „A gyakorlatból“ mondják; de itt elméletről, törvényről, világos kifejezett törvényről van szó, mely szükség esetében a netalán tévedő gyakorlatot magát is útba igazítani képes legyen. Egyébaránt egy új bizonyosága annak, mily hatalmas egy elem az a Ballagító „csak“-nak nevezett *nyelvészék*, mint a mely ily rögzös tárgyban, hol a theoreticus ész merőben elakad, oly igen kevés botlással bírja elvezetni a beszélőt. De bizonyítja egyszersmind azt is ugyanazon szerző ellen, hogy csak a nyelv határozott jelleme teszi lehetségessé ily ösztönszerűleg biztosan működő kalauznak a létét.

hol nem nagyobb az egyenletek száma az ismeretlenekénél. A subjectum is a sok meghatározás miatt valódi proteusi fogalomná vált, annyira proteusivá, hogy bizony alig-alig lehet megfogni, összefogni pedig épen lehetetlen.

— Ter frustra compressa manus effugit imago :

Par levibus ventis volucrique simillima somno ! —

(Virg. Aen. II. 394.)

Már pedig a logika az összeférhetetlen jegyi fogalmakat képteleneknek nyilvánítja. Úgy de subjectum és objectum egymást kizáró, tehát összeférhetetlen jegyek ; és így a nyelvészeti subjectum fogalmába fel nem vehetők. De jobb itt is az inductio, mint a metaphysikálás. Kiki tudja, hogy „*ich habe*“ „*j'ai*“ stb. magyarul „nekem van“, következőleg *ugyanazt a fogalmat*, melyet a német, franczia stb. nominativus alakkal jelel, a magyar dativussal fejezi ki. De nemcsak a magyar ; ugyanezt teszi a szláv család nagybárára, ezt a sémi nyelvcsalád, és a tibeti nyelv kirekesztőleg, mint a hol szintúgy mint nálunk a „haben“t mindig a „sein“ pótolja. Megemlítem-e, hogy a tibetiben a kiható ige *cselekvőjét* az *instrumentalis*, szenvedőjét (vagy objectumát) a nominativus jeleli, az ige alak maga változatlan maradván ? Hasonló fordul élé olykor a szanszkritban is.

És már most a subjectum fogalmának ily inductivo-históriai előadása után bátran kérden: érdemes-e, hogy ily lebegő és oszló köd után kapkodjunk,

— *qualem primo qui surgere mense,*

Aut videt aut vidisse putat per nubila Lunam ?

Lehet-e reá építeni azt a súlyos rendszert, mely szerint a mondat egymással egy felsőbb egységbe összekapcsolt, de külön értékű, egyenlő rangú és egymásnak ellensúly gyanánt szolgáló két részre: a subjectumra és praedicatumra oszthatassék ? És tegyük, hogy szintoly ép és határozott fogalom volna, a milyen nem, mi egyéb eredménye lenne, mint az, hogy az ige határozói közül egyet, a többieknél némelykor tán szorosab viszonyút, kiemeltünk és megkülönböztettünk minden gyakorlati haszon vagy nyereség nélkül ?

Azért mondom hát én, hogy : a *mondatban nincsen dualismus*. Nem úgy értve mindazáltal, hogy *egy mondatban sem*

volna dualismus, de bizony van akárhányban, hanem csak úgy, hogy a dualismus nem tartozik a mondat fogalmának *lényeges* jegyei közé. Épen mint az *úszás* nem lényeges jegye a „madár” fogalomnak, holott van *úszó madár*.

8. §.

A mondat igéből, s hozzája tartozó igehatározókból áll.

Ha valahol, bezzeg a mondatra nézve igaz a Homerus maximája :

οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ· εἰς κοίρανος ἔστω εἰς βασιλεύς! Ha valahol, bezzeg itt van helye a legtökélyesebb contralizációnak, a milyent csak gondolhatni. Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az *ige*, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat. Vasallusait, mondom, mert azért, hogy mi a mondat alkotmányából a kétfejű consulságot, az egymást súlyozó billegető két hatalmat kirekesztettük, azért az ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályzott viszonyaik vannak urokhöz és egymáshoz, autonomiájok, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalismus, melynek jelszava, szint-
úgy mint ama történelminek, a „nulle terre sans seigneur.” Nem metaphora vagy rhetorikai allegoria ez, tudós urak, hanem az ügy legtulajdonképibb, legszabatosabb kifejezése. Oly kifejezés, melylyel önök iskolai elfaragott padjaikon ültök óta meg vannak barátkozva. Vagy elfeledték volna-e a „verbum regens”-t? El a különböző regimeneket? Ha el, csak újítsák fel minél hamarább emlékezetükbe, s mindennekfelett ne kicsinyeljék, hogy az inductio, bármily mély és tudományos vizsgálatai után sem tud semmi újabbat mondani, mint az önöket éltökön át kísérő szabályt vagy fogást, mely mindnyájunkat a nyelvek megértésében és használatában annyi — többet mondok — *minden* nehézségeken s elakadásokon túlségitett. Hasonlítsák össze csak evvel a segítséggel a subjectum és praedicatum — *εἰ μὴ ἀγροικότερον ἢν εἶπεν* (ha igen parasztos nem volna) — száraz parádéját, tett-e ez önöknek nyelvészeti tekintetben legkisebb szolgálatot? Ne-

kem nem! azt mondhatom; de tett ám a másik cleget, s tesszen mindennap.

Ha gyermekeknek írnék „mondat-tant“, kötelességem nek tartanám e czikk czímében kimondott elvet egy sereg példa felhordásával s fejtegetésével igazolni. De hiszen ha nem is mind szaktudósnak, de az illető tárgygyal foglalkozott s iránta érdeklél viseltető férjfiaknak szólok vagy írok, kiknek ily elismert és kétségtelen igazságra nézve az inductio műfolyama felesleges. Akkorra hagyom én azt, mikor állítmányom netalán eltér vagy eltérni látszik a nyelvészi közvéleménytől, vagy pedig — Philomousos úr engedelmével — valami újat is találna magába foglalni.

9. §.

A mondat első rendbeli sajátsága az igehatározók minőségében áll.

Alig szükséges, de mégis megmondom, hogy értekezésemben az „igehatározót“ nem az „adverbium“ szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, a mit az igeen kívül magába foglal a mondat. Összevétéstől nem lehet félni, mivel elég távul állnak egymástól fokozatban; holt a közelebb álló „regimen“ (i. e. vox, quae regitur a verbo), vagy a németek „Ergänzung“-ja, a francziák „complement“-ja, csak annyiban különbözvén az én eszmémtől, hogy a subjectum-nominativust nem foglalják be, alkalmatlanabb nevezetek lettek volna *¹).

Mik hát ezek az igehatározók? — Köz felvétel szerint és nyelvkülönbséget nem tekintve: a *casusok*, az *elől-* vagy *utóljárs* nevek, és az *adverbiumok* *²).

Íme mily kevés eleme a combinatiónak, és mégis a

---

*¹) A legrosszabb esetben könnyű a megkülönböztetés így: hogy „szélesb és szűkebb értelemben vett igehatározók.“ Német nyelvtanomban talán nem is egészen rosszul, „mellékletek“nek neveztem vala; de itt — nem lényeges okokból — nem akartam élni vele.

*²) Nevezhettem volna „szorosb értelmű igehatározónak“ is, de hiszen tán ha idegen szóval, mint rövidebbel élek, úgy is megértenek. Nevezetesebb az, hogy ha jól végére járunk a dolognak, utolsó

bölcs természet, mely schol sem bölcsőbb, mint az ő takaré-
kosságában, mennyi különbség, mennyi sajátság magvát rej-
tette el ebben a kevésben. Vannak nyelvek, hol csupa casu-
sok vannak, minden elől- vagy utóljárós nevek nélkül. Ilyen
p. o. a szanszkrit és a tibeti nyelv. Ezekkel rokonos a finn és
a magyar, melyeknek mind utóljárós nevei vannak, és ezeket
csaknem úgy lehet nézni, mint megszorodott casusokat.
Vannak másoknak csupasz és előljárós casusai, mint a görög-
nek, latinnak, és az ó (classicus) arabnak. Ismét más nyelv-
ekben csupa előljárós nevek vannak igehatározók gyanánt,
még pedig kétféle módon, ú. m. az előljárók ragok, mint a
sémi-féle nyelvekben, vagy pedig külön vált particulák, mint
a nyugot európai új nyelvekben, kivévén a németet, melynek
kopott volta alig engedi határozott jellemzését.

Csak summásan akarván kimutatni a jellemző külön-
bbségeket, elég lesz megemlíteni, hogy az igehatározók minősé-
gei közé tartoznak még a *két* vagy *három* szám (*sing.* és *plur.*
vagy *sing. dualis, plur.*). Meg az, hogy át van-e víve a lelket-
len dolgokra is a nemi különbség, és a hol át van, csak két
nemre-e vagy háromra különböztetik a neveket? Az adver-
biumokat nem vettem fel, mert ezek minden (előttem ismere-
tes) nyelvben megvannak, és sajátságaikat általános vonások-
ban nem festhetni.

10. §.

*A mondat második rendű sajátsága az igehatározók különböző
nemeinek száma.*

E csak rövid emlékeztetést igényel. P. o. azon viszo-
nyok kifejezésére, melyre a magyarnak 23 ragja van, a finn
beéri 15 raggal, az osztyák és a szanszkrt 7-tel, (az utóbbi-

---

fejteményben a (széles értelemben vett) igehatározók elszámolt há-
rom neme közt nincs benső különbség. De van annál több, alaki te-
kintetben, s ezek a különbségek igen-igen gyakran adnak egy-egy
külön nyelvet jellemző vonást. Mily *sajátságos* vonás pl. az új németre
nézve az, hogy adverbiumai többnyire gyök és törzsek alakban jelen-
nek meg, holott más nyelvekben nagyobbára saját képzőkkel alkotott
származékok, vagy olykor valódi viszonyragos nevek.

ban *casus*oknak nevezik, de a mind egy), a tibeti épen csak 4-gyel. És meg kell jegyezni, hogy a legutolsónak a 4 ragjával épen úgy van irodalma, mint az elsőnek; philosophiai nyelve szintoly határozott; és encyclopaediáját 100 kötetben évszázakkal előbb kinyomatatták, mint a „Közhasznú ismeretek Tárát.“ Mi magyarok hasonló esetben a helyett, hogy az encyclopaediát írjuk, avval vesződünk volna, mikép lehessen a ragok számát szaporítani, mert avval a kevésssel nem lehet az *annyival* gazdagabb szászokrt nyelv kincseit lefordítani. A tibetiek nem „míveltek nyelvet“, hanem — lefordították, még pedig saját nyelvök csonkítása vagy csigázása nélkül, a fordítani valót. — De térjünk vissza az elől- és utóljárókra. A sémi nyelvek hasonló sikerrel bírják felhasználni 3—4 előljárókat, holott némely görög és latin minden casusaival s praepositíóival sem tudta addig vinni, hogy világosan és szabatosan írjon. No de hiszen csak a viszony-ragok és particulák különböző számaira akartam figyelmeztetni önöket, s midőn utóljára megjegyzem, hogy a latin 6 casus helyett a görögnek csak 5 van, s emezt mégis hajlékonyabb nyelvnek tartják, ezt a cikkemet berekesztem.

11. §.

A mondat harmadrendbeli sajátságát a szórend hordozza.

A. Igehatározók rendje. Inchoativum.

Most érkezünk már ügyünk legszövevényesebb és legkevésbé is fejtett feladatára, a szórend elméletére. Itt hiszem én, hogy némi világot vetettem a homályban, s ha valahol, itt óhajtok kritikát: szigorút ugyan, de nem lenézőt vagy fitymálót, mely ítéletet hozzon, mielőtt a perlevelekbe benézett volna. Szálljunk a dologra, még pedig megosztva a munkát.

T. i. nem tekintve az ige helyzetét — (majd megkérjük illő tisztelettel ő magassága jótetszését is) — vegyük szemügyre csak az igehatározók rendjét. A nyelvek vizsgálata azt tanítja, hogy ily határozott rend csakugyan van, hogy az anyanyelvekhez képest különböző, és ott, a hol törvénye ismeretes, mind a mondat, mind az illető nyelv sajátosságának egyik jellemző vonása. Csak az a bökkenő, hogy

a legkevesebb esetben ismeretes. Tudjuk jórendén e törvényt a zsidóban, arabban, a chaldeai és syriai nyelvben; tudjuk a nyugot-európai nyelvekben, s az új németben; figyelemmel vala iránta Kőrösink a „pot“ban (tibeti nyelv); de ezeken túl aztán be van deszkázva a világ. A latin és görög sok sikeretlen és szerencsétlen kísérlet arenái voltak e tekintetben. A szanszkrtnak még nem érkeztek a Syntaxisáig az európai grammaticusok, kik pedig a benszülött „panditá“ra oly nagy garrral tekintenek le, mint Mommsen Liviusra vagy Dionysius Halicarnasseusra. A szlávféle nyelvekről ilyenformán nyilatkoznak könnyelmű grammaticusaik, hogy: „Die Folge der Worte im — — — nen *ist ganz frei*, und man kann die Worte *jederzeit* so ordnen, wie es die Gemüths-bewegung (sic) des Redenden mit sich bringt.“ Prosit! Fábrián a finn nyelvtenban méltónak sem tartotta, hogy egy szót szóljon a szórendről. A *magyart* illetőleg Fogarasi mondta ki az egyetlen egy okos és alapos szót e tárgyban, s ha az első lépésnél meg nem áll s igen hirtelen „Eureká“t nem kiált vala, tán nem lett volna szükség a jelen értekezést írnom. — Ily mostohán áll a szórend ügye, de azért nem következik, hogy ily szerves szép eszközt, a nyelvet, az értelenre oly nagy hatású oldaláról minő a szórend, törvény nélkül feledte volna az alkotó természet, annál kevesebb pedig, minthogy néhányáról, mint feljebb említők, kimutatta az inductio, hogy igen is gondoskodott róla.

Az én puhatolódásaimnak, melyekre nézve a kiinduló pont jó rendin egy vala a Fogarasiéval, II. értekezésemben fogom eléadni az eredményeit. Hanem még *itt* — mivel minden nyelvet illet, és mivel a következőkben szükségünk lesz reá, kell eldöntenünk egy kérdést. Az ez: „*Kell-e valamelyik igehatárzónak elsőnek lenni?*“ Vagy más szóval, van-e oly szabály, mely szerint valamelyik igehatárzót, alakja vagy értelme, az uralkodó igéhez vagy a mondat céljához való viszonya feljogosítson, sőt kötelességévé is tegye, hogy a mondatban legelső helyet foglaljon?

Egyedül biztos és sikeres eszközünkhöz, az inductiohoz folyamodva, rögtön mutat ki nekünk három nyelvesalá-

dot, melyekben a törvény világos nyomait és foganatát leljük.

Minden embernek, a ki az úgynevezett román nyelveket a latin leányait tanulja, gyorsan felöltik az az észrevétel, hogy ott minden mondatot a nominativus kezd, s a hol netalán eltérést látna, szintoly határozott törvény és feltételek állítják meg a kevés kivételt, mint maga a szabály. Annyira meg van állapítva, mondhatni rögzöve ezekben a nyelvekben a nominativus nélkülözhetlensége, hogy ha az ismétlés monotoniáját kerülve el akarja hagyni a francia stb., a követelt hiány pótlására (ebben az esetben méltán úgynevezett) *névmást* igtat az ismétlendő nominativus helyébe. Sőt a francia tovább megyen: a hol nem is képzeli az ember épen semmi cselekvő subjectumot, oda is beszúr egy hézagpótló „il“t mint pl. *il pleut*, *il tonne*, *il gèle* stb. (Ezt a többiek elengedik magoknak, pl. spany. *lluve*, olasz *piove*). Szintúgy nélkülözhetlen kezdőnek látszik a nominativus az új német családban (német, osztrák, schweizi, flamand, svéd, dán).

Ez eddig a szabály; lássuk már a kivételeket, hát ha tanulhatunk tőlük valamit? hiszen az organológiába és physiologiába a legmélyebbre vetett pillantatoknak, az onomaliás és pathologicus esetek nyitottak rést. Egy gyökérhajtó levél Decandollenak, egy ágot hajtó szegfű-virág Göthének, a növényi metamorphosis titkát sugták meg, és egy rhachiticus gerinczből olyasmit tanulhat ki az osteologus, a mit száz egészséges ember bonczolásából sem fűrészszethetett volna ki.

A felhoztam két családba két nemű kivétel fordul elő. Az egyik az, midőn a nominativus csak az igével cserél helyet, mint a kérdő és idéző (p. o. „sagt er“ — „s' écria-t-il“) esetekben. Ezt mellőzhetjük, mivel a többi igehatározó társaihoz képest csakugyan megtartja a nominativus az elsőséget. Hanem annál nevezetesebb a másik, midőn t. i. a *különb magá helyén álló nominativus elébe még egy igehatározó kerül*, mely lehet ugyan nominativus alak is, de az esetek legnagyobb többségében nem az. Én ily példák száz meg százai-ból a legtörvényesb inductio útján azt hoztam ki, hogy az első helyet bitorló ez igehatározók jelentenek: 1) *Helyet*, hol a mondatban foglalt cselekvény foly, vagy tulajdonság fész-

kel. Ez a hely lehet physikai *¹⁾), vagy, hogy nem szigorúan szabatos, de hosszas fejtegetést mellőző kifejezést használjak, — moralis *²⁾). 2) Határozottabban vagy határozatlanabbúl kifejezett *időt* *³⁾). A mondatra részben vagy egészben vonatkozó *körülményt* *⁴⁾). 4) A mondat *feltételét* vagy főtárgyá-

*¹⁾ *Sur les rives du Ganges on voit fleurir l'Ébène. Délé.*

Au dehors le spartiate était ambitieux, avare, inique; mais etc.

J. J. Rousseau.

Dans l'île de Cayenne on appelle bonjour-commandeur une espèce de bruant, qui a coutume de chanter au point du jour. Buffon.

A következő példában az előre bocsátott igehatározó az ige háta mögé veti a „nominatív“-ot:

De cette caverne sortait de tems en tems une fumée noire et épaisse, qui faisait une espèce de nuit au milieu du jour. Fénelon.

A mindjárt következőben meg a „nominatív“-on hátúl foglal helyet az igehatározó:

Trajan, dans sa réponse au gouverneur, dit qu'on ne doit pas chercher les chrétiens; mais s'ils sont dénoncés et vaincus, il les faut punir.

*²⁾ *En architecture une espèce du petite lucarne — — s'appelle un oeil-de-boeuf. Dict. de l'acad.*

Dans la plupart des affaires il y a un moment fatal.

Dict. de l'acad.

Dans la solitude éternelle nous souhaitons d'être tout vue, pour jouir des riches couleurs de l'aurore; tout odorat, pour sentir le parfum de nos plantes; tout ouï, pour entendre le chant de nos oiseaux; tout coeur pour reconnaître ces merveilles. Bern. de St-Pierre.

*³⁾ *Depuis le déluge l'arc-en-ciel a été un signe de la clémence de Dieu. Bossuet.*

Chez les anciens l'orge d'Érèze était la plus estimée.

Mad. De Genlis.

Autrefois on ne faisait étudier les gentils-hommes, que pour être d'église. St.-Évermont.

A következő példában két inchoativum van:

Pendant un hiver assez rude, — au mois de février, j'allais tous les jours passer deux heures le matin, et autant l'après-dîner dans un donjon tout ouvert. J. J. Rousseau.

*⁴⁾ *Retournant à son soufflé Vulcain en fit éclore le ridicule filet, où fut prise la parjure. Piron.*

En s'approchant des plus grands hommes on s'étonne de les trouver si petits. Dict. de Boiste.

A következőben a körülményt jelező inchoativum után még idő-jegyzőt is látunk:

nak jellemzését *¹). 5) A mondat *főtárgyát* magát *²). 6) *Előzményt*, melynek következménye a mondat főtartalma *³). 7) Ritkán *következményt*, melynek előzményére tanít meg a mondat *⁴). 8) *Eszközt*, midőn a mondat tartalma az elérendő cél *⁵), és 9) *czélt*, midőn a mondat az eszközt tárgyalja *⁶).

En rentrant chez moi, – ce soir, j' ai appris que le citoyen Didot venait d' éprouver un grand sujet de chagrin. Bern. de St-Pierre.

*¹) *Plus versatile que poëte*, madame de Mandelot a chanté dans de pièces assez brèves les plaisirs champêtres. Mahul.

Dans les violents transports qui m' agitent, je ne saurais demeurer en place. J. J. Rousseau.

Fille de l' honneur, l' estime n'est pas moins délicate que son père.

Saniel Dubay.

Errant et proscrit, le Dante flétrissait avec énergie les vices des papes et des princes. Villemain.

*²) *Pour les femmes*, la douceur est le meilleur moyen d' avoir raison. Mlle. de Fontanes.

Me considérant moi-même je ne vis qu' un triste et infortuné mortel. Buffon.

Ces bonnes mères, elles ne sont pas égoïstes ; car elles aiment elles, et leur enfans. Anonyme.

Toi, tu vivras vil et malheureux. J. J. Rousseau.

Voisins, amis, parents, chacun préfère son intérêt à celui de tout autre. Voltaire.

*³) *Du guerrier fameux*, qu' il était, le sauvage de Canada est devenu berger obscur. Chateaubriand.

Après bien de marches et contremarches, les Français arrivent dans Pamphlie. Anquetil.

Après avoir nourri l' enfant de la farine délayée et cuite dans du lait, on lui donne du pain trempé dans une liqueur convenable. Buffon.

*⁴) *Pour ne pas croire les apôtres*, il faut dire, qu' ils ont été trompés ou trompeurs. L' un et l' autre est difficile. Pascal.

*⁵) *De sa patte droite*, l' ours saisit dans l' eau le poisson qu' il voit passer. Chateaubriand.

A force de travailler pour augmenter notre bonheur, nous le changeons en misère. J. J. Rousseau.

En donnant à vos peuples les véritables biens, vous ferez du bien à vous-même. Fénelon.

Avec l' épée, je tue ; *avec la plume*, je ruine etc. Piron.

*⁶) *Pour conserver un ami*, il faut devenir soi-même capable de l' être. J. J. Rousseau.

Avant d' attaquer un abus, il faut voir si on peut ruiner ses fondemens. Vauvenargues.

Továbbá 10) *felsőbb* vagy *átalánosb fogalmat*, melynek alárendelt tárgyáról, vagy *csoportot*, melynek némely tagjáról vagy tagjairól szól a mondat *¹⁾. 11) *Engedményt* *²⁾. 12) *Ellentétet* *³⁾. 13) *Hasonlítást* *⁴⁾. 14) *Kikötést* vagy *megszorítást* *⁵⁾. 15) *Megkülönböztetést* *⁶⁾. 16) *Tanút* vagy *tekintélyt* *⁷⁾. 17) *Sorozat-jelelést* *⁸⁾, és végre 18) bizonyos szókat, melyeket

Pour être philosophe, il ne suffit pas d' en usurper le nom.

Labouisse.

*¹⁾ *De tous les secours, dont on peut soulager les malheureux, l' aumône est celui qui coûte le moins de peine.* *J. J. Rousseau.*

De tous les usuriers la flatterie est celui qui fait les plus gros profits.

De Segur.

De tous les sentimens qu' inspire la nature

L' amour est le plus beau, quand l' amitié l' épure. *Fenouillot.*

Avant tout, compte sur toi.

Voltaire.

*²⁾ *Quelque grands avantages que la nature donne, ce n' est pas elle seule, mais la fortune avec elle qui fait les héros.*

Larochefoucauld.

*³⁾ *Loin de nous raidir contre les inclinations qui sont bonnes, il faut les suivre pour servir Dieu.*

Mme de Maintenon.

Du guerrier sauvage qu' il était, le sauvage de Canada est devenu berger obscure.

Chateaubriand.

*⁴⁾ *Comme les juifs au festin de la Pâque, on assiste au banquet de la vie à la hâte; debout, les reins ceints d' une corde etc.*

Chateaubriand.

Après le fer, le cuivre est le metal le plus difficile à fondre.

Buffon.

Le miel c' est le doux fruit, que produit la science. *Naudet.*

Aussi intrépide que son maître, le cheval voit le péril et l' affronte.

Buffon.

*⁵⁾ *Quelques bons traducteurs, qu' ils soient, ils ne comprendront pas ce passage.*

Boniface.

Après les yeux, les parties du visage qui contribuent le plus à marquer la physionomie, sont les sourcils.

Buffon.

*⁶⁾ *En terme de blason, aigliau désignait une jeune aigle représenté sans bec et sans serres.*

Curne St.-Palaye.

*⁷⁾ *Salon les sauvages, les originaux ont un roi surnommé le grand original.*

Chateaubriand.

Dans maint auteur de science profonde

l' ai lu qu' on perd à courir le monde.

Gresset.

*⁸⁾ *Un jour, pour être belle, il faut avoir la taille sous les bras, un autre jour la taille doit être près de jarretières, un autre jour les bras doivent être plus gros que le corps.*

Alph. Karr.

nem bírok másképp jellemezni, ha csak általában *figyelem*-kapóknak nem nevezem *¹⁾).

E rovatok száma a példák temérdeksége mellett elég korlátozott, és általában nem hiszem, hogy csak kettővel is lehetne saporítani; de mégis elég feles arra, hogy további általánosítást várásson. Ezt a követelést sem lesz nehéz kielégíteni. Mind a rovatok, mind az alája tartozó példák egybehasználtatásából az a jellemvonás jön ki, hogy a nominativus elébe helyezett igehatározók a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy *alapot vetnek*, tehát *figyeltetők*, *előre készítők*, a halló szellemi működését a szövevével *összekapcsolják*: szóval azt a szerepet viszik, a melylyel én a t. Akademia előtt olvasott „Tapogatódzásaimban“ a subjectumot véltem értelmezhetni *²⁾). Most pedig értelmezésemet megtartva, hogy minek nevezem, néhány sorral alább mondom meg.

---

*¹⁾ *En vérité* on prendrait ces lettres pour les sarcasmes d'un petit-maître etc.

J. J. Rousseau.

Mais franchement je ne fais pas des vers ni même de la prose, quand je veux.

Boileau.

Certes, il n'est vraiment pire eau que l'eau qui dort.

Fabre d'Églantine.

*²⁾ Tapogatódzások a magyar nyelv körül. III. érték. P Napló 185 — 876. szám. — Midőn én a grammaticai „subjectum“ot tárgyaltam, mint jelen értekezésem 7. §-ében világosan kimutattam, értelmezetlen, mondanám: fogalmazatlan csupa szónak nézhettem, tartahattam, s mint ilyet, csinált fogalom gyanánt a hasonló esetekben érvényes logikai szabályok szemem előtt tartásával, értelmezhettem is. Egy üres rámat betöltöttem képpel, egy uratlan lovat befogtam, egy gazdátlan pusztát felszántottam: szóval csaknem a prima occupatio jogát gyakoroltam. És most mégis elállok tőle: nem mintha hibát követtem volna el; nem mivel Pálnak vagy Péternek nem tetszett; hanem csak azért, hogy a „subjectum“ szót a nyelvtanban merőben szükségtelennek, feleslegesnek tartom, s értelmezésemet megtartván, a vele jelelt fogalomnak adok oly nevet, mely tökélyesen reá illik, s a melynek éppen úgy nem szolgál kisebbségére, hogy eddigelé csak egyetlen egy nyelvtanra korlátozott használata volt; mint Leonidasnak nem, hogy csak 300 spártait vezérelt Xerxes ellen. Legyen hát, mint a szövegben néhány sorral odébb ki van fejtve, az „inchoativum“ az, melynek két fő jegye van: 1) *hogy* (mint neve is hozza magával) *kezdi a mondatot*, és 2) *hogy készíti a hallót ennek felfogására*. Már hogy lényeges vagy kimaradhatlan része-e ez a mondatnak, a más kérdés, mely-

Nem akarok itt semmi további következtetést húzni általánosításomból. Némelyeket jegyzéseimben (45.) érintek, a többinek majd lesz ideje és helye; hanem lássunk más nyelveket is, melyekben hasonló jelenségek mutatkoznak.

Felleljük mindjárt az új németben, még pedig közte és a francia közt avval a nevezetes különbséggel, hogy a németben az ily bitorlólag fellépő igehatározó a különben elül álló nominativust mindig túl ugratja az ige, holott a francziában ez felettébb ritkán történik *).

nek eldöntése az iménti értelmezésen semmit se változtat. Ha az, úgy ottléte ugyan nem jellemez külön-külön egy nyelvet is; de minősége t. i. az, hogy milyen igehatározók szolgálhatnak inchoativumokul, igen is jellemezheti az illető nyelvet. Igehatározót mondék, mert az ige maga a leglényegesebb és tüzetesebb része, szóval: feje levén a mondatnak, benne tömül össze ennek fő czélja; a cél pedig maga magának eszköze rendszerint nem levén, az inchoativumot az ige csak ritka, igen ritka kivételkép képezheti. Ha pedig úgy jőne ki, hogy nem kell minden mondatban mint ilyenben szükségkép inchoativumnak lenni, úgy még jellemzőbbé lesz a különféle nyelvekben, mert az előbbi viszonyhoz még az is járul, hogy némely nyelvek mondatai netalán határozott de ritka kivételek fentartásával, *mindig* inchoativumokkal kezdődnek; másokéi gyakran, ismét másokéi csak kivételes esetekben. És mind ezeken kívül még az a kérdés is áll elő, hogy egy-nél több inchoativum van-e? S aztán az ily sokasult inchoativumok megint új jellemző vonásokat nyújtanak a különféle nyelvekről.

Alkalmazásul most csak annyit jegyezek meg, hogy a nyugot-európai nyelvek (ú. m. a román család, új német család, angol) subjectumai vagyis nominativusai az „inchoativum“ eszmjének megfelelnek, és tisztét betöltik. Ennélfogva csak midőn azt veszi észre kivételes esetekben az író, hogy a mondat tartalma teljesebb bevezetést, előre készítést igényel, mint a mennyit a nominativus — akár saját név- akár névmás-alakjában — teljesíteni képes, akkor helyezi a feljebbiekben annyi példával ismertetett igehatározókat segédékül vagy a nominativus *elébe*, olykor *utána*, mint a francia, vagy *helyébe*, mint a német. Amannál tehát ily esetben *két* inchoativum van, ennél mindig *egy*; és az *egyik* különböztető vonása a két nyelvnek.

*) A francia példát láthatni a 26) jegyzés alatt az utolsó előtti példában (De cette caverne stb.). Német példák: *Selten wohl hat ein Land der Welt so viel verschiedene Herren gehabt als Malta.*

Unsere Zeit.

Vier Wochen darnach sitzt er auf dem Halse.

Iffland.

A sémi nyelvcsaládban egy oly szabályra bukkanunk, mely az ismeretesebb nyelvekben csak kivételkép jelen meg: t. i. hogy a mondatbeli szók sorát az *ige kezdí meg*. Ez a sajátság még a logikai ítélet kifejezésére is befolyással van, úgy hogy a praedicatum néha megelőzi a subjectumot *).

Bis zum nächsten Trödler sind nur einige Schritte. Kotzebue.

Többet lelhetni német nyelvtanomban (Okszerü Vezér. Kolozsvárt. I. és II. Rész). Meg kell azonban mondanunk, hogy a németnek itt ismét eltérő sajátsága van, mely szerint nála az ily előre bocsátott ígehatározók gyakran nem előre készítő, hanem valódi határozó és így kiemelő szerepet viselnek. Vagy hogy szokott műszókkal éljek, nem subjectum képét viselik, hanem a praedicatumhoz tartoznak. Hogy a két ellentétes esetre egy igen jellemző példát hozzak fel, halljuk Koczebut: (Die Verwandschaften. IV. 7.) „G. Mit fünfzig Dukaten könnte er ihm aus der Noth helfen.“ — és: „R. Nicht fünfzig Erbsen hat er von mir zu erwarten.“ Íme, az első mondatban nem akarja kiemelni a „fünfzig Dukaten“-t, mert hiszen a mondat célja az hogy „kisegíthetné bajából“ az illetőt. És még világosabban kitűnik ez a viszony, ha megmondjuk, hogy mind ebben a jelentésben, mind az előbbieken már untig el van csépelve a „fünfzig Dukaten.“ A második mondatban ellenben épen ki akarja emelni a „fünfzig Erbsen“-t, mint mikor valaki azt mondaná magyarul: „nem hogy ötven aranyat, de ötven krajczárt sem adnék érte.“ Visszapillantva a francziára, ott az ily kiemelési célból történő elültételnek alig látszik valami nyoma, mint p. o. ebben: „Vainement l'homme élève des palais et des arcs de triomphe; le tems les use en silence.“ (Aimé Martin). Magyarúl így fordítanak: „Hiába emel az ember palotákat“ stb. — Hanem, mondom, a francziánál e nagy ritkaság, és jó rendin csak e négy adverbiumra szorítkozik: *vainement* (vagy *en vain*), *à peine*, *souvent*, és *rarement*. Itt hát rengeteg többség dönt; de a németnél mindkét oldalról oly számos példát lehet felhozni, hogy minden külön esetben csak a körülményekből és kapcsolatokból — mint mondják: a contextusból — lehet kitudni, vajjon előre készítő vagy kiemelő jelentősége van-e az ige előtti nem nominativus ígehatározónak. P. o. „*Mich* hat er geschlagen“ és „*Mich* hat er *nicht* geschlagen.“ Az első „*mich*“ kiemelő, a második a világért sem az.

Ezeket szükséges volt megjegyezni, mert alábbi (48.) jegyzésben még visszatérünk hozzájuk.

*) Példák: *צריך יתר* (igaz az Úr!); — *גדל עיני* (nagy az én bűnöm); — *רעה צאן עבריך* (nyájak pásztorai a te szolgálád); stb. Egyáltalában előmlik a sémi nyelvek egész családján bizonyos sebesség vagy inkább mohóság (Hastigkeit) színezete. Mintha minden ember

minthogy ez úttal csak az igehatározók rendje forog kérdésben röviden megmondhatjuk, hogy az elsőség köztök a nominativusé. És evvel e kérdés legközelebből felvett oldalának elég van téve.

Ám de itt megint tapasztalhatni elég sűrűen azt a jelenséget, melyet a francia nyelvre nézve az imént oly bőven tárgyaltuk, t. i. hogy némely igehatározók a szokott sorból kilépve, a mondatban legelül — (tehát az egyébaránt élen álló ige előtt) — fognak vezéri helyet. E helycserélés értelmét vizsgálva ugyanazokat a vonásokat leljük fel benne, a melyeket a francziára nézve feljebb elésoroltam, és így általános jellemül tulajdoníthatni amaz előre ugró szóknak azt, hogy a mondatra nézt *előre készítőkül* szolgálnak *). Az arab

sietne egyszerre kimondani a mit akar; s ha ennek az első vágyának eleget tesz, csak azután jut eszébe, hogy a szükséges feltételek, körülmények, meghatározások támaszaival körülvegye a hirtelen oda állított oszlopot. (Igen egyez evvel a jellemmel a mondatnak igével való kezdése, szintűgy mint a „praedicatum“nak vagy „attributum“nak már említett előrebecsátása, és más itt nem részletezhető vonások). Nem csak én mondom ezt, hanem mondja ama nyelvek minden ismerője, a ki t. i. a gyökelemzésnél magasabb czélokat is lát a nyelvek vizsgálatában. Mellesleg megjegyezzük, mily semmit mondó kifejezés ez: „*keleti*“, melylyel sokan nem csak jellemezni vélnek („keleti tunyaság, indolentia“ stb.), hanem elméleteket is építenek reá. Pedig alig lehet nagyobb söt ellentétesebb különbség, mint a milyeket amaz epitheton, ha elemezni és részletezni kezdjük, maga alá foglal nyelvi, népjellemi, népszármazási, mivelődési, philosophiai és vallási tekintetben. És mégis hány jámbor „juh“ nem ugrik át az odartartott „orientalis“ pálcza helyén! Hogy ne? hisz' átugrott rajta a nyáj színvonalán álló kolompos is.

*) Példák : *Isten* : egyenes az ő úta. Zsolt. 18, 31.

Tél és nyár : te teremtetted őket. Zsolt. 74, 17.

Évei száma : számtalan. I. Mozs. 3, 5.

Jehova : mennyekben az ő királyi széke. Zsolt. 11, 4.

Valaki Káinnak megöli : hétszerte megboszulódik. I. Mózs. 4, 15.

A köveket : elmossa a víz. Jóh. 14, 19.

A seregek urát : szenteljétek meg!

Kezdetben : Isten teremté a mennyet és földet. I. Mózs. 1, 1.

A népet : átvitte bizonyos városokba. I. Mózs. 47, 21.

A sasoknak : egykor háborújuk volt a nyulakkal. (Locmann).

A mi különös : Mótaszimmal történt. (Nevetlen arab).

nyelvészek az igehatározóknak „*inchoativum*“ nevet adtak, és azt hiszem, nem hibázom, ha ezt a nevezetet minden nyelv alája illő eseteire kiterjesztem. Hanem modor tekintetéből van egy kis különbség a sémi és a román nyelvcsaládbeli *inchoativumok* között. Ezekben ugyanis mindenemű viszonyítókkal párosúlva lehetnek; holott amazokban ez ritka eset, s az *inchoativum* legtöbbszörre viszonytalan — mondjuk nominativus — alakban jelen meg, s ha a mondatbeli rendes helyén nem lett volna az, még egyszer ismétlődik a szabályos helyén, de csak névmás alakban s az illető viszonyítóval párosítva.

Kérdjük meg végre a tibeti nyelvet, mely az *ad fidem auctorum* felvett családok egyikéhez sem tartozik, s lássuk

A házban : ember van. (Nevetlen arab).

Za'idnak : áll az atyja. (Nevetlen arab).

Kezeink: nem ontották ezt a vért. V. Mózs. 21, 7. (syr. ford.).

A főgefáról : vegyetek példát. Márk. 13, 28. (syr.).

Szájok : átkozódással és keserőséggel teljes; — *lábaik* : vérontásra sietnek; — *a békeesség útját* : nem ismerik. Sz. Pál Róm. 3, 14. 15. 17. (syr. ford.). — „*Egy ember*, vala neki két fia.“ Mát. 21, 28. (syr.). — Hasonló példa : Csel. 15, 21.

Gesenius, a nagy orientalista, azt állítja, hogy az ily előre bocsátott igehatározók az illető eszme „erélyes kiemelésére“ szolgálnak. (Die kräftigste Art, irgend ein substantiv des Satzes (sey es Genitiv oder Accusativ des Objects oder Nebenbestimmung) *hervorzuheben* besteht darin, dass man dasselbe absolut zu Anfang des Satzes stellt, und es dann an der Stelle, die ihm der Satz anweist, als Pronomen wiederholt). — Ha a héber nyelvnek valamely etymologiai ténye forogna kérdésben, igen is szerénytelenség volna a szaktudós némettel szembeszállani. De itt nyelv-philosophiáról van szó, s abban teljes egyenjoguságot igényelhet vele a ki ezt tette tanulása tárgyává. No már én magának Geseniusnak idéztem minden példáját — másokkal együtt — s figyelmes olvastukra meggyőződhetik kiki, s magyar ember inkább mint más, hogy azok az előre bocsátott igehatározók bizony *előkészítők* és nem *kiemelők*. Kimutatám feljebb a 46) jegyzésben, hogy a németnél ez a fogás hol egyik, hol másik czélnek elérésére szolgál, és Gesenius csak az utóbbival hasonlítván össze, egészen ferdén fogta fel a dolgot; merőben ellenkezőt állított az igazsággal. S hogy még kancsalabbul nézzsen, a francia nyelvből se azt a szöfűzést választotta példának, a mely a szóban forgó sémivel tökélyes analo-

mit felel? Szószólója Körösi azt mondja, hogy a tibeti mondat vagy nominativussal vagy instrumentalissal kezdődik. Az instrumentalis a cselekvőt, a nominativus a szenvedőt vagy bizonyos állapotban levőt jeleli. Egészen változhatlan-e ez, vagy lehetnek eltérések és nevezetesen valami inchoativum-féle is a tibetiben, arról Körösi semmit sem szól, s a nyelv hiányos ismerete s irodalmi kútfejek nem léte miatt véleményt adnom lehetetlen.

Imígy hát végig mentünk volna azon nyelvek során, melyekben a szók kiszabott rendje ismeretes, és az igehatározók sorára nézve az első külön kérdést, hogy t. i. van-e *legelsőség*

giában van, a melyeket olvasóm itt helyben összehasonlíthat; hanem egy egészen más természetűhöz nyúl, p. o. ehhez: „C' est moi qu'on a accusé“, mely toto coelo különbözik, és a hol a „moi“ nem a subjectumhoz, hanem a praedicatumhoz tartozik, s a melyre a magyar hangsúlyt tenne, így fordítva hogy „engemet vádoltak el.“ Holott az „el“re tevén a hangsúlyt: „Engemet elvádoltak“, már nem felel meg többé az iménti franczia kifejezésnek, hanem ennek: „Moi, je suis accusé“, vagy „Pour moi, je suis accusé“, a milyenek nem különben szokásosak, mint kitetszik a következő idézésekből: „Pour moi, j' ai toujours vu les honnêtes gens assez tranquilles, mais les fripons toujours alertes.“ (Bern. de St.-Pierre). — „Moi, je combattrais le jeu parmi les joueurs“ etc. (J. J. Rousseau). De hadd állítsak én német tekintélyt szembe Geseniussal. Zsolt. 74, 17. fordítja G. szószerint: „Winter und Sommer du hast sie geschaffen“ és magyarázza így: „**Winter und Sommer** hast du geschaffen“, mintha t. i. Winter és Sommer volna kiemelve s reájok kellene tenni a mondat-hangsúlyt. Úgy de Luthernek, — a ki meg lehet nem tudott olyan jól zsidóul mint Gesenius, — több nyelvérzéke volt, s a hangsúlyt oly világosan kívánja a *du-ra* vettetni, hogy nem csak kissé szokatlan szórenddel élt: „Winter und Sommer machest **Du**“, hanem ime szót, mint én, vastagított betűkkel nyomatta, valamint az előbbi néhány versben is, melyekben imezzel parallel gondolatok foglalvák. Világos hát ebből, hogy Luther a „Winter és Sommer“-t nem tartotta *kiemelőknék*, s magyarául így mondanók: „a telet és a nyarat te alkotod.“

Hosszadalmasan terjeszkedém ki e pontra, mivel az „inchoativum“ nálam igen lényeges szerepet visel, s általában igen gyakran találhatni azt az előítéletet, mintha valamely szónak az *előítéllettel súlyt adnánk*, a mi ugyan bizonyos esetekben úgy lehet és úgy is van; de általánosságában nagyon messze jár az igazságtól.

köztök, el is döntöttük volna. Hátra van már a további sorozati rend kipuhatolása.

E tekintetben azonban a legterjedelmesebb inductio és a legszigorúbb vizsgálat arra az eredményre vezet, hogy ámbár van több-kevesebb nyoma a szabott rendű nyelvekben bizonyos törvénynek, mely a nominativus, accusativus, circumstantialis (sit venia verbo) igehatározók, vagy megint másutt, nominativus, adverbium, accusativus, aztán a többi obliquus (vagy indirectus) casusok ily rendben egymás után való következését állapítná meg; mindazáltal az anomaliák száma a törvényes rendzetekéhez képest oly tetemes, hogy ez a körülmény a törvény erejét felettébb meggyengíti és végrehajtását temérdek más viszonyoktól függővé teszi. Ennélfogva pusztá megemlítését annál inkább elegendőnek tartom, minthogy nyelvünkre nézve, mint a mely a szórendre nézve az eddigelé úgy tartott határozatlanokra vagy szabadosokra látszik tartozni, és *semmi esetre sem ismeri el* az érintett törvényt, semmi következtetést sem lehet húzni belőle.

Jelen cikkünk végeredménye tehát az, hogy bizonyos nyelvekben meg van az az eset, hogy egy vagy olykor több igehatározó a mondat élére áll, a mondat céljának megfelelőleg *előre készítő* szerepet visel, és *inchoativum* név alatt az illető nyelvekben a mondatnak lényeges és jellemző részét teszi.

Hogy van-e, és ha van, mi módon van helye az inchoativumnak a magyar nyelvben, mint mondtam, II. Értekezésemben fogom fejtegetni.

12. §.

Folytatás.

B. Az ige helye.

Ha hosszadalmasan kellett tárgyalnom az előbbi §-be foglalt pontokat, annál rövidebb lehetek a jelenbe, annál is inkább, minthogy abban már jó rendin kifejlett ennek az eredménye. Ugyanis az ígének bizonyos helye csak az igehatározók szabott rendjében létezhet. Ezt az elméleti követ-

keztetést a tapasztalat is igazolja. Épen azok a nyelvek mutatnak saját helyet az igének, a melyekből a megelőző §-ben szedők példáinkat. A román nyelvek az igét a mondat elejére, nyomon a nominativus után helyezik rendszerint. Az új német rokonság szintén ezt míveli, két különbséggel, egyik az, hogy ha inchoativum van a mondatban, a nominativus az ige háta megé kerül; második az, hogy bizonyos és szabatosan meghatározható esetekben legvégül is eshetik az ige s berekeszti a mondatot. A sémi nyelvekben, mint láttuk, rendszerint kezdő szó az ige, valamint végszó a tibetiben; és enniből áll, a mire az inductio az ismertebb nyelvekre nézve tanít.

13. §.

A mondat negyedik sajátosságát a lét-ige használatában keresheetni.

Az úgy nevezett „lét-igében“ (verbum substantivum) a figyelmes analysis három eszmét lél, részint összekeverve, részint összeolvadva. Első a *levés* eszméje, melyet a kül természetnek oly gyakori és nem ritkán felöltő, szintoly hirtelen, minterős behatású tényei keltenek, hogy a gyökalkotó korfigyel-mét már korán magokra kellett vonniok. Nincs is tán egy nyelv is (előttem ismeretes egy sincs), melyben a lét-ige ebben a jelen-tésében hiányoznék. A második eszme az előbbinek ellentéte, t. i. a mi *volt* de már most *nincs* *). Az ellentét mellett mégis szoros rokonsága van az elébbivel, és nem egy nyelvben az az egy gyök is szolgál illő módosítással mind kettejök kifejezésére. A harmadik végre egészen logikai eszme, és minden ígéhez *legfelsőbb fogalom* képét viseli.

Ebben az utóbbi szerepében egy észrevételre nyújt alkalmat. Kant, saját philosophiája támasza gyanánt állítá fel

---

*) E két fogalom : „*volt*“ és „*nincs*“ szoros viszonya mutatkozik *Grimm*nek abban a leleményében, hogy az az *ünhangzóbeli* változás, mely az ige jelenéből *múltat* képez, szolgál a *nemleges névszó* képzésére is számos esetben, még pedig a nyelv legkorábbi állapotában. A könyv nem lévén kezemnél, nem idézhetem a nagy nyelvésznek se szavait se példáit, sem a helyet, a hová leírta. Csakhogy ott van valahol német nyelvtana első kötetében.

azt a lélektani tényt, hogy képzeleteink minden más elemét kiirthatjuk gondolatunkban, —ő egy szóval mondja: „*wegdenken*“, a mit *magyarul* nem követhetünk,—de az *úrt* nem lehet, mert a szó teljes értelmében *semmit sem* képzelnénk. Hasonlót állíthatunk a mondatról, melynek ilyes kivetkeztetési folyam következtében utolsó eleme gyanánt az *ige* marad fenn. Már ebből is világos, és a 20) jegyzésben kísérelt eszményi lehozatal még megerősít abban a véleményben, hogy a nyelv kezdő eleme —„*punctum saliens*“-e az *ige* volt. De a legkezetesebb, akár tapasztalás, akár irodalmi emlék által ismert nyelv állapota azt mutatja másfelől, hogy nagyon korán megszűnt a beszédbeli közlekedés egyedüli eszköze lenni. Igehatározókat kelle hát segítségül szólni, s természetes hogy annál szükségesebbek azok a segédek, minél határozatlanabb akár magában és átalában akár alkalmilag, a körülményekhez képest az *ige*. Következik továbbá, hogy hát a legfelsőbb fogalmú és így természetesen leghatározatlanabb értelmű *igének*, a „*létigének*“ legkiváltképenvalóbb és igen-igen ritkán nélkülözhető szüksége van *igehatározóra*. Annyira állandó ez, hogy állandó nevet is kapott, s vagy a logikától kölcsönzött szóval „*praedicatum*“nak, vagy nyelvtani eredeti műszóval „*attributum*“nak hívják.

Ez eddigelé még nem nyújt saját jellemvonást, mert minden nyelvre legalább elméletben egyaránt illik. De nem mindenikre az a tény, hogy az *attributum* némelyikökben úgy bánt a *létigével*, mint kis Pipinus, a major domus, Childerich királylyal: nélkülözhetőnek, aztán lehetetlennek nyilvánítá, s maga üle ura székébe. Ennek egy gyakorlati és egy elméleti következménye lön. A gyakorlati, az hogy siboletté vált azon nyelvek közt, melyekben a *lét-ige* kiküszöbölése megtörtént, és azok közt, a hol nem. Ilyen tekintetben vált a *lét-ige* a mondat sajátosságát jellemző vonássá, még pedig különböző fokozatban. A görögben pl. csak néha marad ki a jelen idő harmadik személyében: ἡ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρά, stb.; a magyarban ugyanott mindig kimarad; a szláv nyelvekben a jelen idő minden személyében ki van küszöbölve; a sémi nyelvekben gyakran a múltban sem jelen meg, stb. Az elméleti

következés az, hogy a nyelvészek ezt a külön esetet általánosítani akarák; a subjectumot és praedicatumot (vagy attributumot) tolák fel a mondat lényeges részeinek, s a szegény igét ős örökös birtokából és székéből kivetéssel fenyegeték. A veszély ugyan most már meglehetősen elmúlt, de biz' inkább erő mint akarat hiányából.

14. §.

A mondat ötödik sajáttsága az ige módjaiban áll.

Tudva van, mit szoktak nevezni az ige módjainak, valamint az is, hogy a *schlendarian* nyelvtanok „modus finitus”-t és „modus infinitus”-t különböztetnek meg. Kissé mélyebb analysis kezdi az újabbakkal észrevétetni, hogy a „modus infinitus”-beli igék tulajdonkép nem is igék, hanem verbale substantivum vagy adjectivum vagy adverbium lenne az ő voltaképi és természetöket igazán kifejező nevek. Nem is köti ezeket, általában szólva, más kapocs össze, hanem csak a közös törzsök, mi ugyan etymologiai tekintetben elég fontos, de azért még sem kell engedni, hogy a *mozgó* vagy *változó* és az *állandó* közti lényeges különbséget eltörölje. Amaz az ige sajátja, ez az igehatározóké. Én hát itt csak a „modus finitus”-okról szólok. De itt ismét új bajba jövök; mert ha az imént a különválasztást helyeseltem, most az összehúzásért volna kedvem szószólóskodni. T. i. én nem vagyok képes különbséget tenni azon három rovat közt, melyek alá sorozzák a nyelvtanok az igéket, vagyis e három fogalom közt: „Mód,” „Forma,” „Származék.” Oda is dobnam a kesztyűt bárkinek, hogy oly értelmezéseiket adja, melyeknél fogva a határvonalokat közöttök el lehessen húzni. Míg azonban valaki felvenné, hadd fejtsem ki magam részéről a tényállást.

Vegyük elsőben értelem tekintetéből. „*Ennem*” optativus; „*ehetném*” desiderativum. Az elsőről azt mondják, hogy *módban* különbözik ettől: „*eszem*”; a másiktól, hogy *származéka* emennek. Úgy de nem sokkal közelebb áll-e értelemben az „*ennem*” az „*ehetném*”-hez, mint akármelyikök az „*eszem*”-hez? Sőt alig észlelhető árnyalat választja el a két

elsőt egymástól; holott mindenikök viszonyát az utóbbihoz igen könnyen felfogható, mondhatni, vastag vonás jellemzi. „Eszem“ magát a cselekvényt jeleli; „enném“ és „ehetném“ a cselekvényre irányzott vágyat. Így „innám“ és „ihatnám“; „alunnám“ és „alhatnám“; „lovagolnék“ „lovagolhatnám“ s akárhány más *). Hiszen már nevöknél fogva: „desiderativum“ és „optativus“ azonegyet tesznek. Mivel pedig a „desiderativum“ot egy szívvel lélekkel a „származékok rovatába sorozzák a nyelvészek, tehát a „mód“ és „származék“ közt a válasz-fal le van ontva. Mégkönnyebb leontani a „forma“ és „származék“ közt, midőn már magok a nyelvészek jókora rést bontottak benne. A sémi nyelvek tanaiban ugyanis a „forma“ (activum, passivum, reflexivum) és a „származék“ (intensivum, causale) mind ketten egy rovat alá s egy szakadatlan sorba helyezvék „conjugatio“k neve alatt. Ha hát más nyelvek tanaiban megkülönböztetik is, ez a különbség lényeges nem lehet.

Nem ad érvényesebb különböztető vonást a kül alak is. Kifejezése csak a lehetne, hogy egyiköket *képzőkkel*, másikat *ragokkal* alakítják. Úgyde evvel csupán két rovatot lehetne megkülönböztetni, hármát semmiképen sem; már pedig *ennyi* van felvéve. Azt vélem, elég, s nincs miért figyeltessem nyelvészi közönségemet arra, hogy a latin passivum ismertető jegyei valódi ragok; hogy a görög passivuméi a modus vocalisok *után* következnek, és a személy-ragokban

---

*) Nem tudom, a speculationnak és a priori elveknek hódoló elfogultság okozta-e, vagy a szövegem 25. §-ében jellemzett vandalizmus, hogy a „-hatnám“ „-hetném“ képzőt nemcsak az irodalomban csaknem elenyészettnek tapasztaljuk, hanem nyelvészeink is nagyon lóbátrol tekintenek reá. Némelyek egészen kihagyják nyelvtanaikból, mások alig tartják futó említésre méltónak. Fogarasi másfelől, a ki legtüzetesebben tárgyalja, avval csökkenti fontosságát, hogy csak három igére: *eszem, iszom, alszom* szorítkozónak állítja. A dolog nem úgy áll: *-hatnám, -hetném* képzővel minden igéből, melyhez a vágy fogalma hozzájárulhat, alakíthatni s alakít is a közbeszéd *desiderativumot*. Fogarasi nyelvérzékét szólítom fel, ha más három szintoly természetes működésre való vágyat, minők az idézettek, nem szintén a kérdéses képzővel fejezné-e ki, ha természetes magyarosan akarna beszélni?

nyilatkoznak; nincs miért arra, hogy másfelől a sémi nyelvekben a „formá“kat és „származék“okat egy és azonnemű eszközökkel alakítják, valamint szinte a magyarban is; nincs miért végre arra, hogy ha valaki a „dormiturus“ban az *urus*-t ragnak nevezi, mi joggal nevezheti *uri*-t képzőnek a „dormitorio“ban?

Különben ha egy vagy más külön nyelvtanban módszeri vagy tanulás-könnyítési okokból ezeket a rovatokat meg akarja tartani, az ellen nincs semmi kifogásom; de általános nyelvtanban se helyök se hasznuk.

De van igen is mind méltó helye, mind tetemes haszna azoknak a fajoknak, melyek az iméntiek szerint összevont három nem — ú. m. mód, forma, származék, — alá tartoznak. Ilyenek: az indicativus, imperativus, conditionalis, optativus, subjunctivus, activus, reflexivus, passivus, inchoativus, frequentativus, intensivus, causalis, potentialis, desiderativus modusok, és ha még van több ilyen. Fontosságuk jelen célunkra nézve abban áll, hogy minden nyelvben különböző csoportulatokban vannak meg egyfelől, és hiányzanak másfelől, s evvel nagyon kiálló vonásokat nyújtanak a nyelvek jellemzésére. Például a subjunctivus vagy conjunctivus *) némely nyelvekben nagy szerepet játszik, mi ismét azt hozza magával, hogy azokban a periodusok alkata legtökélyesb is. Ilyenek a görög, latin, német, román nyelvek. Némelyekben épen nincs conjunctivus, mint a szanszkrtban, perzsában, sémi nyelvekben, magyarban stb. Másokban emezen kívül még conditionalis, optativus sincs, ellenben a többieknek an-

---

*) A „conjunctivus“ fogalmának két fő jegyét említi a nyelvészek. Egyik a *készségesség* vagy *bizonytalanság*, mihez a *nógatás* is rokonúl; másik a *függő* vagy *indirect* mondatokhoz való illősege. Ez ellen semmit se lehet szólni; de igen is hozzá tehetni szélesebbre látó álláspontból azt, hogy a nyelvek különbsége szerint hol egyik, hol másik jegye lép inkább az előtérbe, olykor társának csaknem egész elfojtásáig. A görögben az első uralkodik, a nyugoti európai nyelvekben a második. Hanem az utóbbira nézve ki kell jelentenem, hogy a függő mondatok *nyelvtani* értelmezését még egy nyelvtanban se leltem, s bátor vagyok e tárgybeli kísérletemet a nyelvészek s főkép nyelvtanulók figyelmébe ajánlani (Lásd: Okszerű vezér. II. 313—345. §§.).

nál bujább és bővebb hajtásait tapasztaljuk. Minthogy pedig az alakok hiányzása nem jár mindig együtt az illető eszmék és viszonyok nemlétével, világos, hogy ily esetben több szók összeszerkesztésével kell a hiányt pótolni, mi aztán megint befoly a mondat színezetére. Oly felöltő ez, hogy valamely nyelvbe becsúszott idegen fordulatok nem igaz kamarán kel-tét igen gyakran elárulja.

15. §.

Hatodik sajátság az igeidők különbségében áll.

Alig képzelné az ember, mily²élénk és sajátosságos szí-nezetet ad a különféle nyelveknek az a különféle mód, mely-lyel az ige alakjai a múlt, jelen és jövő fokozataihoz al-kalmazkodni törekednek. Evvel az elismeréssel jórendin ele-get is tettem volna czikkem feliratának, s tovább mehetnék, ha eszembe nem jutna, hogy itt egyszersmind általános elve-ket is kell felállítnom, melyek majd a magyar mondat vizs-gálatában vezéreljenek és támogatssanak.

Lássuk hát az érintett alkalmazkodás módját az ő áta-lánosságában. — Midőn az emberi véges elme véges mérté-kével akarja mintegy magához szabni a végtelen időt, leg-előbb is erre a fokozatra bukkan: *múlt, jelen, jövő*. De tulajdonkép fokozatnak sem mondhatni, mert a „fok“ok vé-ges, egyenlő és állandó határú osztályzatok; ama felosztás-ban pedig a *múlt* és a *jövő* végtelenek, a *jelen* pedig az a szüntelen, szakadatlan tovább haladó matematikai pont, mely ama kettőnek közös határa. Olyan mint a geometriában a kezdő pont (origo), mely az abscissák tengelyét positiv és negativ két ágra szakasztja. Mind a mellett ez a pseudo-fo-kozat, vagy ha tetszik *phasis*, a nyelv első szükségeinek megfelelt. Az ige „*múlt ideje*“ oly tényt jelel, mely valahová, de *akárhová* is esik a végtelen múltba. A „*jövő idő*“ olyat, mely szintúgy valahová és *akárhová* a végtelen jövőbe. A „*jelen időt*“ már így meghatározni nem lehet; mert az igazi jelen, mint látók, matematikai pont, melybe physikai tény szintúgy nem fér be, mint nincs oly vékony czirkalom-hegy, mely egy kör matematikai középpontjába belé férjen. Mint

itt, úgy amott is hát megfordítjuk, s „jelen idő“vel jeleljük azt a ténnyt, *melybe bele esik* az igazi jelen matematikai, haladó pontja. Mikor ezt mondom: „látom,“ a jelen az *l* nél kezdődik, s az *m*-nél véződik *). A *jelenben* folyó ténynek ezt az úgy szólva elasticus nyújthatóságát jegyezzük meg jól, mert még szükségünk lesz rá.

Midőn a nyelv, mint közlekedés eszköze, a csupán jelentőből (indicálóból) elbeszélővé vált, a nyelv-alkotó ész figyelemmel kísérvén a tények folyamát, tovább üzte az elkülönítés munkáját. Végrehajtására három eszmét ragadott meg. Első közülök az a viszony, mely szerint bizonyos tény egy másik *előtt* vagy *utána* van. Ez, mint legott szembeötlők, szoros kapcsolatban van az idő fogalmával, és a „*múlt*“ és „*jövő*“vel analog; de ha a kifejezéseket s velők az eszméket is összeszavarni — mint erdélyi ember szeretném evvel az oláhos szóval élni: összemesztikálni — nem akarjuk, megmaradunk a mondottakkal; mert a „*múlt*“ és „*jövő*“ szigo-

---

*) A „jelen“ s általában a cselekvény tartósságát, hosszabbra nyúlását, számos esetben iparkodik a nyelv kifejezni. Ez oly gyakori tény, hogy csak vaktában kell benyúlni, s marokkal húzhatja ki az ember a példát. Azért nem is pazérlom rá a helyet, hanem inkább egy ellenkezőt mutatni látszó esetet vetek rostába. A latin úgy nevezett „*inchoativum verbum*“ok a szó törzsökét „*sco*“ képzővel nyújtják meg, holott a *kezdés* fogalma lényegesen csak egy momentumig terjedhet, tehát a tartással, nyújtással megegyezhetetlen. Igen de az a baj, hogy a „*sco*“ képzős igék nagyon de nagyon rosszul vannak „*kezdők*“nek nevezve. Bizonyos állapotba való átmenetel időszakát és abban leendő inkább vagy kevésbé tartós megfeneklést tesznek azok a reáfogott *inchoativumok*, s így értve természetesen helyén van a szó megnyújtása. *Senesco* nem azt teszi, hogy *én kezdek lenni*, hanem hogy *vénuőök*, a mi tartós állapotot vagy inkább állapot-változást jelent. *Labasco* nem azt teszi, hogy *dülni* vagy *esni kezdek*, hanem hogy *ingadozom*, s így a többiek. Már az is mutatja állításom igazságát, hogy csak *imperfectuma* van a „*sco*“ képzős igéknek. Hogy pedig az *imperfectum* lényegesen tartós cselekvényt vagy állapotot jelent, arról az egész nyelvész és nyelvtanári kar egyhangulag teszi a bizonyosságot. Hasonlóképp vannak a görögben is „*inchoativum*“ok, „*welche das allmähliche Eintreten in einen Zustand bezeichnen.*“ Rost. griech. Gramm. 329. lap. 90. §. Miért nem nevezik inkább „*transformativum*“oknak?

rúan csak a valódi és megint *csak* így nevezendő *jelenre* vonatkoznak; az *azelőtt* és *azután* pedig a jelentől független és így jóval átalánosabb értelműek. A második eszme a *tények* az a minősége, mely szerint némelyiköket bevégezetteknek, másikat be nem végezetteknek és így folytukban levőknek tekintjük. A felvett harmadik eszme végre a *távolság*, mely szerint egyik tény vagy nyomban követi a másikat, és így emez a *közbevetetlenül azelőtti*, ama pedig a *közbevetetlenül azutáni*; vagy ismét a jelenre vonatkozólag *közbevetetlen múlt*, és *közbevetetlen jövő*. — Mind ezekhez járul még a mind ezektől a különítő eszméktől független és így *határzatlan múlt*, a szintén ily természetű *határzatlan jövő*, és végre az egészen *határzatlan jelen*, melyben a tulajdonképi azaz időbeli jelen képzete egészen elhalványul, és csupánmondhatni történetes vagy szokásos *léte* nyilvánul a ténynek.

Lássuk már, mikép vette alkalmazásba az élet és gyakorlat ezt az elméletet?

Az előttem ismeretes nyelvek közül az új francziát találom olyannak, mely az elésorolt viszonyok kifejezésére, egyszerű vagy szerkesztett alakokban leggazdagabb. Ezt veszem fel hát alapúl; s csak a hol ebben is hiányozni talál a viszony, ott pótolom más nyelvekből *).

A francia elsőben is egy vonalat húz a valódi jelennek, és az a tény vagy cselekvény vagy állapot stb. kifejezését, mely ebbe a vonalba belé, vagy a feljebbiek szerint helyesebben, a melyen ez a vonal átmegy, „présent“-nak nevezi. Az ő „présent“-ja azonban kettős szolgálatot tesz; mert nála a *valódi* és a *határzatlan jelen* nincs megkülönböztetve. P.o. ebben: „Qu' est ce que font ces messieurs là? — Ils mangent du porc,“ valódi jelent tesz a „mangent“; ebben pedig: „Les chrétiens mangent du porc, mais les juifs n'en mangent

---

*) A francziák igen jól érzik elbeszélésbeli elsőségeket és szeretnek magoknak ilyes bókokat tenni mint: „Le français est le peuple éminemment *conteur*.“ — „Ce n' est que le français qui sache raconter une histoire.“ — „C' est nous qui avons le vrai talent de bien raconter.“ stb. Hogy hát nálók az elbeszélő idők nagy fejlődést nyertek, természetes.

pas“ határozatlan jelent. — Itt már az angol különít, mint a kínél az „I eat“ határozatlan jelen; az „I am eating“ határozott jelen.

A múltra nézve megint vonalat húz a francia, mely az elbeszélendő vagy beszélt tények során vonul át. Nevezzük ezt történelmi vonalnak. Az erre a vonalra eső igeidőkre nézve — többesben mondom, mert több rendbeli van — elsőben azt nézi, vajjon az illető tény *tartósan* folyamatban van-e vagy *bevégezett*. Ha az első, úgy a reá illő kifejezést „imparfait“nak nevezi; ha a második, úgy „passé défini“nek, és természetesen két különböző alakja is van hozzájuk *).

Itt mielőtt tovább megyünk, kettőt jegyzek meg. Egyiket azt, hogy a „passé défini“vel való éléshez egy sajátoságos feltételt köt a francia, mely tiszta gallicismus, és szokás által szentesített önkényen kívül más okát hiában kerestem én is, sőt minden francia nyelvész is. Másikat azt, hogy a németnek e két igeidő kifejezésére csak egyetlen egy alakja

*) Példák: 1. Az „imparfait“ra: „Le petit Frédéric n' *aimait* pas à se lever matin. On *avait* beau l'éveiller, un instant après on *trouvait* qu' il *dormait* plus profondément qu' auparavant; de façon que tous les jours c' *était* une nouvelle querelle pour le tirer de son lit.“

Abbé Gaultier.

2. A „passé défini“re: „La petite Caroline *demanda* un jour à sa mère la permission de se faire friser. Sa mère lui *fit* des représentations là-dessus. Elle ne s'en *dégoûta* pas moins de la frisure. Elle *revint* si souvent à la charge, et *mit* tant d' importunité dans sa demande, que sa mère *céda* enfin à ses instances, et lui *permit* de se faire friser.“

Abbé Gaultier.

Példák a váltogatva használt két múltra: „L' infanterie, la cavallerie, la flotte, tout se *réunit* (convenere) sur les bords d' Ems, lieu désigné pour le rendez-vous général. Les Chauques *offrèrent* des troupes qui *furent* acceptées (adsciti sunt). Les Bructères *dévalaient* leurs propre territoire; Germanicus *fit* marcher contre eux Stertinius qui les *mit* en fuite (fudit) avec des troupes légères. Parmi les dépouilles on *retrouva* (reperit) l' aigle de la 19-me légion, qu' on avait perdu avec Varus. On *pénétra* jusqu' aux extrémités de leur pays, et tout l' espace entre l' Ems et la Lippe *fut* ravagé (vastatum est). Non loin de là se *trouvaient* les bois de Teutberg ou l' on *disait* (dicebantur) que Varus et ses légions étaient resté sans sépulture.“

Tacit. Ann. I. 60. Nisard ford.

levén, a sok kontár fordítás miatt ebből származott a tán helyrehozhatlan zavar és ferdeség a magyar múlt időkre nézve. Ettől korábbi nem-németes íróink egészen menttek; miért nem megyünk hozzájuk tanulni?

A történelmi vonal által jelezhető többi igeidők a feljebb felvett harmadik eszmét, ú. m. a *távolságot* veszik jellemzőjöknek, és azt fejezik ki hogy bizonyos két tény azon a vonalon tözsomszédos egymással. E végre három idő-alak szolgál: kettőjük a sorban előbb történt tény, harmadikuk a későbbre történtet vagy történendőt jeleli. A két első közül csak egyiknek van neve a nyelvtanokban, t. i. „*passé antérieur*“ *¹); a másikat a helytelen pedant rendszereskedés sem megnevezni sem a paradigmákba felvenni nem engedte. Megállíták t. i. előre, hogy „csak két segítő ige: „*avoir*“ és „*être*“ legyen“, s aztán az élet és gyakorlat hasztalan mutogatja, hogy bizony *venir*, *aller* és *devoir* is tesznek hasonló szolgálatot. Így a kezünk alatti esetben, a második alakot a *venir* segíti alkotni, pl. *il venait de manger* *²). A bizonyos tény után nyomban történendő tény jelezésére „*allait*“ szolgál, *infinif*-fel kapcsolva, s jegyezzük jól meg róla, hogy legeslegtöbbször csak a *szándékot* fejezi ki, mint a melynek megfelelő tényt rendszerint mással cseréli fel a rideg való *³).

*¹) *Passé antérieur* :

„Madame de Lusine fut obligée de faire un voyage de quelques semaines à Paris. Après qu' elle en fut revenue et qu' elle eut *passé* quelques jours avec ses filles, elle s' aperçut que leurs manières étaient bien changées.“

Abbé Gaultier.

*²) Példa: „Et Plancine, plus indécente encore, quitte ce jour là même le deuil d' une soeur, qu' elle *renait* de perdre, et prend des habits de fête.“

Nisard.

„De son côté, Tibère après avoir reprimandé les juges qui *venaient d' absoudre* Antistius Vetus accusé d' adultère, le ramena devant de nouveaux juges comme criminel de lèse-majesté.“

Nisard.

*³) „Mais sur le déclin de sa vie (d' Auguste) lorsque les infirmités aggravèrent le poids de sa vieillesse, et que sa fin prochaine *allait changer* tous les intérêts, on vit se réveiller, dans quelques-uns, de regrets infructueux sur la perte de la liberté.“

Nisard.

A históriai vonal sorában álló tények határozatlan „azelőtt”-je és „azután”-ja három más időalakot sugallott a fran-

„Non seulement ils étaient sauvés, mais encore ils *allaient être* plus riches et plus heureux qu'ils ne l'avaient été à aucune époque etc.”

A. Karr.

A csak szándéklott azutánra példa :

„Madame la Fayette m'a mandé qu'elle *allait* vous écrire, mais que la migraine l'en empêche.”

Mad. de Sévigné.

Hasonló szolgálatot tesz „*avait à*”, mint ebben a példában : „Flatterie non moins ridicule que vile, dans un vieillard, qui *n'avait à en recueillir* que de l'infamie.” (Tantum infamia usurus).

Nisard.

Azt az eszmét, melyet a franczia meglehetősen ritkán s korlátozva vesz gyakorlatba, t. i. a históriai vonalban *nyomon azután következő* cselekvény kifejeztét, a görög *egész* teljességében fogta fel, s egy igeidőt alapított tűzetesen reá, melyet a nyelvészek „aoristus”-nak neveztek, és sok — zöldet beszéltek róla. Egyikét a legfuresábbaknak hadd idézzem : „Der Aorist stellt den Verbalzustand als der Vergangenheit angehörig dar” (egyszerűen mondva az aoristus a *múlt idők* közé tartozik; ez ellen semmi kifogás, de most jö már a java), und zwar so, dass das Eintreten und der Abschluss desselben als *in einem Punkte* zusammen fallend gedacht werden, *also* die Entwicklung des Zustandes und seine Ausdehnung in der Zeit *unberücksichtigt* bleiben. Rost, griech. Gramm. §. 116. 8. Bámulom az éles esztét, a ki az „*also*” által kifejezni akart követkekezést látja. Aztán ezt hogy „Ξέρξης ἐβασίλευσεν”, mikép lehet *egy pontban* gondolni, megint nem foghatom meg. De meg ám azt, hogy Xerxes uralkodá *sa nyomban* egy más esemény után *kezdődött*. — Valamint a perfectumában a görög egy *akármikor kezdődött* de határozottan *bevégezt* cselekvényt, úgy az aoristusában egy *határozott pontban kezdődött* cselekvényt képzel, de amelynek további folyamával és bevégezésével nem gondol. Hogy az én felvételelem helyes, mutatja az aoristusnak már etymologiai alkata is. Az augmentum ugyanis a históriai vonalba tartozónak bélyegzi, jellemzője a σ pedig mely a jövődőével azonegy, az azutánt jeleli. — Továbbá a szándéklott és így történendő cselekvényre is van saját kifejezése a görögnek, melyet „ἐμελλε” segéd-igével s az infinitivussal alkot.

Itt van helye még egy viszonyt megemlíteni, melyet a szövegbe nem vettem fel, de itt kipótlom mulasztásomat. A latinak t. i. van egy ideje, melylyel a históriai vonalban két cselekvény egykorúságát fejezi ki. E végre a conjunctivi imperfectumát használja. A példa számtalan reá, s annál szükségtelemnbb felhoznom csak egyet is, minthogy ez a latinismus a magyar nyelvbe is bekapott, és a legregibb kor óta használják írónk. A franczia ily esetben mindig a része-

cziának. Az „azelőtti“ tényeket jeleli a „plusqueparfait“ *4); az „azutáni“akat a „conditionnel présent“ *5), és egy nevetelen, melynek „devait“ a segéd igéje, infinitif-fel kapcsolatban *6). A conditionnel présent-ről egyébiránt tudni kell,

sülőt használja, t. i. az „ant“ ragot, hol „en“t téve eleibe, hol a nélkül, bizonyos esetekben pedig az egyszerű imparfait-ját. (Quum *perrogarent* sententias consules=comme les consuls *recueillaient* les voix). — A latin is használja olykor a participii praesentis, igen gyakran pedig az „ablativi absolúti“ nevű constructiót. De hiszen nem írok összehasonlító nyelvtant, azért elég ebből ennyi.

*4) „Une tempête des plus violentes *avait ravagé* un hameau. Le tonnerre *était tombé* sur la chaumière d'une pauvre veuve, et y *avait* tout réduit en cendres. Mère de deux enfants privée de tout secours, cette infortunée, qui *avait vécu* jusque-là dans une honnête aisance, se vit“ (ezzel lép be a históriai vonalba) „obligée d'implorer la bienfaisance publique. Elle commença etc.“ *A. Gaultier.*

*5) „Valerius proposait d'élever une statue d'or dans le temple de Mars vengeur. — Il avait ajouté que Tibère, Augusta, Antonie, Agrippine et Drusus, *recevraient* les remerciements de la nation, pour avoir vengé Germanicus.“ *Nisard.*

„Les savans ont annoncé, qu'il y *aurait* le mois prochain une éclipse de soleil visible à Paris.“ *Poitevin.*

„Votre oncle à promis qu'il vous *enverrait* tous les fonds nécessaires à votre première établissement, et qu'il vous *ouvrirait* un crédit chez son banquier.“ *Poitevin.*

Szintűgy meglepve látom, hogy a latin is használja a nála úgy nevezett conjunctivi imperfectumot, mely *etymologiai tekintetben* a franczia condit. présent-nak felel meg, emezzel hasonló viszonyban, ú. m. a múltnak históriai vonalára nézve *azután* történő cselekvények kifejezésére, p. o.

„Igitur Nero, non auctoris, non ipsius negotii, fide satis spectata, nec missis per quos *nosceret* an vera afferrentur, auget ultro rumorem, mittitque qui velut partam praedam *aveherent*.“

Tacit. Annal. XXVI. 2.

„Glicebat interim luxuria spe inani, consumebanturque veteres opes, quasi oblati, quas multos per annos *prodigeret*.“ U. o. 3.

„Nec amisit Silanus obniti et intendere ictus, — — donec a centurione vulneribus adversis, tamquam in pugna, *caderet*.“ U. o. 11.

*6) „Le sénat décerna des prières solennelles et de grands jeux, où *devaient présider* (ederent) les pontifes, les augures, les quindecimvirs et les prêtres d'Auguste.“ *Nisard.*

A latin kifejezés mutatja, hogy a „devaient“ se parancsoló se kényszerítő szerepet nem visel.

hogy többféle szerepet is viszen az ide tartozón kívül, s a nevére, melyet nem innen kapott, nem kell ügyelni.

Mind ezek szerint *nyolcz* időalak kell a francziának, hogy egy történetet minden finom árnyalataival elbeszéljen, és mégis van helye kívülök egynek, ú. m. a történetet oly élénken jelenlítő „présent historique“-nak *)). Az evvel való élést tökéletesen igazolja nem csak az, hogy az elbeszélés szolgálatában a jelen időt a már fenebb említett határzatlan értelmében vesszük, hanem még egy más észrevétel is. T. i. azok az alakok, melyek az elészámlált históriai vagy elbeszélő időket jellemzik, nem positiv jegyei annak, hogy az általok rajzolt tények a múltban vannak, hanem csak *nemleges* czéljok van, azt akarván a hallóval értetni, hogy *nem* valódi jelenben folyó cselekvényről van szó. A „présent historique“-nál pedig ezt a nemleges jelelést kipótolja vagy valamely múltat jelentő igehatározó, vagy rendszerint az a körülmény, hogy a kérdéses időalakkal alkotott mondatok, a tulajdonképi históriai időalakos mondatok sorába vannak igtatva, közükkbe vagy utánok.

De annál élesebben van jelölve a múlt, még pedig egyenesen a valódi jelenhez való viszonyának szemmel tartásával, két más időalak : a „passé indéfini“ és egy nevetlen, melyet latinul *paulo ante praeteritum*nak **) mondhatunk. A „passé indéfini“ oly tényt jelel, mely a valódi jelen állás-

---

*) A latinnál is meg van a „praesens historicum“; de, — kivált mikor sokat akar egy folytában használni, — szereti mind átváltoztatni *infinitivusokká*. Evvel az „infinitivus historicus“-sal sokat bajlódtak a nyelvészek, erőnek erejével „ellipsis“-t akarván lelteni benne. Csakhogy mind e mai napig egyikök se tudta megmondani: micsoda *finitus* ige maradt ki mellőle. Már pedig ellipsist csak úgy állíthatunk bizonyosan, ha a nyelvben fellelünk egy *hasonló* kifejezést, melyben a másszor kihagyott szó helyet foglal. Sokkal természetesebb itt az „infinitivus“-t „nomen actionis“-nak nézni, eszünkbe jutván a latin participialis constructiók, melyeknél szintúgy hiányzik a *verbum finitum*, a melynek hozzá tétele csak erejéből venné ki a kifejezést, és semmit se magyarázna. Tacitus „*concisio*“-ja (mennyhelyen a *stylus*tól függ) ezen participialis constructiók gyakori használatában rejlik nagy részben.

**) (Paulo ante praeteritum): „Je viens de la quitter.“ — „Il ne vient que de partir.“ — „Elle vient d'expirer.“ stb. Szótárak.

pontjából tekintve, a múltban valamikor és akármikor történt, teljesen *be van végezve* és semmi más ténynyel vagy tényekkel *sorozatos kapcsolatban* nincs. E három jellemvonás mindenike, hogy zenei szóval éljek, „obligat“ és kimaradhatlan ^{*1)}). Futólag megjegyezhetjük, hogy a latin „*praeteritum perfectum*“ külalakja kettős szolgálatot tesz, ú. m. a „*passé définir*“ és „*passé indéfini*“ helyett, melyeket pedig oly élesen megkülönböztet a franczia, hogy latinból való fordításaiban sem véti össze soha, mint nem vétette Káldi György és más régi íróink sem. Ez a (herostratusi) dicsőség (!) a „nyelvmívelő“ kornak vala fenhagyva.

Menjünk a másik időalakra, mely az elébbbitől a határozottsággal és a *közelség* eszméjének hozzájárulásával különbözik, de szintúgy mint az, *bevégzett* tényt jelel. Segédigéje a *venir*, *de*-vel és infinitif-fel kapcsolva. Ennek megfelelő, még pedig egyszerű igealakja a magyarnak van: p. o. „*feltevék egy levelet a postára*“; — „csak az imént *hallám* ezt a hírt“; „*megtudám* hogy megérkeztl és rögtön hozzád *sietélk*“ stb. ^{*2)}). (A „megérkeztl“ *passé indéfini*).

„Un congrès vient de se réunir à Bruxelles, pour jaser de la propriété littéraire et artistique et faire un banquet.“ A. Karr.

^{*1)} A „*passé indéfini*“re példák:

„Le roi m' a nommé aujourd'hui archevêque de Cambrai.“

Fénélon.

„Hier, en travaillant à mon quatrième dialogue, j' ai éprouvé un vif plaisir.“

Bern. de St.-Pierre.

„Les Tyriens ont été les premiers qui ont dompté les flots, qui ont osé se mettre dans un frêle vaisseau à la merci des vagues, qui ont sondé les abîmes de la mer, qui ont observé les astres loin de la mer, enfin qui ont réuni tant de peuples que la mer avait séparés.“

Fénélon.

^{*2)} Meg kell jegyezni, hogy midőn két nyelv igeidejeit vetjük össze, teljes] azonságukat, még a legszorosabb közeledés esetére se szabad állítunk. Az ily szembetűnő viszonyoktól, — mint p. o. hogy a német imperfectum a franczia imparfait és *passé défini* jelentéseiket egyesíti; holott a latin perfectumé a *passé défini* és a *passé indéfini* között osztozik, s a magyar „*láték*“ egyformán szolgál a „je viens de voir“ és a „je vis“ gyanánt, — egész addig a finom árnyalatig, mely még a „*láték*“ot is megkülönbözteti a „je viens de voir“tól, — számtalan a fokozat. Igen sokszor, mint a synonymáknál is, a különbséget

Következik a *jövő*. Ennek eszméje elsőben is a *közelséggel* árnyalva s a valódi jelenre vonatkozva, adja a *paulo post futurum*-ot, melyet megint sem a paradigmákba felvétele, sem megnevezésre nem méltattak a francia nyelvtanárok. Segítő igéje megint az „*aller*“ infinitif-fel kapcsol-

szóval alig jellemezhetni, holott a kényes nyelvérzék ösztönszerűleg el tudja választani.

Ezért s ilyenekért nem lehet az igeidőknek semmi általános és minden nyelvre illő elméletét állítani fel, se pedig találó párhuzamba tenni a különböző még legrokonsabb nyelvbeliekét is egymással. És egyáltalában két nyelvben alig van egymásnak megfelelő két oly szó, melyeknek jelentései egymást tökélyesen „fednek“, hogy a geometriától kölcsönzött de ide teljesen illő kifejezéssel éljek. Az a kívánság, hogy egy szegényebbnek tartott nyelvet az által gazdagítsunk, tökélyesítsünk, hogy egy más gazdagabbnak amott nem létező szavaira, bármely szigorú és törvényes analogia szerint, *szókat* alkossunk: nem pium desiderium, nem is eszményi feltétel, hanem a szó teljes értelmében *képtelenség*! Nem is sikerült e soha és egy esetben se, mert az e végre alkotott szó soha se felelt meg idegen mintájának, vagy nem töltötte ki egész körvonalát, vagy túlcsapongott a határain.

„Intéressant“ ezt magyarul „érdekes“nek fordították, igazán oly jól a mint csak lehetett, és oly természetes származtatással, hogy alig lehet *csinált* szónak mondani. De biz' „intéressant“ot csak addig jelent tökélyesen, míg a ki vele él, tudja, hogy ő az „intéressant“ot akarja lefordítani vele, s egyszersmind emezzel francia vagy német alakjában helyesen tud élni. Mihelyt pedig, vagy a kikkél az eredeti mintának e szemmeltartása hiányzik, azonnal egy saját kört alakít magának az „érdekes“, mely nem egészen az, a mi az „interessant“é. Mikor felkapott nálunk a magyarított szó, történt, hogy egy társaságba várnak vala bizonyos urat, s a rendelt órára nem ő, hanem egy barátja érkezik meg, s avval menté kimaradtát, hogy *érdekes* pere van s abban kell hogy járjon. Mi volt az az „érdekes“ per? Egy fiscalis actio, melyben nem kevesebbről, mint „caput et omnia bona“ volt a szó. A jó mentegető abból az eszméből indult ki, hogy „érdekes“ az a mi „érdekel“, s az a mi bőribe jár az embernek, kétségkívül érdekli; és csupán magyar álláspontból is vi vocis igaza volt. Úgy de az „intéressant“ soha se érdekelt oly durván és soha se kellemetlenül; de e szépítő vonásoktól a *közhatalom* a magyar érdeket — akárki mit mondjon — megfosztotta. Egy sebészi műtét, kéz vagy lábvágás a működő orvosnak és collegáinak „ein interessanter Fall“ lehet; de a beteg bizonyosan nem fogja evvel a kifejezéssel jellemezni állapotát. Magyarul tétovázás nélkül fog vele élni. Az angol hírlap író azt írja Victoria király-nőről: „Her M. is in interesting circumstances“; de mon-

va *¹). Jeleli a *most* után rögtön következő tényt melynek kifejezésire saját alakja van még a szanszkrtnak (futurum I. s. periphrasticum), a latinnak (amaturus sum), a görögnek (a paradigmákba be nem vett : „μέλλει θανεῖν“), és az angolnak (I am going to read). A német periphrasticé mondja : „ich bin im Begriffe abzureisen ; a magyar némely esetekben rövidebben : „menőben vagyok.“ — Második alak a határozatlan jövő, mely ismét a valódi jelent veszi álláspontnak, és az *azután* akármikor történendő tényt jeleli *²). Ennek, mond-

daná csak egy szegény, ember neki a ki hét porontyát se bírja ruházni, s felesége nyolczadikszor viselő, nem tudom, megmenekednék-e egy néhány G—dam-mal. Magyarúl ismét nem tenne semmi különbséget. Még a német is, a ki még le se fordította vagy módosította, hanem nyersen átkölcösnözte, már ferdített rajta. Nézzük bármely francia- vagy angol-német szótárban oda van téve az „interessant“ és „interesting“ jelentései közé a „wichtig“; holott a synonymákkal világosító francia igen óvatosan csak ennyit vet a többi után : „ce qui a quelque importance“, az angol hasonló határozatlansággal : „concerning“, s mindenik csak azután hogy többi synonymáiban mind kifejezte a feljebb érintettem vonást, a *kellemesen* érintőt. — Így nincs az a sz. lélek sugallatán alúl való hatalom, mely a magyar közönséget megtanítsa helyesen és szabatosan élni e szóval : „jelleg“, t. i. abban az értelmében a „typus“nak, melyet a „bélyeg“gel nem lehet kifejezni; mert hiszen csak amabban volt, ha volt, szükség a „jelleg“re. Így vagyunk ezekkel : *jellem*, *sellem*, *kedély*, *gyermeteg* stb., melyeknek mind más-más körei keletkeznek nálunk, mint az eredeti szókéi az illető nyelvekben. Sőt teméntelen példa van reá, hogy *ugyanazt a szót, ugyanazon nyelvre* különböző dialectusaiban más-más értelemben vagy értelemkörben használják: tegyük északi, meg déli Németországban, meg Schweizban.

Mindezeket intés és óvás gyanánt azoknak — a fordítóknak mondom, a kik a nyelvmivelés célját abban keresik, hogy majd a Ballagi szótára egyedüli segedelmével képesek lesznek Heine-t, Göthe-t, Hugo Victor-t vagy éppen Shakespeare-t vagy Humboldt-ot magyarítani, és azt képzelik, hogy a dolog mély értésit, finom nyelvértet (mindkét nyelvre nézve), a synonymák szabatos megkülönböztetését, s általában az ítélőtehetséget valaha feleslegessé teszi bármily gazdag, bármily részletes, bármily rendezett szótár!

*¹) „J' apprends que vous allez publier une nouvelle édition de Raoul Desloges, l' un des livres les plus remarquables de mon excellent ami Alphonse Karr.“

Eug. Sue.

*²) „Mon fils, je vois que tu ne feras jamais rien dans la maison

hatni, minden nyelvben van megfelelő, hol egyszerű, hol szerkesztett alakja. — A harmadik jövő az „*azelőtti*“ és a „*bevégezett*“ eszméket egyesítve, a jelenre vonatkozó jövővel, teszi az előbbi közbevetetlenül megelőző tényt, s jellemét jól kifejező neve: „*futur antérieur*“, a latinnál *futurum exactum*, melynek egyszerű alakja (*amavero*) van, holott a román nyelvek, a német stb. csak segéd igékkel alkothatják *¹).

Ím a legegyszerűbb s azt hiszem, világos és értelmes jellemzése az igeidőknek. Ide is hagynám e tárgyat, ha két balságot ki nem kellene mutatnom, melyeknek egyikét a

de ton père, et que si tu y restes plus longtemps, tu seras livré à la paresse toute ta vie. Aussi, j' ai déjà tout arrangé, et tu *partiras* demain pour une pension bien éloignée d' ici.“ *A. Gaultier.*

A magyar jövődő a legnagyobb zavarban van.

*¹) „Je serai à lui dès que j' *aurais* achevé la lettre que j' ai commencée.“ *A. Gaultier.*

„Quand il *sera parti*, il faudra laver le plancher.“ *Idem.*

Megjegyzendő, hogy ugyanevvel az alakkal a *múlt* kifejezésre is él a franczia, midőn a cselekvény nem bizonyos, hanem csak hihető vagy valószínű a szóló előtt. P. o.

„Vous m' *aurez* trouvé, sans doute, bien négligent.“ *A. Gaultier.*

„Ces deux messieurs ont eu, à son égard, une conduite, qui *aura* dû bien mortifier ce bon homme, et dont il se *sera* sans doute *aperçu*.“

Idem.

A magyar csak az utóbbi értelemben használja a némileg hasonló alakú „fogtá“t. P. o. „Elvitte-e az inas a levelet a postára?“ Fel. „El *fogta* vinni“, (azaz, bizonyosan nem tudja a felelő, de azt hiszi, hogy elvitte).

A közbeszéd használ még egy e végre szolgáló kifejezést, ú. m. az iménti példát így mondaná ki: „elvitte *less*.“

Abból azouban, hogy a franczia *futurum exactum* második értelmével találunk az iménti magyar kifejezések, nem következik, hogy az elsőbb tüzetes értelmére is találjanak, s ismét vétkes csigázása lenne a nyelvnek így beszélni, vagy írni: „Mikor el *fogtad* vinni a levelet a postára, hozz nekem szivart a boltból.“ Vagy: „Ha elvitted *less* a levelet“ stb.

Akadtam én nem egy tős törzsökös magyar emberre, a kinek nem csak nem értette a fülét ez a példa, de nyelvmívelési haladást is látott és követelt benne. Hja! Azt csak nem kívánhatjuk, hogy a nyelvérzék erősebb legyen mint Babylon, Persepolis vagy Palmyra; ezek pedig romjaikban hevernek.

természetnek rendet szabni akaró elmélet, másikat a tudatlanság okozták, és kapatták lábra.

Az időnek, úgy mondanak, három fokozata van: *múlt*, *jelen* és *jövendő*. Ezek mindnyáját magára is lehetvén kiinduló momentumnak tekinteni, mindenikben ugyanazt a három fokozatot különböztethetni meg. Van hát

Jelenben	{	Múlt 1.
		Jelen 2.
		Jövő 3.
Múltban	{	Múlt 4.
		Jelen 5.
		Jövő 6.
Jövőben	{	Múlt 7.
		Jelen 8.
		Jövő 9.

Tehát *kilencz* idő-alak, se több, se kevesebb! kész a a Procrustes ágya, csak belé kell fektetni az illető nyelvet: ha belé illik, jó a jó! Ha nem, vagy hosszabbra csigázzuk, vagy levagdadjuk fejét, lábát; de a mértéknek, úgy se', ütni kell, azt parancsolja Procrustes-metaphysica! Már pedig világos, hogy a francia 14 alakját, melyet a tényekhez mindig hűn még szaporítani is lehetne egy párral, 9 rovatba beférkeztetni nem lehet. De biz' a németnek vagy magyarnak is bajos volna ám maga jószágából kitölteni. Több még az, hogy ha egy bizonyos nyelv idejeit oda adjuk *tíz* egyénnek ama rovatok alá besorozás végett, csak kettőjük munkája sem üt egyenlően ki, mire példáim vannak *), s a mi mutatja, mennyire nem alkalmasok ama rendszer combinatiói diagnoszoknak. Pedig reá nézve, mily ízült, mily tagosított, mily összevágó, mily symmetriás! Csakhogy a nehézségekben nem tesz másszerű szolgálatot, mint a holdvilágtalan éjeken a kolozsvári utcái lámpák, melyeket csupán arra valóknak monda

---

*) *Fogarasy* és *Finály*, mint akadémiai értekezéseik mutatják, mindketten a kérdéses schemára építik a magyar ige-idők használatát, s mily különböző eredmények! S aztán a korábbi íróinkból inducáló Hunfalvy mennyire eltávozik mindkettőjüktől!

egy elméncz, hogy a setétséget darabokra szaggatják. Három dolgot kell vala megfontolni akár feltalálónak, akár elfogadónak. Meggondolhatják vala, hogy a nyelv organicus hajlé konyságát és hullám-vonalait nem lehet a csupa symmetria ridegen jegeczült szögeire feszíteni, mint a holt ásványt. Meg azt, hogy a mint a *múlt*-at, *jelen*-t és *jövő*-t egymással párosítva hozták ki a *kilencz* alakot, épen úgy tovább is lehetett volna menni, s amaz eredeti hármat ezek minde-
nikével összefogva, 27 alakot teremteni. Mert hiszen hol az ok, mely az első combinationnál az „eddig jőj és tovább ne menj”-et parancsolja? Megláthatták és gondolhatták volna végre azt, hogy az igeidők alkotásába bizony más lényeges elemek is folynak be, mint csupán a pusztá időbeli fokozat; s midőn ezeket tekintetbe nem vették, úgy jártak, mint az a gépész, ki csak az emeltyű abstract törvényét ismerné, és surlódásra s más gátló elemekre nem ügyelve, csupán avval akarna számítani; a minek aztán perse, hogy vagy kudarcz vagy — perpetuum mobile a vége. Végre ama szépen kivonalozott mutatós „schema” még csak nem is eredeti, metaphysicai ötlet, hanem Harris *) angol nyelvész eszméjének, mely hasonlókép igen is rendszeres ugyan, delegalább inductióban gyökeredzik, követelt kijavítása. Harris schemája:

	Határozatlan	H a t á r z o t t		
		Folytonos	Bevégzett	Kezdődő
Jelen	I ask Je demande Interrogo ἔρωτῶ	I am asking Je demande Interrogo ἔρωτῶ	I have asked J' ai demandé Interrogavi ἔρωτηκα	I am going to ask Je vais demander Interrogaturus sum μέλλω ἔρωτᾶν
	I asked Je demandai Interrogavi ἔρωτησα	I was asking Je demandai Interrogabam ἠρώτων	I had asked J' avais demandé Interrogaveram ἠρώτηκειν	I was going to ask J' allais demander Interrogaturus eram ἔμελλον ἔρωτᾶν
Múlt	I shall ask Je demanderai Interrogabo ἠρωτησω	I shall be asking Je demanderai Interrogabo ἔρωτησω	I shall have asked J' aurai demandé Interrogavero ἔρωτηκῶς ἔσομαι	I shall be going to ask J' irai demander Interrogaturus ero μελλήσω ἔρωτᾶν

Látnivaló, hogy ez a minta-tervezet az angol időalakon, s így bár korlátolt, de tapasztalati alapon nyugszik, s e

*) Hermes or a philosophical inquiry concerning the universal Grammar. Book I. ch. 7.

tekintetben nincs kifogás ellene. Azt is helyesleni kell benne, hogy a tény minősége — (mert a „folytonos“, „bevégzett“, „kezdődő“ nem az időre, hanem a cselekvényre vonatkoznak) — kellő tekintetbe van véve. Hanem aztán az erőltetett rendszerezés, mi a papíron egyébiránt jól mutat a szemnek, az elébb nyert előnyöket csaknem elszalasztja. Némely felosztás nem is egyezik a valósággal; mert hogy: „I have asked“ = megkérdeztem, azért jöjjön a *jelen* rovatába, mivel ha már egyszer megkérdeztem, *most* már megnyugszom rajta, vagy más szóval: *most* abban az állapotban vagyok, mint a ki már *túl vagyok* a kérdezésen, — azt bajos átlátni, s én részemről nem is látom. Már pedig ama kilenczes osztályozás épen erről az oldalról rokonos a Harris rendszerével, melynek megint megvan ugyanaz a hibája, tudnillik egy nyelvnek igen szűk ruha, holott másnak igen is bő köpenyeg.

Szóval minden ily a priori schemák tökélyesen egy rangon állanak a „Naturphilosoph“-ok természetrajzi rendszereivel.

Mi a második balfogást illeti, avval hamarabb végzünk. Tudjuk, hogy nyelvtanaink legnagyobb része a „renaissance“ óta a latin grammatica rendszerét követi. Nem tudom más nyelveknek mit ártott, mit nem, de a miénken nem egy érzékeny csapást ejtett. Legkevésebbé szívelhető ezek közt az elbeszélő idők tökélyes összezavarása, s egyiköknek elferdítése. A latin grammatica azonban nem oka annak, hogy a tudatlanság — nem akarván vétkes léhaságot mondani — őt félreértette. Hogyan juthatott volna eszébe Priscianusnak, hogy lesz egykor oly magyar nyelvtanár, sőt lesznek sokan, kik nem tudják, vagy nem gondolják meg, hogy „tempus praesens, praeteritum, futurum“ van ugyan, de *tempus imperfectum, tempus perfectum*, vagy *tempus plusquamperfectum* non ens, érthetlen gallimathias volna. S azok a nagy eszek még is úgy értették, mi több, abban az értelemben, vagy inkább nem értelemben, le is fordították, — csodálkozom, hogy a toll meg nem fordult a kezökben, és szemökbe nem fecskendette a tintát, — lefordították, mondom, *alig-múltnak, félig-múltnak, fél-múltnak*, s mit tudom én? minek. Ennek

következtében lett aztán az az idvetlen zavar, mely egész elbeszélő prosánkat semmivé tette. Igaz, lehetnek oly szerencsétlenek is, kiknek nemhogy szívök, de fülök sem fáj, midőn ilyeneket hallanak, hogy „húsz esztendeig szeretém őt stb.“ hanem én azt mondom, hogy siessünk helyre ütni, míg mégis lesz valaki, a ki bosszankodni tud rajta; mert különben majd eljön az utolsó Brutus, de már nem lesz, kinek „mentse meg a hazát.“

16. §.

Hetedik sajtásdág az ige származékai különféleségében áll.

Ige-származék név alatt összefoglalom azokat a szókat, melyek a különböző nyelvek nyelvtanaiban a „nomen actionis, nomen agentis, infinitivus, participium, gerundium, supinum“, mint a melyeket már a 14. §-ben a tulajdonképi igealakoktól merőben különválasztandóknak nyilváníték. Igenis, miután a subjectum és praedicatum dualismusa melőzésével, a mondatban egy uralkodó igét s alatta való ige-határozókat különböztettem meg, a közöttök való éles határnak — a mennyiben t. i. inductionalis eszmék közt *éles* lehet a határ — átlépését semmikép sem engedhetem meg.

Ha e tárgyaban a különböző nyelvek tanait és rendszereit összehasonlítjuk, kettőt tapasztalunk igen gyakori ténynek. Egyszer azt, hogy azonegynemű származékot két nyelvben két neven neveznek; másszor ellenkezőleg azt, hogy azon nevezet alatt két nyelvben két különböző dolgot értenek; s e kettőnek következése: sok zavar mind elméletben mind gyakorlatban. Az első miatt azonban jóval kevesebb a baj, mert hiszen az azonságot a különböző név alatt is könnyű fel-
lelni; de aztán az is igaz, hogy a névbeli különbség a legazonosbagnak látszó igeszármazékokra nézve is némi árnyalatbeli különbségeket rejteget. Így például a sémi nyelvek „nomen actionis“-a és a nyugoti nyelvek „infinitivus“-a sok tekintetben hasonló, de némelyekben mégis különböző fogalmakat jelelnek. A második rendbeli összetévesztés ellenben csalókébb, bajosabban bonyolíthatni ki, és olykor nyelvferdítő befolyása van. P. o. a szanszkrt infinitivus a hasonnevű latin

igeszármazéktól voltakép különbözik, s inkább a „supinum“-mal analog. Az angol participium, mely „ing“-ben végződik, három különböző értelmet foglal be, melyeknek más nyelvekben három különböző megfelelője van ugyanannyi név alatt, ú. m. substantivum verbale, gerundium, és részint valódi participium (nomen agentis). A magyar participiumoknak más értelmi körök van, mint más nyelveknek, melyekkel párosítani szokták a paradigmákban. De biz a mi infinitivusunk és más nyelvek azon név alá foglalt alakjai sem fedik egymást értelmileg. Az összezavarás gyakorlati következményeire nézve csak két esetet említek meg, nyelvünket illető. Fordítóinknak, midőn idegen nyelvben, kivált a nyugatiakban, infinitivust látnak, még csak eszökbe sem jut, hogy talán lehetne oly eset, melyben magyar infinitivust nem volna szabad használni helyette, s azért olvas az ember oly magyar (?) mondatokat, hogy majd elszedül belé. Csak a legborzasztóbbak egyikét idézem: „Nem mondtam le még a reményről, önt házamnál láthatni.“ — Második ügyetlenség az ily kifejezéseknek, mint: „mosópad, íróasztal, evőkanál, hálósipka“ stb. megkisértett és részint végre is hajtott kiküszöbölése. Ürügye megint a latin *-ans -ens* és a magyar *-ó -ő* végzetű participiumok azonosítása. Mivel amaz szigorúan „nomen agentis“ cselekvő subjectumot jelező adjectivum, tehát *emenek* is *annak* kell lenni. Távúl legyen! Az *-ó -ő* végzetű participiumnak a magyarban szélesb és a „nomen actionis“-hoz közeledő értelme van, mint kitetszik az ilyekből: „látogatóba megy“, „síróba fakadt“, „messzelátó“ és több másokból.

Még meg kell említnem némely nyelvészeink *költött* szabályát, mely hasonlókép a verbale nomenek jelesen a nomen actionis természetének nem-ismeréséből és így valódi tudatlanságból származott, s a melyet ők író közönségünkre reátudni bírtak. Hadd mondjam el egyikök szavaival: „Igen jól megkülönböztetve kell élni azon magánértőkkel, a melyek a cselekvő és szenvedő időszókból formáltatnak; nehogy egyik a másik helyett tétettség, p. o.

Jó így beszélni:

Rosz így beszélni:

Az Isten hiveinek üldöztetések

üldözések

<i>Jó így beszélni :</i>	<i>Rosz így beszélni :</i>
E világnak teremtetésétől fogva	teremtésétől fogva
A nyavalyának megorvosoltatása	orvoslása
A bűnösök megostoroztatása	ostorozása
A tévelygések megczáfoltatása	czáfolása
Az Istennek segítségül hívattatása	hívása
A Krisztusnak megcsúfoltatása	csúfolása
Az Istennek imádtatása	imádása

1. *Gyarmathi Sam.* Magyar nyelvmester I. 159. lap. és még egyszer szükségesnek látja ismételni a 276. lapon : „A szenvedő jelentésű neveket, melyek részelményekből lettek, szorgalmazatosan meg kell különböztetni a cselekvő jelentésűektől : p. o. *Az ember teremtetése* (nem *teremtése*, mert nem ő teremte, hanem az Isten). *Az ember megigazíttatása* (nem *megigazítása*). *A gonosztevők megöletések a bírót illeti, de a megölések a hóhért.*“

Mit tegyek jobbat, mint ha Gyarmathink tekintélyével szembeállítom a legderekabb és leghíresebb nyelvészek egyikét *Ewald*-ot, ki is (*Gramm. arab.* I. pag. 162.) így nyilatkozik : „*Ut in nomine abstracto quovis nullum est sive agentis, sive patientis discrimen, sic neque in infinitivo Arabum ; id e solo nexu patet orationis.*“ És ezt igazolja nem csak csekély tapasztalásom, de fel merem szólítani Európa minden nyelvészét, hogy mondjon egy ellenkező vagy gyengítő tényt. — No már hogy a magyar nyelvnek oly valami élesen kitűnő sajátja legyen, melynek más nyelvekben épen semmi nyoma, azt ha merőben és apodicticè nem tagadhatjuk is, de bizony felettébb nagyon valószínűnek kell állítanunk. Mert csakugyan ha ilyes szükség, t. i. a nevekben a cselekvő és szenvedő állapot kijelélése általában léteznék, csaknem lehetetlen, hogy annyi különböző nép nyelvében e szükség kielégítésének bár tökélytelen durványa ne mutatkoznék. Különösen várhatná az ember a sémi nyelveknél, hol egyetlen egy szótagbeli önhangzó változása mindjárt megtette volna a kívánt szolgálatot. E hát már magában gyanússá teszi az egész dolgot. Igaz hogy gyanúra senkit és semmit se lehet végkép elítélni, és a jelen esetben, ha a tény tisztában volna, minden valószínűtlenség daczára,

el kellene ismernünk e kivételes sajátságot. Úgy de nem az, mert az a „*tat*“ vagy „*tet*“, melylyel nyelvészeink ama megkülönböztetést eszközölni kívánják, a legszélsőig engedve is kétes, és szintűgy lehet *causale* mint *passivum* viszony jele, és tulajdonítsunk bármi csekély érvényt a nemzet élőbeszédének, ez eldönti végkép a kérdést, és az ilyeket, mint: „*éttetés, itutás, kapáltatás, építettés, öletés, patkoltatás*“ és száz meg száz mindannyiát, *mások által* eszközölt cselekvényt jelentő névszóknak határozza. Sőt furcsa dolog látni, mikép kapott ki a józan ész és természetes nyelvérzék a Dr. Gyarmathi pedant rendszereskedésén, midőn utolsó példája, az ő saját magyarázata szerint, épen azt erősíti, a mit — minden elfogulatlan *magyarral* kezét fogva — *én* állítok. Mert hisz azt mondja, hogy a „*megöletés a bírót illeti*“, — természetes, hogy azt, mert a *bíró ölet*; — „*a megölés a hóhért*“, — igen, mert a hóhér *maga öl*. Az ő elmélete s analogiái szerint pedig ebben a mondatban mind a két helyt „*megöletés*“-nek kellene állani, mert hiszen minden esetre a gonosztevők „*öletnek meg*.“ Egyszersmind az is kitészik, hogy nem egyszer bevégezhetlen vita tárgya lenne, hogy kire vagy mire vonatkozzék a névszó, és így hogy minő alakban képezzük; holott az élet szentesítette theoria és praxis szerint kétség soha sem lehet. A házam *építését* *** építőmesterre bízom, és 50,000 frtomba kerül az *építettése*. Mind a két jelentést tulajdonítani pedig a *tat*-nak józanul nem lehet, mert az igazán kibonyolíthatlan zavart okozna, s fájdalom! jelenleg — hála metaphysicálásunknak — jórendin benne is vagyunk. Szintűgy vagyunk a *va ve* végzetű participiumok állított passivizálásával is.

Osztályozásaink örökké vigyorgó Mephistophelese, az átmenet, az ige és igeszármazék közti — feljebb annyira sürgettem különbségre is gúnynyal tekint. Csak hadd tekintsen! Mi azért osztályozásunkkal — ha jogosak és alaposak — nemcsak fel nem hagyunk, hanem magukból az átmeneti jelenségekből is ismertető újabb tanúságokat, jellemző vonásokat igyekszünk nyerni. Így a jelen esetben is. Az ige értelmű szót valódi igévé a gyöknek vagy illetőleg törzsöknek a személyhez, számhoz, időhöz való alkalmazkodása teszi, melynek eszközei az elő- utó-, benső ragok és a flexio — már hol egyik hol má-

sik, gyakran többen is egyszerre. No már vannak oly nyelvek, melyekben az ige-gyököt vagy törzsököt mind ama változások egyike se vagy igen kevésbé módosíthatja. Ilyen például a chinai, nyelv, melyben az ige-gyök egyáltalában változhatlan; ilyen a tibeti, melyben csak két alakot ölt: egy cselekvőt, melynek egyszersmind jelen értelme, és egy szenvedőt, mely egyszersmind múlt is. A kopt nyelvben meg csak egyetlen ige van, ú. m. a lét-ige, s ez egyedül teszi folyóvá, elevenné a többi ige-gyököket. Mind ezekben hát az ige és igeszármazék eszméje összefoly, nem nevezhetni az illető szót tulajdonkép se igének se nomen actionis- vagy agentisnek, se participiumnak, se infinitivusnak, mégis alkalom szerint mindenik helyett szolgálnak. Ám de ezek ismét nem külön szigetelt jelenségek, hanem folytonos sorban vannak velök egyfelől azok a participiumok, melyek a sémi nyelvekben szükségből, a szanszkrtben, nem ritkán a latinban, (hogy a magyarban is meg van legalább tehetségkép, láthatni abból a példából, melyet Gyarmathi fogalmazott. L. Magyar Nyelvemester. II. dar. 151. l.) — úgy szólva fényűzésből szolgálnak bizonyos idők helyett; másfelől azok a participiumok és infinitivusok, melyek oly sok nyelvben a segédigékkel kapcsolva az úgy nevezett szerkesztett időalkatokat képezik.

Ime ismét minő gazdag szülesége alakban és csoportosításban azoknak a jellemvonásoknak, melyek különböző nyelvek mondatainak oly különböző, egyszersmind oly határozott színezetet adnak, úgy hogy még a legrokonabb nyelvek közt is némi határvonalat állítanak. Hasonlítsuk össze csak a szabatos zsidót a terpedt aramaicaival! E különbségek számba nem vevése olykor igazságtalan követeléseket szült. P. o. Tacitusnak egyetlen egy fordításával sincs a világ megelégedve, sőt a legengedékenyebb rész avval akarja elsimitani a dolgot, hogy Tacitust egyenesen *fordíthatatlannak* nyilvánítja. Pedig a dolog természetes magyarázata az, hogy az emlegetett szerző utánozhatlan „concisio”ja és (olykor csak látszó) „praegnans” volta legnagyobb részt maga a latin nyelv concisiója és praegnantiája, egyszerű ige-idejeinél, participiumos és infinitivusos szófüzéseinél fogva, s Tacitusnak e saját-

ságokat csak annyiban tulajdoníthatni, a mennyiben ő üzte az előttünk ismeretes írók közt talán a legszélső határig a latin nyelv e vonásai felhasználását. Ezeket hát egy nem latin nyelvre átvinni ép oly lehetetlen, mint — fűrészszel gyalulni. Lehetne könnyen oly egyén, a ki egy Thukydideszt vagy Montesquieut nem kevésbbé „concisus” oknak és „praegnans” oknak tartsa; de a nyelvek, melyeken írtak, főkép particuláik halmazza miatt, nem hagyják azt a benyomást keletkezni az olvasóban. Homerus epos-ai méltósággal hömpölygő Dúnája Virgilius utánzásában egy lejtős völgyön lerohanó hegyi-patakká válik, s a különbséget legalább is *nem csupán* a két költő egyéniségéből, hanem az illető nyelvek különböző geniusából is magyarázhatni. Hasonló viszony van Pindarus ódái és Horatiusnak legdögöbbjei közt. Meglehet, hogy emez

— ceratis ope Daedalea

Nititur pennis —

meglehet, hogy nem emelkedik oly magasra, de azt nem tagadhatni, hogy sebesebben repül, és csak azért, mivel latinúl s nem görögül ír. Előre megjövendölöm, hogy épen úgy jár az, a ki Göthe „Hermann und Dorothea”-ját kísértendi meg magyarra fordítani. Simaságot, képet, festést, szívet, kedélyt s több ilyet mind visszaadhat, de azt a szelid nyugalmat, mely az egészen épen az eredeti nyelvnél fogva előmlik, katonásabban léptető, csörtető nyelvünk épen úgy nem engedi visszaadnia, mint Paul de Kock német fordítójának a német, a franczia könnyű tánczát.

17. §.

A mondat nyolczadik sajátságát kereshetjük a határozó és határozandó közti viszonyban.

„Határozó és határozandó”-nak — (sem nyelvészek sem logikusok nem tarták méltónak nevet adni ennek a viszony-nak) — nevezek oly pár szót, melyek közül az egyik, mint jegy vagy tulajdonság, a másik mint fogalomnév mellé a végett helyeződik, hogy azzal együtt egy alsóbb fogalmat alkosson. A természet-rajzban igen is tudják jelezni az ily szópárt

e kifejezéssel: *fajnév*; de ezt itt nem használhatom, bár megemlítése *segít* világosabbá tenni e cikkben felvett tárgyat. Ily szópárok: a név névmellékkal, a név viszonyragos névvel, az úgynevezett appositio, a névmellék adverbiummal, az ige-származék viszonyragos névvel, névmellékkal vagy adverbiummal. Ide tartoznék még az ige is az igehatározóval, de minthogy a köztök létező rendviszonyt — csak is e tekintetben akarván e viszonyról szólni — már a maga helyén megemlítettem, itt nem ismételtem.

Mint érintém, a határozó és határozandó közti viszonyt csak a rend, az „egymás után“, a helyzet tekintetéből fogom fel, mert más oldalról nem a nyelvészet tárgya. Így is szolgál sajátos vonás gyanánt a mondatban, miután vannak nyelvek, melyekben a határozó a határozandónak mindig előtte, vannak, a melyekben mindig mögötte, ismét mások, melyekben bizonyos és szabályzott esetekben előtte, másokban mögötte áll. A helyzetre vonatkozik továbbá az a különbség is, mely szerint a mondatban a határozó és határozandó *mindig* egymás mellett álljanak-e, vagy más szók által olykor eltávolítva egymástól? Az utóbbi természetesen csak oly nyelvekben lehet, melyekben a concordantia és ennek szembeötlő vonásai a kérdéses viszonyban levő szók egymáshoz való tartozását világosan kimutatják. Mind ezek ámbár igen ritkán vitélt sőt emlegetett dolgok, mindazáltal oly világos és könnyen fellelhető tényeken épülnek, hogy általán véve sem részletezést sem tanúskodó példákat nem tartok szükségeseknek a megbizonyítására annak, hogy a határozó és határozandó közti helyzetviszonyt a különböző nyelvek mondatait jellemző vonás gyanánt nézhetni.

De van egy eset, mely egy kis külön fontolást érdemel. Ez a birtokviszonyé, mint a melyben a birtok a határozandó, a birtokos a határozó képét viseli. Megjegyzésre méltó, hogy ebben a viszonyban az ismeretes nyelvek legnagyobb része a birtokost vagyis a határozót jeleli ki, a birtoknak semmi megkülönböztető jelet sem juttatva. De van egy pár, jelesen a zsidó, az arab és a magyar, melyek a birtokosnak nem adnak jegyet, hanem a birtokot különböztetik meg. De hogy az átmenetek se hiányozzanak egyfelől, egy sémiféle nyelv, a

syriai, mind a birtokost mind a birtokot kijeleli, emezt néha kétszeresen is. Másfelől a magyar is teszi ezt *bizonyos* esetben, dativus ragot használván a birtokos jelelésre. De aztán van neki egy, úgy szólva, kezdődő genitívusa is, mely ismét megjegyzésre méltólag, csak akkor áll elé, midőn nincs mellette birtok vagyis határozandó, s a melyet korábbi nyelvtanaink nem ok nélkül soroltak a latin genitívus helyére, ám- bár köréből csak igen kis megyécskét foglal el. Nincs miért magyaráznom, hogy itt az -é végű birtokosról szö- lok, mely- hez járúl az „enyim, tied“ stb. is. *)

18. §.

A mondat kilenczedik jellemző vonását a szerkesztvények nyújtjuk.

A szerkesztvények (compositum, vox composita) jó értelmezését adni, igen nehéz. Ha csak külső jeléről vesszük, s azt mondjuk, hogy megszakasztás nélkül összeírt két (vagy több) szó szerkesztvény: ez értelmezés, ám- bár gyakorlatban legkö- zönségesebben, majdnem egyedül, használt ismertető jelnek felel meg, de kétség esetében nem segít ki a bajból, s mi a legfőbb, döntetlenül hagyván azt a kérdést: „de minő szokat kell hát összeírunk?“ csak tovább hártja a nehézséget. Az- tán a szanszkrit nyelvben, a hol orthographiai tekintetből mindig egymáshoz van ragasztva egy falka szó, melyeket más írás szerint külön kellene írni, épen rosszúl járnánk vele. Ha azt mondjuk, hogy szerkesztvény az a szó, melyben egy gyöknél több van, avval se megyünk semmire, mert hiszen a képzők és ragok is mind gyökökből eredtek, s így majd minden szóra reá illenék értelmezésünk. Vagy igazítsunk rajta

---

*) Szász Károly „Parthenon“-jában ezeket: *emberé, állaté, ass- talé* stb. ezekkel azonosítja: *emberi, állati, asztali* stb. Azután tovább terjesztve a hasonlatot, a genitívus és adjectivum közt semmi külön- séget sem akar ismerni. Annyira megy, hogy gymnasialis használatra írt latin-nyelvtanocskájában az „ego“-t imígy declináltatja: „Nominat. ego. Genit. meus, mea, meum, mei, meae, mea.“ — Csak annak akarám példáját adni, minő labyrinthusba tudja keverni egy speculativ ötlet még az eszes embert is.

hogy: „a képzők és ragok kivételével”? Úgy de a szerkesztvény nem csinált, hanem természetes — inductionalis — fogalom, s az értelmezőnek számot kell adni, miért rekeszti ki a *képzőket* és *ragokat*. Azt mondja tán, hogy „mivel *ezek* gyökei nem képeznek önálló szókat.” Evvel elhallgattatják ő kegyelmét a szóelemzők, és bizony számos esetben részökre kell állanunk. Most már kifogytunk a nyelvtani értelmezésekből, forduljunk a metaphysicaihoz. „Valódi vagy saját összetétel az, melyben két vagy több szó egyesítése által egy harmadik, új, fogalom áll elő, mely, ha az összetétel részei külön vétetnek, általok ki nem fejeztetik” *). E megvesztegethetne, mert olyformán veszi fel a szerkesztvényeket, mintha kémiai egyletek volnának, melyekben positiv és negativ elem, vagy sarany és alj egymást neutralizálják, s ennél fogva természettani analógiáimnak hízelkedik. De én ellentálok nagylelkűleg a kísértetnek, s megmondom himezés-hámozás nélkül, hogy ha az előbbi értelmezések nem valának kielégítők, minden esetre illők, ez az utóbbi tíz közül kilencz esetben hágy cserbe, s cső elől az eszterhaj csorgója alá jutottunk. Nem csak hogy lehetetlenséggel határos az a fokozat kiszabása, a melyen az értelem összeolvadása szerkesztvénytiségre jogosítson két vagy több összeragasztott szót, de a legnagyobb részében a világismerte compositumoknak meg sincs kísértve ez a követelt összeolvadás. Egy cseppel sem olvad biz’ a jobban össze, mint egy substantivum az adjectivumával. Sőt Grimm, az elismert tekintélyű nagy nyelvész, nem is követeli e jellemvonást a szerkesztményeknek, midőn így szól: „In den zusam-mengesetzten Wörtern werden beide Wurzeln *betont*.”

---

*) Lásd az akadémiai bizottságtól beadott tervet a magyar helyesírás- és szóragasztásról (Pest, 1856). E terv alatt az én nevem is áll; mert bizottságban a kevesebbség engedni tartozik, de az „óvás” fennbagytával. Pedig nem csak ez az egy dolog, a mit ott magaménak nem vallhatok, hanem, a többit elhallgatva, csak a magyarságáról szólok az idézett értelmezésnek, mely körülbelül a következőt akarja mondani: „Valódi vagy tulajdonképi szerkesztvény az, melyben két vagy több szó egyesítésével új fogalom áll elő, melyet az összetétel részei különvéve nem fejeznek ki.” A gondolat így sem jó, de a szókötés nem német, mint az eredetiben.

Így áll a szerkesztvények ügye jelenleg, és távúl legyen, hogy a különben is elég gyarló állapotot egy elszerencsétlenendő újabb értelmezési kísérlettel még tán nagyobb homályba borítsam. Csak azokat a tényeket sorolom elő, melyeknek a szók szerkesztésével valamennyire *állandó kapcsolatban létét* mutatja ki az inductio :

1. *A szerkesztvényben összekapcsolt szavakat a nyelvérek egymással szorosb kapcsolatban levőknek képzei, mint bármely más két szót, melyek egy bizonyos mondat részeit képezik egymás közt.*

Hogy ez a viszony képze utoljára egészen elenyésző fokozat alá van vetve, önként érthető. Sőt ugyanaz a viszony hol elég a szerkesztvényre, hol nem. Nevet a mellékével rendszerint nem kapcsolnak szerkesztvénybe, mégis ott a „respublica“ „Schwarzwald“ „Rothholz“ stb. és teméntelen a szanszkrtban. Ezek között egy nevezetes osztályt képeznek azok, melyek saját utóraggal felruházva egy más dolog tulajdonságát jelelik. Ilyek a magyarban „kék szemű“ „zöld levelű“ „piros virágú“ stb. csak hogy nálunk nem nézik szerkesztvényeknek, mint a perzsában és szanszkrtban. Aztán mondjon az ember teljesen általánost a compositióról. *)

2. *A szerkesztvényt alkotó szók megszakasztás nélkül össze szoktak írva lenni.*

Megjegyeztük feljebb, hogy más tekintetekből is történik összeírása a szóknak ; itt pedig más oldalról jegyezzük meg, hogy némely nyelvekben külön irnak és nem néznek szerkesztvényeknek oly szókat, melyeket értelmökre nézve más nyelvekben azokká képeznek. Így a sémi nyelvekben status constructusba kapcsolt szó párok nagy része akármikor

---

*) Íme csak ebben az egy dologban háromféle útra indult a három nyelv. A szanszkrt egészen össze, egy szónak írja a szövegben jellemzett párosításokat ; a magyar két külön szónak. A perzsa közép utat követ, mert e szerkesztvény elemeit szorosan egymás mellé írja ugyan, de még sem egy szónak, a mennyiben a rendszerint kapcsolni szokott betűket ilyenkor nem kapcsolja vagy vonja össze. A német a szanszkrttal tart.

megjárnak szerkesztvényeknek, s ott, a hol a hosszas használat és szokás összemandatta őket, mint p. o. a tulajdon neveken, ott *azokká* is váltak.

3. *Ha két szó alkot szerkesztvényt, határozó és határozandó viszonyában vannak egymáshoz.*

Ez alól nem ismerek más kivételt, mint a szanszkrt „dvandva” nevű szerkesztvényeit. — (Azok a benszült nyelvészek *panditák*, az összehasonlító nyelvészet segítségét nélkülözve is, bámulatos ügyességet és éles látást fejtettek ki nyelvök tulajdonságai nyomozásában, és kifejezésében). — Az ilyek, tökélyesen egy-érvényű és rovatú szók kapcsolatai, mintha p. o. magyarul ezt, hogy: „egy király és egy koldus” így mondanók ki: „király koldusok”, csak hogy a szanszkrt nem a *többes* hanem a *kettős* szám ragját veti utána. Hasonló ehhez azonegy szó ismétlése, mint p. o. „pacsatipacsati” = „főzfőz” azaz folytonosan főz, mint népmeséinkben: „mennek, mennek, mendegélnek”, csak hogy ezekben a két szó értelme igazán *egygyé* van olvadva. Más példa: „grámógrámah” = „falukfaluk” azaz : falvak sora.

Minő közelebbi viszonyban legyen a határozó a határozandóhoz a szerkesztvényben, az illető nyelv sajátosságától függ. Némelyek, mint jelesen a szanszkrt és a német, e tekintetben csaknem határtalan szabadságot igényelnek. *) A görög már jóval korlátoltabb. Hogy a magyar mennyire szen-

---

*) Lássunk néhány példát a következőkéért: *ansakrana* : részekre (portiókra) való osztás; *ansumálin* : *sugarakkal* koszorúzott; *dhánhártha* : *viszsszel szerzett* gazdagság; *jupadáru* : *áldozatra való* fa; *vjághrabhaya* : *tigristől való* félelem; *mászadhéja* : egy hónapban adandó; *sarírántakara* : *testeknek* végetvető. („Testvégetető”, írniá tétozás nélkül a mostani magyar *stylista*).

És ezt a sokféle viszonyt, melyben a határozó áll a határozandóval, a legparányibb külső jel se különbözteti meg egymástól. Mindeket csak találgatnunk kell, mint a németben :

Dampfboot : *gőzzel hajtott* ladik.

Gottesfurcht : *Istentől való* félelem.

Nächstenliebe : *felebarátunk iránt* viselte'ő szeretet.

Stangenbohnen : *karós* paszuly.

Fiebermittel : *láz ellen* való szer.

Wundfieber : *seb miatt támadó* láz.

vedi meg ez *idegen* vonás reá erőltetését saját természete megvesztegetése és elkietlenítése nélkül, a más kérdés, melynek megoldását második (tízetesen a magyar nyelvnek szentelt) értekezésemben fogom megkísérteni.

Itt van helye, egy következő pontért, megemlíteni, hogy némely szerkesztvények, melyek eredetileg bizonyos tárgy tulajdonságát fejezték ki, használat által e tárgy nevévé váltak, minélfogva elemeik önállóságukat egészen elvesztették, úgy hogy a hallóban a szerkesztvények már csak az illető tárgy képzetét ébresztik. Ez aztán a többször emlegetett összeolvadás legmagasabb fokozata, mely felé közelítő számtalan árnyalat közt nincsen határ. Ilyenek magyarul: „semmirekellő“, „naplopó“, „akasztófavirág.“ (Ilyenné vált a „csecsemő“ is, de főképp azért, hogy az „emő“ szó klveszett a nyelvből.)

4. *A határozó rendszerint megelőzi a határozandót a szerkesztvényben.*

A mely nyelvek szószerkesztésbeli hajlékonyságukról ismeretesek, azokban, mint a szanszkrtban, perzsában, görögben, németben, muszkában, — a többi szláv nyelvekről, aztán a basqueról, keltáról stb. szóljanak a kik „vesződtek“ velök — mindnyájában nem csak uralkodni, hanem az egy görögben némi kivétellel, *egyedül* uralkodni látjuk ezt az elvet. A görögben is az eltérés csak néhány ily szóban mutatkozik, mint: *θελξίφρων, μελλόγαμος, μισόπονος, μησιόκακος, φιλοκερδής, φιλομαθής*, melyeknek első eleme bizonyos kiható értelmű igetörzsök, másodikja az a tárgy, a mire az első kihat *).

És több ilyen ezer meg ezer. No már itt az a kérdés lebben fel: egyez-e a magyar nyelv természetével, sajátágaival, és analógiáival ez a neme a szószerkesztésnek? — Nyelvmívelőink, azaz: vaktába fordítóink gyakorlata, Fogarasy nyelvtana, a Magyar nyelv rendszere, az „Orvosi heti lap“ és Oroszhegyi Józsa azt mondják, hogy igen! Én tagadom. A „miért“ II. értekezésembe tartozik.

*) A szanszkrit aránylag újabb alakjában (az eposok korán kezdve) nincs meg ez a kivételes szerkesztvény; de igen is megvolt a *védák*-k nyelvében, mint p. o. *szanad-vádssa*: eledel-osztogató. Elemei *szanat*: osztó és *vádssa*: eledel. — Azt hiszem azonban, hogy ezt a visszásnak látszó esetet nem lenne nehéz az illető nyelvek általános

Ellenben azokban a nyelvekben, hol ezt a rendet megfordítva tapasztaljuk, azt is látjuk egyszersmind, hogy a szerkesztés — úgy szólva élő — tehetsége a nyelv kifejlése és megállapodása óta elenyészett, mint p. o. a sémiekben, a francziában stb. P. o. Ab-raham, Ben-oni, Ben-jamin, Samu-el; — garde-robe, cerf-volant. — Megtörtént azonban ez a hátralepés a latinban is, ámbár a hajdanból maradt szerkesztvényei — causidicus, carnivorus, floriger, pedissequus — az általános elvhez tartják magokat. „Paterfamilias“-t és a „res publica“-t csak az összeírás láttatja vagy inkább színletti szerkesztvényeknek.

5. Az első szó törzsök-alakban, olykor kötő betűvel, van a másodikhoz ragasztva.

Nem szolgál különös dicsőségére az európai nyelvészetnek, hogy a brahman panditáknak kelle megtanítani őket arra, hogy valami olyas is létez a nyelvben, a mit „törzsökek“ (Stamm, thema) neveznek *). Sőt még most sem mélt-

---

szabálya alá felvenni, hogyha úgy nézzük a kivételes szerkesztvényeket, mint ezeket: „rothwangig, piros pofájú“ stb. Pl. *φιλάδελφος* = szeretett testvérü; szanatwadzsza = osztott eledeles stb. A többit kísértse meg az olvasó, inígy módosítani. — Van ellenben egy nyelv, melyben ámbár gyakoriak a szerkesztvények, de mégis a határzó mindig hátul van a határzandón, s ha kettőnél több törzsből áll a szerkesztvény, mindnyája e viszony szerint sorakozik. P. o. *átkozódó* = gyeiua = mondó átkot, e helyett, hogy átkot mondó. *Tűrő* = érhars-hit = csináló késleltetést szívet (indulatot), azaz: indulat-csillapítást művelő. Ez a kopt nyelv sajáttsága, melyet szövegem leírásakor még nem ismertem, minélfogva hiányos induction épült ottani állításom, miszerint a *hátsóhatárzó* nyelvek szerkesztvények alkotására kevésbé alkalmasoknak látszanak, ez esetben kivételt szenved. Meglehet, hogy teljesebb ismeret még inkább csökkentené. De míg ezt a tapasztalást vagy magam meg nem szerzem, vagy másoktól hitelesen nem értesülök róla, addig, ha szűkített általánosságban is, állítmányom mellett maradok.

*) Mennyire túlszárnyalták a magok egyetlenegy nyelvére szorított „panditák“ az annyi segédeszközzel rendelkező európai nyelvészeket, kitetszik a szerkesztvényekről szóló tanjokból, melyben ez ügy szellemi részire az Induson innen nem álmodott figyelem van fordítva. Náluk a szerkesztvények *értelmük* szerint rendezvők és műszavakkal jelelvők. Első rovat a *dvandva*, melyet a szövegben magya-

tányolják azt a gyakorlati fontos szolgálatot, melyet a törzsök a nyelvtanulás könnyítésében tenni képesek. Pedig oly egyszerű az egész dolog: „törzsök“ a szónak az a része, ami a ragok lefosztása után megmarad; tehát hol a csupasz, hol képzőkkel toldott vagy szaporított gyök. Ilyekből kell összehozni a szerkesztvényeket, fenhagyva mindazokat a változtatásokat, melyeket az egymást érő betűknek az illető nyelv hangtani szabályai szerint, vagy egymás miatt, vagy az olykor közikbe szúrt kapcsoló betű (Bindelaut) miatt netalán szenvedniök kell. Pl. „carnivorus“ban az első elem *carn*, *caronak* a törzsöke, kapcsoló betű pedig az *i*. — *ποδώνης*-ben (Hom.) *ποδ-* (*πος* törzsöke), kapcsoló betűje nincs. A törzsök elméletével ismeretlen egykori philologia ezeket úgy magyarázta, hogy *carnivorus* a *carnem vorans*-ből, *ποδωνής* a *πόδας ὠνής*-ből vannak *összehúzva*! — Létez egy pár példa jelesen a szanszkrtban, hogy az első elem ragozva van, de igen ritka kivételt képez.

6. *Ha kettőnél több elem járúl a szerkesztvényhez, az előbbi viszonyok ismétlődnek.*

Itt jö már elé az a fontos kérdés, hogy p. o. $a + b + c + s$ képlet alatt gondolva a szerkesztvényt, melynek *a*, *b*, *c*, a határozó elemei és *s* a határozandó, minő viszonyban legyenek egymással *a*, *b*, és *c*? A legtermészetesebb felelet erre a volna, hogy *b* *c*-nek, és *a* *b*-nek szolgáljon határozó gyanánt. És hogy ez a viszony nem elérhetlen eszmény, lehet akárhány példával bizonyítani a szanszkrt nyelv rőfös szerkesztvényeiből. Az eltéréseket pedig könnyű igazolni két eset nyomán.

---

ráztam. Második a *tatpurusa*, melyben a határozó és határozandó két külön dolgot jelentenek, melyenek magyarul: *házfedél*, *hajókötél*, *isten-ada*, *elszülte* stb. Harmadik a *karmadhárja*, melyben határozó és határozandó ugyanazt a dolgot vagy személyt jelelik, milyen p. o. *király-asszony*, vagy *úrasszony*. Ilyen a német *wolkenschwarz*. Negyedik a *dvigu*, melyben a határozó: számszó, pl. *kétkrajczáros* (pogácsa vagy egyéb). Ötödik és utolsó a *bahuvrihi*, melynek természetét ezekből a magyar példákból: *pirospofájú*, *mankólábú*, *kékreirágos* stb. nemileg megérthetni. A német színvonalos nyelvészek a görög nyelvtanban ezek helyett a „Bindelaut“-okkal vesződnek; pedig előttök áll, hogy „a betű megöl, a lélek meglevenít.“

Elsőben, midőn a határozó elemek közül kettő „dvandvá“-t alkot, azaz tökélyesen coordinált két fogalmat teszen, a mely hát mindenik külön-külön s egymástól függetlenül vonatkozik e meghatározandóra. Másodszor, midőn egymás mellett álló akármely két elem elveszti önállóságát, s kisebb-nagyobb fokozatban *egy* fogalommal olvad össze. Ily esetben az oly forma szerkesztvényeket is, a melyeket a 4. szám alatt emlegettünk, t. i. hogy elül áll a határozandó bennök, lelünk két-tőnél több elemből is alkotva, pl. *φιλο-καρπο-φόρος*, melyben a *καρποφόρος* egyszerűen csak „termő“-t jelent; *φιλο-μετά-βολος*, (*μετάβολος* : változó); *φιλο-πένταθλος*, (*πένταθλον* : a játékküzdelmek *együtté* foglalt bizonyos csoportja).

7. *Szerkesztvény eleme az úgynevezett beszéd-részek akár-melyike lehet.*

Ezek azok a vonások, melyeket hol halványabban, hol sötétebben tapasztalhatni a különböző nyelvek szerkesztvényeiben. És épen árnyalataik különbségénél s ilyen vagy amolyan csoportozataiknál fogva jellemzik az illető nyelv mondatait, s ennél fogva magát a nyelvet.

19. §.

A névmások ügye, mint a mondat 10-dik jellemző vonása.

Soha és semmiben a józan ész és logika oly nyilvánosan, oly hosszason, oly büntetlenül orra körül paczkázni nem engedett, mint az úgynevezett névmások által. Ily analysis és következtetést, mint : „Mikor valakinek nevét nem tudom, elfelejtettem, vagy nem akarom kimondani, így szólítom meg: *te*; tehát a névmás a beszédnek az a része, a mit név helyett mondok“; nemhogy egy falusi iskolai tanítónak, de egy kisedovónak vagy száraz dajkának sem lehetne megengedni, vagy ha megtette, megbocsátani. Hát még nyelvtanárnak, nyelvésznek? — hát még azt, hogy nyelvtanítási módszert alapítson reá?! Hisz’ a felhozott esetben nem csak azt mondjuk, hogy „*te*“; hanem : „földi, atyafi, komé, szomszéd, bátya, öcsém, apám, anyám, néne, húgom, barátom, pajtás, izé“ s ki tudja hány, mindenik azt a szolgálatot teszi, s így ezek mind *névmások*! Csekélység! mondják önök. Én pedig azt

kérdem: csekélység-e, általában az ostobaitó rendszer? csekélység-e, egyik legnemesebb lelki tehetséget, az *ítélőt*, következetesen megrontani? Csekélység-e, a szabályok, és így a törvény iránti tiszteletet az ifjúságban csökkenteni az által, hogy oly értelmezésre tanítjuk, mely egyfelől az illető fogalom neve alá sorzott tárgyaknak nagy részére épen nem illik, másfelől pedig alkalmazható teméntelen olyanra, melyet megint ama névvel nevezni nem szabad? Megbántanám hallgatóimat, ha ezeket így kifejtván, még most is azt gondolnám, hogy csekélységnek tartják.

Igenis, az a halmaz, mi a nyelvtanokban a „névmás” rovata alá van gyűjtve, egy idomtalan tömeg, melyet semmi értelmezés, semmi eszme, semmi organikus működés sem kapcsol össze. Még zavartabbá teszik a tényállást a szóelemző mai nyelvészek, kik valódi pronominomaniában (*sit venia verbo*) sínlenek, és minden ragban, sőt már képzőkben is névmást látnak. Nem akarom, hogy se vaknak, se makacsnak tartsanak, s elismerem, hogy nem egy esetben van igazok, de arról se tehetek, ha eszembe jut, hogy voltak olyan történetek is, mint az esőkérő közönségé, meg olyak, mint a Göthe-féle „bűbájos inas”-é.

Nem tartozik czéломhoz, mutogatni e helyen, mily méltó joggal foglalhatnak helyet az úgynevezett névmások a nevek és névmellékek közt *), hová a franczia nyelvészek vissza is

---

*) Egészen más, a mit a bevett kifejezések szerint a latin nyelvtanokban neveznek *themának*. P.o. az ő themájok „*doceo*”, a miénk „*doce*”; az ő themájok a nominativus „*sanguis*”, a miénk: „*sanguin*.” A szanszkrt nyelvészek ebben is egy pár ezer évvel előzték az európaiakat, kik még csak a görög nyelvtanban s itt is csak az újabb időben vették fel ezt a könnyebbítést, holott már *Lennepe* (a múlt évszázi hollandus philológiai iskola egyik jeles tagja) figyeltette rá őket. Pedig mennyire könnyítné azokat a szokott nehézkes formatiókat a latinban a törzsek felvétele! Szintoly szolgálatot tenne a franczia igeidők oly nehéznek tartott hajtogatásában is. Figyelmet fordított erre egy angol (Hewitt Key), a kinek szavait idézi Lubóczy az „Új magyar Múzeum” 1859-ki folyama VII. füzetében illetén formán: „Szokás a közönséges grammatikákban a neveknél a nominativusból, igeéknél az infinitivusból vagy ind. praes. 1. személyéből indulni ki; holott a nomin. többet foglal

állították egy részöket. Nem bizonyítgatom, mennyire talá-
lőbb, igazabb, és termékenyebb lenne e tárgyban a mutatós
és vonatkozás eszméje, mint a helyettségé. Csak figyelteni
akartam a közönséget egy ferdeségre, melynek gyakorlati be-
folyása nyelvünkre is már károsan hatott, jellemét halvá-
nyítani és másfelől korcsosítani kezdte. De aztán óvást is akar-
tam tenni vele, hogy ha e cikk feliratában s folytatában ama
bevett kifejezéssel élek, avval még nem fogadom el a hozzá
kötött téveszméket is. Csak úgy veszem, mint egy symbolu-
mot, mely minden hallgatóm s olvasóm előtt ismeretes, és
tudja, miről van a szó ebben a cikkben.

Kevés figyelem kell reá, hogy észre vegye az ember,
mily különbséget hoz a mondatokra, s ennélfogva, mily
élesen jellemzi a nyelvet a névmás rovatai alá dugaszolt
szavak mennyisége, minősége, ritkább vagy sűrűbb haszná-
lata. Nem terjeszkedem részletekre, csak két vonást említek
meg. Egyik abban a különbségben áll, mely szerint egyik
nyelvben külön szók alakjában jelennek meg a névmások
vagy legnagyobb részök; másban meg ragok (suffixumok)
képeben rejtőznek kisebb-nagyobb részben. — Második vo-
nást adja a nyugoti európai mai nyelvek az a sajátsága, hogy
minden meg nem nevezett igehatározót, ha bármi kis ok legyen
létezése sejtésére, vagy bármi csekély vonatkozás reá, legott
névmással pótolnak. Világos, hogy a subjectum és objectum
épen azok közé tartozván, a miknek ottlétét mindig feltehetni,
a nekik megfelelő névmások szünet-szakadatlan működésben
vannak. De a többiek is gyakrabban mint más nyelvekben, akár
a régiségéit akár a mostani időkéit vetjük össze velök *).

---

magában mintsem a puszta névszót. Így az ige 1. személye is befog-
lalja ragjában az 1. szem. névmás képzetét stb.

A törzsök-rendszer elve ellenben abban áll, hogy ezen idegen
anyagtól megszabadulunk, s a szónak legegyszerűbb alakját állít-
juk ki.“

De mielőtt mindezeket láttam vagy tudtam, a latin igék hajto-
gatására tanító (könyvtáros boltba nem bocsátott) táblát készítettem
és nyomattam, a mely hihetetlen gyorsan és biztosan segít a kitűzött
cél elérésére; s hasonló elven épült okszerű vezérem etymologiai
része is.

*) Benfey a következő jellemvonással törekszik a névmások

Hogy mind ezekben sok az árnyalat, hogy vannak átmenetek, hogy némelyik nyelv egy vagy más tekintetben szintűgy typust képez, — (mint pl. az új francia az előadot második sajátságra nézt), — mások csaknem polaris ellentétet mutatnak egymáshoz, — (mint az imént említett nyelv a latinnal), — önként érthető; mert hiszen közös sorsa minden inductióval nyert általánosságnak. De azért a feljebb kitett és ki nem tett más vonások jellemző volta érvényes marad.

20. §.

Az előszócska, mint 11-dik sajátága a mondatnak.

Az „articulus“-t csupán csak a purismus iránti hódolathból nevezém előszócskának, mert a mint mindjárt fogjuk látni, értelme nem mindig talál, a mely okból „névelő“-nek se lehet általában mondani. De „nem szó“-nak se nevezhetni, mert hiszen ott is van articulus, hol a nyelv a nemi különbséget mint a nevek általános tulajdonságát nem ismeri, (mint a magyar); meg ott, a hol ismeri ugyan, de articulusát nem szabja hozzájuk (mint a zsidó és arab s újabban az angol). „Névhatározónak“ épen nem nevezhetni, miután oly articulus is van, mely határozatlanságát jeleli az illető név alatt gondolt fogalomnak.

Ha okvetlenül szükségesnek tartanám a purizálást,

---

külön rovatát megalapítani: „die fast begrifflose formale Bedeutung der Pronomina“ (Kurze Sankrit-Gramm. 331. lap). Csak azt jegyzem meg reá, hogy a „fast“ nem tartozik egy szabatos értelmezés kellékei közé, és hogy „formal“ és „Begriff“ ellentétben volnának egymással, azt még eddig logikus nem állította. Nem szerencsésebb a következő metaphysica is: „Pronomina sind Wörter, welche zur Andeutung eines Gegenstandes in Beziehung auf ein *besonderes Bewusstsein des Redenden* dienen. Es nennen also die Pronomina einen Gegenstand nicht, sie bezeichnen nicht sein Wesen und seinen Inhalt, sondern sie deuten einen Gegenstand an, der als körperliche Erscheinung *nach seiner Totalität* (nicht nach einzelnen Merkmalen) dem Bewusstsein des Redenden *in irgend einer Beziehung* gegenwärtig ist.“ (Rost : Griech. Gramm. VII. Kap. §. 57.). Minden könnyű kritika helyett: „sok“ Rostnak *nem* névmás, hanem névmellék; ellenben „ez“ vagy „az“ névmások. Kísértse meg valaki az idézett értelmezés nyomán megkülönböztetni!

névtámasz-nak nevezném az articulust. Mert a mely nyelvekben létezik, és a mely esetekben ott van, bizonyosan ez mindig a tisztje, s a hol nincs, ott általában vagy bizonyos körülmények közt nem tartódik (?) szükségesnek a támogatás. Hogy ezt az eszmét nem ok nélkül hozom kapcsolatba az articulussal, bizonyítja egyfelől a görög nyelvnek az a fogása, mely által nem csak infinitívusokból, hanem egész mondatokból is neveket tud képezni az articulust segítőjével. Más felől a hangsúly ügyében oly fontos szerepet játszó „enclisis.“ (*Ἐγκλίσις* = valahová hajlik, támaszkodik). — Vegyük csak számba azt a különbséget, mi az új németnek egyformán hangzó articulusa s mutató (úgynevezett) névmása között van, miszerint ebben : „*der Mensch*“ = az ember, a *der* épen oly hangsúlytalan, mint a magyarban; holott midőn azt teszi : *ez* vagy *az* az ember, szükségképp hangsúlyozni vagy nyomosítani kell: „*der Mensch*“ *dieser Mensch* helyett. Hasonló esetekben van nem csak a német, hanem a magyar is az *egy*-gyel, mely midőn articulust — mert bizony articulust az a maga helyén, akármit mondjon némely nyelvészünk — hangsúlytalan; mikor pedig számszó, hangsúlyos. És mind a kettő (*az* és *egy*) mikor hangsúlytalan, annál élesben segíti kiemelni az utána következő név hangsúlyát.

Mind ezek után azt is jó lesz megjegyeznünk, hogy *hasonló* a mutató névmásból származott is az articulust, mint ezt nem egy nyelvben világosan kimutathatni, oly saját szerepet és sajáttságot váltott, melynél fogva a névmások sorából egészen kiválik. És ebben a nyelvészek nagy többsége elméletileg és gyakorlatilag kezdet fog velem, úgy hogy ama származása már csak a nyelv fejlődése történelmében foglalhat helyet, és az articulustnak e vagy ama nyelv jellemzésére szolgáló működését legkisebbé sem csökkenti. Lássuk hát miképp nyilatkozik e működésben.

Némely nyelvben *van* másban *nincs* articulust. És nem kevésbé méltó a megjegyzésre, hogy e tekintetben az egymással legrokonosb nyelvek is különbözhetnek egymástól, holott más esetekben olykor egész nyelvcsalád jellemét képezheti. Így a zsidóban és arabban *van*, a chaldaeaiban és Syriaiban *nincs*. A görögben *van*, a szanszkrtban, latinban *nincs*.

A magyarban *van*, a finnben *nincs*. Ellenben az összes román nyelvcsaládban *van*, a szlávban *nincs*. Sőt vannak nyelvek, melyek fejlődésük folytában felvették az articulust, melylyel korábbi állapotukban nem éltek, mint a görög, mint az olasz — a vált latin. Hogy ez a vonás a színezetnek mily szembe-ötölő különbségét képezi, egy latin és egy görög periodus összehasonlítása azonnal fényes világba helyzi. — A második jellemvonást az articulusnak helyzete adja. Rendszerint elől áll a neven, de hátul a rumun és a tibeti nyelvekben.

Miben álljon az a sajátságos benyomás, melyet az articulusos vagy nem articulusos nyelvek hallása — olvasása — éreztet velünk, fejtegetését oly metaphysicai speculációnak tartom, melybe elegyedni se tisztetem, se kedvem. Elég, hogy létezik, még pedig félre ismerhetlenül létezik.

21. §.

A particulák, mint a mondat 12-dik sajátsága eszközlői.

Particulák neve alatt rendszerint a „beszéd részei“ (partes orationis) közül a hajlíthatlanokat szokták érteni; tehát ezeket: adverbium, praepositio, conjunctio, interjectio. Én sokkal szűkebb értelemben veszem. Az adverbiumokat már feljebb koordináltam a többi igehatározókkal. Az elől- és utól-járók, mint a ragokkal azonegy szolgálatot tevők, velük együtt is *emlétködték* meg. Az indulatszók szintoly közösök minden nyelvvel, mint magok az indulatok a népekkel, s ezért az interjectiókban mondatbeli sajátságot nem keresünk. Tehát az egész sorból csak a conjunctiók maradtak fenn, de ezek bőven elégségesek jelen rovatunk kitöltésére. Igen fontos részei a beszédnek, és korlátolt nevek, melyet egy solocismus-sal fokozva (*kötszó*, mint *írtoll* vagy *lovagolnadrág*) magyar földre is át ültetettek, koránt se gyaníttatja igazi szerepöket. Ezek a particulák a periodussá nőtt és ágazott mondat részeit vagy inkább ágait jelelik, s a nyelve tekintetbeli bősége vagy szüksége együtt jár periodusok alkotására alkalmas voltával. A conjunctiók szűke engedhet, mintegy halmozva sorakozott mondatokat, de valódi organicus periodusokat nem. Láthatn ezt nem csak a sémi nyelvek példájából, hanem még a

szanszkrútból is, minden „árja“ sága daczára. Igaz, hogy classica prózája nem levén, bajos egészen döntő ítéletet hozni róla; de azért kimondott elvünk általános igazsága ellen csakugyan nem használhatni erősségnek. Minő kitünő periodológiája van ellenben a conjunctiókban dús nem csak görögnek és latinnak, hanem az újabb európai nyelveknek is! A nagyobb osztályzatok mellett azonban a kisebb fokozatok is még elég jellemző vonásokat adnak. Állítsuk csak szembe a sok finom árnyalatú apró conjunctiókban gazdagabb görögöt az aránylag szegényebb és csak súlyosabb mozzanatokat jelelő latinnal. Minő játszi, kedélyes színezete amannak, ellentétben a férfiasabb komolyságú rómaival. Aristophanesről nem is szólva, ime, Terentius, Menandert fordította; s fogadni mernék, hogy a hol Menander nevet, ott Terentius alig mosolyodik el. Avval se kockáztatnék sokat, ha a közmondásos orientalis komolyságot a conjunctiók szűk voltával hoznám kapcsolatba. Másfelől nem lehet tagadni, hogy a költés más nemeinek nem kedvezők a conjunctiók; úgy de a periodusok se, és mind egyiknek mind másiknak feláldoztával tudnak magokon segíteni az illető nyelvbéli költők: az indulat nem ismer rhetoricát. De e nem tartozik tárgyamhoz, csak a volt czélom, hogy a conjunctiók befolyását mutassam ki a mondat színezetére, valamint az, hogy e különböző színezet nyelveket és nyelvágazatokat különböztet meg; s azt hiszem, ezt a czélomat el is értem a mondottakban.

22. §.

A származékok minősége a mondat 13-ik sajáttsága.

Azt mondhatnák, hogy miután oly tüzesen kikeltem az etymologia túlságos hatalmaskodása ellen, melylyel a nyelvészet terét csaknem egyedül veszi igénybe, most meg úgy látszik, mintha én akarnék bele szántani az ő földjébe. Megengedem, hogy van egy kis színe ennek a vádnak. De hiszen gondoljuk meg, hogy az inductiv tudományok tárgyaiban kikerülhetlenek az átmenetek, s tekintsük úgy e földet, mint a melyet mind egyik, mind másik részről bajos vagy épen lehetetlen szigorúan elkorlátolni. Aztán az az oldal, melyről

a származékok ügyét a syntaxis — a „szófüzés“ nem egészen adaequat vele — és az etymologia tekinti, egészen más. Emez a szóelemzéssel foglalkodik, én a nyelv származtató működésének, úgy szólva, szellemi benyomását veszem vizsgálóra. Már pedig az a különbség, mely szerint a szigorúan úgy nevezett flexio által származtató nyelvek bizonyos rövidség, szabatosság, célra sietés, a ragozók némi pompásság, legalább sallangosság, jellemét öltik az illető nyelvre, az tagadhatlan. Az árnyalatok, átmenetek és elegyedések itt is megteszik a magokét; de azért vannak valódi typicus nyelvek e részben is, mire legott egyik oldalról a sémiak állanak elő kitünő példakül, ámbár nem mindnyájok egyenlő mértékben. Más oldalról se nagyot hibázok, ha magyar édes nyelvünket hozom fel, melynek e jellemvonására ha nyelvmívelőink — pater et juvenes patre digni — ügyet se vetettek, „tant pis pour mademoiselle la langue hongrois,“ melyről hogy Babylon „leánya“ jut eszembe, viseljék a vétek súlyát azok, kikkel a rosszúl értett haladási vágy a szüzesség és ártatlanság iránti tiszteletet elfeledtették.

23. §.

Tizennegyedik sajtóügyi vonás a concordantia.

„Concordantia“ alatt, mint tudva van, kettőt szoktak érteni: egyiket az ige megegyezését a nominativussal, személyben és számban — néhol nemben is; másikat a név és névmellék egyezését számban, nemben, ejtésben. Világos, hogy az ige concordantiája minden nyelvben együtt jár az ige hajtogathatóságával, s ezért az ismert nyelvek nagyobb részében meg is van. De jóval kevesebb nyelv szabja magát a másikhoz; általában nem azok, a melyeknél a névmellék merőben változatlan, mint az angolban és magyarban; és korlátozott mértékben azok, a melyekben a nemeket nem különböztetik meg. Továbbá szembeütőbb a concordantia a hangzatosabb nyelvekben, hol t. i. minden szótagot tisztán nemcsak kiírnak, hanem ki is mondanak, szóval a hol a ragok szembe és fülbe ötlők, p. o. szanszkrt-, görög-, latin-, olaszban; ellenben gyakran alig sejthető a kopott nyelvekben,

minő a francia s az új német család, ámbár itt is vannak bizonyos jovalmai.

A concordantia a netalán különben is szabadabb szórendű nyelvekben a szók látszólag rendetlen elhányásának nagyon kedvez, és kivált a névnek a névmelléktől való elválasztását csak is a teszi lehetővé. Ezt az elhányást és elválasztást azonban nem a mostani latinisták cikornyált stylusából kell megítélni, mert olyan szépségeket (!?), a melyeket e nemben egy-egy német gymnasiumi programmban vagy philologusok praefatióiban, ornata latinitast követelő dissertatiókban lelünk, Cicerónál, Liviusnál, Sallustiusnál vagy Tacitusnál hiába keresnénk *). Ezeknek legrendetlenebbnek látszó szórakásai is olyanok, mint a Hamlet örültsége, mely-

---

*) Vegyünk egy igen jellemző példát Tacituskól, Nisard jeles fordítása szerint és összehasonlítva az eredetivel :

„Alors **II** se tourne vers sa femme. **II** la conjure, au nom de leurs enfans, par le souvenir de son époux, d' avoir moins de fierté, d' abaisser son orgueil sous les rigueurs de la fortune, et de se défendre à son retour à Rome, de cette affectation de pouvoir, qui blesse les plus puissants. Voilà ce qu' il dit tout haut. **II** eut ensuite un entretien secret, ou l' on croit qu' il lui fit entrevoir ses soupçons sur Tibère. **II** expira peu de tems après, sa mort répandit dans la province et chez les peuples voisins un deuil universel etc

Tum ad uxorem versus, „per memoriam sui, per communes liberos oravit, exueret ferociam, saevienti fortunae submitteret animum ; neu regressa in urbem aemulatione potentiae validiores irritaret.“ Haec palam, et alia secreto, per quae ostendere credebatur metum ex Tiberio. Neque multo post exstinguitur, ingenti luctu provinciae et circumjacentium populorum.

Illeszszük be a latin szövegbe azokat a francia nyelvben nélkülözhetlen névmásokat : Tum ad uxorem versus *ille*, per memoriam sui, per communes liberos suos oravit *illam* exueret ferociam *suum*, saevienti fortunae submitteret animum *suum* ; neu regressa in urbem aemulatione potentiae validiores irritaret *illa*. Haec *ille* palam, et alia *ille* secreto, per quae *illi* ostendere credebatur *ille* metum *suum* ex Tiberio. Neque multo post exstinguitur *ille*, ingenti luctu stb.

Úgy-e szépet csináltunk belőle, szebbet mint az „Epistolae Obscurorum virorum?“ Már pedig körülbelül ehhez hasonlítanak németből és francziából való fordításaink s némely magyar író eredeti stylusa is.

ben Poloniusként, methodus van, ama modern stylistáknál pedig egyszerűen csak a szók széthányása affectatiója. A költőknek, a verselés nehézségei tekinteténél fogva még valamivel több van megengedve, s ily constructiót mint például:

— te Jovis impio
Tutela Saturno refulgens
Eripuit; —

vagy

— ne rudis agminum
Sponsus lacessat regius asperum
Tactu leonem, quem cruenta
Per medias rapit ira caedes;

és hasonló füzeményeket a görögben, szanszkrtban, csupán csak a concordantia segít rendezni és megérteni. Mindazáltal soha se feledjük, hogy minden numerus vagy rhythmus parancsolta rendetlenség felett és ellen folytonosan örködik a logika általános szelleme, melynek ha törvényei elméletileg és rendszeresen nem is tudvák, az élő nyelvérzék az alkalmazásban soha se enged egy bizonyos korláton túl csapongani, de még ahhoz igen gyakran s igen közel is járni. Sőt ezt a nyelvérzék nem csak a benne született és szopott, hanem az idegen is, és nem csak az életbeli közlekedésből, hanem az illető nyelv irodalmával való figyelmes és hűzamos foglalkozástól is eltanulhatja — a kinek esze van hozzá. De nem ám az „ornata syntaxis“ és a „praecepta styli bene latini“ stb. féle nem csak többnyire felületes, de gyakran csalfa szabályokból. De mit ajánlom én az idegen nyelvérzék megszerzését, midőn nálunk az a szokás, hogy a magunkét is elfelejtsük? Pedig nem kell vélni, hogy a kétféle nyelvérzék ellenséges lábon álljon egymással. Oh nem! Tiszta nyelvünket éppen németül *jól nem tudó* fordítóink árasztották el germanismussal, holott latinul jól tudó régiebb stylistáink igen-igen kevés latinismust csempésztek be. Igaz, hogy jól tudtak ám magyarul.

24. §.

Tizenötödik sajátosságát a mondatnak és következőleg a nyelvnek a hangsúlyban kereshetni.

A hangsúly (accentus) kérdése egyike a legkevésbé döntött és tisztált tárgyakkal, mind e név alá tartozó, és benne összevegyített sőt összezavart, igen különböző nemű és eredetű fogalmak különválasztása, mind pedig ezeknek az élő és halt nyelvekre való alkalmazása tekintetéből. Megfontolva, mily temérdek számú értekezés, de még egész könyvrő is tűzte ki e tárgyat vizsgálata céljául, talán nem látszik valószínűnek imez állításom. De hadd mondjam el, hogy 1) legtöbbször nem inductív úton indultak ki az írók nyomozási munkálkodásukra, hanem egy a priori alkotott metaphysikai értelmezést tettek alapkövöknek *); 2) hogy a

---

*) Azok közt a metaphysikai badarságok közt, melyeknek látzó mélysége egy rakás embert gondatlan utána-mondásra készítetett, alig van egy, melynek oly világosan ellene mondjanak a tények, mint az, a mit a hangsúlyról szoktak mondani, hogy t. i. „az adja meg az egységet és kapcsolatot a szónak.“ „Das ganze Wort zusammenhaltend und einigend“ azt mondja a jeles Ewald. Sajnálom, hogy ezt az oly sok oldalról s oly mélyen tisztelt tekintélyt kell rettentő példál hoznom fel; de hiszen nagy emberek botlásai veszélyesbek de tanúságosbak is, mint ama magunk-féle lilliputiakéi. A szót elemei egymásra vonatkozása kapcsolja egygyé s egészszé, a min az ék bár egy parányit se segít. A szanszkrutban, hol—mint korábban már említettem—phonologiai okokból egyegy rakás szó van megszakasztás nélkül egymás végtibe írva, olykor kétségbe jön az olvasó, mikép válaszszá szókra? de az értelem s nyelvtani alak kisegítik a bajból. Nem tudom mit használna ilyenkor, ha minden szó meg volna is ékeztve benne. Nincs is átaljában amaz állításra semmi hasonló példa a természetben, sem a mesterségben. Egy bunkós bot inkább egy és egész-e, mint egy sima bot? Egy buzogánynak a csillaga azt mutatja, hogy az épen buzogány és súlyos fegyver, a nyele meg azt, hogy annál fogva üthetni vele; de mutatja-e valamelyik része maga azt, hogy a kettő együvé van kapcsolva? Az egésznek nincs egy tökélyesebb képe sőt symboluma, mint egy gömb; és bizony egy sima gömb nem lesz tökélyesb egész, ha egy kiálló szeget verünk az oldalába; valamint az alma nem a/má/b a szárával, mint szára nélkül. Egyenlő magas-

mennyiben az inductio működött bennök és náluk, e nem a tények szükséges megkülönböztetésében fáradozott, hanem *épen nem egynemű* tényekről, — p. o. szanszkrtr, zsidó, és görög accentusokról — gyűjtött vonásokat halmozott, tudva és tudatlanul, valami képzelt egészszé; és 3) hogy tán egyikök se indította vizsgálatait csupán a tárgy megismerése és ismertetése kedvéért, hanem egy s más elméleti vagy gyakorlati czélt tűzvé ki magának, ennek befolyása alatt elfogultan. Ilyenkor aztán, mint Kakas Márton mondja, „akár inde, akár unde“ minden vonás jó, csakhogy a kedvencz állítást a pártolt elmélet támogassa, a kitűzött eljárást kényelmesítse. Az ismeretes maxima: „*finis sanctificat media*“, a tudós értekezések erkölcsi codexéből még nincs kiküszöbölve. A Vespasianus „*lucrum*“a helyett az „*igazom legyen*“ kecséget édes illatával, s ezért az „*ex qualibet-re*“ az erősségekre nézt teljes érvényében marad. Ezek után aztán elhihetni, hogy a sok tárgyalás nem mindig keze a tárgy tisztába hozatalának.

Azonban e hiány kipótlása ezúttal nem feladatom, jól lehet kijelelni szükségesnek tartottam, már csak azért is hogy következő három követelésem kielégítésének útját ne állja.

---

ságú homlokzattal épített ház nem kevésbé egy és egész, mintsem ha egyik végire egy bástyát építnének; sőt ellenkezőleg rontaná azt az eszmét, ki rina belőle, némi csonkaság képzetét ébresztené. „Építsük csak a közepére“ mondják. Igaz, de akkor a symmetria adja a kapcsolatot, az egységet. Ha az igazat akarjuk találni, azt kell mondanunk, hogy a hangsúly *egyenít*. Egyéníti az illetett szótagot a szóban és a szót is magával ragadván, egyéníti a mondatban. Hasonlítsuk csak össze a német szavalást a francziával. Egy Rettichnó-ét a Rachel-ével: olykor a kedvetlen hatásig megy, mikép tolakodnak figyelmünkbe a minden lépten nyomon kiemelkedő szótagok, s *mivel* németben a gyök a hangsúlyozott szótag, az illető szók külön érteimai az egész mondat értelme rövidségivel. A német tudósok vizsgálódásaiban uralgó bizonyos részletező, pepecselő szellemet hajlandó volna az ember nyelvök e sajátosságának tulajdonítani. Én pedig az egész dologra nézve hajlandó vagyok azt binni, hogy az egyénítés sejtelve sugalta a rostába vetett állítás szerkesztését. Az egyén fogalmában ugyanis az *egész, kapcsolat*, mint jegyek benne levén, ezt a

Én t. i. a következő tények elismerését kérem :

1. Hogy a hangsúly kétféle ú. m. *szóbeli* és *mondatbeli*, a mondatbelin nem értve az indulat hangsúlyát, hanem azt, a mely a mondat alkotásától függ.

2. Hogy vannak oly nyelvek, melyekben szóbeli rendes, azaz mindenesetre szükségkép ott levő és a szó bizonyos tagjához egy vagy más okból kötött hangsúly *nincs*. (Francia nyelv, szláv család, kivéve a muszkát).

3. Hogy vannak oly nyelvek, melyekben mondatbeli hangsúly *van*. (Kétségtelenül a *magyar* ; a többire nem méltóztattak fület mozditani a nyelvészek. Azt hiszem, a francziát is ide számíthatni, a nemzetbeliek minden tiltakozása dacára, mert a mondat végét mindig nyomosítja.)

Anticipálni nem akarván, most ennyi e tárgyról elég.

25. §.

A mondatnak általánosan nem jellemezhető sajátosságai.

Első pillantásra érti mindenki, hogy itt az emlékezetet felülmúló időktől fogva úgynevezett „idiotismus“okról van szó. Hogy ezeket bizonyos rovatok alá nem lehet venni ;

---

hangsúly eszközölte egyénítésben épen *elcnyészó* jegyet tolták előre, s az *elkülön:öttség* jegyét, mely itt a főszerepet játszdja, kiküszöbölték belőle.

Hosszúra kellett e czáfolatot terjesztenem, mert a hangsúlyról táplált ferde fogalmaknak káros befolyása lehet, és már volt is nyelvünkre. Egy az, hogy ha elhiszszük, hogy a hangsúly adja a szónak az egységet, úgy a hangsúly nélküli szó nem szó, hanem csak szótaghalmaz ; *tehát* minden nyelvben *kehl lemi* szóbeli hangsúlynak ; *tehát* a magyarban is: így következtetnek a mindennapi tapasztalás és a legtisztább nyelvérzék dacára. Erre aztán nyelvünket illető más elméleteket szavallási, helyesírási, sőt gyöknyomozási elveket is alapítunk, melyek aztán természetesen ama fő állítás elostével magok is megbuknak. Végül megjegyzem, hogy összefoglaló és tartó abroncs gyanánt annyira nem szolgál az accentus, hogy a nyelvek históriája azt az egyetlen egy kétségtelen miveletét mutatja ki, mely szerint az accentuált szótag nem accentuált társait, mint Kronos a gyermekeit, untalan felfalni törekszik, a mint hogy p. o. az új németben nagyobbára el is nyelte.

mert hiszen a rovatok s általánosságok *analogián* épülnek, holott az „idiotismus“ok épen analogia elleni jelenségei a nyelveknek. Mondat tekintetéből, oly összefüzései a szóknak, melyeknek értelmét csakis abban a csoportozatban tanulja meg az is, a kinek a külön szók anyá nyelvebeliek, mert másképp előtte is magyarázatlan symbolumok volnának. A francziát az *il, y, és aller* szók ismerete nem képesítné a kitalálására, hogy mit tesz : „il y va de ma vie“; holott ezt : „éltem forog kérdésben“, az „élet“ „forog“ és „kérdés“ szókból, ha legelsősorban hallja is így összeállítva, legott megérti. Így a német is, ha gyermek korától fogva nem hallja, hogy ez : „Wie sieht der Krokodil aus?“ soh' se tudná meg a külön szók értelméből, hogy azt teszi : „milyen a krokodilus?“ s alig foghatná meg, mikép mondhatni, hogy **az** néz, a mit **én** nézek. De biz' én se foghatnám meg, mikép nézhették nyelv-mívelőink egy oly ferde kifejezés behozatalát, mely az illető nemzet előtt, mint keblében fogamzott ivadék, méltán kedves és becses lehet, de másutt csak esetlen és idomtalan jelenet, a magyar nyelv gazdagításának és szépítésének, ha eszembe nem jutna, hogy egy időben a hölgyek fekete selyemből picziny foltocskákat raggattak az arcukra, és „Schönheitspflasterchen“nek nevezték. Most már okosabbak mind a hölgyek, mind a nyelv-mívelők úgy-e? — Általános nyelvvizsgálónak azonban az idiotismusok, akár anyá- akár idegen nyelvbeliek, nagyon érdekesek sőt nagyon fontosok. Valamint a természeti többi tudományokban a korábban fitymált „monstrositas“ok rejtett törvények fellelésére nyújtottak kulcsot, úgy ilyest remélhetni, sőt volt is már eset reá, a nyelvbeli anomaliák, szeszélyek, idiotismusok — vagy akárminek nevezzük — részéről is. És e tekintet ad mélyebb értelmet Grimm következő szavainak : „Allgemein logischen Begriffen bin ich in der Grammatik feind; sie führen scheinbare Strenge und Geschlossenheit der Bestimmungen mit sich, hemmen aber die Beobachtung, welche ich als die Seele der Sprachforschung betrachte. Wer nichts auf Wahrnehmungen hält, die mit ihrer factischen Gewissheit anfangs aller Theorie spotten, wird dem unergründlichen Sprachgeiste nie näher treten.“

Az idiotismusok egy név alatt két különböző fajt rejtegetnek. Az egyik úgy szólva *nemzetséges*, a másik *egyéni*. Amaz magában foglalja egy bizonyos nyelv oly szófüzéseit, melyek az általános nyelvbeli, mondhatni, logikai analogiáktól eltérnek, de bizonyos szóhoz nem kötvék. Ilyen pl. a görögben az *attractio*. Mert íme! minden nyelvben, sőt a görögben magában is általános törvény az, hogy a visszahozó (pron. relativum) ha hajlítható, a relativ mondat igéjétől függjön. Az *attractio* e törvény alól némi esetekben felszabadítva az antecedenisével *egyezteti* a relativumot. Az egyéni idiotismus pedig csak bizonyos szókat fűz szokatlan szókötésbe, de más szókat még hasonló körülmények közt is annak analogiájára összeállítani nem szabad, nem is szokás. Példát ad a feljebb idézett francia idiotismus: „Il y va de ma vie,” melynek bizonyos jelentést tulajdonított az „usus”; de csupán az, „aller”-ra szorítva; úgy hogy maga a francia se mondhatná p. o. „il y vient de ma vie,” vagy más ilyent. Meg a német se, hogy: „diese Musik hört gut aus”, mi egyszerűen csak non-sens volna.

Az idiotismusok az illető nyelv szigorúan kirekesztő sajátjai, melyeknek más nyelvekbe átültetését a nem kevésbé kényes fülű, mint kényes érzésű görög „barbarismus” névvel bélyegezte meg. Nyargalva haladó nyelvminvelőink perse hogy jobban tudják; van is ám láttatja ferde törekvéseiknek, csak hogy maholnap sírva nézzük a vandalismus ez új nemét, melyet *építő vandalismus*nak lehetne nevezni, mint a mely nemzeti alkatokat lerontva stylustalan és symmetriátlan keverékeket állít helyökbe; a törvényes Kálmánokat az örökségből kirekesztve, bitang Boricsokat emel thronusra.

26. §.

Berekesztés.

Az elmondottakban összeszedém belátásom s tehetségem szerint azokat a jellemvonásokat, melyek a mondatok természetrajzi leírására szolgálnak, s egyszersmind hol egyenként, hol változatosan csoportosítva a különböző nyelvek

mondáit s majd magokat a nyelveket is egymástól megkülönböztetni segítnek.

Összeállításom se teljességet se rendszert nem igényel. Hisz' ezt egy első kísérlettől már magában se kívánhatni. Már pedig nem egy tekintetből első ez a kísérlet. Első abban, hogy vizsgálódásom eszközévé kirekesztőleg a természeti tudományokat oly magas fokra emelte inductív módszert választottam, mentten minden előleges elfogúlt nézettől. Megint abban, hogy a mondatok összehasonlítását ily széles alapon előttem senki se vette munkába. De hogy ily kísérletet, nem-hogy kiegészíteni, de csak a tökélynek aránylag magasabb fokára is emelni lehessen, arra sokkal terjedelmesebb és valódibb nyelvismeret kívántatik, nem mondom, mint az én csekély világom, de mint a mennyit egy emberről józanülés méltányosan fel is tehetni. Hiszen alig állok én ott, a hol Linné, midőn 6—8000 növényfajával, melyekben még a föld különböző vidékeinek oly kis részbeli képe volt viselve, a növény-családosítást megkísérté. Es minő silány mű vala, s mégis belőle a segédeszközök szaporodtával a növények természetes rendszerének most már oly bámulatos épülete emelkedett. Majd eljő utánam is egy Jussieu, vagy más „nálamnál erősebb, kinek én nem vagyok méltó, hogy csak *zsolyáját* viseljem“, és a ki az én tökélytelen és gyengén vázolt körrajzomat szemlegeltető, szívvidámító és lélektápláló festménynyé fogja színezní. De, mint érintém, annak is oly segédek kell hogy dolgozzanak, a feladat érdemétől áthatott és fontosságáról meggyőződött lélekkel, a keze alá, a melyek a világ öt része kincseit összegyűjtve s kritikailag megszemlelve könnyíték egy Lindleynek vagy egy Endlichernek feladatuk teljesítését.

Míg azonban ez óhajtott idő elközelednék, hízelkedem magamnak, hogy én is lendítettem valamit ebben az értekezésemben az ügy előhaladásán. A fő pontok (vajha gyűjtők lennének!), melyekbe az elszórtan mondottakat összeszedhetni vélem, a következők:

A mondat egyéniségét és úgy szólva erkölcsi méltóságát, ha nem kellő, legalább kitüntetőbb világba igyekeztem helyezni.

Ennek következtében a nyelv szellemi jelentőségéhez méltó syntaktikai vonásokat jeleltem ki, melyek a különféle nyelveket jellemezvén, egyszersmind a nemzetek észjárásába, és jellemök egyik belkamarájába, talán némileg egymás-közi viszonyaikba is, legalább oly mélyre engedik lélektani pillanatokat vetni, mint a *k l r s* vagy *h* betűk saját jelentősége, vagy a „gesetzliches Verhältniss der Laute.“

Hogy némi eszmét adtam arról, mily sok oldalúak a nyelvek sajátságai, de egyszersmind mennyi az akhillesi sarok, a megsebzhető pont, melyen a gyöngéd de ép testet sérthetni, forradványokkal csúfíthatni, béníthatni, vagy épen egy veszélyes vak szűrással lassú halálát okozhatni.

Corollarium gyanánt kivehetni, hogy a syntaktikai jellemvonások gyakran egészen másfelé néző rokonságokat mutatnak ki a nyelvek közt, mint a gyökök sokszor erőltetett hasonlóságai.

Határozott rovatokat jeleltem ki, melyeknek rendes és módszert sugalló segítségével a *magyar mondat* ismertetésében határozott czélokat tűzhessek ki, s tétovázás nélkül pályázhassam feljök.

Végére pedig egy új nemű, syntaktikai *nyelvhasznításnak* rajzoltam ki alapvonalaít, mely egykor terjedelmesebb mezőn, és mondhatom, magasabb színvonalon hajtsa végre azt a munkát, mint az érdeemes Bopp-nak megbecsülhetlen művében — az indogermán nyelvek összehasonlító tanában — oly fényes eredménnyel sikerült az etymologiai téren *).

---

*) Egyik igen tanuságos példája a német philologiabeli feljebb 6) és 7) jegyzet alatt jellemzettem állapotnak az, a mi jelenleg Bopp-al történik. Őt a német nyelvészek mostanában uralkodó nemzedéke (Iffland „Philipp“ je az „Allzuseharf macht schärtig“ ban „das jüngste Gericht“ nek nevezné) egy hanggal, egy szívvel és lélekkel Altvaterének, nagymesterének, a hasonlító nyelvészeti egyedüli hatalmas (alleinigen-gewaltigen) megalapítójának vallja és kiáltja — átaljában. Átaljában, mondom, mert a külön részletekre menve talán minden harmadik állítását vagy megezáfolják vagy megigazítják az ő háládatos de nyakára nőtt tanítványai s követői. Ha a „Vergleichende Grammatik“-ja óta megjelent philologiai munkák és folyóiratok roppant halmazával rendelkezhetném, százanként hordhatnám fel példáit, midőn az az egy pár füzet is, mely ily félrefekvő helyen kezembe akad, elég nagy

Ennyi vala törekvésem, s azt hiszem, hogy ernyedetlen lelkiismeretes, és maga-magával tisztában levő törekvést elébb utóbb mások elismerése is követend.

Boáz-féle mező, melyen Ruth asszony foglalkodását űzhessem. No hiszen a mind egy, csakhogy az igazság nyerjen vele. De bizony féltő, hogy olyan igazságok azok, melyek a Rousseau feljebb (7. jegyzet alatt) idézett mondatát juttatják eszembe: „Le faux est susceptible d' une infinité des combinaisons“ stb.

Hanem e csak melleleg legyen mondva, mire alkalmat Bopp egyik legrégibb, híresebb s az övével csaknem egyenlő tekintélyű tanítványának épen most olvasott értekezése ada nekem. Egyenesen a szövegbeli tárgyra vonatkozó észrevétel ellenben a következő:

Végig tekintve a syntaktikai hasonlatok eléadott során egyfelől, valamint az előttem ismeretes nyelveken is másfelől, az a tény öltik eszembe, hogy a syntaktikai akár egyes vonások, akár többek csoportjai gyakran egészen más rokonságokat tüntetnek fel a nyelvek közt, mint az etymologiaiak. Evvel a világrért sem akarom sem csekélyleni az utóbbiak fontosságát, sem azt kívánni, hogy amazokért az ebből nyert biztos eredményeket elveszük. Hiszen már a 9) jegyzésben kimondám, hogy a gyökök egyezése, de épen csak az én felvételemnél, t. i. a gyökök conventionalis megalapításánál fogva, az illető népek rokonságára enged következtetést húznunk. Hanem valamint az etymologia a testi, úgy a syntaxis a szellemi rokonság eszméjét kelti. Meglehet, hogy mindjárt mondandó példám némi paradoxon színt viselnek, s már is igen hosszúra nyúlt kitéréseimet nem akarom még hosszabbá tenni igazoló részletezésem által. Kipótolja ezeket elfogulatlan, de szakértő olvasóm bővebb megfontolása, s azért elmondom csak szárazon. A chinai s a mai angol nyelv, a sémick és az új francia nyelv, a szanszkrt, római és orosz nyelvek syntaktikai alkatai közt oly érintkezési vonalak léteznek, melyek ama három csoport szellemi és társulmi vonásai közt — mindenik csoportot külön-külön véve — megfelelő hasonlóságot nem csak gyaníttatnak, hanem mélyebb vizsgálatra, létezéséről valóban meg is győznek.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI
OSZTÁLY KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1861.

IV. SZÁM.

A MAGYAR NAGYSZÓTÁR ÜGYÉBEN.

Előterjeszté jún. 25. 1861.

CZUCZOR GERGELY RT.

Miután szerkesztőtársammal a „magyar nagyszótár“ első kidolgozásán átestünk: czélszerűnek, sőt kellőnek tartjuk, azon elvekről, illetőleg eljárási módokról számot adni, melyeket a munkálat folytán követénk.

A szók értelmezése.

Az „értelmező nagyszótár“ fogalmához tartozik, hogy a szók érteményét minél szabatosabban körülírva meghatározza. E végre mindenek előtt a nyelv belső forrásait, nevezetesen a szók mind mai, mind őszerű vagy elavult, mind országos és tájbeli, mind népies és irodalmi divatát szemügyre kell vennie s fölhasználnia, különös figyelemmel levén a közmondatokra, példabeszédekre, népdalokra, népmesékre, dajkanyelvre, melyekben bizonyos kifejezések és formák mintegy megcsontosulva változatlanul szállnak szájról szájra, korról korra által. Midőn tehát valamely szónak — legyen az sajátunk, közös, vagy kölcsönözött — egyedül elnevezési tárgya van kérdésben, azt közvetlenül és határozottan a belső nyelv szokás mondja meg, s tisztában lehetünk vele a nélkül, hogy akár rokonnal, akár idegennel hasonlítókat öszve. Ez a szónak

egyéni önálló mivoltát illeti, s nem terjeszkedik tovább, mint azon eszmeképre, melyet elménkben előidézt, p. a *fej*, mint az állati testnek köz ismeretű alkatrésze, minden magyar ember előtt világos fogalomkép tűnik föl, ha nem gondol is rá, hogy mily magyar szókkal áll családi rokonságban, sőt az idegen *fölstökömöt* is legott érti anélkül, hogy tudná, vagy csak gyanítaná is, hogy a német *frühstück*-ből származott, ellenben az *éjomet*, tősgyökeres magyar létére, már csak bizonyos vidéken ismeretes. Továbbá, midőn a szó bizonyos érzék által fölfogható tapasztalati tárgyat jelent, milyenek az állati, növényi, ásványi testek, vagy különféle eszközök, művek nevei, vagy egyszerű cselekvést, állapotot jelentő igék stb. az értelmezés szabatos és világos lehet, ha az illető tárgynak sajátosságait úgy leírja, hogy azt minden egyébtől meg lehessen különböztetni. Az ily szókat más nyelveken is tökéletes szabatosággal vissza lehet adni, p.

kéz, hell. *χείρ*, lat. *manus*, ném. *hand*, szláv. *ruka* ;

vas, hell. *σίδηρον*, latin *ferrum*, ném. *eisen*, szláv. *zelezo* ;

kő, hell. *λίθος*, lat. *lapis*, ném. *stein*, szláv. *kamen* stb.

Az ily határozott tárgyakra vonatkozó szók tulajdon értelme minden nyelvben egyezik, tehát értelmezésök is ugyanazon körülírás által eszközölhető, vagyis amely meghatározás illik rájuk az egyik nyelvben, ugyanaz illik a másikon is. Ilyenekre nézve az „értelmező“ az idegen szótárookban foglalt értelményezéseket átveheti a magáéba.

De vannak minden nyelvben oly sajátnemű szók, kivált származékok, melyeknek más nyelvben ugyanannyit mondó másuk nincsen, hanem vagy szélesebb vagy szűkebb jelentésű, vagy egészen másnemű szóval adhatók csak vissza. Ilyenek:

a) azon szók, melyek valamely népnek saját ismerettárgyait jelentik, melyek p. csak azon nép körében létező, vagy eredetileg ott támadt állapotok, foglalkozások, hivatalok, szokások, szertartások, v. seletek, ételek, italok, nyavalyák, játékok, multságok, eszközök, szerszámok stb. nevei, melyek értelményei bizonyos idegenekéihez némileg hasonlóak ugyan, de nem azonosak, p. főbíró, dúló, huszár, csikós, gulyás csírás, pákász, csákó, gucsma, gatyá, topán, tarhonya, gáncza, laska, tyúkverő, herőcze, ördöglomba stb., melyeket úgy kell értel-

mezni, hogy az idegen is világos fogalmat nyerjen Eb-
ben áll előnye az értelmező szótárnak a közönséges szótá-
rok fölött, melyek midőn szót szóval törekeshetnek visszaadni,
a valódi értelmet nem képesek szabatos világossággal meg-
határozni ;

b) oly származékok, melyek képzőiknél fogva több esz-
mét foglalnak magokban, s idegen nyelvre csak körülírva
fordíthatók, milyenek nyelvünkben a *tehető, műveltető, gyakor-
latos, visszaható, belszenvedő* igealakok, p. üldögelhet, iratgat-
hat, gondolkodik, kezeskedik, kanyarodik, hánykolódik, csen-
dül, kondul, zörren, durran ; általán a származékiégek finom
árnyalatai, melyekben nyelvünk páratlanul, szintén bujálko-
dásig gazdag, és pazar.

c) a hasonneműk (synonymák), melyeket a hanyagabb
nyelvszokás egymással fölcserélve használ, holott gyökeikre
nézve árnyalatilag különböznek p. *ballag* = kényelmesen,
lassú léptekkel, mintegy *billegve* megy, járdogal ; *baktat* =
bukdosva, *bukdácsolva* megy, mint a nyúl ; *kullog* = magát
megkunva, mintegy lesve, alattomosan lépdegel, mint a zsák-
mány után szimatoló farkas ; *kammog* = tunyán, magát el-
hagyva, mintegy *kamós*, azaz görbült testtel mendegél, mint a
kamasz vagy a méléző komondor ; *sumnyog* = magát meg-
súnyva, testét összehúzza, óvatosan, lassudan mozog. Így kü-
lönbszönek gyökre nézve egymástól ezen hasonló neműek :
*barangol, csatangol, csatolál, csavarog, tekereg, kóborog, kóvá-
lyog, koslat, kósternyál, kószál, kóriczál, kalézol, kelekolál,
kurittol, csámolyog, satrat, sertepertél, zalánbol* stb.

Ugyanazon szónak többféle értelménye.

Az emberi észjárás valamint az eszméket, úgy azok
hangképeit is rokonítani szokta, vagyis, amelyek bizonyos
közjegyekben egyeznek, s ennél fogva egymással fogalom alá
vonhatók, ugyanazon szóval fejezi ki. Ez esetben az értelme-
zés föladata a rokonértelmények észteni összefüggését, illető-
leg származási egymásutánját és rendét előadni. Első helyen
áll a *tulajdon* értelmény, azután következnek az *átvittek*, a
képesek. Előbbi eredetű az *anyag*i, *érzéki*, mint a *szellemi*, *er-
kölc*si, előbbi az *összeszerű* (concret) mint az *elvon*t, a *természeti*

mint a *mesterségi*, p. *síp* a) természeti hang, melyből *sípít*, *sípog*; b) sipító panaszos, kesergő, esengő hangú érzelemnyilvánítás, honnan a *sípánkodik* v. *sopánkodik*; c) ily hangot adó csöves hangszer, honnan, *sípol*, *sípos*; d) csőalakú nyílás, kóros lik a testen, a *sípoly* származékban. Hasonlóan a *szűr* főnév a) = *szőr*, b) szőrből vagy szőrnemű durva gyapjuból kallott posztókelme, c) ily kelméből varrott ruha. A tulajdon értemény azon középpont, mely körül a többi forog, melyre bizonyos közjegynél fogva mindnyája visszavihető; de mint-hogy valamely tárgynak más-más jegyei szolgálhatnak hasonlítási alaplúl, gyakran történik, hogy az átvitt értemények egymással nem, csak a középpontival állanak viszonyban, s ezek a *másod- vagy mellékértemények*, p. *fej* v. *fő*, tulajd. ért. *caput animalis*: *emberfej*, *lófej*, *borjúfej*, *disznófej*, *verébfej*, *varjúfej* stb., melynek

I. egyik jegye a *magas helyzet*, *tetűzet*, honnan átv. ért. jelenti a) a kéznek, lábnak felső lapját: *lábfej*, *kézfej*, s innen ismét átv. ért. *csizmafej*, mely a lábfejet takarja, különböztetésül a *talpat*, *sarkat*, *lábszárt* fődő csizmatalptól, csizmasarktól, csizmaszártól, b) valamely kézműnek, állványos készítménynek tetejét, p. *oszlopfaj*, *nyeregfej*, c) vizek, erek, folyók eredeti helyét, mennyiben ezek fölülről alá folynak: *Pinkafaj*, *Szalafaj*, *Kútfej*, *Tapolczafő*, *Balatonfő*, ellentéte az alattiságot jelentő *tő*, mely a fejhez képest legalantabb fekszik, p. *Marczaltő*, *Zsitvatő*, innen átv. szélesb ért. kiindulási pont, p. *pályafő*, honnan a versenyfutás kezdődik, *hídő*, a híd eleje. Mint mértani magasságot jelentővel családi viszonyban állanak: *fél*, *fén*, *féd* v. *föd*, *fédél* v. *födél*, s ellentétesei, *le*, *len*, *lent*, *al*, *alant*, *láb*.

Átv. képes ért. társadalmilag vagy erkölcsileg mások fölött, mintegy legmagasabb polczon álló személy: *ház feje*, *család feje*, „a nemzetnek teste a nép, feje annak a király” (Kisf. S.), *főúr*, *főnemes*, *főpap*. Ellentéte: *alattvaló*.

II. Második szembeötlő jegye a deréktól különváló, buczkós, csomós, tömör, zömök, gombnemű, hengerded stb. alak, honnan átv. ért. *botfej*, „minden botnak végén a feje”, *szőlőfej*, *hagymafej*, *kukoriczafaj*, *káposztafej*, *mákfej*, *gabnafej*, *szegfej* stb.

III. Mint a léleknek, szellemi működések szerveinek székhelye, s mintegy tartalmazója átv. ért.: elme, ész, akarat = *okos világos fej*; *jó, rossz fej, ostoba fej, kemény, makacs fej, rávetni valamire a fejét* = akaratát rászánni. Tartalmazó a tartalom helyett. Innen a) mint lényeges, legnemesebb rész, az egész emberi lényeg, azaz személy, egyéniség helyett: *szegény fejem!* me miserum! *fejedre szóltál*, tenmagad ellen; *fejenként*, egyenként, személyenként; b) helyettes valami, mely mintegy képvisel, személyesít valamit: *kölcsön fejében adni, adósság fejében fizetni*; *ajándék, barátság, ingyen fejében, szegény fejében*, vagyis szegény megváltására, kikerülésére, *falu fejében* = helyett, „falu fejében nem mindig tanácsos kardot rántani“, (közö.) c) mint az életszervek központja, jelenti magát az életet: *fejét kockáztatja, fejére halált mondtak, fejemet merném rátenni, fejemre fogadok, nem félti a fejét, fejét vették.*

Íme így folynak egymásból, és függenek össze a szók értelményei! Különösen ama vázlatos értelményezésből kitetszik, hogy a *fejnek* a) magas helyzete b) alakja, c) belső lényege, szervezete szolgál értelményezési alapúl, melyekből a többi átv. és képes értelmények szétágazva származtak, s azokat végelemzésben az illető testrésznek mint szemmel látható tárgyának tulajdon értelmére lehet és kell visszavinni.

Ezen alapon értelmezendők a *fej* származékai is:

fejes, a) a minék tulajdon ért. állati feje van, b) a minék, átv. ért. fejhez hasonló buczkója, alakja van: *fejes bot, fejes szeg, fejes káposzta, saláta*, c) a fejben székelő léleknek, illetőleg kedélynek makacs, magát megkötő tulajdonságával bíró: *fejes gyerek, fejeskedik*, maka cskodik, *fejesség*, makacsság. Ellentéte *fejetlen* a) a minék állati feje akármily okból hiányzik b) buczkótlan, csomótlan, *fejetlen gabonaszár, szőlővessző, fejetlen káposztatorzsa, fejetlen bot, szeg*, c) erkölcsi, társadalmi fej nélkül való: *fejetlen nép, ország*;

fejedelem, átv. legfelsőbb hatalmat gyakorló személy valamely nép, ország fölött; rokonai: *felség, felsőség, fenség, fensőség*;

fejel, átv. a lábbelinek azon részét csinálja, mely a lábfejet takarja, s mennyiben a *fej* régiesen *fe*, innen *fék* = lófejkötő, capistrum;

fejez, a) tulajd. vagy átv. értelmű fejet levág, lemetsz; *embert fejezni*, *mákot*, *gabonát fejezni*; b) *befejez* = valamely műnek, munkának mintegy fejét, födelét, fölét elkészíti s bevégi. Ettől különbözik a *kifejez*, melynek gyöke nem a *caput*, *fej*, hanem azon *fej*, melyből *fejlík*, *fejt*, *fejteget*, származnak, s rokona a *fes feslík*, mert *kifejezni magát* v. *valamit* = gondolatát vagy valamely eszmét világosan, mintegy burkából kifejteti, latinul *explicare*, *exprimere*, németül *ausdrücken*, azaz átv. ért. mintegy héjából kifejteti, kinyomni, kiválasztani, tehát az elválasztásra vonatkozó *fel*, *vel*, *val* családhoz tartozik, valamint a *fejsze*, mint vágó, hasító eszköz, (*securis* a *secando*), és a *fej* ige, mely a tejet kifejtí, kiválasztja a tögyből.

Szócsaládosítás.

Az értelmezés egyik fő segédeszköze, sőt kelléke a szócsaládosítás. Alig van szó, melynek a maga nyelvében családtagja nem volna. A családi szók *egyenes* vagy *oldalág*on rokonok; amazok bizonyos változatlan gyökből vagy törzsből folynak ki, p. a *rom* gyök származékai: *romb*, *romos*, *romtalan*, *romu*, *romlík*, *romt* (ront), *romgál* (rongál), *romcs* (roncs), *romgy* (rongy), melyekből ismét fióksarjak fakadnak: *romból*, *rombolás*, *rombolgat*, *romboló*, *rontás*, *rontó*, *rontogat*, *rongágálás*, *roncsol*, *roncsos*, *rongyos*, *rongyosodik*, *rongyolódik*, *rongyász* stb.

Az oldalági rokonok némi saját jeggyel bírnak, de gyökeik vagy törzseik mind bizonyos alaphangban mind alapeszmében egyeznek, p.

kar, *karika*, *karima*, *karám*, *karing*;

ker, *kerek*, *kerül*, *kerít*, *kereng*, *kerge*,

kor, *korong*, *korcz*, *korlát*;

kör, *körös*, *köröz*, *körny*, *környez*, *körül*;

kur, *kurittol* (csavarog, tekereg) *kurtula*, melyekben a kerekesség nemét jelentő alaphangok a *k*-*r*, a fajt különböztetők, *a*, *e*, *o*, *ö*, *u*. Az ily rokon szócsaládok egy szónemzetiséget képeznek.

A szónemzetiségek ismét rokoníthatók, mennyiben alaphangra és érteményre hasonlóak, péld. a fentebbiekkel azon

g—r, gy—r gyök hangyak, melyek a kerekdedhez hasonló görbe alakra vagy mozgásra vonatkoznak :

gör, görbe, görcs, gördül, görnyed, görhes,

gur, gurba, gurul, gurít, guriga ;

gyűr, gyűrű, gyürke, gyüremlik ;

továbbá a *h—r* alaphangyak, mint :

hor, horog, horgas, horgad, horpaszt ; a *k—l* gyökhangyak, melyek a keményebb *r* helyett lágyabb *l*-t vesznek föl :

kal, kaland, kalandoz (ideoda jár, csavarog) kalézol, kalimpáz, kalisztál, kalinkó, kalantyú, kalincs ;

kel, kelekóla, kelekólál, kelentyű ; és a négy lágyabb *k—j* alaphangyak :

kaj, kajcs, kajla, kajmó, kajsza, stb. Tudnivaló, hogy némely családok szaporábbak, s többfelé elágazók, mások kevesebb fajzatuk.

Az idegen nyelvekből kölcsön vett szók egyenes ágon szintén eresztenek családi rajokat, magyaros képzők által, p. *czégér* (zeiger), *czégéres*, *czégértelen*, *czégérű*, *czégérez*, *czégérezés* ; *iskola*, iskolai, iskolás, iskoláztat, iskolátlan ; *patak*, pataki, patakú, patakos, pataktalan, patazkik ; de ezek idegen eredete már onnan is gyanítható hogy oldalágu rokonaik nincsenek, mennyiben gyökeik alapérteményre nézve más magyar szókkal nem családosithatók, p. a *hóstat*, *palajbász*, *formondor*, *igrecz*, ámbár mind elő- mind utószótagjokra nézve több magyar gyökhöz, illetőleg képzőkhöz hasonlók, de mint-hogy azokkal érteményi rokonságban nincsenek, idegen eredetüket legott elárulják, ha nem tudnók is, hogy a *hóstat* = *vorstadt*, a *palajbász* = *bleiweis*, a *formondor* = *vormund* (er), az *igrecz* = szláv *igracz*, azaz, játszó, különösen hangszeren játszó, mert *igrati* = játszani.

Ha az anyaszó önálló, világot vet, s mintegy saját bélyegét üti leányaira, p. *tör*, törés, törött, töretlen, tördel, törtet, töredék, töredékeny ; ha pedig önállással nem bír, vagy elavult, akkor érteményét a rokon érteményű származékok öszvegéből vonjuk el, p.

gom, gomb, gombóc, gomboly, gombolyag, gombolyít, gombolyodik, gomoly, gomolyít gomolyodik ;

göm, gömb, gömböly, gömbölyű, gömböcz, gömbölyeg, gömbölyít, gömbölyödik ;

gum, gumó, gumós, gumósodik ;

güm, gümő, gümős, gümösödik ;

kom, komp (kis földgomoly), kompis, kompol, kompoty ;

hom, homp, hompol, homolit, homolka, homorú, homorodik ;

hèm, *hén*, henger, hengeredik, hengerít, hengerget, henter, henteredik, henterget ;

höm, hömb, hömböly, hömbölyög, hömp, hömpölyög, hömpölyget ;

csom, csomb, csombor, csombók, csoma ;

csöm, csömb, csömböly, csömbölék, csömek, csömör ;

dom, domb, dombor, domborodik, domborit ;

döm, döme, dömöczkös, dömbicz, dömsödi ;

tom, tomb, tombác, tomp, tompor ;

zsom, zsomb, zsombék, zsomboly.

A részletek illetén összeállításából kitűnik az alapértémeny, mely valamennyinek közös jegye, mint a fölhozott családokban a gömbölyű, dudorú, kerek alak. Innen sarjadhanak ki a fajok, alfajok, és fajták, melyek öszvesen egy nemet képeznek, s a megállapított belső nyelvszokásból ismerhetők meg, péld. hogy a maga nemében más a *gomb*, mint a *gümb*, más a *gombóc*, mint a *gömböcz*, más a *gombolyag*, mint a *gömbölyeg*, valamint a növényismében különböznek fajra nézve ezen egyneműek : tök, uborka, dinnye ; makk, mogyoró, dió stb.

Ebben áll a szók belhasonlítása, mely szerint a rokonhangu és érteményű szokat bizonyos gyökre visszük vissza, mi annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népesebb a család, melynek tagjai közé számítvák ; s ez esetekben külhasonlítás és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk velök, mint a föntebbi példák mutatják.

Táj- és elavult szók.

A belhasonlításnak különös segédforrásai a *táj-* és *elavult szók*. Amazok csak bizonyos tájakon divatoznak s a deréknyelvben szokatlanok, és pedig a) melyek tudunkra bizo-

nyos tájnak saját képezményei, mennyiben egyes vidéknek különös tapasztalati, gyakorlati, életnemű stb. ismeretei levén azok elnevezésére külön szókat szükségel, p. a hegyes tartományban lakó székely a nagy ereszkedőkön váluszabásu falatpat tesz a kerék alá, s azt az *al* gyöktől vagy *alap* törzstől *alabor*-nak nevezi, mire a síkföldi magyarnak szüksége nem levén azt nem ismeri; ellenben a Tisza, Duna melléki hajósok *alattása*, hosszú vontatókötele, mely nagyjában a víz alatt nyúlik el, a hegyes vidéki magyarság előtt ismeretlen szó, valamint általán a hajósok és halászok számos műszavai. Így az *ergetyűt* csak a hegyi, péld. tornai, gömöri magyarok használják, kik a levágott fákat a hegyekről leeregetik, lecsúsztatják rajta, vagyis *ergetyű* = eregető, faeregetésre való hegyoldali öblös lejtő. A *csalamádé* szót azon vidék lakosai képezték, hol a málét, azaz kukoriczát takarmányul sűrűen termesztik, s eredetileg *csadaj-málé*, azaz, csadajos, csadás, sásos málétermény. Mindezek gyökei a deréknyelvben közismeretűek, csak mint származékok vagy öszvetételek egyes tájak sajátai, s mint ilyenek viszonyosan fölvilágosítják egymást.

b) némely tájakon a nemi (genericum) szókat a fajiatól (specificum) szabatosabban megkülönböztetik, s e végre saját szókkal élnek, p. a *tüvis* v. *tüvis* a köznyelven jelent tüfélé hegyes szurós kinövésű terményt, cserjét, *tüvisbokor*, különösen annak bököczjét is: *tüvis ment a lábába*, holott a *tüvis* eredetileg melléknév = *tűs*, *tüves*, t. i. növénynem, melynek második érteményét szabatosabban adja a balaton-melléki *akics* v. *ákics*, melynek gyöke *ak* megvan a *tűs akác*z, mátyusföldiesen *akacs*, *agacs* neveken, és az *akad*, *akaszt* igékben, minthogy az *akics*nak tulajdonsága, hogy a vele érintkező testekbe *akad*, honnan átv. ért. *akácziós* ember a székelyeknél, a ki másokba beleakadni, belekötni szeret, és *aklálni*, *öszveaklálni* valamit = imígyamúgy öszveakgatni. Rokon vele az éles szélű, illetőleg hegyesen végződő, s hasításra, szúráásra alkalmas *ék*, valamint a hellen *ἀκὴ* hegyél, *ἀκάρθα* *akics*, *ἀκασω* hegyesítem, a latin *acus* tű, *acies*, *acutus*, *acinaces*.

Baranyában az *ősz* (autumnus) máskép *bekelet*, t. i. midőn a mezei gazda, és a barom a mezőről, mint mondani szok-

ták, beszorúl. Ezen észjárásnál fogva okszerűleg állíthatjuk, hogy a közdivatú *kikelet* nem egyéb, mint azon tél után következő enyhe időszak, midőn az akolba szorlút barom ismét *kikel* a szabadba.

c) néha a tájnyelv más más gyökből képezi saját szavait p. a közösebb divatú *töportő* v. *töportyú* v. *töpi* *töporodik* igéktől, vette nevét, mennyiben az = tűzön megtöpött, töporodott, vagy is higabb részeitől elpárlás által megfosztott szeletes, koczkás szalonna, háj stb. rostja, tömöttebb, szilárdabb alkatrésze; ellenben a szűkebb divatú *pörce* egy gyökről származik a *pörgöl*, *pörzsöl*, *pörnye* szókkal, mert a *pörce* = tűzön pörgölt szalonnaszelet v. koczka, a kecskeméttájéki *kurczina* pedig vékonyhangan ejtve *kürczine*, változattal *görczine*, az égetésre, sütésre vonatkozó *görjed*, *görhön*, s a fordított *rög rögtön*, (hevenyében) *rökkenő*, *rögvel*, *regvel* szókkal egy eredetű. Tehát a töpörtű elnevezésének alapját az *okozat az eredmény*, t. i. a töpés, megaszás teszi, a *pörce* és *kurczina*-ét pedig az *okozó ok* t. i. a tűz, égés, pörgölés, görjesztés, honnan szabatosan véve ennek felel meg a latin *cremium* (a *cremo*), melyből lett a német *krammel*, továbbá a tót *skwarek* *pörce*, *skwarit* pörkölni,

d) néha valamely szűk zugban rejlő tájszó világot vet oly közös szóra, melyről azt véljük, hogy csupán csak valamely idegen vagy rokon nyelvből fejthetni meg, p. *iker*, *gemi*, azaz *kettős* melyhez rokon a kettőt jelentő török *iki*, melyről eddig azt tartottuk, hogy nyelvünkben nincsen családtársa, holott van, és pedig olyan, mely az *iker* jelentését kézzelfoghatólag fölvilágosítja t. i. az *iker*, régiesen hangváltozattal, *ükkör*, *üker*; de a vasvármegyei Órségben él a népnyelven *üklü* v. *üklely*, mely jelent két ág által képzeti közt. p. székerrúd üklüje, mely a tengely alatt kétfelé ágazik, ágas üklüje mely az ágas végén V alakban ketté válik, tehát elemezve = *üklő*, az elavult *üklük* (geminatur) igétől.

e) némely szók és kivált ragok eredeti alakjokat a tájnyelvben tartják meg, míg a deréknyelven elváltoztatják p. a *vel nál* a palóczos szójárásokban nem alkalmazkodnak a hangrendhez, mint: *kapável*, *villável*, *nappel*, *herczegnál*, *püspöknál*; verénk (verünk) *kerténk* (kertünk); hogy pedig ezen alakok eredetiebbek, onnan tűnik ki, mert a deréknyelvben is ama-

zok személyragozva *vel-em* nem *val-am*, *nál-am*, nem *nél-em*, s emezekben az *en em* első személynévmás rejlik: *ver-en-ki kert-em-k*. Ellenben a tájejtés a szókat gyakran kivetköztet, eredeti alakjaikból, s valóban elrontja, illetőleg elkoptatja, p. *hóbölygő*-hóbolygó, *kiittyü* vászon = *kittől* v. (kettől) vászon, kivált a ragokban és képzőkben p. *magdó*, *hatómas*, = *magdával*, *hatalmas*. Ily tájszók korcs volta abból látszik ki, hogy magokkal nem következetesek, mert a ki így beszél: *magdó*, *hatómas*, nem mondja: *vóm*, v. *vém*, hanem, *velem*. nem mondja: *hatóm*, hanem, *hatalom*. Ezen tájbeli szórontást azért is szemmel kell tartania az értelmezőnek, és elemzőnek, mert helyelyelközzel a deréknyelvben is előfordúl, p. *gyüszü*, = *tüszü*, *tüsző*, *bódúl*, *bódi* = *boldul*, *boldi*.

Az *elavult* szók többfélék a) számos gyökök, és törzsek, melyek hogy hajdan önállóan is divatoztak, származékaikból kitűnik, mint: az *üdvös*, *üdvöz*, *üdvözöl* törzse: *üdv*, s ennek gyöke *üd*. az *olvad* törzse: *olv*, *olu*, s ennek gyöke, *ol*. Ezek közül némelyek csak a derék- vagy irodalmi nyelvből vettek ki, de még itt-ott él velök a tájszokás, p. *sü* v. *süv* a székeleynél = sógor, *es* régente = jusjurandum, melyből a mai *eskü* származott, de csalóközben még hallani: *sok esre*, *hitre adják*, azaz esküvel erősített ígéretre, hitelre. b) képzett és öszvetett szók, p. *hiedelmez* = hivesít, a *hi* v. *hü* gyöktől, melyből *hives* v. *hivös* származott; *folnagy* = majorosgazda (villicus villae praefectus) *folynagyság*, *folynagykodik*, mint: hadnagy, várnagy, násznagy, melyből értelmezhető a *folu* v. *falu*, azaz, több folból (majorbol), mezei, gazdasági lakból álló helység.

c) melyek eredeti értelménye átv. értelemben elváltozott, p. *apol*, régen = csókol, még Molnár A-nál is, holott ma megnyújtva *ápol* = gyöngéd bánásmóddal gondját viseli p. a gyermeknek, betegnek, szegénynek; t. i. a gyöngéd, szeretetteljes gondoskodásnak, bánásnak természetes módja, szokása az ölelgetés, csókolgatás, s ennek jelentése helyett ma már csak amaz divatozik. Ezen értelményben egyezik vele a Szeged tájékán szokásos *ajnároz* = ápolgat, s e két szó öszhasonlításából okszerűleg állíthatni, hogy mindkettő a szájnnyilást szájkarimát, szájgyűrüt jelentő *aj*⁴⁴(ajak)-ból származott, t. i.

ajol = szájjal érint, mint, *ölel*, *karol*, *markol*, *körmöl*, *vállal*, *nyelvel* = ezen testrészekkel illet, érint, fog valakit v. valamit, melyből a *j*-nek szervrokon *v*-re változtával lett *av*-ol, s ebből *ap*-ol. Hasonló észjárás szerint a *száj* és *csók* azonosítvák a hellen *σφα* és *σφασιον*, a latin *os* és *osculum*, a szláv *huba* és *hubicska* szókban. Valamint más részről nyílásra vonatkoznak a magyar *aj* és *ajt*, *ajtó*, a latin *os* és *ostium*.

S z ó e l e m z é s.

Az eddig előadottakból következik, hogy a szók helyes értelmezésére szükséges a szóelemzés is, t. i. azon elemek fejtegetése, melyekből a szók alkotvák. Ezek között főhelyen áll a *tőelem*, vagyis a *gyök* melyben az alapértemény rejlik, azután a *képzők*, melyek a gyökhöz új-új eszméket kötven azzal egy szervezetes egészet alkotnak. A gyökök és származékok legszorosb belviszonyban állanak egymással, melyet a közös alapérteményből lehet megismerni, t. i. a mely származékok ebben egyeznek, azokról észszerűleg állíthatjuk, hogy ugyanazon gyöknek kisarjadzásai, ellenkező esetben a gyökök csak hangra nézve azonosak vagy hasonlók (homonyma) de értékenyre egészen másneműek, p. a *pörcz*, *pörkök*, *pörzsöl*, *pörnye*, *pörs*, *pörsen*, *pörsedék* (pustula = ustula, ab, uro) szókban a *pör* tűzre, égésre, gyulladásra, tűzszinre vonatkozik, s oldalrokonai azon *par*, *pér*, *pír* *por*, *vér*, *vir*, *vör*, melyekből *parázs*, *pérég*, (elégett vas salakja) *pérgyó*, égető napos szabad égaly, (apricum) *pirít*, *piros*, *porgol*, *porít*, *verő* (fény) égető sütő nap, *verő-malacz* = sütnivaló, *veres*, *virad*, *vörös* eredtek, s különböznek tőle a másnemű *par*, *pér*, *por*, *pör*, mint körös alakot vagy keringő mozgást jelentő származékok gyökei, milyenek: *pörög*, *pördül*, *pörge*, *pereszlén*, *paritya*, *paracskó*, vadat körülfutkosva fityésző eb faj, *portyáz*, melyekhez oldalágon rokonok a *fér*, *for*, *för*, *fur*, *vér*, *vir*, mint körös mozgásra vonatkozó származékok gyökei; milyenek: *férég*, *férgeteg*, *férgetyű*, *forog*, *fordul*, *förgetyű*, *furó*, *fűrög*, *fürge*, *verőcze*, *virgoncz*, és a körülta karást jelentő *bérhe*, *bőr*, *borít*, *burok*, *burkol*, töelemei: *bér*, *bőr*, *bor*, *bur*.

Ezen alapon nyugszik a szófajok, szónemek, és szóse-
regek meghatározása, valamint több hasonszók (synonyma)

elemzése is, melyek gyakran hangra nézve más-más tölemből erednek, de ugyanazon vagy rokon alapnézetből indulnak ki p. *kukacz*, *féreg*, *hernyó*, *pérge*, *pondró*, *gilisza*, mely állatkáknak közös tulajdonságuk, hogy gerincztelen gyűrűs testeiket öszvegöngyölgetik, zsugorgatják, hogy forgékonyak, tekerődők, miszerint, *kukacz* = kis kukorodó, gugorodó, a forgó, tekeredő kukorához v. gugorához hasonló állatka, *féreg* = testét fergető, forgató; *hernyó* = gernyó, gornyadó, magát görnyeszteni szokó, horgadó, s rokona a *hervad*, *hervatag*, a minek bőre, vagy levele, szirma, héja öszvezsugorodik; *pérge* (szalonnaféreg) = pergő, perdülő; *pondró* = bondorodó, pendergő, penderedő; *gilisza* = golósza, golyóként össvettekeredő, golyósodó.

De vannak oly azonos értelmű szók is, melyek bizonyos határozott dolgot jelentenek, de más-más körülményről véve p. *málé* (zea mays) Maldivae vagy Male Dive szigetektől, mint ősi hazájától, máskép, *törökbúza*, mennyiben közvetlenül a törökök hozták be; *tengeri*, mert csakugyan tengeri szigetekről származik, különben is a távolfekvő tengeri vidékekről ide származott állatokat és növényeket így szokta jellegezni a magyar: *tengeri nyúl* (cuniculus) *tengeri baraczk* (malum armeniacum) *tengeri köles* (miliun solis) *tengeri szőlő* (ribes) stb. végre *kukoricza* = kis kukorához azaz hengerkéhez hasonló terménye a máléféle növénynek.

A szók érteményének helyes meghatározására nem kevésbé szükséges a képzők jelentésének tudása, melyet csak úgy érhetünk el, ha inductio útján az egy képzőjű szókat öszvehasonlítjuk, s belőlök, a mi közös, elvonjuk, p. az *atag eteg*féle mellékevek *ad ed* képzőjű önható törzsigékből fejlődtek ki, s jelentenek *hajlamot*, *képességet*, *tehetéket* (anlage) *könnyűséget* *készséget* azon állapot vagy cselekvés gyakorlására, melyet a törzsige fejez ki, p. *lankatag*, *hervatag*, *olvatag*, *ingatag*, *viszketeg*, *reszketeg*, *csörgeteg*, *förgeteg*, = a mi lankadni, hervadni, olvadni, ingadni, viszkedni, reszkedni, csörgedni, förgedni természeténél fogva hajlandó, kész, képes, vagy szokott.

Az induction alapuló elemzés által vagyunk képesek azon finom árnyalatokat meghatározni, melyek ugyanazon

gyökszó körül vagy háttérében mintegy szétsugárzanak, p. *for* forog, forgat, fordul, fordít ;

csör, csörög, csörget, csördül, csördít, csörren , csörrent, csörtöl, csörtölődik ;

köt , köthet , köttet , kötöz , kötözhet , kötöztet , kötöget , kötögethet , kötögettet , kötözködik , kötölődik , kötölődhetik , kötölődzik ; melyekkel szoros viszonyban állanak a belőlök származott nevek : kötés, kötet, kötözés, kötögetés, kötözködés, kötölődés, kötény, kötel, kötő, kötelék, az átv. ért. kötekedik, köteles, kötelez, kötelezés, kötvény, kötelezvény stb.

Ugyanazon úton jövünk rá , hogy az *ít* öszvetett képzőü áthatók jelentése : *olyanná tesz, amelyet a törzsszó jelent : sárgít, sárgává feketít* feketévé tesz , s párhuzamos társa az önhatókat képző *ül, ül*, az az, *olyanná lesz, amelyet a törzs jelent : sárgul sárgává, feketül feketévé* lesz. És így az elsőnemű képzőben az *olyanná tevés* a másodikban az *olyanná levés* fogalma rejlik.

Mennyiben valamely gyökből több származék képződik, a legközelebbi nemet (genus proximum) az illető gyök vagy törzs, a határozott fajt (differentia ultima) a közvetlen képző teszi p. ezekben, *törés, töret, törött, töretlen, törtet, tördel, töredék* legközelebbi vagy köznem a *tör*, melynek fajai az *és, et, ött, etlen, tet, del, edék* által határozódnak meg. Ez a családi belviszonyra vonatkozik, melyben a fajok újabb alfajokat eresztenek : *töréses, töretű, törötten, töretlenül, törtetés, töredelés, töredékes, töredékeny, töredékenység*.

De a képzős szó a családi belviszonyon kívül egy más viszonyban is tekinthető, t. i. mint magában önálló egyed, mennyiben azon nyelvbeli minden más szótól különbözik, melynek gyöke, illetőleg törzse úgy viszonylik a képzővel, mint az öszvetett szó fő részei egymással, melyekről világos, hogy az előrész , mint faj, szűkebb , az utórész , mint nem, tágabb fogalmu, vagyis amaz határozó, emez határozandó valami p. *szürdolmány*, nem posztóból , nem selyemből, nem vászonból stb. hanem szürkelméből való dolmány, itt a *szűr* jelenti a kelme fajt, a *dolmány* a ruhanemet ; ellenkezőleg , *dolmány-szűr* = nem köpönyeg — nem subaszabásu hanem dolmányforma szűrruha, hol a *dolmány* szabás faji, a *szűr* öltönytynemi elnevezés. Hasonlóan a képzős szóban (mely végelemzésben szín-

tén öszvetett), a gyök vagy törzs jelenti az egyedi fajt, mely által az minden más szótól különbözik, a képző pedig a nemet, mely alá az illető a gyök vagy törzs tartozik, különböztetésül más nemektől, p. *hegy-ség*, *hegy-i*, *hegy-es*, *hegy-etlen*, itt a *hegy* (mons) önálló fogalmu valami, mely minden egyébtől különbözik, a *ség*, *i*, *es*, *etlen* pedig oly képzőnemek, melyekhez a képzős szók több másokkal együtt tartoznak, t. i. a *hegy-ség* azon nemüekhez, melyek képzője *ség ság* bizonyos nemü: terjedelmet, sokaságot jelent, mint, *erdőség*, *mezőség síkság*, *pusztaság*, *rétság*, *rónaság*, stb, a *hegyi* az *i* képzőjüekhez: *erdei*, *mezei*, *síki*, *pusztai*, *réti*, *rónai*; a *hegyes* az *es* képzőjüekhez: *erdős*, *mezős*, *síkos*, *pusztás*, *rétes*, *rónás*; a *hegyetlen* a hasonnemüekhez: *erdőtlen*, *mezőtlen*, *síktalan*, *pusztátlan*, *rétletlen*, *rónátlan*; tehát az érteményezésben az illető képző jelentését, mint állítmányt, kell körülírva előadni, s a gyökre vagy ttörzsre viszonyítani péld. *hegység* = egymással öszveköttetésben álló, egy folytonos terjedelmű egészet képező hegyek sokasága, öszvege. Tudnivaló, ily értelmezésben fölteszszük, hogy a határozó faj ismeretes, különben ráítalunk, p. lásd: *Hegy*.

Midőn egy a képző, ez a határozó legközelebbi nem, p. *köt-öz* = *ismételve*, *folytonosan*, *gyakran*, *több valamit* - *köt*, mennyiben ezen képzőnek és több rokonmásainak egyik jelentése: ismétlés, folytatás, gyakorlás; ha pedig több a képző, akkor a nemet az utolsó mutatja a többi pedig a gyökkel együtt egy törzset képezve, jelenti a határozó fajt, p. *kötöz- és* = cselekvés, mely által vagy midőn valamit — *kötözünk*; *kötözget-és* = cselekvés, mely által vagy, midőn valamit *kötözgetünk*; *kötelez-vény*, oklevél, okmány, melyben valaki bizonyos szóadás, ígélet fogadás teljesítésére kötelezi magát.

Ha valahol, a képzők értelmezése körül van azon tehetőségre szükség, melyet *nyelvérvéknek* hívunk, mert ezek annyira belsajátságai a nyelvnek, hogy gyakran más nyelven minden árnyalataikkal szabatosan alig, vagy épen nem fejezhetők ki p. az *as es*, *os* *ös* melléknévképző, mely legszélesb értelemben *összeköttetési együttlési* viszonyt jelent, de más más árnyalatú módosításokban, melyeket csak a magyar észjárása képes fölfogni, s kellőleg alkalmazni p. *boros hordó*, a hordónak mint

tartalmazó edénynek együttes viszonya a borral mint tartalmat képező anyaggal; *boros gazda*, a gazdának mint termelőnek vagy birtokosnak viszonya a borral mint saját terményével vagy birtokával; *boros ember*, *vendég*, az embernek, vendégnek mint kellő mértéken túlívónak viszonya a borral mint szeszestallal; *boros vidék*, valamely vidéknek mint termelőnek birtokviszonya a rajta termő borral. Melyik nyelvben találunk oly szót, mely a *boros*-nak mind ezen jelentéseit magában foglalná? Mit mondjunk még az igékről, melyek három-négy képzőik által egész mondatot rejtenek magokban, p. *mentegetődzik*, *rángatódzik*, *hurczolkodik*, *akaratoskodik*, *látogathat*?

Külhasonlítás.

A szóelemzésben nem ritkán oly szókra bukkan az értelmező, melyek elemeit az illető nyelvből megfejtteni nem képes, mert nem talál oly családot, oly oldalágat, melyhez rokoníthassa. Az ily szókön a gyakorlottabb elemző hamar észreveszi, hogy anyagjokra vagy alakjokra vagy mindkettőre nézve idegen színűek, s a többi közül mintegy kirínak. E körülmény az elemzőt ösztönszerűleg sürgeti, hogy ily szók eredetét, s rokonaikat más nyelvekben kutassa, s eredeti értelményeiket azok nyomán határozza meg. Hogy ezen eljárásban nem lehet csupán bizonyos nyelvcsaládra szorítkoznia, hanem szükséges más családokra is fordítania figyelmét, azon világos okból kitetszik; mert vannak minden nyelvben (ha teljesen elszigetelve nem volt és nincs) oly szók, melyek más idegentől kölcsönöztettek, tehát végelemzésben csak azokból fejthetők meg. Az értelmező szótárnak nem az a föladata, hogy egész nyelveket egész nyelvekkel hasonlítson össze, vagy hogy azokat családilag rendszerezze, hanem, hogy az egyes szók értelményét elemzés és a nyelvszokás nyomán meghatározza, s menyiben a szükség úgy hozza magával, vagy nagyobb fölvilágosítás végett más nyelvbeli szókkal is összevethet. Ez által adatokat gyűjt, melyekből a nyelveknek mind közös anyagát, mind alakját, vagyis szótári és nyelvtani hasonlatokat összeállítani, s azok szerint a nyelveket családokra osztályozni az általános nyelvészeti dolga.

Minden szónak van saját egyéni története, vagyis ere-

dete, képződése, idomulása, családi rokonsága, illetőleg soknak átváltozási, elfajzási, elkorcsosodási állapota, mint ezt az újabb román nyelvek bizonyítják. Mirenézve a szóhasonlító úgy járhatna legbiztosabb úton, ha hiteles írott adatok nyomán ezen történeti folyamatot minél régebb korra visszakisérhetné.

Az idegen nyelvekkel közös szók nemei.

I. Melyek mind elemeikre, mind szerkezetükre nézve nyelvünkben mintegy kirínak, melyeket, hogy úgy szóljak, nyersen vettünk által, s csak némileg idomitottunk saját formáinkhoz. Ide tartoznak általán azok, melyeket a századok sőt ezer év óta köztünk vagy mellettünk lakó, vagy átmenőleg érintkezésbe jött idegen népektől kölcsönöztünk, melyenek az itt fölvetett keresztény valláshoz, polgári, hadi szerkezethez, mesterségekhez, társadalmi viszonyokhoz stb. tartozók, p. *templom, oltár, mise, plebános, esperes, püspök, érsek, gróf, ispán, káplár, kapitány, szekrény, almáriom* stb. E neműek között vannak olyanok is, melyeknek megfelelő magyar másukat is bírjuk, p. sógor *süv*, fölöstököm *éjomét*, vacsora *estebéd*, strázsa *ör*, sróf *csavar* stb. Ennélfogva a magyar értelmezőnek szem előtt kell tartania kivált a latin, illetőleg hellen, szláv, német, román nyelvek ágait, a törököt stb. de ítészeti óvatossággal, mert a viszony fordítva is áll, mennyiben a szóelemzésből kitűnik, hogy a szomszéd népek is kölcsönöztek tőlünk, bírván velünk oly közös szókat, melyeket önnelvökből megfejteni nem képesek, melyenek *csákó, huszár, ausbruch* (aszúborok), de vegyük különösen a szláv-fajú szerb nyelvet, Stephanovics szótára szerint:

<i>magyar</i>	<i>szerb</i>	<i>magyar</i>	<i>szerb</i>
baktat-ni	baktati,	keszeg	keszega,
bot	batina,	megye	metya,
bélyeg	bilyega,	mézga	mezgra,
bitang	bitanga,	mérték	mertík,
gombkötő	gombár,	válu	valov,
karika	karika,	város	város,
katona (lovas)	katana,	szűrszabó	szurszabov,
kenőcse	kenyácsa,	taliga	talyige, stb.

De vannak oly szók is, melyek mint kiképzett száрма-

zékok idegenből vétettek ugyan által, de gyökeikre nézve nyelvünkben is megvannak, p. *borosta* v. *borséta* egy a német *bürste*-vel, mely mint készítmény annak anyagát jelentő *borste*-től (sörte, tüskés szőr) vette nevét, de ennek *gyöke bor borz* megvan a magyar tüskés *borz*, a tüske gyanánt fölmeredő *borzad*, *borzas*, *börz*, *börzenkedik* szókban is. Hasonlóan a latin-hellen szerkezetű *koroná*-nak, mint fejet, homlokot kerítő diszjelnek gyöke *kor*, megvan a *korong*, *korcz*, *korlát*-ban, s általában a kerek alakot jelentő *kar*, *ker*, *kör* származékaiban. A szláv eredetű *vajda*, *vojvoda* (had-csata-harcvezér) gyöke *voj*, *boj* önállóan létezik a magyar *baj*-ban, mint a *bajlódik*, *vajdik*, *viudik* származékok gyöke.

Tehát a szók értelmezésének nem teszünk fölösleges vagy hálátlan szolgálatot, midőn nagyobb fölvilágosítás végett oly nyelveliekkal is hasonlítjuk, melyek alajtól (hypothetice) másnemű családhoz tartoznak, mit bizonyos nyelvosztályi rendszerhez ragaszkodó nyelvészek készakarva mellőznek, sőt mellőztetni akarnak.

Itt egyszersmind elvileg és gyakorlatilag visszautasítom azon rámfogást, mintha én minden nyelvünkbeli szót a magyarból megfejtethetőnek tartanám, sőt valóban megfejtteni törekedném: Mely állításnak czáfolatát számos szótári czikkeink homlokukon viselik, miért hosszabb vitatásra nem tartom e tárgyat szükségesnek.

II. Melyekről bizonyosan nem állíthatjuk, hogy nyelvünk innen vagy onnan kölcsönözte volna, mert itt is ott is van saját családok, és szerkezetök, melyek eredete az ős kor homályában vesz el, milyenek a) a természeti hangokból utánzás által alakultak, mint: *mor*-og, *murmur*-at, *murmél*-n; *bö*-g. *bo*-at; *sus*-ogás, *sus*-urru, *saus*-en; b) a kedélyhangokból képzettek, p. *oh*-ajt, *o*-ptat, *ah*-itani *üch*-zen, *ujj*-ong, *jub*-ilat, *röh*-ög, *rid*-et, *kacz*-ag, *cach*-innatur; c) első szükségüek a társadalmi viszonyokból eleve kifejlettek: p. *eszik*, *est*, *ess*-en, *jeszt*; *evés*, *ét*, *étel*, *éh*, *éhes*, *esca*, *esur*, *esuries*, *epulum*; *atya* *pater*, *otecz*; *aba* *abba*, *ide* tartoznak a személynévadások, a számnevek, a tagadók stb. d) igen nagy számmal olyanok, melyek alapérteményei, illetőleg, gyökei egyeznek, s csak képzésben vagy idomulásban módosultak p. *gomb knopf*; *gombóc*

knödl; *golyó globus, foly fluit*; *kajmacs camus, tompa stumpf, ír schmier*, szóval mindazok, melyek illető nyelveikben egyenes és oldalágu családokat képeznek, p. a latin *bat-uo* ütőm verem, honnan *batulus* változva *baculus*, ütő eszköz, francz. *battre* ütni, *baton* bot, melyekkel egy a magyar *bot, botol, botoz, botlik, botránkozik*, s ezekhez rokon az *öt üt, ötlik, ütközik*. Sőt nem csak gyökök, hanem képzők és ragok is vannak az alajtólag külön családú nyelvekben közösek, mit a képzők és ragok tárgyalásánál részletesen kimutatok.

III. A külön hasonlítás legközelebbi nemét teszi a szoros értelemben vett rokon nyelvbeli szók összehasonlítása. Itt mindenek előtt az a kérdés: mit értünk a rokon nyelvek alatt? Ezen kifejezés „rokon nyelvek” átv. értelmű, minél fogva a nyelvek származási viszonyát az emberi nem leszármazásához hasonlítjuk, s eszerint a) legközelebbi rokonok, melyek között *anyai* és *leányi* viszony létezik, milyenek a történelem tanúsága szerint a régi latin, és újabb román, az ó és új hellen, az ó és új germán nyelvek. A leánynyelveknek, ha úgy szabad szólanom, embryoja a tájnyelv, (*dialectus*) mely fokenként hovatovább máskép idomulván, s helylyel-közzel idegen elemeket hasonlítván magához, vagy egészen újakat alkotván lassan-lassan egy új külön nyelvvé képződik. Midőn tehát a leánynyelv egyrészről az illető anyának testét lelkét örökli, másrészről oly tulajdonságokat vesz föl, melyeket az anyában hiába keresünk. Miből okszerűleg következik, hogy lehetnek sőt vannak is a leánynyelvben oly szóanyagok és alakok, melyeket az anyából megfejtetni nem lehet. Ugyanez áll a tájnyelvekre is, p. a dunántuli *hókony, zsompor*, nem a derékmagyarból, hanem a német *hacken* és *szimmetr* v. *szinperl*-ből származott. Valamint tehát tévedne a szóelemző, ha minden tájszót az anyai deréknyelvből erőlködnék fejtegetni; nem különben tévedne akkor is, ha a leánynyelv minden szavaival ezt akarná tenni. Az élőnyelvek, tehát a leányok is, folytonos változásnak, illetőleg fejlődésnek, növekedésnek, vagy kopásnak, korcsosodásnak, romlásnak vannak kitéve, s idővel annyira átalakulhatnak, hogy az ősanyának csak némi alapvonásait lehet észrevenni rajtok.

b) másodágu rokonságban vannak egymással a *testvér-*

nyelvek, melyek t. i. közvetlenül azonegy anyától származtak, p. az olasz, syanyol, portugál, francia, oláh, mint a régi latin leányai, vagy a szlávcsaládu cseh, lengyel, orosz, illir, szerb stb. Ezek oly viszonyban állanak, mint ugyanazon deréknyelvhez tartozó tájnyelvek, mennyiben majd távolabb majd közelebb esnek mind egymáshoz, mind a deréknyelvhez, p. nálunk a székely, a göcseji, a mátravidéki palócz, melyek közül a két utolsó több tekintetben oly sok anyagi és kivált idomulási sajátsággal bírnak, hogy, ha ezen úton tovább fejlődve és terjeszkedve, s magukat a deréknyelvtől elszigetelve előbb népies könyveikben, utóbb külön irodalomban alkalmaznák, néhány század múlva annyira különböznenének a deréknyelvtől mint az újabb románok a latintól, vagy a hollandi a köz némettől.

A dolog természetéből foly tehát, hogy a testvér nyelvek között mind az egyes szók anyagára mind azok idomulására nézve még több különbség létezhetik, mint az anyaiak és leányiak között, melyeket mint saját egyéniségökhöz tartozókat se az anyából se a testvérekből megfejteni nem lehet, p. a *dán* és *svéd* germánfajú nyelvek *szki* képzőjét a germán *isch* helyett: *danszki* = dänisch, *himmelszki* = himmlisch, t. i. ezen képző bizonyos szláv családok sajátja.

Ha már a testvérnnyelvek is, melyeknek egy köz anyától származta a történelemből bizonyos, annyira elütnek egymástól, mit tartunk azon nyelvek felől, melyek nemzedéki leágazása, illetőleg törzse az őskor sötét homályában vesz el? melyekről csak azon korból vannak írott adataink, midőn már kifejlett szervezetben, s külön egyéni önállóságban tűnnek elő? Mily átalakulásokon eshettek ezek által, mielőtt ez álláspontra jutottak? Nem valószínű-e, hogy a melyek más-más éghajlati, vérkeverési, polgári, közlekedési, foglalkozási, műveltségi viszonyok következtében jelenen más-más alakuak, ezredévek előtt hasonlóbbak voltak egymáshoz? Legalább ezt sejdítettik azon nagy számu gyökök sőt származékok is, melyek mind az árja, mind az altáji, de még a sémi nyelvekben is közösek.

Ha valamely nyelv egyetemes átalakulásnak indúlt, egyes szavai annálinkább elütnek az ős anyától, mennél távo-

labb esnek tőle utókorra nézve, p. a mai francia *épi epiné* még négy öt századdal ezelőtt *espice espiné* valának, s az eredeti *spica, spina*-hoz közelebb állottak. Végre oly álláspontra juthatnak, melyen önmagukból elemezhetlenek, ha t. i. nem bírjuk a nemzedéki fonalat, melyen az anyától leágaztak. Mi édes nyelvünket illeti, hatszáz év oltá, honnan írott hagyományaink kezdődnek, szintén szenvedett holmi változásokat, de nem oly lényegbe vágókat, melyek ősi természetét elkorcsosították, vagy ifjú arczvonásait ránczokba zsugorították, vagy elmázolták volna. Ugyanis a szógyökök jobbára illetetlenül épen szállottak reánk. Alakjának főváltozatait a párhuzamossági hangrend okozá, mennyiben a képzőket és ragokat a gyökökhöz idomította, de e változatok kézzelfogható kulcsát föltartotta a tájéjtés, mely még ma is több esetben az ősi alakokat használja, s eligazítja a nyelvészt, hogy az eredetiebb elemek nyomára jöhessen.

Mennyiben az egyetemes átidomulásnak idő folytával több fokozatai lehetnek, ez utóbbiakat — hogy a nemzedéki hasonlatnál maradjunk — úgy tekinthetni, mint egy ősanya unokáit, másodunokáit stb. Hogy ezek hovatovább mindinkább elütöttek az ősanyától, oly nyelveken vehetjük észre, melyek fejlődési fonalat a történelemből, írott nyelvemlékek után bírjuk, p. mily különbség létezik a mai Palais Royal, és a tizenkét törvénytáblák nyelve között? Innen túl a régibb latin nyelvről keveset tudunk, és így egyenes ágon menvén fölfelé a francia szók elemzését a latin nyelvnek csak azon koráig (mintegy 2,400 évig) vihetjük vissza, melyből írott adatokat bírunk. Minthogy azonban a többi román nyelvek is ugyanazon forrásból származtak tudnivaló dolog, hogy ezek is, mint testvérek nagyobb részt fölvilágosítják a francziát; mondám „nagyobb részt“, mert, úgy vélem, senki sem fogja tagadni hogy ezen oldalágak mindegyikében találtatnak oly anyagok, és idomulatok, melyeket az ősanyában, vagy többi rokonaikban hiába keresünk, minthogy azokat vagy más családbeli nyelvektől kölcsönözték, vagy egyéni önállásuknál fogva saját magukból fejtették ki.

De hogy a magyar nyelvre térjünk, ebből írott hagyományokat legfőlebb a XI-dik századtól kezdve bírunk, nem

említvén azon rideg szókat, melyek idegen írónál több magyar hangok szokatlansága miatt elferdített alakban fordulnak elő; valamint azokat sem, melyek legrégibb okleveleinkben s a Névtelen Jegyzőnél szórványosan találtatvák, s a sokkal kevesebb hangjeggyel bíró latin alphabetum által csak tökéletlenül körülírva, s távol sem híven visszaadva olvasunk. És így egyenes ágon visszamenve nyelvünket csak azon korszakából kezdjük ismerni, midőn a magyar nép teljes erejére fejlődve mint polgárilag szervezett tekintélyes nemzet lép föl a történelem mezején. Sőt bár mily messze képesek is fölvinni történetbuváraink a magyarok eredetét; ha minden kétkedés nélkül elfogadjuk is, hogy az avarok és hunnok egyenes őseink, vagy hogy a kúnok, besenyők, válok stb. oldalágu rokonnaink, e tudomás nyelvészetünkre nézve alig nyújt némi segéd forrást, mert nem bírunk tőlök nyelvemlékeket.

Minthogy tehát hiteles történeti adatok hiányában eddigelé nem vagyunk képesek fokenként egy régibb néptörzsig följutni, melytől egyfelől vérségi, másfelől nyelvi származásunkat kétségtelenül megállapíthatnók, nincs egyéb hátra, mint a régi és újabb nyelvek tömkelegében buvárkodni, vagyis a nyelvhasználat. Mellékesen legyen itt észrevéve, hogy a történelem tanúsága szerint vannak népek, melyek nyelve rokon sőt azonos, holott vérségre nézve más-más törzsnek sarjadékai, p. a román nyelvű olaszok, spányolok, francziák, oláhok nem mind a régi latinok sarjai, hanem a római birodalom világuralma s a népvándorlások alatt elrománosodott longobardok, normannok, gallusok, frankok, dákok stb. utódai. A mai porosz — németek a 17-dik században feledték el végképen ősi szláv nyelvöket. Hazánkban is, világos tudunkra, nem csak egyes helységekkel hanem vidékekkel is történt, hogy ősi nyelvöket egy másikkal cserélték föl. Minélfogva sem a nyelv-rokonságból vérrokonságot, sem viszont vagy ellenkezőleg következtetni józan okoskodással nem lehet. A közelebbi vagy faji vérrokonság kimutatására külön történeti okmányok szükségeseek.

A szóhasználat elvei, és szabályai.

Előleg és újra megjegyzem, hogy szótárírói föladatunk,

nem egész nyelvrendszereket és nyelvcsaládokat, mint olyakat, hanem szókat szókkal összehasonlítani. Különben is a nyelvek rendszerezésének és családosításának egyik főalapja a szó-hasonlítás.

A szókban általán hármat, mint lényegest különböztünk meg, a) az *anyagot*, vagyis bizonyos hangokból álló alkatrészeit, b) az *alakot*, vagyis az anyag formáját, és idomulatait. c) azon *eszmét, fogalmat*, vagyis *érteményt*, melyet kifejez.

Mind három ugyanazon nyelvben is változások és módosulásoknak van alávetve, nevezetesen az anyag gyakran hangtanilag módosulva új alakot ölt, egyszersmind érteménye más árnyalatot kap. Ily szók, mint hasonlóak azon egy családhoz tartoznak, p. *gomb gümb, komp kompoty, gombóc gömböcz, dömböcz* stb. Ha tehát akármily nyelvekben oly szókra akadunk, melyek e három pontban vagy legalább alaphangban és érteményben egyeznek, észszerűleg állíthatjuk rólok, hogy eredetre rokonok, p. a hellen *γρ-οσ*, lat. *cir-cus*, magy. *kör*, német *kre*-is, vagy, a lat. *vort-it*, magy. *ford-it* szl. *wrát-i*; a lat. *hort-us*, fran. *jard-in*, ném. *gart-en*, magy. *kert*, szl. *hrad, grod, gorod*.

A szóhasonlítás elé legtöbb nehézséget gördít a hangok változkodása és idomulása, mely esetben a hangi viszonyok physiologiai rendszere, s főképen az alapértemény igazít el, p. *póly-a, bul-a, bur-ok* első tekintetre és hallomásra különböznek, de alaphangjaik hasonlóak, érteményök is egyezik, mert mindegyik takaró, befödő, körülövedző valamit jelent, honnan a származékok: *pólyál, bulál, burkol* legközelebbi rokonok, s csak árnyalatban különbözök. Ezekhez hasonló a latin *vel-um, velo* takarok, *revelo* kitakarok, *pallium*; *vol-a*, öszveburkolt kéz, ismét a magyar *fel-hő*, mely a tiszta eget beborítja, *felhődzik* = *borúl*, mint a lat. *nubo* és *nubes*, s helyesen hasonlítja Adelung a német *wolke-t* is a latin *bulga-hoz*, mely a *volvo, involvo, volva* szókkal rokon. — Hasonlóan egyeznek a lat. *vellus, villus, pilus*, ném. *wolle, vliess*, szláv *wlna, vlasz*, magy. *polyh, pölyh, pili*; vagy a perzsa *خاندو*, m. *kantus, köntös, kunkó, gúnya, tót hunya*.

Valamint ugyanazon nyelvben bizonyos gyökből különféle származékok sarjadznak, s ennél fogva hasonlíthatók,

nem különben áll a dolog a külön nyelvek között is; ha gyökeik egyeznek, p. a *vel*-amen és *bul*-ázó, a *per*-eszlén és *ver*-ticillum, a *for*-amen és *fur*-adék, ámbár mint származékok saját nyelvök szelleme szerint képződtek, de gyökre és alapérteményre hasonlók, sőt a *foramen*-vel lehet csaknem azonos *furomány* is.

Vegyük már a dolgot alkalmazásba.

Amely nyelvekről hiteles történeti adatok nyomán tudjuk, mily törzsről származtak, azok összehasonlításában közvetlenül a törzsnyelvet tartjuk szem előtt, s *per syllogismum* vagyis *analytice* így okoskodunk: „ezen és ezen szók innen és innen származtak: tehát egymással rokonok“ p. az olasz *dio*, spanyol *dios*, francia *dieu* közvetlenül a latin *deus*-nak idomulatai; tehát rokonok. Hasonló rokonság van a német *ungeschaffen*, hollandi *ongeschapen*, és svéd *oskapade*, vagy az orosz-szerb *twar*, cseh *sztwor*, lengyel *sztworzen* (teremtény) között. Azonban, mint főlebb megjegyzém, ily nyelveknél is tekintetbe kell venni az idegen családokból kölcsönzött elemeket.

E leánynyelveken azt tapasztaljuk, hogy az anyanyelv szavaival jobbra úgy bánnak, mint merő lelketlen anyaggal, melyet majd megcsonkítva majd megtoldva, néha kisímitva, majd összevisszahányva saját szerveikhez és izlésökhöz idomítanak a nélkül, hogy gyökeiket és képzőiket épségben hagynák, s alapérteményökről öntudatuk volna. Ezekben a szoros ért. vett nyelvalkotó érzék és szellem kihalt, s helyette csupán az idomítási hajlam és ügyesség működik. Tudniillik éppen úgy bánnak az anyai szókkal, mint a nyelvrontó tájbeszédék az értelmezhetőbb deréknyelvével, p. midőn a palócz *csillapít* helyett *csiplagít*-ot, a bodrogközi és székely *vakmerő* h. *makverőt*, a balatonmelléki *hágcsó* h. *háskót* mond, vagy midőn valamely nép az idegen nyelvből kölcsönzött szókat a magáéba illeszti, p. hospitale *ispita*, hofmeister *hopmester*. Az ily szók elemzésével lehetetlen boldogúlnunk, ha csak az anyatörzsre, vagy illetőleg deréknyelvre nem visszszük vissza.

A mely nyelvek nemzedéki fonala pedig az őskor sötét homályában tudomásunkra nézve megszakadt, azokat észtanilag csak *inductiv* vagy *synthesis* útján hasonlíthatjuk, mely eljárásban úgy tapasztaljuk, hogy némelyek több, mások ke-

vesebb pontban hasonlók. Ez alapon a nyelvbuvárok a nyelveket bizonyos családokra osztályozták, u. m. *sémi, árja v. indoeurópai, ural-altájiakra* stb., különösen a magyart az altáji nemzetségbe, s finntörök családba kebelezvén.

Ezen osztályozat értéke a magyar szó-hasonlításra nézve.

Minthogy eddig a történetiróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj, mely uralaltáji népekkel van akár egyenes akár oldalágú vérségi rokonságban, valamint azt sem, melyik nyelvvel van ezek közül leányi, vagy melyekkel terstvéri, szóval egyenes leszármazási viszonyban: ennél fogva a magyar és uralaltáji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve. Különböztetésül alap nélkül előleg föltennők, hogy ezekkel a magyaroknak soha, a legrégibb őskorra visszamenve, semmi köze, semmi viszonya nem volt, hogy egészen elszigetelve álltak egymástól. Ennél fogva a velünk született tudvány ösztönszerűleg azon kérdést támasztja bennünk: vajjon azon szók, melyek az uralaltáji nemzetség nyelveit alkotják, csak ezeknek kizárólagos sajátjai-e, vagy talán a többiekkel is legalább részben közösek? E kérdésre csak hasonlítás által felelhetni meg, melyet ha a felsőbb nyelvészettudomány elvei szerint üzünk, nevezetesen ha a magyart az árjaféle nyelvekkel összehasonlítjuk, nem mondom több, de aligha annyi közös anyagot nem találunk, mint amazokban. A ki a hellen, latin, germán és szláv nyelveket, mint nálunk ismeretesbeket figyelemre veszi, s szavaikat a magyaréival összehasonlítja; ez állításról meg fog győződni, s még inkább, ha ezeknek állítólagos törzsananyjokkal, a régi sanskrittal öszveveti. Tudnivaló, hogy itt nem kölcsönzött szókat értek, hanem olyakat, melyeknek itt is ott is meg van eredeti gyökük, saját képzési rendszerök, és családi rokonságuk.

Eichhoffnak, Kaltschmidt által németre fordított „Vergleichung der Sprachen von Europa und Indien“ című munkájából (Leipzig, 1840.) hozok fel e végre mutatókat.

A szerző által kijelölt 550 gyökige közül mintegy 120-at szemeltem ki, melyekhez magyar gyökszók és származékok

alaphangra és érteményre hasonlók. Minden gyök után (magyaros helyesíráshoz és hangoztatáshoz alkalmazva) először a fordító németezését, azután más indoeurópai rokonszókat, végre a megfelelő magyarokat állítom :

ad, essen : lat. *ed-it*, ném. *ess-en*, szl. *jesz-t*, magy. *esz-ik*.
ét, *ét-el*,

aj, bewegen : hell. *ἀγω*, lat. *ag-o*, m. *haj!* *haj-t*, *haj-it*,
haj-igál,

agh, schaden : hell. *αχτω*, *αχωσ*, ném. *ach*, *üchzen*, magy.
agg, *aggódik*,

av, wünschen : hell. *ὀω*, lat. *aveo*, m. *ahajt*, *ohajt*,

arv, brechen, spalten : hell. *ἀρώω*, lat. *aro*, magy. *arat*,
ort, *irt*,

szvan, tönen, schallen : lat. *sonus*, orosz *zweniu*, magy.
szó, *szól*,

szvad, kosten, schmecken : hell. *ῥδυσσ*. m. *éd*, *édes*, vö.
ad *eszik*, *ét*,

szvid, ausdünsten, schmelzen : lat. *sudo*, hell. *ἰδιω*, ném.
schwitzen, schweiss, m. *izz-ad*,

szagh, schneiden : lat. *seco*, *secula*, szl. *szekat*, m. *szeg*,
szak, *szakad*, *szakaszt*, *szakócza*, *szekercze*.

10. *szvap*, schlafen : lat. *sopor*, *sopio*, *sommus*, m. *szuny*,
szunydikál, *szendereg*.

sziv, verbinden : lat. *suo*, *sepio*, *sepes*, szl. *schijem*, m.
sző, *szövet*, *söv*, *sövény*, *szőnyeg*, fordítva : *ösz*, *öszve*.

szar, gehen : magy. *szar-ándok*, *szar-ahora*,

ni, *naj*, bewegen, lenken, richten : hell. *νω*, lat. *nuo*,
ném. *neigen*, *nicken*, magy. fordítva : *ínt*, *intéz*, *inog*, *ingat*,
indul, *indít*,

niss, fließen, netzen : hell. *νισω*, ném. *nass*, *netzen*, magy.
ned. *nedv*; hell. *νοτιωσ*, magy. *nedves*,

nam, grüssen, ausprechen : hell. *ὀνομα*, lat. *nomen*, ném.
nahme, m. *név*, *nevez*,

dá, geben, darbieten : lat. *do*, szl. *dám*, m. *ad*,

dú, schaden, verderben : hell. *δναω*, m. *dúl*, *dúló*,

dar v. *dár*, schneiden, brechen : hell. *τερωω*, lat. *tero*, m.
tör, *törés*, *tördel*, *dörgöl*,

dal, spalten : lat. *dolo*, ném. *dolch*, m. *gyalu*, *gyalk*, *gyilk*,

20. *dhá*, stellen, bewirken : hell. *θεω*, *θησις*, ném. thun, that, m. *tesz*, *tét*,

dhúp, rauchen, ausdünsten : h. *θυόω*, *τυφω*, ném. duft, m. *duvad*, (a füst, midőn a kéményen kinyomul),

dhat, befestigen, halten : hell. *τερεώ*, *θραω*, lat. duro, n. dauern, szl. *trvá*, m. tart,

dhars, wagen, trotzen : ném. trotz, m. *durcz*, durczás, durmonyás, derczés, dérdúr,

tusz, bewegen : stossen, szl. szteszkati, m. *tasz* taszit, toszit, tuszkol,

tusz, ertönen, erschallen : lat. tussio, hell. *θωνέσσω*, m. *tüszög*, tüszköl, tücsök,

tan, verlängern, dehnen : hell. *τείνω*, lat. tendo, ném. dehnen, m. *teny*, tenyész, tenger,

tan, ertönen, erschallen : hell. *τείνω*, *τονόω*, l. tono, tinio, m. *dong*, *cseng*, *zeng*,

tu, *tud*, schlagen : lat. tudo, tundo, szl. uderiti, m. üt,

tvacs, bedecken, einschliessen : hell. *τάγω*, l. tego, ném. decken, m. *tak*, takar, *tok*, tokmány, *tek*, tekenő, *teg*, tegez (nyiltok),

30. *tap*, brennen, heizen : lat. tepeo, tepor, szl. teplo, m. *tupló*, mint gyulékony, tüzfogó anyag,

tup, klopfen, schlagen : hell. *τυπω*, m. *tap*, *top*, tapod, toppant, *dob*, dobol,

tar, brechen, l. föl. *dar*, m. *tör*,

tal, vollenden : hell. *τελέω*, sanskrit *talut*, *talitas*, m. *teli*, *teljes*, tölt,

sztar, ausdehnen, verbreiten : hell. *στορέω*, lat. sterno, stratum, m. *tér*, terit, terül, terjed, tereget,

id, feiern, singen : hell. *ἰδέω*, *ᾠδῃ*, m. *idv*, idvezel, *id-nep*, innep, (feiertag),

it, gehen, bewegen : hell. *ἰθνω*, lat. ito, szl. idem, m. *idő*, út, jut,

ikh, gehen, bewegen : hell. *ἰκω*, *είκω*, m. *ik*. iktat, kiiktat, iklat,

ír, schleudern, bewegen : lat. erro, m. *ír*, iram, iramlík, iront, *er*, ered,

írs, irsi, nciden, hassen : hell. *ἐρίσω*, lat. *ira*, magy. *irigy*,
harag,

40. *il*, bewegen, eilen : hell. *ἰλάω, ἰάλλω*, ném. eilen, m. *ill*,
illan, illeg, előt. *bill*, billeg, *vill*, villog, villám, *pill*, pillog.

já, gehen : hell. *ἵεμαι*, m. *jár*,

há, mangeln : lat. *hio*, hiatus, m. *hi, hiu, hiány*,

sus, trocknen, brennen : lat. *sicco*, szl. *susím*, m. *süt*,

sár, durchdringen, durchbohren : lat. *sarrio*, *sarculum*,
 ném. scharren, scharf, m. *sar*, sarol, sarabol, sarló, sarj,

gar, wiederhallen, schreien : lat. *garrio*, ném. girren, m.
garatyol, karatyol,

gardh, wünschen, begehren : lat. *quaero*, ném. (be-)geh-
 ren, m. *kér*, kérd, kérelem,

garh, einschliessen : lat. *gyro*, ném. garten, gürte, m.

kur, kor, ker, kert, kör, karing, kerít, köröz, korong, garád,

ghar, brennen : orosz *gori*, cseh. *hori*, lat. *cremo*, m. *gör*,
 görjed, görhön, ford. *rög*, rögvél, rögtön, rökkenő,

kasz, hauen, durchdringen : tótul *kosza*, *koszit*, m. *kasza*,
 kaszab, kaszabol,

50. *kan*, ertönen, erschallen : lat. *cano*, *cantus*, magy. *kon*,
 kong, kondul,

kut, bedecken : lat. *casa*, ném. haus, m. ház, kutyolló,
 kunyhó,

kas, spalten ; vö. *kusz*, és magy. *has*, hasáb, hasít, hasogat,
 kasul (keresztül),

kakh, schreien, lachen : lat. *cachinnor*, ném. kichern, m.
kacz, kaczag.

kamp, honnan *kampitasz*, biegsam : hell. *καμπτος*, lat.
camus, *camurus*, m. *kamp*, kampó, kampós.

kup, entbrennen, heftig werden : lat. *cupio*, m. *kiv*, ki-
 ván ; sanskrit *kaupas* m. kívánás, szenvedély.

kup v. *kub*, bedecken : lat. *cupula*, francz. *cupe*, m. *kup*,
 kupak, *kop*, koporsó.

kur, ertönen, erschallen : hell. *κρούω*, fr. *crier*, szl. *kri-*
csi, m. *kurjant* kurjogat, hurít, hurogat,

kars v. *kart*, hauen, spalten : lat. *curtus*, kell. *κτερω*, m.
karcz, karczol, *kárt* hártol,

kal, ertönen, erschallen : lat. calo, clamo, m. *kaj*, kajált, kiált,

60. *kul*, anhäufen : lat. collis, magy. *hal*-om.

csár, *csiri*, hauen, spalten : hell. *σάριον*, lat. sarrio, sarculum, ném. scheren, m. *sar* sarol, sarabol, sarló, *csitri* = rövidre vágott haju,

csad, bedecken : ném. schatten, m. *setét*,

szkad, hüpfen : lat. scando, szl. szkokan, szkákám, szkosím, m. *szök*, szökdös, szökeső,

u, erschallen, schreien : hell. *αύω*, lat. ovo, m. uhog, ugat, ujjong,

ud, *und*, fließen, benetzen : lat. undo, unda, m. ont, omlik, ondó,

ur, bewegen, ausdehnen : lat. orior, ortus, magy. *ered*, eredet,

va, blasen : lat. ventus, ném. wehen, szl. weter, m. *vi*, vihar, viheder,

vasz, bedecken : lat. vestio, vestis, fr. vets, m. *mez*, meztelen, mező, *ved*, vedlik (mint *hám* hámlík),

vut, schlagen : szl. uderim, m. *üt*, ütés,

70. *vai*, umfassen, umgeben : lat. vicio, vimen, vinculum, vincio, szl. venyem, venyecz, finn wö, m. ford. *öv*, övez,

vah, bewegen, tragen : lat. veho, szl. vezem, m. *visz*, vitel,

vacs, ertönen, schreien : lat. vagio, m. vakog, vahákol, *vacsog*,

vics, einnehmen, *vaicsasz*, wohnung, *vaicsman* haus, h. *οικος*, m. *viskó*, hiskó, vityilló,

vap, *vip*, bewirken : lat. opus, operor, ném. üben, m. ipar, iparkodik,

vart, wenden : lat. verito, versus, szl. wratim, m. *for*, fordít, forog, *far*, fartat, farol,

vark, ergreifen, einschlucken : lat. voro, ném. würgen, würger, m. *farkas*.

val, bedecken : lat. velo, velum, m. *bul*, bula, bulál, *pól*, póla, pólál,

val, wählen : hell. *ἔλω*, lat. volo, m. *vál*, válik, választ, ném. wählen, willen,

vil, theilen : lat. vello, m. *val*, valag, valaska, *vel* veszta, *fél* felez,

80. *ma*, messen : lat. metior, ném. messen, m. *mér*, mérték, *mas*, hauen, brechen : lat. meto, mutilo, hell. ford. *τεμνω*, ném. metzeln, metzger, m. metsz, metél, meddő,

man, unterrichten, benachrichtigen : hell. *μηνύω*, lat. moneo, mando, ném. mahnen, m. *mond*, mondat,

mid, schmelzen : hell. *μαδάω*, lat. madeo, m. *med*, medv, medves, meder, *ned*, nedves, *vid*, vider, veder = *viz*, vizer,

mid, *mad*, anpassen : m. *id*, idom, idomít, idomtalan,

math, bewegen, treiben : hell. *μάω*, lat. moveo, motus, m. *moz*, mozog, mozdúl,

maj, gehen, bewegen : lat. meo, moveo, m. *megy*, men,

mah, wachsen : hell. *μέγας*, lat. magnus, m. *mag*, magas, máglya, nagy,

mas, erschallen : hell. *μύσσω*, lat. musso, m. *musz*, muszog,

mar, schneiden, brechen : lat. mordeo, ném. morden, m. *mar*, marczangol, mariskál,

mur, hemmen : lat. moror, mora, m. *marad*, maraszt,

90. *mard*, brechen, nagen : l. *mar*,

marj, erschallen : lat. murmur, ném. murmeln, m. *mor*, morog, mord, morcz,

maszj, netzen : ném. waschen, szl. mocsím, m. *mos*,

ban, erschallen, schreien : hell. *βοάω*, lat. boo, m. *bög*, *büg*, *bég*,

badh, schlagen : lat. batuo, fr. battre, hell. *πατέω*, m. *bot*, botol, botlik, botoz, *pat-él*,

bandh, binden : l. pedio, ném. binde, band, m. *bongy*, bongyol, *bengy*, bengyele,

barh, *brú*, ertönen, erschallen : lat. barrio, fr. bruis, m. *bar*, barbora, *ber*, berreg, *brúg*, brúgatyu,

bah, wachsen, dick werden : hell. *παχυσ*, sanskrit *bahusz* = magy. *pokos*, szl. bachor, bachrati, ném. *bauch*,

bhas, reden : hell. *φασω*, szl. beszeda, m. beszél, beszéd,

bhid, schneiden, brechen : lat. findo, fissus, m. *fejt*, feslik,

100. *bhí*, zittern, fürchten : lat. paveo, szl. bojim, sanskrit *bhílusz* = magy. *félős*, megijedt.

bhud, verbergen, verhohlen : m. *bujik*, bujdoklik,
bhar, *bharj*, heizen, brennen : hell. *πυρόω*, lat. *ferveo*,
 ném. bräuen, brennen, magy. parázs, pörköl, pörzsöl, pörnye,
 pirit,

bharo, zerbrechen : lat. *foro*, ném. bohren, m. *fúr*, fúró,
pasz, binden : szl. *pasz* (öv), m. *pászma*,
pat, gehen, treten : hell. *πατέω*, lat. *spatior*, m. *pat*, pat-
 kol (el),

pi, trinken : hell. *πίνω*, lat. *bibo*, szl. *pijem*, m. *piti*, piti-
 zál, pityók,

pics, schlagen, verwunden : lat. *pungo*, fr. *piquer*, szl.
pichnem, m. bök, bökdös,

puj, stinken, faulen, lat. *puteo*, *pedo*, *foeteo*, m. büd,
 büz, piha! pöcz, pöcze,

prusz, brennen : hell. *πυρόω*, m. *parázsol*, porgol, pörzsöl,
 110. *plu*, fließen : lat. *pluo*, *fluo*, ném. fließen, m. *foly*, folyó,
phval, athmen : lat. *fio*, ném. blähen, szl. fúkám, m. fúj,
 fül (dúlfül),

ar, gehen : magy. *ara* = meny, férjhez menő, ér, elér,
ris, hauen, schneiden : lat. *rodo*, *rado*, ném. reissen, ritz,
 m. *rés*, riszál, reszel,

rad, brechen, spalten : lat. *rodo*, m. *rág*,
rud, erschallen : lat. *rudo*, *rugio*, m. átvette *ordít*, virdít,
ri, bewegen fließen : hell. *ρίω*, lat. *rivus*, ném. rinnen,
 m. *ér*, ered, *ir* (ungventum),

ris l. *risz*,
ráj, bevorleuchten, glänzen : magy. *ragy*, *ragya*, *ra-*
gyog, *ragyiva*,

ruj, brechen, schaden : lat. *ruo*, *ruino*, *rumpo*, m. *rom*,
 ront, rongál, rongy, roncs,

120. *raph*, *riph*, stören, brechen : lat. *rapio*, ném. rauben,
 m. *rab*, rabol, *rif*, *rifol*, *rib*, *ribál*, *ribancz*, *rap*, *rapancz*,

li, auflösen, schmelzen : hell. *λύω*, lat. *luo*, szl. *lejem*, m.
lé, *leves*, *licslocs*, ford. *ol*, *olv*, *olvad*,

lábh, schleudern : lat. *libro*, m. *lób*, *lóbál*, *lob*, *lobog*,
lód, *lódít*, *lobda*, *labda*,

laip, bewegen, laufen, m. *lább*, *lábbad*, ném. *lauf*.

Íme azon 550 gyökige közül, melyeket Eichhoff föl-

jegyzett, csaknem egy negyedrészt rokonítható a magyarral. Azonban ha a t. szerző bevallott eljárását követnők, sokkal többet, talán mindannyit rácsigázhatnók a magyarra, vagyis ezt amarra. T. i. szerző úr a 193—4. l. így nyilatkozik: „Die Erwägung des Gewinnes, welcher daraus für das tiefere Studium der europäischen Sprachen erwachsen könnte, ermutigte uns in der Erklärung des Indischen dreist, ja kühn (téméraire) zu sein. Wir haben überall, wo uns Gewissheit fehlte, das Wahrscheinliche aufgesucht, haben alle Annäherungen festgehalten, und alle Beziehungen, welche sich an unser System knüpfen liessen, benutzt.“

Ez igénytelen őszinte vallomás, midőn egyfelől a szerzőnek becsületére válik, másfelől ellenőrségre figyelmeztet, s fölszabadít bennünket azon kötelezettségtől, hogy szavaira vakon esküdjünk. Lássunk csak egykét példát szószármaztatási és hasonlítási módszeréből:

asz, bewegen, schleudern; mely után e német szókat, mint hasonlókat ragasztja: husch, haschen, Hase, Hast, hetzen Husar (!) Katze, Hand,

yat, arbeiten, üben: Hand, Hund, Husar stb.,

usch, ausch, durchgehen, durchdringen: Ecke, Egge, Igel, Achse, Degen, Sichel stb.,

yam, halten, drängen: hemmen, haben; Hafen, Schaft, Scheffel, Schoppen, Schemel, Kammer, Käfig, Kober, Kufe, Kübel, Kompass, Schiff, Humpen. Haspel, Kummet, Kappe, Haube, Hemd, Jupe, Huf, Heimath, Hamster stb.

Tisztelet becsület Eichhoff „systemjének“ dehogy e német nyelv körében létező szókat Adelung alaposabban, józanabban, s a történethez hívebben fejtegeti, s közvetlen eredetöket a maga helyén és rendén nyomozza, kiki, ha olvassa, meggyőződhetik. Vagy nem a latin nyelvből idomított szók-e: Achse axis, Sichel secula, Scheffel scaphium, scaphula, Schemmel scabellum, Kammer camera, stb? hát a *hase, hund* s a magyar *huszár* egy categoriában? Ily nyelvészi szökdelések nemhogy földerítenék, hanem sűrűbb homályba zavarják a dolgot. Van a szó hasonlításnak bizonyos fokozata, melynek középfokait átugrani botlás, bukás veszedelme nélkül nem szabad; ellenben fokról fokra lépdégélve biztosabban eljut

hatunk a tetőzetre, p. a német *Sichel* közvetlenül a latin *secula* idomulata, ennek gyöke *seco*, melylyel egyezik a sanskrit *szagh*, (metszeni, törni), s ezen rovat alá már helyesen oda tette szerző a *Süge* és *Sichel*, mint metsző eszközök neveit s rokonaik a magyar *szeg*, szegdel, szekercze, és a *szak*, szakóca, a szkütha *szagaris*, a latin *securis*, és a tót *szekera*.

Az elszámolt sanskrit igéken kívül még több mások találhatnak a nevek, névmások, számnevek, névhatározók, tagadók, kötszók stb. között, melyek a magyarral mind alaphangra mind érteményre rokonok. Ennyi hasonlóságot nem lehet csupa vak találkozásnak, véletlen esetnek venni, sőt észszerűleg gyaníthatni, hogy egy ősbibb, eldödibb közös nyelvnek maradványai.

A magyar szók összehasonlítása az altáji, nevezetesen a finn családdal.

Hogy a dologról tisztább fogalmunk legyen, azon szokat, melyek e nyelvekben közösek, több categoriára osztjuk.

1) Melyek mint természet- vagy kedélyhangutánzóok más családbeliekkel is egyeznek, mint:

- finn : harakka, m. szarka, szl. sztraka,
 — härkä, — ökör, wog. okuz. ném. ochs,
 — kukko, — kakas, szl. kokot,
 — rehotan, — röhögök, szl. rihotat, lat. rideo,
 — iha, — ihog. lat. io! jubilum,
 — riekun — rikítok, szl. krikám, fr. crier,
 — sano, — szó, lat. sonus,
 — särvän, — szörbölök, lat. sorbeo,
 — varpalainen, m. veréb, szl. wrabecz stb.

Ezek és ilyenek nem faji sajátságok, hanem szélesebb nyelvnemű közszók.;

2) Melyeket mi is, amazok is más családtól kölcsönözünk, mint: pispá, püspök, wiskup, bischof, episcopus; provasti, prépost, probst, praepositus; messu, mise, messe, omsa, missa; palavüna, pálinka, pálené wino (égett bor), pakana, pogány, paganus, pohan.

Ezek sem nyelvfajhatározók. Ellenben más-más közlekedési, szükség-i stb. viszonyokra mutatnak, melyeket a) csak azok kölcsönöztek p. a finnek a svédectől, oroszoktól, vagy a törökök az araboktól, perzsáktól; b) vagy csak mi kölcsönöztünk a velünk közelebb viszonyban levő népektől.

3) Melyek mind gyökre mind származékaikra nézve egy ősből köz eredetre mutatnak, mint :

- finn : ajan, m. hajtok, szl. hányim,
 — akkuna, m. akna, szl. oknó,
 — annan, m. adok, lat. do, szl. dám,
 — aprakka, m. abrak, szl. obrok,
 — arvo, m. ár, áru, ném. waare,
 — arvaan, m. érdemesítek, n. ehren,
 — elo, m. élet, lat. alo, n. leben,
 — emä, m. eme, ene, n. amme,
 — havi, m. haj. n. haar,
 — hiinan, m. hibázom, lat. hiatus, hio, hilum,
 — heinä, m. széna, szl. szeno, n. heu,
 — huonet, m. hon, n. heim, heimat,
 — kaappan, m. kapok, l capio, accipio,
 — kaari, m. karaj, szl. kraj, kroj, koroj,
 — kampela, m. kampó, hell. *καμποσ*,
 — kasa, m. gazdag, perzs. gaza (kincs),
 — keri, m. kör, hell. *κυρος*, lat. circus,
 — kerjääen, m. kérek, lat. quaero,
 — kielo, m. kila, szerb kila,
 — kivi, m. kö, szl. kamen,
 — kiiva, m. kíván, lat. cupio,
 — koho, m. koh, szl. kujem (koholok),
 — kota, m. kutyolló (házikó), szl. kútya, n. hütte,
 — kyynärrä, m. könyök, hell. *γωνυ*, n. knie,
 — käsi, m. kéz, hell. *χερ*,
 — käyn, m. kelek, ném. gehen,
 — lannun, m. lankadok, lat. langueo,
 — lapio, m. lapát, szl. lopat, lat. pala,
 — lennen, (röpülők) légy, szl. letyim (röpülők),
 — liemi, m. leves, szl. po-levka,
 — me, mö, myö, m. mi, mü, szl. mi (nos),

- finn : meden, mehi, m. méz, szl. med, mjed,
 — menen, m. menek, lat. meo,
 — muoto, m. mód, lat. modus,
 — myrkky, m. méreg, lat. virus,
 — määrci, m. mérték, hell. *μετρον*, szl. mericza,
 — nain, naida, m. nő (femina), szerb neva, nevjeszta,
 — neidyttä, m. nedvesitek, ném. netzen,
 — niemi, m. név, lat. nomen, ném. nahme,
 — niska, m. nyak, n. nacken, olasz nuca,
 — olen, m. voltam, szl. bol, bil,
 — pehu, m. pelyva, lat. palea, szl. pljewa,
 — pikku, m. piczi, olasz piccolo,
 — pyörä, m. pörgető, lat. verticillum,
 — pahoan, m. pukkadok, szl. puknem,
 — papu, m. bab. lat. faba, ném. bohne,
 — peso, m. mosás, ném. waschen,
 — pukki, m. bak, n. bock (caper),
 — puoli, m. fél, szl. puol, pól,
 — puu, m. fa, n. baum,
 — poikas: m. fiu, hell. *παις*, lat. puer, n. bub,
 — püökki, m. бүк, ném. buch. szl. buk, l. fag-us,
 — rappaan. m. rablok, lat. rapio, ném. rauben,
 — raukean, m. rogyok, lat. ruo, corruo,
 — ruis, m. rozs, szl. rezs,
 — rukki, m. rokka. n. rokken,
 — ruostet, m. rozsda, ném. rost, lat. rubigo,
 — saipio, m. szappan, lat. sapo, n. seife,
 — revin, m. repeszttek, lat. rumpo, rupi, tót *zdrapim*,
 — romu, m. rom, lat. ruina, n. trümmer,
 — sorran, m. szorítok, héber czur = szoros,
 — sata, m. száz, orosz *сот*, sat, sotnia = század,
 — syöksin, m. szököm, szl. szkocsim, szkákám,
 — suo, m. tó, szó, n. teich, see,
 — suolo, m. só, szl. szol, lat. sal,
 — syön, m. eszem, ném. essen stb.
 — säkki, m. zsák, lat. saccus, ném. sack,
 — sääri, m. szár (lábszár), lat. sura,
 — sireppi, m. sarló, saraboló, szerb *sazp*, lat. sarculum.

- tartun, m. tartok, szl. trwám, drzsim,
- tappi, m. csap, n. zapfen,
- taska, m. táska, n. tasche,
- teen, m. tesztek, n. thun, that,
- tämä tuo, (ez), szl. ten, tento,
- tälläinen, (olyan), lat. talis, szl. taki,
- tuska, m. tusa, n. stoss, szl. tjeszkatì,
- teysi, m. teli, sanskrit, talat, talitas,
- törky, m. töredék, lat. tritum (aliquid),
- uros, úr (vitéz), lat. herus, hell. ἥρωρ, n. herr,
- varas, m. or, orv, lat. fur,
- tie, m. út, szl. put, lat. iter, hell. ὁδορ,
- tupa, m. szoba, ném. stube, szerb szoba
- uuhi, m. juh, lat. ovis, szl. owecz,
- vaara, m. (hegy) orom, szl. hora, gora, werch,
- vajva, m. baj, szl. voj, boj, voják, vojno,
- valitsen, m. választok. n. wählen,
- weitsi, m. vésű, n. wetzen,
- vesi, m. víz, n. wasser, szl. woda,
- vien, m. viszem, szl. veznem, lat. veho,
- viriä, m. virgonecz, n. flink,
- valkia, m. világ, n. welt,
- vilvan, m. villanak, n. blitzen, lat. fulguro,
- vuo, m. folyó, lat. fluvius, n. fluss.
- iksi, m. egy, szl. jeden, héb. echad,
- kaarna, m. kéreg, l. cortex, corium, crusta,
- kaikki, m. kiki, lat. quisquis,
- ke ku, m. ki, lat. quis, szl. kdo,
- kippa, m. kupa, lat. cupa, capula,
- orpo, m. árva, lat. orbus, orphanus,
- suu, m. száj, török ausz, lat. os,
- muutan, m. (másitok), lat. muto,
- pyydän, m. fogok, n. fangen,
- uuto, m. öntés, lat. unda, undo,
- kylmä, m. hűves, n. kühl. kalt,
- kylmään, m. hülök, n. kühlen,
- kyrjä, m. iromba, n. zierde, zieren,
- paljo, m. sok (falka), hell. πολυρ, orosz polk,

- finn : paska, m. fos, lat. forium (mint arbos, arbor),
 — peltó, m. föld, n. feld,
 — pilói, m. felhő, lat. velum (coeli) = nubes,
 — poret, m. forró, lat. fervens,
 — punon, m. fonok, n. spinnen,
 — syys, m. ősz, szl. jeszen (autumnus),
 — vyő, m. öv, lat. vico, vimen, szl. venyecz.

4) Oly szók, melyek csak ezen családnak sajátjai, vagyis melyekhez más családokban legalább gyökre hasonlóak nem léteznek. És itt a bökkenő! Mert lehet-e ezt akármely uralaltáji gyökszóról bizonyosan állítani, mielőtt a többi családbeliekkel végtől végig összehasonlítottak volna? E kérdés alatt levő szókra a nyelvbúvár észszerűleg legfőlebb azt mondhatja: „ezen szónak gyöke más családban tudtomra nem létezik“; ellenkező esetben vagy azt kellene velünk elhíttatnia, hogy az illető körben mindentudó, vagy azt megmutatnia, hogy bizonyos gyöknek közös léte egy más családdal fogalmilag lehetetlen.

A hasonlító nyelvészkedés általán sok hiányban szenved, minélfogva gyakori botlásnak van kitéve, s ennek főoka, hogy a hasonlított nyelveket egész terjedelmökben nem ismerjük. Vegyük csak a magunkét. Ki merné állítani maga felől, hogy nyelvünknek minden régi és újabb, minden elavult, vagy csak a nép között és bizonyos tájakon divatozó szókat nem mondom emlékezetében, hanem legalább gyűjteményben bírja? Innen van, hogy gyakran az elemzésben és családositásban fönnakadunk, mert a kérdésben forgó szónak rokonát sem a szótárakban, sem az irodalmi, sem a mindennapi köznyelvben nem találjuk, s az idegen nyelvekben keresvén azok szavaira csigázzuk, holott mása és rokonai talán ittott a legeggyűbb magyar ember ajkán forognak. Ha saját honi nyelvünkkel így vagyunk, melyet első dadogásunktól kezdve sok évig gyakorlánk: mit tartsunk oly nyelvbeli tudományunkról, melynek élő hangjait soha nem hallottuk, vagy melynek csinját az illető nyelvbúvárok még annyira sem fejtették ki, mint mi a miénket, vagy melyekről (a holtakról) csak hiányosan csak azt tudhatjuk, a mi írott emlékekben jutott el hozzánk, vagy (az élőket értve), a mit rólok némel-

utazók futtában kapkodtak össze, kivált ha az előttök ismeretlen idegen hangokat alig voltak képesek fölfogni, vagy ha fölfogták is, nem bírták kellő hangjegyek által kifejezni a léirni? Valóban még egy finn nyelvésznek is, ha előbb hangjainkat gyakori hallás által el nem tanulta, nehéz föladat azon magyar hangokat, melyeket a finn nyelv nélkülöz, úgy körülírni, hogy valódi kiejtésöket földieivel fölfogassa, nem említve a könnyebben eltanulható *b, cz, cs, d, f, g, z*, hanem kivált a *gy, ly, ny, ty, zs, dz, ds* hangokat.

Ebből azonban nem azt akarom kihozni, hogy a nyelvek ily hiányos ismerete mellett ne hasonlítsunk, sőt igenis tegyük azt ítészettel, a mennyire hiteles adataink vannak, sőt tehetjük (korlátolt időnk és erőnk tekintetéből) egyszerre csupán két nyelv között is, azon óvakodó föntartással, hogy a netalán föllelt vagy gyanított hasonlóság több más nyelvben is létezhetik. Ezen eljárást követte a tiszt. Akademia, midőn ezelőtt mintegy húsz évvel az illető tagokat fölszólította volt, hogy a magyar nyelvet különkülön ki a hellennel, ki a latinnal, ki a némettel, szlávval, oláhval stb. összevasolitván a közös szökat, képzöket és ragokat jegyezzék föl.

Véleményem szerint mindeddig a synthesis vagyis adatgyűjtés nyomán, mint a helyes inductióra szükséges előzményen állunk, s csak ennek minél teljesebb összeállítása után lehet biztosan a nyelvek mind belső, mind külső rendszerezéséhez fogni. Kevesebb botlás veszélyének teszi ki magát oly nyelvész, a ki előbb hasonló (analog) adatokat gyűjt, azután következtet és rendszerez, mint a ki előre bizonyos rendszert föltételez, s ahhoz alkalmazza, vagyis abból vonja ki hasonlításait, péld. midőn egy, különben szakavatott nyelv-búvár a török *biri* (unum) és magyar *egy* szökat azonosítja, addig csúrvén csavarván, csigázván öket, míg végre csakugyan kisüti, a mit állított, tudnivaló azon alapnál fogva, mely szerint a török és magyar egy családhoz tartoznak. Mintha bizony a számnevekben is egészen és kizárólagosan egyeznének az egy családú, vagy néha nem egyeznének a különféle családú nyelvek. Ha az illető okoskodási mód áll, akkor a magyar *tíz* és török *on*, valamint a magyar *van ven* (hatvan, hetven) egymásnak módosulatai volnának, s a *tíz* mint altaji-

magyar nem hasonlanék a sanskrit *daschan*, hell. *δεκα*, lat. *decem*, szl. *djeszat*, czig. *disch*, fr. *dix*-hez, mert ezek árjafélék, és a török *biri* nem volna hasonlítható a hell. *πρω, πρωτος*, lat. *prae, primus*, ném. *für, fürst, vor, er, erst*, a szl. *prw, prwi*-hez, mert hiszen ezek az árja családhoz tartoznak.

Hasonlóan a magyar *hét*-hez, a hell. *επτα*, lat. *septem*, szl. *szjedem*, ném. *sieben* nem volnának hasonlók, de a török *sette* és finn *seitsemän*-hez sem, holott egyik tojás alig hasonlóbb a másikhöz, mint a lat. *septem* és török *sette*, a szl. *szjedem* és finn *seitsemän*.

Vagy a magyar *ezer* és perzsa *hazar* sem hasonlíthatók? stb.

A finn *nielen* (glutio) magyarul *nyelek*, s világos, hogy hasonlók; de a *lingva* finnül *kieli*, nem *nieli*; tehát a magyar *nyelv* is nem annyi mint *nyelő* (gluticus, glotta) s talán *kelv*-nek kellene lennie? Ezen okoskodást megfordítva az árja családhoz tartozó lat. *lingva*, n. *zunge*, szl. *jezik* s hellen *γλωττα* egymásnak csak idomúatai, s nem külön gyököek volnának; valamint a hell. *χίρ* és lat. *manus* is. Sőt hogy még közelebb rokonságra menjünk által, a horvát *kruha* és szerb *léb, ljéb* (kenyér) egyek volnának, mert a horvátok és szerbek testvérek is szomszédok is, holott a horvát *kruha* inkább a lat. *crustum* (sütemény), a *ljéb* inkább a finn *leipä*, n. *laib*, lat. *libum*-hoz hasonlítható.

A képzők és ragok összehasonlítása.

A szóhasonlításnak egyik szótári tárgyát teszik a képzők és ragok, melyekről inductio útján szintén azt vesszük észre, hogy többen különféle családú nyelvekben egyeznek.

A képzett szók hasonlóságának különféle nemei vannak:

1) merő idomúlatok, midőn a) a kölcsön vett szó az illető nyelv hangrendszeréhez idomíttatik, p. a lat. *hodie* ném. *heute*, a magy. *kenőcse*, a szerb *kenyácsa*, a német *stab*, a m. *istáp*, a ném. *vortuch*, a tót *fertuschka*; b) midőn a deréknyelvbeli szó tájejtésileg módosul, p. *balta*, pal. *bóta, bauta*; *oldal* p. *ódó*; *tüstént* bodroglői *üstöllést*; a német *bube*, a hienecz *puj*, a finn *poikas*; *magdlein, madl*; c) midőn a test-

vérnyelvek az anyai szót módosítják p. lat. *pater*, fr. *père*, ol. *padre*, lat. *spiritus*, ol. *spirito*, spany. *espíritu*, fr. *esprit*.

2) Midőn csak a gyökök vagy törzsek egyeznek, és pedig a) vagy egészen p. *sar*-ló, *sar*-aboló, lat. *sar*-culum, ném. *scharr*-en; magy. *sar*-jaz, ném. *schär*-fen; magy. *kamp*-ó, finn *kamp*-ela, hell. *καμπ-τος*; m. *kup*-ak, lat. *cup*-ula; m. *kap*-onya, lat. *cap*-ut; m. *bul*-a, lat. *bul*-ga; m. *ferm*-edek, lat. *feru*-eo; vagy némi hangváltozattal p. finn *kyyn*-ärä, m. *köny*-ök, hell. *γυν*-v, lat. *gen*-u, n. *kn*-ie; finn *neyd*-itän, m. *ned*-vesitem. n. *netz*-en; finn *wal*-kia, m. *vil*-ág, n. *wel*-t; finn *kyl*-mään, m. *hül*-ök, ném. *kiühl*-en; hell. lat. *ταγ*-ω, *teg*-umen, m. *tak*-aró, *tok*-mány; lat. *und*-a. m. *ond*-ó; sanskrit *vart*, lat. *vort*-o *vert*-igo, m. *ford*-ítok; sansk. *badh*, lat. *bat*-ulus, (bac-ulus), m. *pat*-él, *bot*-oz, *bot*-lik; c) vagy átvette, vagy öszvehúzva: m. *foly*-ó, lat. *flu*-men, ném. *flu*-ss; m. *gomb*. n. *knopf*; lat. *curv*-us, n. *krumm*, tót *kriw*-i (görbe); m. *kár*-og, n. *krä* hen; m. *karcz*-olok, n. *kratz*-en; m. *par*-ázsolok, n. *bräu*-en, *bren*-en; m. *ger*-jesztek, lat. *crem*-o.

3) midőn csak a képzők vagy egyes alkatrészek hasonlók: m. *sánt*-ik-ál, lat. *claud*-ic-at; m. *rántsz*-ik-ál, lat. *vell*-ic-at, m. *váj*-ik-ál, lat. *fod*-ic-at; m. *asszony*-ka, tót *zsen*-ka, lat. *mulierc*-ula, ném. *weib*-chen; m. *szel*-es, n. *wind*-isch, l. *cur*-s-o, m. *fut*-os-ok, lat. *quas*.s-o (quat-is-o), m. *verd*-es-ek; ἰδοκος nyil-tok (tegez).

4) midőn mind a gyökök, illetőleg törzsek, mind a képzők vagy alkatrészek egyeznek: *dör*-g-öl v. *tör*-g-öl, *ter*-g-it; *mar*-os-g-at, *mor*-s-ic-at; *gurg*-es = *görg*-esz (gördülő), *vir*-os-us, *mírigy*-es, *mérg*-es, *pug*-io *bök*-ő, lengy. *pik*-a; *mam*-ka, *mami*-ka, *görb*-e *gurb*-a, fr. *cour*-be; *tok*-mány, *teg*-men; *foly*-omány; *flu*-men, *szeg*-mény, *seg*-men; *fur*-omány, *for*-amen: *ond*-ó, *und*-a: *ur*-as, *herr*-isch; *valu*-ki, *ali*-quis, *vola*-kdo.

5) az igéknek idő- és módképzői, p. a határtalan ném. *en* *ford*. *ni*: *sitz*-en *ül*-ni, *lauf*-en *fut*-ni; a parancsoló szláv és magy.; *nehám* *hagyok*, *nehaj* *haggy*, *piszám* *írok*, *piszaj*, *írj*, *igrám* *játszom*, *igray* *játszj*-ál; a múlt részesülő a latin-, a német-, szláv- és magyarban *t*, a hell. *θ*, p. *dic*-t-us, *λεχ*-θ-εισ, *gesag*-t, *mond*-ott, *scrip*-t-us, *γραφ*-θ-εισ, *irt*; *verber*-at-us, *τεφ*-θ-εισ, *bi*-t-i, *ver*-t stb.

6) a személyes igeragok, melyek alapját mind az altáji mind az árja nyelvekben a személynévmások módosulatai teszik, s némelyek nagyon hasonlók egymáshoz:

<i>finn</i>	és <i>szláv</i>
revin (tépek)	vidim (látok)
revit	vidisch
repii,	vidi,
revimme	vidime
revitte,	vidite,
<i>finn</i>	és <i>latin</i> :
muutan (változtatok)	muto,
muutat	mutas,
muuta	mutat,
muutamme	mutamus,
muutatte	mutatis,
muuttavat	mutant.

Így egyeznek a latin-magyar:

sonas szólasz, sonatis szólatok (tik);

a magyar-hellen:

ᾠνῆσι versz, ᾠνῆτε vertek;

a magyar-szláv:

veszem   veszesz   veszi   veszitek,
veznem   veznesch   vezne   veznete, stb., melyeknek
részletesb összeállítását az „igeragozás“ czikke alatt tárgya-
lom, azért mind ezekre mind a többi ragokra nézve a tudni-
vágyókat a „szóviszonyítókról“ szóló értekezésemre utasítom.
A különféle családú gyökszók, képzők és ragok összevason-
lítását czélszerűnek és tanulságosnak tartottuk két fő okból,
a) hogy bizonyos előítéleti elfogultságot, mint hibás ítéletre
vagy fölfogásra vezető okot elhárítsunk, mely szerint néme-
lyek, nem tudom miféle nemzeti igényből valamely idegen
nyelvvel közös szavainkról általán azt vitatják, hogy azokat
mi magyarok mind másoktól kölcsönöztük. Így tett különö-
sen néhai Dankovszky a magyar és szláv közös szókkal a
nélkül, hogy tekintetbe vette volna a szóelemzést, vagy a fel-
sőbb nyelvhasonlítási elveket, a szócsaládosítást stb. p. *lapát*
a tót *lopat*-ból volna átvéve, holott a *lapát* gyöke *lap*, egy
származékokban dús termékenységu családnak gyöke mint:

lap, *lapos*, *lapít*, *lapúl*, *lapu*, *lapadék*, *lapác*, *lapály*, *lapályos*, *lapány*, *lapányos*, *lapoczka*, *lapincs*, *laponya*, *laposka*, *lapoz*, *lappad*, *lappan*, *lappang*, *lappancs*, *lappant*, *laboda*, midőn a szlávok a *laputon*, *lopuchon* (*lapu*) és ezek közvetlen származékaikon kívül aligha bírnak gyökre és érteményre nézve több hasonló szót; c) figyelmeztetésül a nyelvhasonlítóknek, hogy midőn úgynevezett rokonnyelvek szavait hasonlítgatják, s bennök olyanokat találnak, ne mutassák azokat általán úgy be, mint fajbélyegző hasonlatokat, hanem tekintsenek más családokban is körül, s reájönnek, hogy ezek közül sok közös eredetű; mit ha mind az árja, mind az altáji hasonlítók figyelmökre méltatandnak, úgy hiszem, régi rendszeröket hajlandók lesznek sokban változtatni.

Különösen édes magyar nyelvünket illetőleg, a mi hivatásunk és feladatunk azt minden oldalú hasonlítások által a külföld nyelvészeivel megismertetni. Ezt tenni a dolog természeténél fogva mi vagyunk legképesebbek is, s ha ők hasonlításaikban észszerűleg akarnak eljárni, nyelvünk egyéniségét, bellényegét kell előbb [alaposan megtanulniok, hogy azt másokkal helyesen hasonlíthassák. Ezt tevén rendszeröket nem fogják egyoldalúlag alkotni, s úgy tekinteni a magyar nyelvet, mint a mely testestül lelkestül bizonyos családba tartozik, mintha a kölcsönvett szókön kívül akár a gyökök eredetére, rendszerére, akár a képzőkre és ragokra, szóval nyelvtani alakokra és idomításokra nézve a többi családoktól egészen különböznék. A felsőbb nyelvhasonlításban legalább azt ki kell mutatni, mely dolgokban működnek a különféle nyelvek észjárásai egészen hasonlóan, melyekben egymáshoz közelítőleg, melyekben sajátneműen, egyénileg.

Az előadottak szerint szótárírói eljárásunk vázolatba foglalva három fő pontra terjed ki: a) értelmezésre, b) elemzésre, c) hasonlításra. Az első pont teszi a dolognak népszerű oldalát, s úgy szólva nyelvünk belügyéhez tartozik, melyben külső beavatkozásnak sem helye sem szüksége, mert mily érteményekben használt vagy használ valamely nyelv akár sajátnemű, akár közös eredetű szokat, azt egyenesen és kizárólag a belső nyelvszokás, illetőleg az ó és tájbeszéd határozza meg, sőt a kölcsönzött szóknak is csak azon értémé-

nyei vehetők tekintetbe. melyeket a nyelvszokásnak tetszett rájuk alkalmazni, p. a német *stab*-ból kölcsönzött és idomított *istáp*-nak nem vette át a magyar mind azon érteményeit, melyekben a *stab*-ot a német nyelvszokás használja, melynek *Masztab*, *Bettlerstab*, *Generalstab*, *Stabgericht* stb. Ezt figyelembe kell venni még a legrokonabb nyelvek hasonlításában is, p. a francia több latin szónak oly értelmeket is adott, melyeknek az ősi latinban semmi nyoma, s az olasz, spanyol gyakran ugyanazon törzs-latin szóhoz más-más fogalmakat kötött. Ilyenek kimutatása és értelmezése szintén az illető nyelvek egyéni belügyéhez tartozik, mely közvetlen hasonlítást kizár. A szóelemzésnek is két oldala van; egyik a belhasonlításon alapszik, melynek eszközlője a családositás, másiknak segédforrása a külhasonlítás, mennyiben ez által részint a homályosbakat per analogiam fölvilágosítjuk, részint a kölcsönzötteket kimutatjuk.

Ha e módszerű munkálatunkban csak némely irányvonalakat is képesek valánk kitűzni, melyek helyes útra mutatnak, vagy óvakodókká tenni a hasonlító nyelvészeket, némely csábútra vezethető tekervényektől: minden lehető hiányaink és botlásaink mellett azon szerény remény kecséget bennünket, hogy a mi jót netalán fölhoztunk, az illetők méltányolni és követni, a mit pedig az egészben elmulasztottunk, pótolni, vagy a miben ily nagy terjedelmű munka folytán botlottunk, azt részletekben időről időre helyreigazítani fogják.

APÁCZAI CSERI JÁNOS ÉS KORTÁRSAI.

ADALÉKUL A XVII. SZÁZADI M. TUDOMÁNYOSSÁG TÖRTÉNETÉHEZ.

SZILÁGYI SÁNDOR LTÓL.

Olvastatott oct. 22. 1860.

Egy éve, hogy a Magyar Tudományos Akademiában Erdélyi János Apáczairól értekezett. S valóban e tudós férfiú méltóbb tárggyal philosophiai rendes székét nem foglalhatta volna el. Mert a bölcsezt és tanító Apáczai irodalmunknak egyik legnevezetesebb jelensége: míg egy intézet fölemeltetését neki köszöni, másfelől philosophiai literatúránkba új rendszert ültetett át.

S midőn Erdélyi, ki csak kiválólag a bölcsezt tárgyalta, munkáit ismerteti, annyi tárgyismerettel s alapossággal teszi azt, mennyit a „Magyar Bölcsezt Jelene“ irójától méltán megvárhatni. S e részben nem habozok bevallani, okúltam értekezéséből, legalább annyit, hogy mint kell egy tudományos rendszert alaposan és röviden bemutatni. Azonban Erdélyi tovább megy. Értekezése végén életírót czáfolja, sőt olykoron dorgálja is, de annyira tarthatatlan okokkal s oly elfogadhatatlan alapon, hogy itt tévedéseit kimutatni kötelességemnek ismerem. Nem magamat fogom védni, mert Erdélyi úrnak talán azon egy pontban van igaza, hol névszerint engem czáfol, hanem magokat a történeti adatokat, s azoknak hitelességét; mert azoknak megdőlte irodalomtörténetünkben nagy hézagot hagyna.

Pedig Apáczai élete még ezekkel is oly hézagos és oly rövid! Bizonyynyal felégetett városok romjai közé, feldúlt udvarházak hamvai alá lőnek temetve „Logikája“ és levelei,

és sok más adat, melyeket ma hasztalan keresnénk. Azonban nem volt szándékom sem az életíratára vonatkozó nyomtatott följegyzéseket újlag összeállítva, sem egyszerűen Erdélyi úr czáfolatának czáfolatát mutatni be az Akademiának. Új adatokat ohajtottam a régiek mellé, melyek vagy Erdélyit igazolják, de minden esetre a tudománynak tegyenek szolgálatot.

S találtam is ilyeneket.

Gyulai Pál úr a kolosvári reform. főiskolából, s D. Ötvös Ágoston úr a fehérvári káptalanból és saját gyűjteményéből küldöttek nem csak az Apáczai életét, hanem korát is illusztráló adatokat kezeim közé, melyek bizonynyal értekezésemnek nem csak legérdekesebb, de legértékesebb részét is fogják tenni.

Erdély önálló államéletének fénykorát a XVII. század első fele képezi. Nem csak függetlensége szilárdult meg, hanem Magyarország belügyeibe is sikerrel avatkozott. Belől erős, kívül tisztelt volt. Tapasztalt államférfiak örködték ez állapot megszilárdításán, mely szabadságának és nagyságának életfeltételét képezé.

S valóban egy félszázad mindig csak emelkedni látta. Hatalmával aránylagosan haladt belfejlődése tudomány- és politikában egyiránt. A fejedelmi udvar nem üres fejű udvaroncok s nem kizárólag állambölcsek gyűlhelye volt. Helye volt ott a képezett és tudományos férfiaknak is, s az orthodoxus püspök, ha theologiai tételekről akart vitatkozni, nem szorult egyedül az udvari papra, talált társat a főurak közt is.

E főurak tudtak áldozni a tudomány érdekéért. Bethlen alatt s I. Rákóczi György idejében — míg nem ez eltiltá *) — kiküldék fiaikat tanulmányaik betetőzése végett a külföldi egyetemekre, honnan rendesen több évi tartózkodás után hazatérve az európai tudományosság színvonalán állottak. Még komolyabb volt e tanulási szomj azoknál, kik papi pályára készülve, életfeladatuk után láttak az akademiákon, hova a fejedelem, egyes pártfogók, vagy városok s egyházak költsé-

---

*) Bethlen Miklós Önéletírása. Pest, 1958. I. k. 231.

gén útaztak és a honnan nem egyszer új eszméket, új nézete-
ket hoztak haza.

S ez az oka, hogy alig van a külföldi — főként theolo-
giai — tudományosságnak oly nevezetesebb mozzanata, mely-
nek átültetését — bár olykoron csak viszhangját -- ne talál-
nánk fel irodalmunkban. A különböző nézeteknek, szintűgy,
mint ott, itt is általánosan elterjedt védelmezése, megtámadása
az irodalom és a napi renden levő vitatkozások útján s az
egymást felváltó szó- és tollharczok nem részvétlen közönség
előtt folytak le.

Szükség is volt a tudományos életnek ilyszerű fejlődése.
A rombolás, mely a XVI. század végén s a XVII. elején,
annyi szent igyekezet, s oly sok buzgó törekvés gyümölcset
tette semmivé, még szűnni sem kezdett, a sebek még be sem
voltak hegedve, midőn egy éles támadás, egy hatalmas szel-
lem jól intézett támadása amannál is erősebb veszélyekkel
fenyegetett. Jó szerencse, hogy mire Pázmán Kalauza világot
látott, Erdély fejedelmi székében Bethlen Gábor ült.

E férfiú érzé és érté, hogy mire van Erdélynek szük-
sége. S míg a harmincz éves háború zajában diadallal jártatá
Magyarországon fegyvereit, saját tüzhelyén a tudományosság
élesztését kiténő gondjai közé számítá. Ide irányzá törekvé-
sét az iskolák emelésére, s midőn főként a fehérvárit oly
gazdagon dotálta, azt az imperiumból meghívott tudósokkal
látta el, gondolata oda volt irányozva, hogy abból egy magyar
universitás nőjje ki magát.

Kezdeményét utódai nem fejleszték úgy, mint ő tette
volna, de legalább a meglevőt enyészetnek sem engedék
menni. Sőt Lorántfi Zsuzsánna, az özvegy fejedelelnő Kom-
nai Amosnak behívásával *) a pataki iskolának jókarba he-
lyeztetését is eszközlé, és így országában két — mondhatni —
minta-collegium volt.

Aránylagosan ez igyekezetekkel nőtt és fejlődött az
irodalmi élet is. Alvinczi Péter a cath. dogmák, Melotai Nyi-
las, és Gelei Katona az egységhevők ellen küzdők közt ismert

---

*) 1650 - 54-ig. Lásd Raumertől a nevelés Története II. 51.
V. ö. Sárospataki füzetek 1860. VI. f.

nevet vívtak ki. Épen oly heves volt a prot. egyház kebelében keletkezett vita, mint az, melyet ama férfiak folytattak. E küzdelemben ez utóbbi orthodoxus püspököknek hasonlólag nevezetes szerep jutott, bár inkább a tett mezején.

A magyar ifjak ez időben a németalföldi egyetemeket kezdék látogatni, s az ott napi renden levő eszme-vitáknak itthon harczosaivá lettek. Többen az angliában felmerült elveket fogadták el, s igyekeztek itthon is terjeszteni: „invalescalni kezdén — mond az évkönyv író, ki gyerekkori élményeit oly eleven színekkel festi — a reformata ecclesia Angliában az ecclesiae regimenre nézve az episcopale és presbiterianum név, úgy ismét a hollandiai akademiákban philosophia peripatetica harmonica, cartesiana, ramea nevtériana stb. a mi diakink onnan felül lehozzák ezeket a neveket és veszekedéseket Magyar- és Erdélyországba“ *).

E versengéseknek lett gyakorlati oldala is. Közepette a terjedő puritanismusnak Angliában magyar ifjak megkezdtek e nézeteket. Az önkormányzásnak oly széles alapra tétele, mint azt ezek eszközlék, hízolge nekik, s hogy itthon is megalapítsák, még Londonban egy társulatba állottak össze. A tagok kötelezvényt adtak egymásnak, melyet ők kegyesség formulájának ezimeztek, s melyben kötelezték magokat, hogy „mint Krisztusnak valódi tagjai egymás lelkének üdve fölött kölcsönösen örködnek, s egymásnak szabadságot engednek, hogy intsék, feddjék és építsék egymást“ **).

S e határozatukban semmi veszélyes, semmi olyas, mi a későbbi ellenmozgalmakat igazolja, nem volt. De a testvérülés nem csak ezért állt össze. Visszaállítani a reformált egyházak apostoli fényét és egyszerűségét, a kormányzást önmagok kebeléből, önmagok által választott egyénekre bizni, de kik minden uralkodási előnytől már eleve a törvények által meg legyenek fosztva, helyreállítani az iskolákban a hazai nyelv uralkodását, ez volt a londoni szövetekezés végczélja.

Egyes hazatérő ifjak a társulat főnöke Tolnai János meghagyásából itthon egyengetni kezdék az útát, „s hozzá-

*) *Bethlen* Miklós Szalay kiadása. I. 290.

**) *Szilágyi* Benjamin A szathmár-németi zsinat története. Sárospataki füzetek I. évi f. 170. I.

láttak — mond Szilágyi Benjamin — az országban fel s alá járkálni, hódítani, az elközelgő újításnak szikráit csiholni, a püspökök és seniorok kevélységét gyalázni, őket zsarnoksággal vádolni a színlett kegyességnek leple, a könyörgések s hosszadalmas oratiók palástja alatt. Kezdik magokat — folytatja — a világiaknál beszínelni, a bevett egyházi szokásokat rosszalni, jobbak után sovárogni stb. A futárok ezen előjátéka nagy várakozást keltett mindenekben, annyira, hogy a nagy rész Tolnait, mint égből alászállt mennyei tüneményt várná“*).

Hogy e mozgalom épen a papságnak tetszett legkevésbé — gondolható. Azokban ez a fenálló intézvények alapjainak megtámadását látta, s rész zsinatok és előleges határozatok által csirájában akarta megfojtani. Hasztalan: a világi elem nem találta fel benne ama veszélyeket, melyeket az egyházi, s Tolnai hazajövelete 1638-ban az égő tüzre új olajat öntött.

E férfiú az angol puritánoknak még külsőségeit is elsjátítá. Szokásai és öltözködése a keresettségig egyszerű, szavai vontatottak, kifejezései keresettek, könyörgései hosszadalmasak, tanításai feddők és dorgálók, szóval mindenütt és mindenben hajhászta a feltűnést. S e részben czélt is ért. Erős szavakkal elmondott feddőzése az egyházi élet romlottsága ellen, s siránkozása e felett s szemeinek forgatása és kezeinek terjesztgetése által szokatlan hatást idézett elő utazásában, melyet Magyar- és Erdélyországban tett, s mely proselyták szerzésére volt irányozva. De színlett alázatossága ugyanazon gögöt és ugyanazon erőt palástolá, mely angol elvbarátait a vésznapjaiban oly állhatatosokká tette.

Útjából Tolnai visszatért Patakra, hol az öreg Rákóczy őt iskola-igazgatóvá nevezte ki. De Miskolczy István a zempléni senior s Tolnai István a pataki első pap keresztülvitték, hogy az egyház a meghívást mindaddig betiltá, míg a puritán bizonyos feltételek elfogadására nem kötelezi magát. Az 1638-ki pataki részzsínat megszabta a feltételeket, melyek alatt Tolnainak az igazgatóság átvételét hajlandók voltak megengedni; de azokat ő nem úgy fogadta el mint a papság óhajtotta volna.

---

*) Szilágyi Benjamin. i. h. 174. l.

Hoznan alkudozás után az ügy dec. 7-kén Zemplénben a megyei gyűlés elébe került, de itt a nemesség a puritán újító részén állott *¹).

Tolnai Jánost az iskolai igazgatóságból ezúttal ki nem zavarhatták. Hü maradt elveihez, habár Rákóczy fejedelemnek sajátkezü parancsára a kívánt térítvényt aláírta. De már beköszöntő beszéde — mely telve volt gúnynyal és dorgálással — elleneit föllépésre ingerlé, s az ezekkel tartott vitatkozásokban használt fegyvere épen nem volt alkalmas ezek csilapítására *²). Tanítása ellen volt a legtöbb kifogás. Kiküszöbölte a legrégebb tankönyveket, hogy saját elveit terjeszthesse a theologia és philosophia útján. Többször meginték, hogy a Keckermann Logikáját tanítsa az általa bevett helyett; Tolnai azzal menté magát, hogy ő a Fehérvárt is bevett Bisterfeldét tanítja, s az ügy a fejedelem elé vitetett. Ez az orthodoxus püspök tanácsát kérte ki. Gelei Katona, noha sógorává volt leendő, nem késett a fejedelem előtt Tolnai ellen nyilatkozni *³). Hasonló versengések miatt, három év múlva, sógora Gelei Gáspár — a püspök testvére — eszközlésére a miskolczy papságot nyerte. Azonban a mily arányban nőtt pártja naponként, — az ellenszegülés is folytonosan erélyesebbé lett. Gelei Katona az orthodoxus püspök, hivatalánál s elveinél fogva megtestesült episcopalis, nem sokára ellenfelei élére állt, s csak kedvező alkalomra várt, hogy ellenök fellépjen.

Ez nem sokára bekövetkezett. 1643-ban a Ferdinánd ellen kezdett hadjáratban Rákóczy Zsigmond a fejedelem fia Tolnait tette tábori papjává, ki a béke megkötése után, ugyanennek ajánlatára, tokaji lelkészszé lett. De a ragálynak, mely ez időben az országban dúlt, a régi papok közül sokan áldozatul estek, s az ifjak közt Tolnainak nagy pártja volt. Az abauj-tornai megürült esperesi székbe a tályai rész-zsinat (1645. mart. 8.) Tolnait ültette.

---

*¹) Sajnálni lehet, hogy a Szilágyi Benjamin munkája, mely e nevezetes eseményt részletesen tárgyalta, itt megszakad, s további adatait csak töredékesen ismerhetjük a Lampe Históriajából.

*²) Lampe: Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht 1728. 389.

*³) Gelei levele, Sárospataki füzetek I. 177.

Ez által működésének szabadabb tér nyílt, s míg egyfelől egyházmegyéjét önkénynyel és vasakarattal kormányzá, a papokat inté és dorgálta, az egyes helységeket párthiveivel látta el, egyházi látogatás alkalmával a helységeket a maga hűségére fölesketé, Sáros megyét önhatalmúlág saját felelőssége alá vonta: másfelől újítási működését is megkezdé. Rendelé a papoknak, hogy a keresztelest csak nyilvános helyeken, a közönség szeme láttára s az erre rendelt napokon hajtsák végre. Ez csak kezdete volt a czélba vett nagyobb újításoknak. Az egyház visszaviendő régi egyszerűségére, az ünnepek eltörlendők, a papok közt nem lehet rangkülönbség, mindenki püspök a maga egyházában, de ezek híveiket házoknál kötelesek tanítani, nem csak a templomokban: ezek keresztül vitelét tűzte ki czélúl.

Az „angliai mirigy“ ilyszerű terjesztése folytonosan élesebb viták tárgya lett. Egy részzsinat, melyet Tolnai a keresztelekedés ügyében Günczre gyűjtött össze, mitsem végezhetett, mert az meg volt oszolva a két párt között. Annál erősebben lépett fel egy másik, melyet 1646. febr. 14-kére Tokajba gyűjtöttek. Megnyitották a fejedelem egy levelének felolvasásával, melyet ez Debreczeni Tamásnak, praefectusának írt, élesen kikelve az újí tók ellen. Előterjesztettek a vádpontok, melyek közül Tolnai némelyeket egyszerűen tagadott, másokat elismert. A zsinat határozott: Tolnai János, mindaddig, míg fejedelem ő nagysága valamely egyetemes nemzeti zsinaton, az ügynek újra megvizsgálását el nem rendeli, esperesi és papi hivatalától megfosztandó, mindazon papokkal egyetemben, kik hozzá makacsúl ragaszkodnak. Az elítélt papok hasztalan próbálák kérelmökkel az ítélet megváltoztatását kieszközölni: a zsinat ragaszkodott határozatához, s az ide vonatkozó irományokat az orthodoxus püspök elibe terjeszté.

Az ügy eléggé fontosnak lön ítélve, hogy végette egyetemes zsinat hívassék össze. Különben a puritanismus nagy hódításai mellett, a presbyteri szerkezet is sok barátokra akadt, s maga Medgyesi Pál az udvari pap is e mellett nyilatkozott. Aztán annak is érezhetővé lett a szüksége, hogy papi s püspöki önkény helyett törvények által kormányzottassék az

egyház; míg a püspök megtámadott hatalmának helyreállítására eszének egész súlyát a mérlegbe vetette.

Fő gondját most csak a puritanismus leverésére fordítá. Nem volt nehéz, a különben is óvatos fejedelmet ennek veszélyeire figyelmeztetni. Csak Angliára kelle mutatnia s az ott megingatott trónra. Paptársait is meg tudá magának nyerni, meg a presbyteri Medgyesit is: elhitetvén ezzel, „hogy — mint maga mondja — az egyházhatalmat akarják benne elnyomni.“ Semmi sem tántorítá vissza e vasakarátú férfit, hogy saját sógorát is tönkre ne tegye, midőn az oly magasra emelkedett egyház alapját látta megrendítve.

S az 1646. június 10-ére Szathmár-németibe hirdetett zsinatra, nagy részben ellenséges indulatú férfiak gyűltek össze, kik részint hivataluknál fogva, részint mint az egyházmegyék küldöttei jelentek ott meg. Már június 9-én tartottak tanácskozmányt, de a gyűlés csak másnap, mint a kitűzött határnapon nyitattott meg, isteni-tisztelet végeztével, az utóbb elnökké választott Gelei Katona által. Bő, de ékes beszéddel mutogatá a sátánnak hármass támadását, melyet az Istennek e földön katonáskodó egyháza ellen intéz, a török tatárok dúlásai s a pápások mesterkedése, azután a háromságtagadók elterjedt felekezete által, s midőn ezek által nem boldogult, nyúlt a sátán a harmadik módhoz, vizsályt támasztott magában az egyház kebelében. A beszédet Jövel sz. lélek Isten! követte, s a nép távozott az egyházból.

Most a gyűlés meg lön kezdve. Az abaúj-tornai papok részéről Vényi János beadta a vád-pontokat, be Tolnai is Apológiáját. Alázatosság és gög ama vegyületével, mely élénkül emlékeztetett korábban kimondott elvére, hogy előljárót csak emberi s nem isteni törvények értelmében ismer el, figyelmezteté biráit, hogy ítéletüket csak komoly megfontolás és higgadt bírálat után mondják ki. És a gyűlés ennek teljesítését egy bizottmányra bízta, mely a Tolnai Apológiájának czáfolatát elkészíté.

A fejedelem jún. 20 án érkezett Szathmárra. Elébe lön terjesztve s általa helybenhagyatott e czáfolat. Ekkép a tokaji részssinat határozata a Tolnai s társai elmozdítását illetőleg, meg lön erősítve. Most a gyűlés a Tolnai által megindított

elvek ellen rendszabályok készítéséhez fogott s számszerint 30 határozatot hozott is, melyeket Gelei Katona, mint a gyűlés elnöke, készített törvény-alakba. A keresztelés magános helyen is meg lön engedve (IV. végzés), a presbyterium felállítására óhajtandó (VI. v.), az ünnepek megtartandók (IX. v.), az újító és megbüntetett testvérek, ha megtérnek, nyerjék vissza hivatalukat, ha nem, politikai hatóság is megbüntethesse őket (XVII. v.), jövőre hasonló merények eltiltatnak (XVIII. v.) stb. Az orthodoxus püspök ezen kívül 38 canont is szerkesztett össze a régiekből, melyeket miután 1647, 48 és 49-ben négy zsinat megvizsgált volna, a negyedikben a Maros-Vásárhelyin II. Rákóczy György is megerősített *¹). S most, midőn törvényeit megerősítve s életbe léptetve látta, midőn missióját bevégzé s munkájának diadalát élvezhette, elhúnyt ez évben, mely dicsőségének tetőpontján látta.

Mind e körülmények közül Tolnait semmi sem törte meg. A szathmári zsinaton kénytelen volt magáról reversalist adni, habár ő ezt, mint maga írta, „cum expressa conditione“ tette. Talán épen e körülmények miatt, az 1647-ki zsinat még mindig állomás nélkül találta. Nem sokkal utána a fejedelem praefectusát hozzá küldi egy hat pontból álló reversalis-mintával, mely szerint ő kötelezte volna magát, hogy újítást nem indít, az egyházi szertartásoknál megtartja a helyi szokásokat, a püspököt tiszteletben tartja, kiadandó könyveit a püspök censurája alá adja, egyházába idegen nemzet rendtartását be nem viszi, s az 1646- és 47-ki zsinatok határozatait megtartja. Mindezért a dévai papság volt neki igérve.

Hinni lehele, hogy e férfiú, nyomorba taszítva, feles családdal már megtöretett az idő által. De az nem úgy volt. A fejedelem feltételeit egyszerűen elvetette: családja számosabb — mondá — hogysém a dévai papságból eltarthatná. Fejzédülése és egyéb betegségei is ellentállanak. De legeslegnagyobb ok, hogy lelkiismerete gátolja az elébe szabott feltételek elfogadását: mert ő az igaz reformata religiiónak minden czikkeit híven megtartja *²). I. Rákóczy György halála után

*¹) *Lampe* i. h. 399—424. V. ö. *Gelei Katona* István: *Canones Ecclesiastici*.

*²) Mind a conditiók, mind a Tolnai válasza, az eredeti fogalmazványból, mely birtokomban van.

1649-ben ennek özvegye és fia Zsigmond betették a pataki iskolába rectornak, mely hivatalát 1658-ig folytatta, mikor állomását atarczali papsággal cserélte fel *)).

Lelépésével a cselekvés színteréről a puritanismus meg volt törve, s csak később merült fel olykoron, mint egy ijesztő rém, melynek leverését szükségesnek tartották. A küzdelem folyama alatt, ennek élénksége miatt, a presbyteri eszmék háttérbe vonultak : a püspök még jónak látta nem mutatni ki rosszsalását egész merevségében. Sőt a nagy nemzeti zsinat kimondá, hogy az eddig fel nem állíthatott presbyteriumok alkotását megengedi, ha a nyomott és szolgai volta mellett az kivihető lesz s a kormány megengedhetőnek fogja találni.

De maga a püspök előszavában a presbyteri rendszer ellen nyilatkozik. Presbyteriumokat a keresztyén vallás kezdetén állítottak fel, mert az apostolok kevesen voltak, s az egyházak kormányzását nem vezethették személyesen; de majd a papok száma növekedtével felhagytak vele, s magok a szent atyák is presbyter név alatt papokat értenek. Helyesebb is az egyházak igazgatását papokra, mint a hozzá nem értő tudatlan népre bízni. Így Katona. S ez volt Rákóczynak, s ennek halála után fiának is véleménye. Így gondolkodott Csulai a Katona utódja, s a fő urak nagy része.

Ellenben Medgyesi Pál, a Lorántfi Zsuzsánna udvari papja, egyházi beszédeiben s irodalmi téren is föllépett a presbyteri rendszer mellett. *Dialogus Politico Ecclesiasticusa* (Bártfa 1650.) nem csak elvei helyességét hirdeti, s felállításának módját mutatja ki, hanem az episcopálisok ellen is hangosan kikel. Ez csak terv, de „nem indítottam — úgy mond előszavában — legkisebb méltó botránkoztatással is magamtól semmit, noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam.“ Azonban úrnőjét meg tudá nyerni, meg a pataki iskolát s magyarországi praedicatorokat. „Jámbor emberek — mond Bethlen Miklós *) — Heraclitusok, a pápisták, democritusok lettek miatta.“

Oly időben, midőn a theologia a philosophiával kapcsolatban üzetett, csak kevés kellett, hogy a külföldi bölcsészeti

*) Danielik : Magyar Írók. II. 343.

*) Bethlen Miklós I. k. 240.

iskolák is e hazába utat találjanak, és egyetemekre kiment ifjak ott szerzett eszmékkal térjenek vissza. Des Cartes tana már ekkor lángba gyújtotta az egész tudós világot, mely a classicai tudományok újra ébredése óta, a görög philosophia megújított művelése által külföldön épen úgy mint hazánkban, meg volt érve elfogadni a rendszert, mely az önművelést felkölté.

Nálunk a XVI. század theologiai irodalma az írók philosophiai ismeretét mutatja ugyan, s látszik, hogy a scholasticusok nézetei s az ezzel ellentétes elvek tiszta ismeretével bírtak a hittan művelői: de a csekély számú tisztán philosophiai munkák jobbára Aristoteles körül forgottak. S valóban külföldön is ennek követői bírtak túlsúlylyal, melyet az sem tudott megdönteni, midőn egy határozott Aristoteles-elleni iskola keletkezett. A rámisták dialektikáját más irányok váltották fel, de Baco empirismusa, Campanella természeti philosophiája, az atomisták fellépte, Grotius népjoga, Hobbes materialismusa, a XVII. század első felének eme nagy szellemi nem homályosíthaták el a stagirait, nem az erősebb csapás sem, melyet a la hay-i philosoph mért rá.

Az eszme, mely Des Cartes merész lelkében fogamzott, hogy idegen segély nélkül, ön magából alkosson philosophiai rendszert, meglepte a világot. Új volt az és gyűjtött, s midőn Apáczai a hollandi egyetemeken megjelent, ellenkezői és védelmezői tábora foglalkodtatá a világot. Hogy e férfinak a descartesi eszmékhez mi köze, hogy Aristotelest minden akarat mellett is, s a behatás daczára is, melyet ifjú kedélyére az új eszme gyakorolt, mennyire nem tudá mellőzni, s végre hogy mily előkelő a polcz, melyet nálunk kivívott: mind azt Erdélyi művészi tollal ecsetelte. Nekem, ki most működését akarom felmutatni, elég volt megjelelni a viszonyokat, melyeket külföldön s visszatérte után a hazában talált.

Apáczai Cseri János *) 23 éves volt, midőn 1648-ban Gelei Katona István püspök által az egyház költségén a hol-

---

*) Miért Cseri? s nem Csere, mint eddig írták. Csere-nek egyedül az Uthrechtben nyomott Encyclopaedia írja; én úgy hiszem sajtóhibával, vagy önkénytesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért. A kolosvári ref. főiskola aranykönyvében, melybe először Apáczai írta be nevét s egy értekezését, ekkép jegyezte be magát: „Joannes Chierj Apacius“ stb.

landi egyetemekre küldetett *). A bárczaságban Apácza helységben az Olt mellett született 1625-ben e férfiú s ott tölté

Ugyane könyvnek a címlapja a következő: „Ill. Coll. Orthodox. Claudiop. Album Scholae Leges, Constitutiones, Seriesque Professorum, Rectorum, Lectorum, praeceptorum, Civiumque omnium pleno Comprehendens: A. Joh. Chierj Apacio ss. Theologiae doctore et apud Claudiopolitanos reformatos Professore Collegiique primario Rectore. In publicum Scholae recentis usum destinatum propriaque donantis manu inscriptum: A. D. M. D. C. LVI. die vicesima Nov. post. Solemnem Introductionis actum“, minckét helyen pedig a bejegyzés az Apáczaí saját kezével történt.

A kolosvári reform. főiskola birtokában van egy eredeti levél, melyet Lorántfi Zsuzsánna fejedeleinasszony írt Apáczaínak, s melynek czíme ekkép hangzik: „Clarissimo Domino Johanni Cseri de Apácza sanctae Theologiae Illustris Collegii apud Claudiopolitanos Reformati doctori et Professori etc. nobis honorando. — Végül az epikedió-n, melyet közvetlenül halála után nyomattak ki, hasonlólag Joannes Cseri Apacius áll. Ugyanezen iskola birtokában levő Galeusson következő jegyzet áll: „Dono dedit rđus et clarissimus D. Joannes M. Enyedi V. D. M. Eccl. Gyaluiensis etc. Joanni Chierj Apacio Theol. Doctori et Profess. ao. 1658. nov. 9. Claudiopoli.— (Ejusdem relicta dono dedit Scholae Claud. reform. An. D. 1660. die 20. febr.)“ A bekerített idegen kézzel van írva, a többi Apáczaí írása. Ennyi úgy hiszem elég annak bebizonyítására, hogy Cseri és nem Csere volt.

*) Erdélyi úr Apáczaí életíróinak (Bod, Benkő, Seivert) azt veti szemére, hogy az Encyclopaediát nem olvasták, mert születése év-számát — mit maga feljegyzett e munkában — nem tették ki, s mert némely hasonlólag e munkában elszórt helyeire nem figyeltek.

E figyelmeztetés nekem is szól, mint e jeles emberek közt a legmúltatlanabbnak, mint a ki a Budapesti Szemlében megjelent Erdély irodalomtörténetében természetesen Apáczaí munkásságára is kiterjeszkedtem. Azonban a bevezetésből Erdélyi úr sem használt fel sokkal többet mint én, s a közbeszúrt jegyzeteket készakarva mellőztem, nem gondolván, hogy valaha akadjon tudós, ki azoknak félreértésével próbálja életíróit czáfolni. De vegyük rendre Erdélyi úr állításait:

I. Írja E. úr: Aligha van igaza Seivertnek, írván felőle, hogy 1653. aug-ban tért vissza hazájába, mert az Encyclop. 118. lapján felkiált Apáczaí: Szegény hazám, mikor látlak! 1313-ik lapon 1654. Az anglusok a belgákkal megbékélnek. Szerinte e munkát „1653—4. ősz és telén“ nyomták, valamint a De Studio Sapientiae beszédét Apáczaí 1655-ben tartotta. Nem szükség Seivertnek vakon hinni: habár a legalaposabb és leglelkiismeretesebb tudósok közé tartozik is, s habár a halála óta napfényre hozott források bizonyítják, hogy ő

első fiatalságát. 1641-ben Alstäd Grammaticájának 2-ik részét már könyv nélkül tudta, a nélkül, hogy mint keserűn emléke-

---

azokat többnyire mindnyáját felhasználta, vagy más szavakkal hitelessége mellett tanuskodnak. Elvethetjük Erdélyi úrral az Apáczait illető adatait, habár Seivert a *Quartalschrift* V-ik k. 226. l. a jegyzetben írja: „ich folgte aber den eigenhändigen Nachrichten des Apáczai“, ha nem sikerülend kimutatni, hogy ama felhozott megjegyzések nem czáfolják, hanem erősítik a szász tudóst. Apáczai 1643-ban ment Kolosvárra. (Írja 1653-ban az *Encyclop.* előszava első lapján: „quum decem retro annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer“ 1648-ig kétszeri félbeszakasztás daczára (postquam bis tristia studiorum naufragia fecissem) könnyen elvégezhetette a theologiai tudományokat. Akkor, s nem 1649-ben ment külföldre. Constatorozzuk ezt: Az *Encyclopaedia* keletkezésének történetét maga mondja el. Mi buzdította *Encyclopaedia* írására, mint fogott hozzá, saját előadásából tudjuk, s leebb látandjuk. De egyszerre csak sürgeti Csulai (Praef. 10. l.) hogy térjen vissza. Már ekkor az *Encyclopaedia* munkába volt véve, írván a bevezetés 9 lapján: „novum librum elaborare coepi, quem ob objecti universalitatem pasoptron vocavi.“ Felsohajtása: Szegény hazám mikor látlak! a 117. lapon van, tehát a munka elején, hihetőleg mielőtt még a Csulai meghívását kapta volna.

II. De menjünk tovább. A meghívásnak nem felelt meg rögtön. Az őszön és télen át ott maradt. (At me coeli injuriae autumnales, aliaque non exigui ponderis impedimenta in exotici adhuc oris ut per hiemem subsisterem nolentem atque invitum coegerunt. Praef. 10. l., ez alatt hát nagy szorgalommal folytatta a dolgozatait, hogy a neki küldött pénz egy részén sajtó alá adhassa. Ezért írhatta a 261. lapon, mely munkájának derekán van: „Trajectom, holott csaknem öt egész esztendeje már hogy lakom.“

III. Sajtó alá adta hát a munkát 1653-ban. Quod cum tanto patrono ingratum fore pro certo haberem, veritus ut in malevolorum susurra credula propendeat aure stb. s leebb a Praef. 11. lapján „at vero hic quum totus in eo esset, ut posteros validis argumentis ad assidue scribendum, rem scilicet insvetis taediosam admodum, incitaret, utile esse ratur editionem non diu suppressi“ s viszont a Praef. 13. l. „Sic itaque videns gravissimas meditato prelo subijci causas undique confertim mihi imminere missae pro viatico pecuniae partem (non certe superfluam) typographis expono (fieri aliter vix poterat) sicque tandem libri impressionem ante tempus utique, Dei tamen auxilio nixus *auspicatus sum*“ (azaz elkezdette).

Tehát nyomtatását 1653-ban elkezdette, de ott létében nem végezte be. Erre Utrechtben elegendő költsége sem volt. Az *Encyclo-*

szik róla, értette volna *¹⁾). De gyors eszének fejlődését a tanítás rosszasága nem tartotta fel. 1643-ban a humaniorákat Ko-

paedia végéhez hozzá van ragasztva a „De Studio Sapientiae“ nem mint külön munka. Az Encyclopaedia 405. lapján kezdődik az S ív, s tart a „De Stud. Sap.“ 428. lapjáig. Ezen értekezés pedig a 413. lapon kezdődik, levén a lapozás folytatva, de rá levén a címre nyomva: Ultrajecti Ex Officina Joannis a Vesberge Anno M.DC.LV. ezen év számot pedig nem nyomták oda 1654-ben. Ezek szerint az Encyclopaedia 1653—5 közt nyomtatott ki, s nem mint Erdélyi úr hibáson állítja: „1653—4. szóval e két esztendőre eső őszi és tél.“ Nosza végezzük ezek nyomán Erdélyi úrnak 3-dik e munkából vett adatával is. A 313. lapon található adat „1654. az anglusok a belgákkal megbékélnek“ nem azt bizonyítja, hogy ez eseményt (mely 1654. apr. 15. történt) 1653-ban nem írhatta (erre bizonyítás sem kell); azt sem dönti meg, hogy ő ekkor Erdélyben nem lehetett volna, midőn ez eseményt leírta, miután bizonyos, hogy a munka csak 1655-ben jelent meg, s így annak nevezetes felét — hie azon adat is a 313. lapon van — Erdélyből küldte ki az amsterdami nyomtatónak.

De hogy vagyunk hát azon két adattal, melyek egyike a De Stud. Sap. címlapján áll, hogy e beszéd 1653. novemberben, s a másikkal, melyet Seivert ír, hogy azt 1654. jan. 11-én tartotta? s mindenek fölött, hol van még itt annak megdöntése, hogy Apáczai nem 1649-ben ment ki? Hisz mindaz, a mi addig elmondott, csak azt bizonyítja, hogy öt éves külföldi tartózkodása kezdődhetik 1648-ban is. Itt mindenek fölött azt kell tisztába hoznunk, hogy 1653-ban tért haza, s e mellett egy nagyon alapos ok szól. Gyulai Pál barátom a kolosvári ref. főiskola könyvtárát szíves volt baráti kérésre felkutatni, s ott feltalálta a De Studio Sapientiae-nak első negyedrétes kiadását, mely 1653-ban Kolosvárt nyomtatott ki, s mely eddigelé lappangott, mert arról egyetlen egy irodalom-történeti munkában sem találtam említést. Ez azt mutatja, hogy Apáczai ez évben már otthon volt. Azonban magában a munkában is találunk rá adatot. A 42. lapon írja: hinc Comenii longinquo evocati...“ t. i. Sárospatakon. Komen 1650—4-ig volt Patakon. Ha, mint Erdélyi úr hiszi, e beszéd 1655-ben mondatott el, hogy állíthatta Apáczai, hogy Komen ott mulat? Kénytelenek vagyunk Seivertnek adni igazat. Apáczai szerinte 1653. aug. 29-én érkezett meg Fehérvárra, nov. 2-ig tehát elég ideje volt megírni s kinyomtatni e beszédet. De akkor csak a rectorságot foglalta el. A beszédet 1654. jan. 11-én is mondhatta el. Legalább Seivert adatainál Apáczai saját jegyzeteire hivatkozik, s ő eléggé lelkiismeretes bűvár arra nézve, hogy az ilyszerű adatait elhiggyük.

A miben E. úr engem kiigazít, tévedésemet bevallom. Hihető, hogy az angol és francia földet nem járta be. Lehetett toll-, vagy

losvárt hallgatta Porcsalmi Andrástól, s az első lelkesedést e tudós férfiú szavai költék fel lelkében. „Gyakran kitért — vallja maga — e tudós férfiú a tudományok s mesterségek dicséretére, olykor ritka képzettségének emlékeit bizalmasan mutogatta is, s inte idővel hasonlók teljesítésére. Szorgalmát némileg utánzandó irományai közül többeket leírni kezdtem“ *²). Nem sokára Gyulafejevárra ment, mint felsőbb intézetbe, hol azonban szomorú körülmények tanulását vele két ízben szakasztatták félbe. Erélye és lelkesedése itt sem hagyák el, s a kolosvári unit. professor Gelei Árkosi Benedek kora ez egyik legtudományosabb férfiának buzdítására tanulni kezdé a zsidó nyelvet önszorgalomból: mert akkor ezt Fehérvárt senki sem adta elő.

Végre a Bisterfeld keze alá került. A tanító szavai itt is gyűjtötták: „a szentírás értelmére nem is juthatni az összes Encyclopaedia ismerete nélkül. Ez az út alapos ismeretek szerzésére s példája, hogy ő Bisterfeld az Alstäd Encyclopaediáját már 16 éves korában tudta, ösztönte e munkának rövid idő alatt, de nagy erőfeszítéssel történt leírására. Pir borítá arczát, mint Julius Caesarét a Nagy Sándor képe

nyomdai hiba, mert oly határozottan, mint megtörtént, nem akartam állítani. Azon körülmény, hogy hajlott a puritanismushoz, azon lelkesedés, melylyel a mívelt nemzeteknek saját anyai nyelvökön élő irodalmáról beszélt, bírt a véleményre, hogy ezt ő közvetlen szemlélésből is meríthette, habár az Encycl. Praef. e szavait is „sero dolore deprehendi me nimium diu in urbe una desidissem“ ismerém. Gyenge okok, melyeket a bizonyíték hiánya dönt meg, de nem Apáczai azon szavai, hogy „Utrechthben öt évig élt.“ Hisz Hartvickbe menetelét E. úr is elismeri (1651. ápril 21.), pedig ez is az öt évbe esik. Aztán E. úr is követ el ilyszerű botlást, mert bizonynyal az enyémhez hasonló merész állítás övé is, hogy 1654. nov. 2-án tért Erdélybe, s 1655 ben tartotta a De Stud. Sap. tanári beszédét, melyek a Seivert szavainak önkényes s történetíróban meg nem engedhető elferdítés. Aztán az is figyelmetlenség, hogy E. úr nem tudja meghatározni, hogy az Olt mellett micsoda helységben nevededett fel: hisz az első földabrosz meggyőzhette volna őt, hogy maga Apáczai t. i. születése helye fekszik az Olt mellett. *Iliacos intra muros peccatur et extra.*

*¹) De Stud. Sapientiae Kolosvári kiadás 44. l.

*²) Encyclopaedia Bevezetése 1-ső lap.

látására, ki a világot hódítja meg ama korban, midőn amaz még mitsem tett.

Gondolhatni, hogy a tudvágy ennyi lelkesedéssel párosulva fényes eredményeket idézett elő, s pártfogókat szerzett az ifjúnak. Az éles eszü Gelei Katona csakhamar kiismerte őt s az egyház költségén 1648-ban a hollandi egyetemekre küldötte. Általános ismeretek szerzése után, mélyebben szándékozván a theologiai tudományokat tanulmányozni, a zsidó nyelv tanulására adta magát. Csakhamar belátta, hogy ezt a keleti nyelvek ismerete nélkül tökélyre nem viheti, s e czélból a chaldeus, szir, arab, rabbin, és talmudi nyelveket is elsajátítani feladatává tette. Ismeretei naponként gyarapodtak jutalmául fáradhatatlan szorgalmának, melyeket kimutatni fényes alkalma volt különböző disputatiók alkalmával.

E vitatkozások közül egy pár elhagyta a sajtót is. Ilyen az, melyet 1650. márcz. 23- és 24-én tartott Utrechtben. Címe: *Disputatio de introductione ad philologiam sacram praeside Gisberto Voetio ad diem 23. et 27. Mart. Ultrajecti 1650.* 4. edr. Majd 1651-ben Hardetvickbe megy, hol első theologiai tudós lesz apr. 21-én. Vitatkozását kiadta: *Disputatio theologica inauguralis Hardetvick 1651* *)). S mind ez elfoglaltatási daczára levelezést folytatott tudomány kedvelő ifjakkal theologiai s philologiai dolgokról; így Glandorp La-jossal, kinek hozzá intézett hittani kérdéseire válaszolt 1651. aug. 16- és sept. 4-én, Leusden János s Gelder Abrahámmal, kikkel philologiai tárgyakról, jelesül a Jehova szó kimondásáról vitatkozott. Az előbbivel november végén akadémiai vitatkozása is volt **), mi egyébiránt ezen időben rendes egyetemi dolgok közé tartozott.

*) A czímet Erdélyi úr följegyzése után közlöm.

**) E levelek közölve vannak az Encyclopaedia végén. Ez utóbbi disputatióról emlékszik a Leusden-hez írott levelében, de a levélnek nincs datuma. Hogy e vitatkozás november végén ment véghez, azt onnan tudhatni, hogy hivatkozik az ugyan e tárgyban Gelderhez nem sokára írandó levelére (Encycl. 475.), ez el is készült, folytatván ebben az amott félbe hagyott okadatolást (Encycl. 481.). Ez dec. első felében kelt. A vitatkozást az előbbi levél kelte előtt öt nappal megtörténtnek állítja. (Encycl. 469.).

De mennél többet tanult s mennél jobban gyarapodtak ismeretei, annál fájdalmasabban gondolt a hazai irodalmi viszonyokra. Hévvvel forgatta az idegen nyelven írt munkákat, hogy azon szomorú meggyőződésre jusson, hogy a nyugoti népek „mennyire fölöttünk vannak midőn minden tudományt hazai nyelven olvashatnak, tanulhatnak, taníthatnak“ „mert — mondja leeb — szerencsétlen a memzet s mindenek fölött nyomorú, mely mindent idegen nyelvből kölcsönöz, s viszont boldog az, melynek mind ez kertjében terem *).

Ez eszmékkal sokat tépelődött. „De mit ér azt könyvekkel tekinteni? Segélyt kell keresni! Ha a ház ég, mindenki oltásra siet s nem sokat gondolnak az álommal vagy gyomrukkal.“ E kép lebegett mindig előtte s oly élénkül, hogy az álmát szemeiről, figyelmét a tanulásról elűzte, s minden gondolatát hazája felé fordítá. Egyes tudományokból fordításokat kísértett meg: nem boldogult. A nyelv szegénysége már a kezdettől elállani készteté. Ekkor fordult figyelme Gaza Theodorra, ki a Theophrastus plántai fordításában egy csomó növényt latin névvel ruházott fel. Ennek előszava új eszméket költött fel lelkében, s így származott feltétele, hogy ha Isten életének még néhány évig kedvez, addig nem hal meg, míg a tudományok összegét magyar nyelven ki nem adja. S dolghoz látott.

Ez volt kezdete a magyar Encyclopaediának, melyet ő még ekkor Pasoptronnak (mindent mutató tükör) nevezett.

1652. őszén erdélyi püspök Csulai György elegendő úti költséget küld számára, hogy hazájába visszatérjen. De az őszi idő s más akadályok, még a télen át helyt maradásra bírák. Azonban, hogy patronusa iránt hálátlannak ne látszassék, s nehogy rossz akarói gyanúsítására maradását rosztal magyarázza, módokról gondolkodott, melyekkel mecoenása kegyét megtarthatja. Bizonyynal erre legjobb mód lesz, ha megkezdett munkáját sajtó alá készíti s a kiadást nem fogja sokáig hátráltatni. Némi habozás után, nem akarva a kedvező alkalmat elszalasztani, midőn már az Encyclopaedia készítésében előhaladt, 1653. elején az úti költségül küldött pénz

---

*) Encycl. Bevez. 5-ik. l.

egy részének árán sajtó alá adta „idő előtt ugyan, de bízva Isten segélyében“ *¹).

Azonban sem pénze nem volt elég a terjedelmes munka nyomtatási költségének fedezésére, sem a munka nem volt még befejezve. De ez egyik sem gátolta visszatérését. 1653. nyár elején családjával — mert Hollandiában megházasult — útnak indult hazájába, öt évi tartozkodás után az országból, hol ismereteit méltányolni tudák s professori hivatallal kínálták meg: de melyet „memzetiségéhez, hazájához való szeretetből“, korábbi kötelezettségénél fogva nem fogadott el *²).

Aug. 29-én egy szombatnapon (1653.) megérkezett Gyulafehérvárra, melynek évfordulatát megböjtölte *³) rendszeren.

Ez időben az iskolák állapota az erdélyi fejdelem birtokában nem álla rossz lábon. A kisebb intézetek mellett melyekben inkább csak a gymnasiumi tanfolyamokat hallgatták, mint a nagyváradi, nagybányai, kolosvári, marosvásárhelyi, sárospataki virágzott s Comenius Amos-nak (1650.) ott megjelenése az intézet fényét növelte. Mellette a fehérvári még teljesen régi fényében állt, előkelő híre még nem szenvedett csorbát, habár a Bethlen által kihívott imperiumbeli tudósok közül Piscator elhagyá, a „Sedulus“ Aestadius munkás életét örök álommal váltá fel, s csak ennek veje Bisterfeld vezette a muszák kegyenczeit elaggultan bár, de megtöretlen ifjú kedélylyel.

E férfiú mellett, ki egyedül viselt professori nevet — „mert abban az időben (mondja Bethlen) a szegény magyarok, kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna“—a fehérvári collegiumban „négy academicus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poeticae, rhethoricae, logicae facultatis rector volt, a német gal-

---

*¹) Encycl. Bevezetése 13-ik lapig.

*²) Bethlen Miklós 245. V. ö. Bod Athenássával.

*³) Seivert, Quartalschrift, V. 226.

lér sacrae scripturae et theologiae professor“ *¹), a tanítást a két collaborator kezdte meg, kikkel együtt a tanítók száma hét volt *²).

E tanszakok közül Apáczai a poetica classist nyerte el, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga-, felesége- s gyermekének *³), s nov. 2-kán állomását elfoglalta. „Bezzeg ő tudott — folytatja Bethlen — ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra, a poétákkal és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni, s tanulni kezdik a theológiára s philosophiára járók is.“ Ezen kívül logikát, rhetorikát, görög és héber nyelvet tanított, s Cicero de officiis-ét magyarázta *⁴), tanította a nagyobb számtant is, mely az előtt „a magyar nemzetségben hírrel sem hallatott az arithmetikának négy első speciesén kívül“ *⁵).

Mindez a közfigyelmet felé fordította. De a nép bámulása még jobban növekedett, midőn ez évben decemberben tartott vitatkozásában az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, r. catholicusok, lutheranusok, egységhevők, arméniek s újra keresztelők ellen alkalma volt gazdag hittani ismereteit is bámulni *⁶). Tisztelőivel aránylagosan szaporodott irigyei száma is, s ezek ármányaira nem sokára Apáczainak egy beszéde nyitott utat *⁷).

*¹) Bethlen Miklós I. 239. V. ö. a de stud. Sap. 41. lap, hol a négy facultás ily rendben soroltatik fel.

*²) „Septenarius nostrisque temporibus usitatus Docentium numerus“ mondja Apáczai De stud. Sap. 38. l.

*³) Bethlen Miklós I. 246. Bod collaborator-nak írja, hihetőleg tévedésből, vagy azért, mert e hivatal lényegileg nem sokat különbözött a későbbi classis praeceptorstól. Seivert saját jegyzetei nyomán iskola igazgatóvá téteti, de az sem lehetetlen, hogy ő a rector facultatis poeticae-t értette félre. Sajnáltni lehet, hogy a jegyzetek nem hozatnak napfényre a Seivert irományai közül, hol azok hihetőleg fellelhetők lesznek.

*⁴) Seivert a Quartalschriftben V. 227.

*⁵) Bethlen Miklós II. 231.

*⁶) Seivert i. h.

*⁷) A címlapon áll „habita . . . 1653. mense novembri.“ Csak

A tudományban e férfiú a haladásnak volt buzgó apostola. Hévvvel karolta fel az új eszméket, új elveket s terjeszté azokat, nem vakon és szolgálilag, hanem meggyőződés alapján, olykoron egyeztetni próbálva a régivel. Hollandiában virágzó intézeteket, nagy előhaladást látott, melyek, ha a hazájábeliekkal összehasonlítá, vágyat ébresztének lelkében itt is hasonló eredmények felé törekedni. S e vágy emészté őt. Haza érve, itthon mindent úgy talált, mint régen volt, ugyan az a felosztás, ugyan az a tanrendszer, mely őt útjában leginkább gátolta. Így támadt lelkében a gondolat, maga az elv ellen mindjárt beköszöntésével nyílt és erélyes hatat kezdeni.

Így készült beszéde *de Studio Sapientiae*, in qua artium et scientiarum omnium utilitas earumque ortus et ..... progressus ..... ostenditur stb.

Szándoka volt e beszéddel köszönteni be. Sietett hát kiadásval, de az elmondást s bizonyynyal ezzel együtt a közrebocsátást is elhalasztá, nem tudni mi okból; 1654. január 11-kig, midőn — elmondván azt — kitűzte az újítás zászlóját.

E munka kitünő a maga nemében, tárgy ismerettel, szónoki ihlettséggel s mindenek fölött lángoló, kiolthatatlan hévvvel írva. De erősebb és kímélytelenebb volt, hogysen szívesen láttassék. A bölcsesség értelmezésével s hasznainak elemzésével kezdi. S itt a számtanra térve, mindjárt talál felhányni valót. „A francziák, brittek, dánok, lengyelek, olaszok, magyarok, erdélyiek nem folytathatnak hatat a németek nélkül; mert azok mívelik a számtant mindenek fölött. De inkább a köny, mint a szónoklatt illik hozzám, midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordúlt szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség roppant tengerét, mi által el lön érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt aluszékonyosságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket. Hazudjak, ha nem idegenek tüzé-

---

az elmondott úton egyeztethető ez adat a Seivert által közzétett Apáczi-féle önkézű följegyzésekkel.

reink, ágyusaink, lövészeink; fazekas, asztalos, posztógyáros, kőfaragó, órás s a többi gépészet minden neme annyira idgenek, hogy a tárgyakat, melyeket azok használnak, az ő műszavaikkal nevezzük. Vaj! szégyeljük tudatlanságunkat! sokaljuk meg hogy továbbra is barbaróknak, tudatlanoknak, hüléknek nevezzenek, hogy az idegeneknek örökre gúny tárgyai legyünk. Nevetnek, és méltán, mert magam is nevetnék, midőn a tapasztalatlan magyaroknak úgy adják árúikat, mint akarják, pénzöket kicsalják, mások szegénységén gazdagodnak.“

E szavak csaknem bevezetéskép elmondva, figyelmessé tehették a hallgatót, hogy majd még keményebb dolgokról is kellend értesülnie. De előadása itt nyugodtabbá lett. A bölcseségnek haladását rajzolta a mint a héberektől egy körúton át a rómaiakig vándorolt, megjelölve a kiállóbb pontokat, gazdag ismerettel s az akkor divatozó elvek alapján. Kitér egyes személyekre s terjedelmesebben, kik kegyenczei, azokra. S midőn Rámushoz ér elragadtatással kiált fel: Ó kegyes tudós lélek! szónoklatodnak bár csak egy morzsáját bírhatnám! s mégis annyi lelkesedéssel oly megragadóan, melyet Ramus is büszkén vallott volna magáénak, festi ennek üldöztetését és munkásságát s köti ezt össze a des Cartéséval, mint az egyetemes philosophia restauratoraéval, s festi ennek munkásságát, eredményeit. Úgy hívé, hogy a bölcsészet tetőpontjának ez a kezdete.

S e pontról áttér a nyelvek tanulásának szükségességére. Egymás után rajzolja hasznait mindnyájának: görög, latin és szír-nek jellemzőleg mindenütt, de legtöbb elragadtatással a nyelvek anyját a hébert; „téged teremtett — mondja — a magas Isten az első embernek. Rajtad szólott. Téged beszélt Ádám a paradicsomban, téged az első világ. A rettenetes Mozes, a rejtelmes proféták, a barbar királyok te bened tisztúltak meg, lettek világosokká és ékesszólókká. Te szent vagy, te bölcs vagy, te mennyei vagy, s ha minden eltörltetnék, te megmaradsz örökre.

Így tudott hevülni, lelkesedni Apácza. Ennyi tűz, melegség égett keblében, ennyi rábeszélés szavaiban, melyekkel a nyelvek fontosságát, a tudományok gyakorlati hasznait

ecsetelte. Mint érezhetett, midőn céljához képest áttért magára a tanításra, midőn elmondja, hogy sem nem nehéz, sem nem lehetlen ennyi nyelvet, dolgot és szerzöt elsajátítani, ott hol az értelem helyesen formáltatik s jó tanítás által ébren tartatik! S hogy ezt bebizonyítsa, nem fordul a külföldi egyetemekhez, csak azon módokat számlálja elő, melyek által költség emelés s szaporított munkásság nélkül a meglevő erő felhasználása által az elérhetővé válik. Mert ritka ország és idő a hajdankorban, mely annyi professort felmutatni, annyi növendéket táplálni tudott s oly jeles alkotmányt bírt volna. Czáfolja a magyar nemzetre ráfogott barbárságot s e miatti képtelenséget; mert Gelei, Molnár, Szegedi, Csulai, Keresztúri, Medgyesi, Tolnai stb. továbbá Pázmán, Csanádi, Enyedi, Dálnoki egy lehelettel eloszlatják az álvélemény ködét.

Az egyedüli okot a szerencsétlen tanítás módban keresi, s itt módokat ajánl a gyökeres átalakításra és egy tervet mutat fel e célból.

A tanítók hetes száma megtartandó, csak naponként 3. 4. órájokat hasznosítsák másképen. A második collaborator a nyelvekkel foglalkozzék: magyar, latin, görög és a héber írás, olvasás. Az első collaborator a mesterségek és tudományok meghatározásait, felosztásait magyar és a fenebbi nyelveken írassa le s tanítsa be, irasson le egy auctort s azt fordíttassa magyarra, magyarázván a nyelvtani szabályokat. Így menjen át a görög és héber nyelvekre. Ezek a tanítás elemei. A négy rector azután a többi tudományokat adná elő, mindenik két három külön tudományt s a theologus a hittan mellett a magyar jogtudományt *).

S itt bezárhatná beszédét. De azokra is ki akar terjeszkedni, kik a régi szokások meg nem változtatását susogják. S itt a világ haladására mutat: régi törvények eltöröltnének, újak hozatnak; az isten ígéje neponként olvastatik, melyről

*) Ugyane tervét indítványozza az iskolák javítására az Encycl. 326. l. csekély eltérésekkel. Mind ott, mind itt a legfőbb az, hogy a tudománynak szélesb alap adassék s az iskolában az eddig föl sem vett tudományok is taníttassanak s ez által a külegyetemekrejárás is nélkülözhetővé tétessék, mely három évenként 18,000 (máshelyt 267. l. ugyan ő 15,000) tallért visz ki az országból.

a régieknek fogalma sem volt; hány iskola nem érzi a reformatió hasznát, hol ez előtt sötétség volt? S itt festi a pataki iskolát, melyet a Rákócziak bőkezűsége virágzóvá tett, s Tolnai a régi intézmények alól szerencsésen felszabadított, melyet a messziről hívott Komen, Tolnai, Bacsoni, Veresegyházi, a váradi, melyet Tárpai és Enyedi virágoztatnak, a bányait melyet Medgyesi elvesztésével nagy csapás ért, az újon emelt kolosvárit, hol szere tett tanítója Poroshalmi, Sikó és Kálmán élnek, a marosvásárhelyit s végre a Bethlenek és Rákócziak fehértvári intézetét.

Ez utóbbihoz intve fordul, hogy gyökeres átalakulását ne tartsa fel tovább, a zavar és rendetlenség mély álmából ébredjen. Régi hírét csak így nyerheti vissza s az elvesztett kegyeket így szerezheti meg, s csak így lehet viszont a magyar iskolák fejévé, mint volt hajdanában.

Ez intés szigorúabb s e dorgálás erélyesebb volt, hogy sem hatását eltévesztette volna. Sok bosszúságot okozott neki, mondja Seivert, Apáczai jegyzetei után, s ez óta számíthatja a kellemetlenségek sorát, mely Fehértvárt tartózkodását annyira megkeseríté. Mert a férfiú, ki a tanításban egyik első keléknek a tűz és lelkesedést *¹⁾ vallá, nem állá meg, s nem szünt sürgetni kedvencz újításait. Hasztalan: valamint e beszéd csak a kedélyeket ingerelte fel ellene, úgy buzgalma tisztársai ellenzését csak makacsítá. Így maradt eredménytelenül ez indítványa ekkor, s később aug. hóban is, midőn újra szőnyegre hozta az iskolai rendszer változtatásának szükségességét, de csak azért, hogy indítványa heves vita után elejtessék *²⁾.

Hanem a fejdelem csakugyan próbát tett az intézet fölemelésére, de nem az általa ajánlott módon. Basire-t egy külföldit választott el fehértvári professorrá.

Basire Isák Normandiában Rouen-ben alsóbb rangú francia nemes szüléktől származott. 1623-ban a rotterdami s innen két év múlva a leydeni egyetembe ment. 1629-ben.

*¹⁾ Impetus impetus mihi placet cum in rebus omnibus, tum in docendo. Az Encyclopaedia előszavában.

*²⁾ Quartal Schrift V. 227.

Morton püspök fölszentelte s ennek káplánjává lett. Morton 1632-ben durhani püspökké lett s mint ilyen a Skotziában utazó I. Károly királyt gazdagon megvendégelte. A király figyelmét nem kerülte ki az ifjú lelkész, ki 1635-ben miss Corbett-el egy shropsschire-i jó családból származott hölgygyel házassági életre lépett. A következő évben a cambridgei egyetem baccalaureussá nevezte ki, s a püspöktől az egglescliffi egyházat nyerte. 1640-ben hittudorrá s 1641-ben a király rendkívüli káplánjává neveztetett ki. Emelkedése itt nem állt meg. 1643-ban durhami kanonoki rangot, s 1645-ben a stenhope-i egyházat nyerte.

Ekkor már javában dült a polgárháború Angliában s Basire sorsa e kitüntetések által szorosan a királyéhoz fűződött. Utoljára a király udvarában Oxfordban találjuk őt, kitől megbízást nyert, hogy a kedélyek lecsendesítése végett tegyen az országban utazást. Nem hajthatta végre; mert 1647. elején kénytelen volt Franciaországba menekülni. Neje és gyermekei Angliában maradtak, hol egész visszatértéig nyomorral kelle küzdeniök.

Rouenben, szülőföldjén királyi párton levő nemesek fiai tanításával foglalkozott. 1648-ban ezekkel útra kelt. A telet Párisban tölték, s onnan elindúlva Francia- és Olaszország néhány nevezetese városát bejárták. Basire-t növendékei egymás után elhagyták, de ő tovább folytatta útját s mint missionarius és orvos keletre ment. 1653. nyarán Konstantinápolyba érkezett s a galatai reformáltak papjokká választák. Itt, hogy a görögök közt az angol episcopalis egyház elveit terjeszthesse, kátéjokat lefordítá.

1654-ben a 15000 aranyból álló portai adóval Barcsai Ákos Stambulba küldetett. Alkalma lett megismerkedni a nagy híré férfiúval, kit urának Rákóczy Györgynek melegen ajánlott. A fejedelem aug. 24k-én meghívta őt a köv. levéllel:

Nos Georgius Rakoczi, (igy) Dei gratia Princeps Transilvaniae Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. viro Reverendo Clarissimoque Isaaco Basirio Rothomagensi Gallo Ecclesiae Anglicanae Presbytero et SS. Theologiae Doctori (impraesentiarum in urbe Constantinopolitana

commoranti) Salutem. Cum nos ex aliorum plurimorum testimonio fide digno praecipue autem ex ampliore fidelis nostri Consiliarii Generosi Acatii Barcsai (Comitatus Huniadensis Comitis Supremi et Districtuum Caransebesiensis et Lugosien-sis Bani itidem Supremi atque alias ad portam Ottomanicam Oratoris nostri) relatu sinus persvasi de famae tuae integritate atque etiam tam morum quam doctrinae respectu, claritae: Nos ideo pro nostro ad promovendam juxta atque amplificandam Religionem Christianam orthodoxam studio vocavimus et per literas hasce nostras Principales vocamus te ad Publicum in Alma Academia nostra Albae Juliae Professoris munus capessendum atque obeundum. Teque nostrum in eadem Academia SS. Theologiae Professorem ordinarium constituimus per praesentes: Salarium insuper annum promuneris dignitate tibi ex nostra liberalitate assignamus: Immunitates item universas singulas tuo Professoris muneri annexas largimur. Honestam quoque quam rogasti, libertatem permittimus tibi vel ad Serenissimum Magnae Britanniae Regem revertendi (quandocunque) vel apud Nos in professoris munere perseverandi. In quorum fidem praesens hoc nostrum Diploma chirographo nostro firmavimus atque etiam sigillo nostro principali muniri mandavimus. Datum in Palatio nostro Albae Juliae die XXVII-o mensis Augusti Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quiquagesimo quarto *¹).

Ex charta rejectania in qua Professoratus Basirii ut praemissum est, conceptus fuit, pariatum est per Stephanum Bösörményi Capitularem Die 3. Martii An. 1672. *²).

Basire engedett a meghívásnak, s azon évi dec. 30-kán Erdélybe érkezett. „Bizony jól is jára — írja Bethlen Miklós *³) — mert a fejedelem 1000 tallért fizetést, professori

*¹) E levél közölve van ugyan a „The Correspondence of Isaac Basire Archdeacon of Northumberland and Prebendary of Durham, in the reigns of Charles I. and Charles II. With a memoir of his life. By. W. N. Darnell B. D. Rector of Stanhope. London 1831-8. adr“. című munkában, azonban miután nemcsak szövege, de keletkezési ideje is hibás, szükségesnek látom újra kiadását, annyiival inkább, mert e hibák az erdélyi honismertető egylet archiv.-jába (III-ik k. 122) is becsúsztak.

*²) Birtokomban levő példányból.

*³) Szalay kiadása. 239. l.

hivatalt rendele neki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala (1655. febr. 6.) és az egész collegium Fehérvárott az előbbeni nagyhírű Alstädius Piscator Bisterfeld *) híre, neve, tekintete, becsületével rá szálla, kivált pedig, hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet, és ott is micsoda rendű, és onét micsoda formán kiűzetett exul semmi martyrnak tartatott.“

Érdekes s a későbbi történetek kulcsául használható, mit Bethlenben *) jellemzését illetőleg olvasunk: „jámbor, mértékletes, józanéletű ember, tisztességes magaviselő, affabilis, jó conversativus, kegyes, eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban, promptus, tersus, cum pronuntiatione gallica, theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim tinctus magis, quam solide eruditus; zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta. Derék emberek és az ő tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre.“

A fejedelem kegyét csakhamar megnyerni s azt folytonosan megtartani is tudta, annyira, hogy Keresztúri Pál halála után fiának Ferencznek nevelését is rábízta. Saját és családja sorsa biztosítva volt hát, miért a fejedelemnek II. Károly (Collen 1655. nov. 26.) sajátkezű levelével lekötelezőleg nyilvánítá köszönetét, kifejezván egyúttal, hogy ha ő a trónt viszszerenyendi, hűségeért visszaállítja régi méltóságába. De a dolgok változása nejét is halára kötelezé: „én és gyermekeim — ír 1656. jan. 2. — naponként imádkozunk fejedelmedért; Sófia herczegnőért s Ferencz herczegért. Isten segélyével elkészültem, gyermekeim közül hárommal, kiket magammal akarok vinni, tüstént útra kelek.“

De meg kell vallani, hogy Basire hízeltése és alkalmazása által is képes egy széptehetségű ugyan, de hiú és elbizott uralkodó megnyerésére. 1655-ben Rákóczy hadjáratot intézett Oláhország ellen, hogy Konstantin hospodárt székébe visszaültesse, kit attól Heritza fosztott meg. Heritzáat jun. 26-án legyőzte s elfogta. Egy hónap múlva júl. 26-án Fehérvárra ér-

---

*) Ennek hivatalát mart. 23-án nyerte el. Quartalschrift V. 243. l.

*) Szalay kiadása 241. l.

kezett, magával hozván — írja Apáczai *¹) — mint diadaljeleket, Heritzát elvágott fülekkel, 44 zászlót s 35 ágyút.“

A fehérvári egyetem nevében a hazatérőt Basire fogadta egy hizelgésekkel és magasztalásokkal telt beszéddel, mely ki is nyomatott. *Congratulatio publica* Victoriae Cedro dignae Quam, Auspice Deo Ter Opt. Max. Serenissimus D. D. Georgius Rakoczi Dei Gratia Princeps Transsylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes reportavit. De Catilinis Sive perduellibus in Transalpina (Valachia) furentibus : die junii XXVI. Anno M.DC.LV. effusa Die XXVI. Julii sequentis (nomine Universitas Albensis) in Palatio suae Celsitudinis tunc Reducis Ab Isaaco Basirio SS. Theol. Doctore ac Professore publico Albae Juliae. — 4-edr. 8 lap.

A haza térő fejedelmet honn másszerű küzdelmek várták. Atyjáról örökölvén a vallásos érzést, miként ez, az egyház ügyei iránt mély részvéttel viseltetett. De Gelei Katona halála óta némi nyugalom állt be. A puritanismus meg volt törve, a presbyteri eszmék inkább Patak környékén terjedtek, hol az özvegy fejdelemné, ennek meg volt nyerve s Medgyesi Pál legeszesebb terjesztője lakott. Erdélyben Apáczai pártolá *²) s bár az udvar és főurak nem látták szívesen, de föl sem léptek ellene.

Ekkor vetette el Basire az égő üszköt. Nem akart különbséget ismerni a puritanismus s presbyteri rendszer közt. Szomorú élményei száműztetésének egész keserősége kényszeríték halálból gyűlölni ez eszméket. Károly megöletését s saját szerencsétlenségét mind ezeknek tulajdonítá, ezeknek, melyek Erdélyben is lábra kezdtek kapni. Egész erejével ellenök dolgozott a fejdelemnél, kit magának megnyerni könnyű volt. Ő — írja Bethlen *³) — „felette zelozus és szeles volt, melylyel az immár praeoccupatus fejdelem, urak és a

---

*¹) Jegyzeteiben, melyeket a Seivert közleményéből ismerünk. Quartalschrift V. 247. Heritzá utóbb — Apáczai szerint — Kolosvárt nyárspa húzatott. Basire a Congratulatióban 33 ágyút s 44 zászlót említ (az 5-dik lapon).

*²) Vessd össze a mit az Encyclopaedia 344. s köv. lapjain mond az egyház igazgatásáról.

*³) Szalay kiadása. 240.

vén Csulai György püspök és a predikátorok előtt kedves, de moderatusabb és tudósabb emberek és akkori híres pataki collegium és jóindulatú ifjúság előtt unalmas volt, a minthogy haszontalan disputatiókkal (melyre Patakon cum sale et pipere megfeleltek neki) importunus turbo volt és azt a szikrárt nagy tüzzé gerjesztette.“

Basire és Apáczai ily előzmények után, ily elvkülönbség mellett nem lehettek sokáig békében. Amaz ellensége minden újításnak, ez a haladás terén. Amaz Aristoteles követője, ez Cartesius bevallott barátja. Amaz mint professor végtelenül szerencsésebb s a fiatalság bálványozásának tárgya. Ettől csakhamar unalommal fordult el az ifjúi kedély. Halljuk csak Bethlent, ki tanítványa volt: „A theologiában — írja *¹) — Vollebiust tanította, a philosophiában bizonyos authora ki volt, nem tudom, mert maga irt otthon magának, és osztán minékünk sokat dictált; elkezdte a szón, azt egy darabig anatomizálta; a bizonyos, hogy abban a dictálásban sok féle volt: philosophia, philologia, ethicum, politicum, historicum, de én, és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak.“ Ez is sérthette hiúságát.

A dolog csakhamar oda ért, hogy nyílt kitörés következék be. Basire a fejdelem rendeletéből két zsinati előterjesztést készített az egyházi s a fehérvári iskolai szerkezet újra rendezésére. Elveinek legfőbb ellenét akarta e célból az útból elmozdítani, s az episcopalisokkal egyesült Apáczai megbuktatására. Elvádolák a fejdelem előtt, mint presbyterianust, cartesianust, az egyházbéke háborítóját. S midőn ez már eléggé fel volt ingerelve sept. 24-én 1655-ben a fejdelem és udvar jelenlétében nyilvános vizsgán fellépett a presbyteriek és puritánok ellen. „Ezeket — írja Apáczai *²) — összefoglalván, a bevezetésben — mindent elárasztva hízelgéseivel — a fejdelem indulatát ellenünk, szegény presbyteriek ellen tüzelni igyekezett, igyekezett minden áron, komolyan intve a fejedelmet, főurakat, püspököt s másokat, hogy magokra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegebbe

*¹) Ugyanott. 241.

*²) Quartalschrift V. 228.

öket is. Sőt azt is állítá, hogy ha ez hamar nem történik, ama semmirekellők vére helyett a fejedelmeké folyand.“

Midőn Basire az independensekre tért, a fejedelem közbe szolt :

„Ha a tanítók közt independens van, védje magát nyilvánosan.“

„Nem gondolnám — mond Basire — hogy olyan volna köztök.“

„De én tudom — szolt a fejedelem —, hogy egy pár tanító valóban az.“

Apáczai átértve a célzást nyugodtan mond :

„Nagyságos fejedelem, legkegyelmesebb uram! soha sem hallottam, hogy köztünk, independens volna, s nem is hiszem hogy legyen, hanem presbyterianus igenis lehet. Én részenről soha sem voltam independens, nem is vagyok, nem is leszek : de presbyterianus — az vagyok.“

„A presbyterianismus — mond Rákóczy — út az independentismusra.“

„Fenség! csak úgy mondják.“

Most Basire a presbyterianismust támadta meg, de oly gyenge fegyverekkel — mond Apáczai — hogy benne égett a vágy föllépni a küzdőterre. Barátai alig tarthatták vissza *). Mindamellet nem állhatta meg, hogy a viszály végével a fejedelem felé fordulva ne mondja „oly gyengék a presbyterianismus ellen felhozott okok, hogy azokat egy középszerű presbyteri is megczáfolhatná.“

Ez állítás feltűnt a fejedelemnek s főuraknak, Basire érzékeny kezdett lenni; de parancsot kaptak, hogy a vitatkozást folytassák, a fejedelem várni fog. Hiában menté magát

---

*) Seivert szerint „Superintendens Katona.“ Katona akkor nem élt. S Erdélyi úr ezt czáf okúl használja a Seivert megdöntésére. Én azt hiszem, hogy e szó „superintendens“, tollhiba. A püspök unoka öcsöje hasonlólag Gelei Katona István esperes, a Florus hungaricus szerzője azon időben élt s egy Apáczaihoz intézett levele mutatja, hogy vele barátságban volt. Midőn Seivert az Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállítá, a név hasonlatossága által hozathatott zavarba. De e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetés szerint travestálhatjuk.

Apáczai, hogy ily fontos dologhoz nincs elkészülve, mit sem használt, egy magának mindnyája ellen küzdeni kellett. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett ember tudósítását Szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam mentésében senki nem volt én mellettem, hanem mindnyáján engemet elhagytanak, ne tulajdoníttassék ez bűnül ő nekik. De az úr én mellettem állott és engemet megerősített. (2. Tim. IV. 16. 17.).

Apáczai az udvar előtt mind gyűlöltebbé lett. „Hallatott akkor — mond Bethlen Miklós *¹⁾ — olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-e, vagy a vádolókéból, nem tudom; megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fehérvári torony tetejéről vetnék le. Ellenben Keresztúri Pál *²⁾ fiának hívja és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul vegyék ki ebből a kollegiumból, tegyék mesterré Kolosvárott, a rákot a Szamosba. Úgy is lett.“ — De azt Keresztúri nem érte meg, s a tény végrehajtását, aligha nem más erők is eszközlék.

Addig Basire, talán hogy megveretését palástolja, talán hogy nézeteinek barátokat szerezzen, irodalmi téren is fellépett a presbyteriek s különösen Apáczai ellen: „Triumviratus, sive Calvinus, Beda, et Zanehius, pro episcopatu in gratiam atque confirmationem fratrum pacificorum orthodoxorum subisto regimine ubicunque hactenus pie ac pacifice constitutorum (publica autoritate) excudebat Martin Major Albae Juliae 1656. 4-edr.

Ekkorra Apáczaitól is jelent meg egy munka, nem mint ez 1656-ban, hanem a megelőző s rá nézve annyira küzdelmes évben, nem ephimer becsü, mint amaz, nem egyes vitályt tárgyazó, hanem az összes magyar tudományosságot közlelő.

Ez volt: Magyar Encyclopaedia, az az minden igaz és hasznos bölcsességnak szép rendben foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Keletkezésének történetét fenebb

---

*¹⁾ Szalay kiadása 246. lap.

*²⁾ A fejedelem udvari papja s fiának nevelője. Ezzel s más főurak fiaival tanult tőle Bethlen Miklós. Meghalt 1655. decemberben. L. Bethlen Miklós I. 216, 17. l.

láttuk s az okot is, mi késő megjelenését igazolja. Elszám-
lálja Apáczai bevezetésében, melyik tudományban kit köve-
tett s kik között Cartesiust, Ramust, Amesiust, Aestediust,
Coppernicust, Scriboniust, Regiust túlnyomólag. Mindamel-
lett Aristotelest nem tudá mellőzni, csak, hogy óvakodott
ennek, mint réginek nevét is említeni *¹).

Áll az Encyclopaedia összesen tizenegy részből, melyek
mindenike számos fejezetre van osztva. Itt következnek: Első
rész: a tudománynak kezdetéről. Második a dolgoknak kö-
zönséges tekintetekről és azoknak eltalálásokról; harmadik
a dolgoknak egybekötött tekintetekről; negyedik a dolgok-
nak megszámlálásáról; ötödik a mennyiségnek megméréséről
és egy toldalék a testes dolgoknak módjaikról; hatodik az
égi dolgokról; hetedik a földi dolgokról; nyolczadik a csinál-
mányokról; kilenczedik az ekkéig megtörtént dolgokról;
tizedik az embernek maga viseléséről; tizenegyedik az isten-
ről és az ő dolgairól.

Iskolai kézikönyvnek levén a munka szánva, beveze-
tésének végén a használás módjához nyújt kulcsot. At akar-
ván az iskolákat lényegesen módosítani, a tanításban az
Encyclopaediák behozatalát javálja *²), s e célból egy tüze-
tesen tárgyalt tantervet mutat be, mely míg a tanítás módját
lényegesen könnyítené, egyes kített elveket foglal magá-
ban *³). Végül szónoki lelkeséddel a tudomány előnyeiről
beszél „azokat tartom — mondá — igazi nemeseknek, nem
kik nyakukat arany lánczczal körítik s házaikat öseik képé-
vel ékítik, hanem kik saját valódi kincseikkel, tudomány,
erkölcs és ékesszólással díszítik magokat. A szerencse aján-
dokai, valamint a biralmak, városok elenyésznek. Megmarad,

---

*¹) Erdélyi értekezése Sárospataki füzetek. III. k. 330.

*²) Ezért mondja a de Stud. Sap. 43-ik l. Debet (t. i. a colla-
borator) Alstedii Grammaticam memoriae mandari diligenter jubere,
eamque suis continuo explicare: at quantus hic labor? Encyclopaedia
(ita me Deus amet) quam intelligo posset tanto opere et addisci et
explicari et intelligi. V. ö. Az Encyclop. 25-ik s köv. lapjain elmon-
dottokkal.

*³) Pl. Ne memoriam exercentes iudicandi amitterent faculta-
tem etc.

mi munka és szorgalom által lön állandósítva. E birtokot sem vas sem tűz, sem rablás, sem vihar nem dúlja fel⁴.

E munka eredménye a kezdet fontosságával nem állt arányban. Célja volt, valamint megírásának eszméjét is ez költé fel, letenni a magyar tudományosság alapkövét: „mert szerencsétlen a nemzet, mely mindent idegentől kölcsönöz⁵”. Nem a szélsőségig vitt purismusa gátolá elterjedését s okozá, hogy míg a Cartesi elveknek akadtak követői, ez úton gyökeret nem verhetett. Az ügy apostolának napjai voltak megszámllálva, a tanítási rendszer magújítására ajánlott tervei nem találtak viszhangra, s a mit ennek daczára maga eszközölhetett annak eredményét nem biztosíthatá. Így hordá magában a kezdet a bukás magvát.

Itt nem álla meg Apáczai. A következő évben (1656.) Gyulafehérvárt Magyar Logikát adott ki, a fejedelem fiának Ferencz herczegnek ajánlván azt ^{*1)}. Ugyan ez évben megszabadult a fehérvári nyügtől. Áttették a kolosvári iskolába, mely még csak a középtanodák közé tartozott, s melynek magasb tanintézetté emelésével bízták meg. Keresztúri, kinek tulajdonítja Bethlen az áttételt, akkor már nem élt. Talán ő adta hozzá az első eszmét. De bizonynyal az özvegy fejedelemnőnek, Lorántfi Zsuzsánnának is volt benne része, mert e kegyes hölgy Apáczainak pártfogója volt.

Még azon év nov. 20-án beköszöntött.

Czíme ^{*2)}: Joh. Apácii Theol. Doct. et Profess. Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei Causis, habita cum directionem Collegii Claudiopolitani recens erecti Cels. Tranniae Principe jubente suscepert. A.D.M.DC.LVI. nov. 20. In acroaterio Academico primo.

Nem oly fényes hallgatóság előtt lön e beszéd elmondva, milyenhez Fehérvárt szokott, de forma, alaposság s lelkesedés tekintetében nem áll alatta annak, melyet a bölcsesség tanulmányozásáról mondott. De a helyzet is egészen más volt: itt

---

^{*1)} Hogy létezett, az alig ha nem kétségtelen. Bod még ismerte — de ma már lappang.

^{*2)} Beírva az értekezés a kolosvári ref. főiskola albumba, mint bevezetés. Ez album czime fenebb egész terjedelmébe le van írva.

neki kelle teremtőnek lenni, míg ott reform tervei átgázolhatlan szirtekbe ütköztek. Hallgatói milyenségét a megszólításból ítélhetjük meg, melyet azokhoz intézett: „Amplissime ac generose consul, Senatores, consultissimi reverendi pastores, praecones discretissimi, clarissimi doctissimique scholarchae, Curatores prudentissimi *) , lectissima juvenus, tuque auditorum et spectatorum corona jucundissima !

Előre bocsátá az iskolák meghatározását. Szólott a trivialis iskolák hasznairól, az egyetemről általánosan s különösen a németországiakról. Élénk színekkel, ragyogó lelkesedéssel festé ezeket, hogy annál szembeötlőbb legyen az ellentét midőn a Magyarországra tér. S bizonynyal az egyetemekről adott erőteljes rajz után nem maradhattak hatás nélkül eme sivar szavak : „magyarok ! nekünk nincs egyetemünk, a melyben ethetica a vétkek zablázója, gazdaszat, a családok igazgatója, orvostan, az egészség megtartója, számtan városok, utczák, templomok, paloták felemelője és philosophia, minden tudományok gyökere taníttatnék. Nem szólok ékes-szólás, historia, nem a logika, metaphisica, geographia, astronomia, optica, zene és cosmographiáról, mint melyek a philosophia czíme alatt foglaltatnak össze, s melyeknek tudása nélkül ennek ismeretére nem juthat. Ennyi szükségletek hiával, várhatjuk-e dolgaink előhaladását s a tudományok és ismeretek világító fényét ? Bizonynyal hamarabb eléri valaki új-jával a csillagokat, leéneкли az égről a holdat, az Oceánt partak medrébe szorítja s a földet Archimedessel helyéből kimozdítja, mint a tudományok fáradatlan művelése nélkül mívelt nemzetet mutasson fel. Bizonynyal a mi a szem a testen, az az egyetem vagy előkelő collegium az országban, s a mi az értelem az emberben, azok a tudós férfiak a hazában. Szem nélkül a test sötét s az ember értelem nélkül bárgyú. S ezért nem ok nélkül az emberek közt legbutábbaknak, tehetetlenbeknek s gyermek korunk óta állati bárgyuságra születeteknek tartanak a szomszéd nemzetek. Egyetemek, vagy legalább jeles collegiumok szabadítanak meg e gyalázattól nem

---

*) Azon időben a főcurator Váradi Miklós, a Bethlen Miklós nagyatya volt.

az erőtlen nyelv, nem a hiú vélemény, nem a vak szenvedélyek. De lássuk a rosszaknak forrását.“

S ilyen forrást Apáczai hallgatói előtt négyet jelöl meg.

Első: a tanuló ifjúság. Ezeknek nagy része inkább az ekéhez, mint a tudományokra született, s mivel különben örökös jobbágyságra volnának kárhoztatva *¹⁾), hogy e jármat nyakukról lerázzák, az iskolák oltárához menekülnek, s nem a tudomány-szeretet, hanem félelem a testi nyomoroktól hajtá az iskolába. Ilyenek töltik el az iskolákat, s még a főurak fiai is kizáratnak miattok. A mi sajnosabb e szörny emberek papi hivatalokat is foglalnak el, s azt hiszik, hogy csak annak kell tanulni, a ki pastori hivatal nélkül nem élhet. S mennyi gyalázat és lenézés száll e miatt a papokra, ezek miatt, kik kényszerítve tanulnak s elvonván kezeiket az ekétől, az iskolai javakat megszerezni képtelenek. Szorgalmas figyelés, tanulás, írás által sajátíthatók el azok, s nem olyanok által, kik Esauval az egész philosophiát s theologiát egy lencséért eladni készek. Nem értik ezek azokat, kik Minerva zászlai alatt haladnak, kerülik a fényűzést és élvezeteket, a mi a lelket elpuhítja. Köveken alusznak inkább, mint pelyhek közt s élelelmök azok, melyek a palotában nem tetszenek. A tudomány gyökere keserű, s édes gyümölcse — mond Socrates *²⁾).

*¹⁾ Az erdélyi törvényhozás komoly büntetés alatt tiltá a tanuló jobbágy fiúkat elfogni az iskolától. Approbata P. I. T. VI. A. 1.

*²⁾ Érdekes lesz ezzel összevetni, a mit Bethlen Miklósban olvasunk: „a nemes ember gyermekeinek szüléjek kényesztetések és östől reánk maradt a scholát a judiciummal tanulható legszebb időben elhagyó gonosz szokás miatt kevesebb idejek vagyon a tanulásra, mint a szegény emberek, városi és paraszti rendek gyermekeinek; mégis azt a kevés drága időt hiábavalósággal töltik el a classisban vélek. Írás, olvasás és az egy antichristiana latina linguának tanulásában telik el tíz, tizenkét esztendő, mégis van-e egész Erdélyben is nemes ember jó, csak középaránt való latinus is? nem értek literatort, mert az egész Európában is szűk. Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót, a sok bolond egymással ellenkező, egymás házaít elrontó, magoknak és mindnyájoknak s maradékjoknak is eszeket vesztő újabb-újabb articulusokat; ez adta az alacsony és sok-

Nem kevésbé fontos a második: a tanítók. Az iskolák vezetői közül hányat az egyházi rendelet s nem hivatás tesz e hivatalba, hogy nyomorúlt életét a szegénység ellen védelmezze, csak ideiglenesen papságra előmenetel reménye alatt. Folytonosan áhítozván e hivatalra, beszédeikkel akarnak a népnek tetszeni, soha sem volt komoly szándékuk megtanulni, a mivel az iskolának használhatnak, s elhagyják az iskolát, mielőtt megtanultak volna tanulni. Az ilyen, ha tanszékében jeles után következik, új tanszerével elrontja azt, mit az épített. Így görgetik nálunk Sisyphus követ, a nélkül, hogy előre görgetnék. Ez gyümölcse a tanítók örökös változtatásának s még ennél is rosszabb az, hogy legyen egy köztük ügyes, szorgalmas, egy tudatlan, korhely mindig kivetheti, ha egyházi beszédeivel a népet megnyerte. Be tudnám bizonyítani, ha nem akarnék kimélni némelyeket. A szegény magyar nem tanulta még meg, hogy az Isten ajándoka különböző, másra van mindenkinek hajlama, s sokan már a kezdettől visszajednek. Mert kevésnek adatott annyi lelki erő, melylyel lenézetését, jutalmazatlan fáradozásait békén tudná tűrni... És ha azon idők jönének elő, melyben a tudatlanság: bölcsesség s ennek tanárai semmisek lesznek, elhagyandó-e az iskola? nem kell-e tekintettel lenni a maradéokra? Járvány már nálunk, magyaroknál az eszelősség, mely alól nincs orvosság csak kényszerített.

Áttér a harmadikra: az egyházi férfiakra. Kivételeket itt is ismer, de mily keveset azokhoz képest, kik magok is mit

---

szor parasztember gyermekéből álló prókátor, doktor, secretarius és ítélőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arra való, s osztán morgott, mikor utól kellett mosdani, hogy nem becsülik a hazafiát, hanem csak a sohonnaiakat; ki becsülné, mint szent Pál mondja. Beadták a vadszamár fiát a scholába, tizenkét esztendő múlva kijött egy minden felé ordító, visító, nyertő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a historiákat, még csak a magaviselt eleinek dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt, és országos hadakat, követséges tractákat igazgasson; igen is a kőmíves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat építsen.“ Szalay kiadása, 224, 225. lapon. Különben az ifjakkak latin nyelvvel elhalmozása ellen Tolnai is kikelt.

sem tanulván, mert nekik a szónoklat ad kényeret, el akarják a fiatalsággal hitetni, hogy haszontalanság philosophiát s philológiát tanulni. Pedig a theologia sas: melynek jobb szárnya a philosophia, bal szárnya pedig a philologia. Vágd el akármelyiket, nem fog magasra emelkedni. S a hol a gondnok az iskola javításán igyekszik, azt feleslegesnek mondja, hisz eddig is adtak az iskolák jeles embereket! E mellett a tanférfiakat lenézik: úgy híven, hogy a kéz-rátétel után annyi bölcsesség és szentség szállott rájuk. Szomorú példakép felhozza Szalánczi István, pataki professornak példáját, egy jeles és tudós férfiúnak, kinek astronomiai munkája akkor is használtatott, kinek tanítói érdemei sem gátolhaták meg, hogy azok, kiket ő készített el a papságra, elébe ne tétessenek. Magasra húzott szemöldökkel mondják, megkérdetvén, mi különbség a pastor és rector közt: a pásztor: pap, de a rector csak rector. A közjával ezek mitsem gondolva, bár mi kis sértésért inkább akarnák az iskolát felforgatni s a legjelesb tanárokat kiüzni, mint dühöket mérsékelni.

A negyedik forrás a három elsőből származik, s részben az inspectorokat és curatorokat terheli. A curatorok nagyrészen Magyar- és Erdélyországban alig mentek a grammatikai ismeretekén túl, számtan, physika, csillagászat stb.-ről még álmukban sem hallottak. Úgy hogy ha a rectorok collaboratorokat kérnek, a nyelvtan, syntaxis, poëtika és rhetorikára, azt nyerik feleletül, hogy hát akkor nekik mi dolguk lesz? Mintha a theologia, philologia, philosophia, nem volna egyéb grammatikánál. Olyan építésszek ezek, kik nedves, homokos alapra építenek. Mert az egyház és államkormányzat alapja a collegiumok. S itt az iskolai külügyek hanyag kezelésére tér, mely miatt az elkenfeleknek gúnytárgyai. Itt hallgatni szeretne, óhajtani, kivenni a kolosvári reformáltakat. De volna ő halnál némább, szólnak a tények. Két éves romjaikból a falak nem emelkedtek fel, annyi sürgetés daczára sem, egy év alatt a nagy termet sem lehetne eléggé kiigazítani, hol a nyilvános vizsgát vagy köz disputatiót tartani lehetne. Hol van hat terem, ugyanannyi osztály számára? Oly hangosan szól ez, hogy a haza füle cseng belé. S bár mennyi áldozat tétesék is ez ügyben, bár mennyit adjanak a fejedelmek, maecena-

sok, semmisen történik, minden a régi mellett marad ; mert a csatorna, melyen át ez adományok folynak , el van teljesen romolva.

Veszélyes volna ezt tovább is tétlenül nézni. S itt inti a tanítványokat, hogy e pályára csak okos megfontolás után lépjenek, s lelkek kimiveléséért áldozni tudjanak, a tanítókat hogy vegyenek azoktól példát, kiket e rögzös pályáról fényes meghívások sem csábíthattak el, a papokat, hogy a szegény tanítókat ne elnyomják , hanem vigasztalják s az iskola javítására hassanak. Végül a curatorokhoz fordul s az iskola nevében szól, „fiúk nyomorúlt szüléteket emeljétek fel, elhagyott vagyok segéljétek, leányaim a muzsák száműzettek, hívjátok vissza, s melyet nagyobb nővérem az egyház lefoglalt, az alapítványt a hat praeceptor számára adjátok vissza : védelmezőmnek és uramnak a fejdelemnek parancsát e részben alázatos hálával fogadjátok s haladéktalanul teljesítsétek, s végre kit fejdelemem muzsáim legeltetésére hozzátok küldött, hacsak az igazság meztelen kimondása által magán a küszöbön nem sértett meg, fogadjátok el, kegyeljétek, s jóság, bölcsesség és készség által lelkét a további teendőkre tegyétek képessé.“

Semmi sem lehet e beszédnél fényesebb bizonyága az Apáczai nemes lelkének , rendületlen bátorságának s lángoló buzgalmának. Megjelölve az utat, melyen haladni akar, s a tévedéseket, melyek elhárítását sürgetni fogja, hogy a miért oda küldetett, teljesítse [azt, a kolosvári iskolának collegiummá emelését. E szónoklatát beiratá azon albumba, melyet a collegiumnak ajándékozott s melybe attól fogva minden professor nevét beírja. Az első lapja itt következik :

Professorum Rectorum et Lectorum Collegii Claudiop. Series.

Johannes Chierj Apacius SS. Theologiae Doctor ejusdemque et p. t. Philosophiae naturalis, itemque Linguae sanctae Professor.

Andreas P. Portsalmius Philosophiae rationalis Logicae sci et Metaphysicae etc. Lector, Collegii Rector ordin. Introductus A. 1656 functus A. 26 in Ecclesiam evocatus A. 1682.

Paulus Tsernatoní Eloquentiæ in dicto Collegio Lector et Paedagogiarcha Scholasticus Senatus scriba.

Stephanus Tolnai Theologiæ et Logicæ Professor. Introductus A. 1665. in Ecclesiam evocatus A. 1685.

Stephanus S. Pataki Philosophiæ Lingvarum et controversiarum Theologicarum Professor Introductus A. 1668. Ephorus Principiis factus A. 1688.

Samuel Sz. Némethi primum Philosophiæ et Lingvarum tandem S. Theologiæ Professor. Introductus 1683. mortuus A. 1717.

E névsorból a három első Apáczaival együtt működött, kívülük levén még a collaboratorok, mint az alsóbb iskolák tanítói. Professori czímet csak maga viselt s ellenére az eddigi szokásoknak vette fel azt ¹⁾. A theológiában Amesiusnak Medulláját, a Philosophiában Cartesiust és Regiust tanította. Ezen kívül főuraik gyerekeit (mint Bethlen Miklós) s más tehetséges ifjakat magán órán is tanított a Ramus Arithmetikájára, a Metius Geometriájára s Justinianus Institutióra. De ha ezekre „mint a magyarok közt új tudományokra“ nehezen találta is hallgatókat ²⁾, annál többen gyűltek Fehérvárról a növendékek keze alá, kik Basire tanrendszerét nem szokhatva meg, távoznak ez intézetből Kolosvár, Debreczen, Fehérvár, s Patakra ³⁾.

De Apáczaí a kezére bízott intézet hírére mélyen szíven hordozta. Szegény ifjaknak tanulhatási módot akarván szerezni, kieszközlé Lorántfi Zsuzsánnánál, hogy az öreg Rákóczy György temetéséből megmaradt bársony árának tetemes része erre fordítatott. Folyamodványa s a fejedeleme válasza ⁴⁾:

Apáczaí János alázatos supplicatioja Ngodhoz, mint kegyelmes asszonyához.

Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok Ecclesiák és Scholák támaszkodnak a Ngd Fejedelmi kegyességére, mindazáltal, mivel Ngdban az Isten dicsőségére való

¹⁾ Bethlen Miklós 239.

²⁾ Ugyanott 248, 249.

³⁾ Ugyanott 242.

⁴⁾ Eredetie a kolosvári reform. főiskola birtokában.

nagy indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is Ngdnak egyik méltatlan cliense kényszeríttem Scholám nével nagy szükségében Ngd előtt esedezni, hogy Ngd Istent és igaz vallásunknak ennyi derék adversariusok között való gyarapodását klmsen megtekintvén, méltóztassék Fejedelmi kglmességéből szegény scholánk előmenetelére valami beneficiumot rendelni, had tapasztalja még Scholám is, nem csak én magam, hogy az igaz reformata religionak Dajkájaül ez hazában ama nagy országló király ur Cristus Ngdat rendelte, ehez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a Ngd mind világi és mind örökké való boldogságaért Isten előtt esedezni.

Külczim: Apáczai János Supplicatiója Lorántfi Susánna Fejedelem asszonyhoz.

Immár megizentük volt Barcsay uram által, hogy mondja meg Püspök uramnak, hogy rendeltünk ahhoz az oskolához: ezer forintot az bársony árából. A fejeváry Privatus diákoknak ezer forintot rendeltünk. Azon kívül a többi azt is ide rendeltük a kolosvári oskolához, úgy hogy arra Bizonyos Curatorok legyenek, viseljenek ara gondot mint hogy hoá kötik, hogy az jövendők is avval is segíthessék magokat, nekünk az tetszik, hogy szőlőt vegyenek magoknak, mer a szőlő maga megmeli (míveli) magát: de az interes gyakorta csak oda vesz, mindazáltal a melyik jobb azt cselekedjék. 23. Aprilis 1657 in monostor. Susánna Lorántfi *).

Az adomány levélt e tárgyban a következő évben állítá ki a fejedelmné:

Mi Lorántfi Zsuzsánna Christusban boldogul kimult Fejedelemnek a méltóságos Rákóczy Györgynek, Erdélyországa néhai Fejedelmének, Magyarország némely részeinek urának és Székelyek Ispánjának meghagyatott özvegye. Adjuk tudására mindennek a kiknek illik ez levelünknek rendiben; hogy mi az Isteni szent tiszteletnek terjedéséhez, és az közönséges jóhoz való indulatunkból s buzgóságunkból megtekintvén a kolosvári orthodoxum Collegiumnak mostani szép állapottal való indulatját s nevedését, azokon az rendes

---

*) Eredetie ugyanott.

és épületes utakon, melyeket mostani böcsületes mester Apáczai János uram abban bevitt és vött; Conferáltunk annak promotiójára, nevezet szerint a szegényebb szerű, jóindulatú s serényen tanuló Alumnusoknak táplálásokra Ezer magyar forintokat, jure perpetuo: Ily okon és formán, hogy a megnevezett Summa pénzt a kolosvári reformata Ecclesiának és scholának Curatori közakarattól kezekhez vévén, interesre szüntelenül kiadják hiteles és jó zálogos embereknek a szerént, a mint a Fejérvári Collegium számára valót ki szokták adni, és az esztendőnként való interessét a schola mesterek s hites Senior és Contrascriba által minden fogyatkozás nélkül az arra válogatott alumnusoknak kioszszák. Melyben mely hűségesen fognak eljárni, az arra való gondviselés, az orthodoxus püspök s Esperesek a kolosvári reformata Ecclesiák Praedicatorival egyetemben jó lelkiismeret szerint való inspectiójokban álljon. Melyekről adtuk ez levelünket, magunk keze írásával és pecsétivel megerősítvén. Datum in arce nostra Sáros Patakien. Anno Dom. Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo octavo. Die Decima mensis Augusti.

Susánna Lorántfi *) (P. H.)

Ez alatt Erdélyt nagy csapások érték. Rákóczyt havasalföldi s moldvai sükerei túlragadák az eszélyesség határán. Feledé a politikát, melynek Erdély önállóságát s a kelet-európai dolgokba befolyását köszönheté, Bethlen Gábornak és atyjának trónját biztosítá, s mely Báthory Zsigmond által már egyszer mellőztetvén, oly keserűn megboszúlta magát: az óvatosság, önmérséklet politikáját, hogy látszólag nagy, de bizonytalan eredményekért a meglevő biztost kockára ne tegye. A svéd királylyal szövetségre lépett Lengyelország megtámadására nézve, a szultán engedélyének kinyerése nélkül.

Rákóczy 1657. januárjában hatalmas sereggel s annyi fénynyel indult el, hogy Szalárdiként „a kik a belső titkot nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állíthatnák”; ugyan azon év aug. 4-én csaknem egyedül s teljesen megalázva érkezett Ecsedre. A szultán letételét elrendelé. Az

*) Eredetie ugyanott.

1657. nov. 3-kán megválasztott Rhédei Ferencz 1658. január 25-én visszabocsátá a trónt kezei közé. Az engesztelhetlen portát ez még inkább ingerlé, s a szultán magyar birtokai-ból a budai basát s a bodzai szoroson át a szilisztriai basát, a tatár chánt s a két oláh vajdát küldte a szerencsétlen Erdélyre. Rákóczy a kormányzást három helytartóra bízván, a budai sereg ellen indúlt, s (1658 júl. 4-én) azzal Lippánál szerencsével ütközött meg.

A bécsi udvarral kezdett alkudozásai sikerre nem vezettek, s már aug. elején magyar földi családi birtokaiba vonúlt. Daczára a török sereg közeledtének, Basire, még mindig Fehérvárt volt, sorsát összeforrasztva uráéval s ennek pártját kitartás és tevékenységre nógatva, 1658. aug. 8-áról Konstantinápolyból kapott tudósítások nyomán jelenti, hogy a porta s a velenczések közt háború van kitörőben, pártját a közelgő törökök ellen egyesülésre biztatja s őt is határozott lépésre sürgeti: „A különböző pártokat — írá — következő trilemmával fogom meg. E kétes és sietős körülmények közt három lehetőség van: árulás, önfeladás, vagy védelmezés. Az árulás tilos, a feladás siker nélkül szégyen, a védelmezés dicsőséges, sőt természeti, nemzetközi s mindenféle jog-nál fogva kötelesség. Hol az erő? Kérdik. Felelem: 1) az isten és igazügyben. 2) A tagok kellő összhangzásában a fő és magokkal akkép, hogy a fő megtartására kiváló gond fordítassék; mert az a nép üdve. Különben (mint kimondám a szamosújváriaknak) a szétszakadást támadás követi. 3) Válogatott jobbágyoknak, azoknak, kik befolyásosabbak, nem földhöz ragadtak, család atyák, jóhírűek, inkább szabadságot adni — isteni mű — mint ördögi irigység, vagy gonoszság által elveszteni a magok és mások szabadságát. . . Addig is magasságodnak öntudata érdekében szükséges az Istentől csak ideiglenesen rábizott országot vagy felmenteni vagy felszabadítani, nehogy végkép semmivé tétessék s a lakosok lelkéből kitöröltessék azon rögeszme, hogy magasságod oka e szerencsétlenségeknek, melynek betudását fordítsa el Isten magasságod fejről az utolsó ítélet napján.“

De e közbenjárói szerepnek az idő nem kedvezett. Napenként szomorúbb hírek érkeztek Fehérvárra. A tatárok aug.

11-én benyomultak, s a magyarföldi török sereg Jenőt, Lugost, Karánsebest bevette, két tűz közé szorítva ekkép az országot. A khán közeledésének híre rémülettel töltö el mindenkit, Rákóczy pártja feloszlott s a fehérvári lakosok elszédtek. A papok s professorok is elhagyák a várost s aug. 12-én csak Basire volt még ott 35 deákkal, kiknek felfegyverzését eszközölé, habár maga is készült Szebenbe zárkózni.

„Nem akarok — ír á ez napról — tanácsadói szerepet negélyleni, sőt bizonyos okoknál fogva kérem magasságodat, parancsolja meg nekem, hogy akármelyik tanács úr hívására sem elegyedjem önök politikai dolgaiba, mint melyek iskolai körömön is kívül esnek. Ennek szívemből engedelmeskedem. Isten fordítsa el fejemről a Funck sorsát *)! Ugyan-e levele a város helyzetéhez is nyújt részleteket. „Hihetetlen mily páni remegéssel van itt mindenki eltelve! ezért a város is elhagyatott. Isten irgalmazzon magasságából annyi myriád lelkeknek, kik jobb és balkezek közt sem tudnak választani, s kikre való gond és kiknek jóléte ne essék ki magasságod emlékéből sőt öntudatából sürgetőleg kérem, Isten az azok s magasságod teremtőjére! Ki tudja, hátha Isten a szorongatások ez óráját a maga dicsőségére s önnek fényére fordítandja? Tetézhetlen kegyelméből legyen úgy! Ptolomaeus Lagos aegyptomi királynak bölesesége s egyenessége miatt Soter (megtartó) mellékneve volt: bárcsak e lesujtott nép Soterévé, megtartójává tenné Isten magasságodat!”

A mitől féltek az megtörtént. Aug. utolsó napjaiban (29—31.) a város „minthogy — mondja Szalárdi — minden fegyveres oltalmazó nép nélkül s különben is nem derekas erősítéssel volna, a tenger néptől elborítva, kész zsákmány volt.“ Először kirabolták, nem kímélve a fejedelmi egyház gazdag sírboltját sem. Majd a templom székeit a kettős torony alá hordták s úgy gyujtották fel, aztán a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épület házakat s az egész nagy rakott épületi külső, belső várost porrá és hamuvá tévék. A könyv és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt ragasztva, az óvatos előkészületek daczára hasonlóan lángok áldozata lett.

---

*) Lefejeztetett 1566. politikába elegyedésért,

Minden felé, hol e vad hordák jártak, ugyan e dúlás és rombolás, az országos zavar és fejtelenség, melynek az sem vetett véget, midőn a nagy vezér sept. 14-én Barcsai Ákost fejedelemmé választá. Oct. 6-án az országgyűlés béigattá őt fejedelemségébe, megadva a törvényes formát, a törvénytelen tettnek, de koránt sem a nyugalmat a sokat háborgatott országnak, habár a hordák ideiglenesen vissza is vonúltak. Gondolhatni, hogy ez idő alatt az iskolák is üresen maradtak s a tanügy nem virágozhatott. Hogy az egyházi versengést e súlyos napok sem szakíták félbe, mutatja Apáczainek következő levele, mely egyszersmind személyes állapotáról is nyújt felvilágosítást s melyet Gelei Katona Istvánhoz, udvarhelyi pap és espereshez intézett. Itt köv etkezik:

Szerelmes Atyámfia, s régi Kedves és igaz barátom Gelei uram; a kegyelmed szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szomorúságából származott szomorú állapotján igaz barátságos szível szánakozom. De mit mondjak édes atyámfia! Nem de nem azért szokta-e a hatalmas Úr látogatni? ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyáncfiai felől, kiknek gyermekek a földhöz veretett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztottak épenséggel, s magok penig e mai napon is nem pinczében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban, és takaródzó nélkül, a hóhátán keserves rabságban szigorognak. etc. nagyon úgy tetszik mivel vigasztalni magát. Annál inkább, hogy a mit az Apostol szükségesnek ítél az híveknek az halandó életre I. Tim. 6. a nélkül a jó Isten ugyan nem hagyta teljességgel keglmedet, noha tudom, mily nehezen esik, mikor eszébejut Kgldek az Isten sok szép áldásának ennek előtte Kegldek ugyan megtornynosódása. De ilyen képpen juthatunk mi a külső jóknak és azok által a minden jó adójának bővebb ismeretére etc. — Sokan szenvednek édes atyámfia most mások is Keglmeddel, és így a szomorúság megosztódik. Én sem vagyok tellyességgel szenvedés nélkül, mert ebben az esztendőben a Fejedelem részéről való fizetésemben tsak egy batkánit sem láttam *). Bántodásom is nagy

---

*) Hihetőleg még Rákóczy által rendeltetett, de nem az, a melyet Barcsay adott neki.

vagyon, a miá' a kevély *Bátai* miá' ¹⁾. Tellyességgel azon vagyon, mint *kevés bütsületetském*ben megkürosíthasson. *Vasárnap a titulusért* ²⁾ erősen *ki praedicállá*. A' *Dedkok fogják fel ügyemet*. Valóban *ők is feludták néki a vizes inget*, és még hátra is van valami. Ezekről mászszor.

Immár végezetre a Kegymed matrimonialis casussát a mi illeti, ha csak a szent íráshoz tarthatnók tsupán magunkat úgy hogy a politica constitutiok annak determinatióját killyebb nem vetnék könnyű volna a felelet, mert tudjuk azt, hogy az Isten conjugia in secundo gradu aequali sohul nem tilltja, mint példa: Bathal etc. Honnan megtetzcik, hogy az Írás szerént ez az Ember, a ki Dali Katával egy testé lőtt volt, elvehetné Margitot, mert ha Kata férfi lőtt volna, ezen Margitot feleségül az írás szerint elvehette volna. Itt azért az Isten törvénye ellent nem áll, tsak a politica constitutio akadályt ne szerezzen. De mivel itt mi nálunk még in tertio gradu is ritkán engedtetik meg a copula: félek, hogy hijjába igyekeznek rajta. etc. ³⁾

Kivánnám édes Atyámfia, hogy a Keglmed mostani terhét én is mint Klmed régen az miénket segíthetném. De igen messze vagyunk egymástól. Azonban költség sincs, mert ide a Váras közé húsz tallért adtam, az ötséimnek ⁴⁾: kik

¹⁾ Kolosvári pap volt. Kitünt hittani munkáival.

²⁾ Professori czím.

³⁾ Itt a levél szélén idegen kéztől, hihetőleg Geleitől, ilyen származási tábla áll:

<u>Bathul truncus</u>	
Rebecca.	Laban.
Jakob.	Rachel.
<u>Matthan truncus</u>	
Jakob.	Eli.
....	ia. Joseph.
hasonlóképen	
<u>Dali</u>	<u>N. tr.</u>
... tra	D. György
Kata és az	Margit.
ő férje.	
Una caro.	:/

⁴⁾ Bethlen Miklós I. 245. egyetlen testvéréről Tamásról emlékezik.

még Keglmédnél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semminemű marhájok, se buzájok, se semmiük e világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon: adtam tiz tallért. — Mindazáltal, ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék Kegldnek valami könnyebbséggel, s így is édes Atyámfia, ha miben tudhattya Kegld, hogy az én Keglmédhez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felölle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a Keglméd régi attyafiságos barátságáról. — Az Eutropiust ajándékon megküldöm Keglmédnek ezen embertől, noha a menyit én érette adtam tsak hogy a Kglmedé volt, el nem adhatnók annál fellyeb. A Socratest Tsernaton uram vette meg, itélem egy forintot. Az Althusius egy Déáknál vagyon, többet nem tudok. Köszöntöm, mindén, s mind Feleségem Aszszonyomat. Valóba kívánnók Kegltekét látni egyszer. Legyen jó egészségbe Kegltek; Keglnek igaz baráttya és az urban attyafia

Apáczai János. mp.

Claud. Decem. 27. 1658. *).

Intézete felvirágzásán is egész lélekkel buzgott. Nov. 29-én Lorántfi Susánnánál újabban sürgeti az 1000 frt bársony árt, ki ennek folytán egy levelet intézett hozzá, egy mást Váradi Miklos Kolosvári főgondnokhoz s az adomány levelet is kiadá. Itt következik mindhárom:

Susanna Lorántfi celssmi con. Principis Dni. Georgii Rákóczy Principis Trnniae partium Hungariae Domi. et Siculor. Coms etc. Vidua.

Clarissime domine nobis honoran. Salutem cum favore nostro^a Novembris írt kegyelmed levelét circa 20 Decembris vettük, melyből értjük: hogy az ennek előtte ígért s mostanság Fogarasból megadatott ezer forintok felől való reménységben és e mostani állapotokhoz képest annak beteljesítésében ambigálván, kegltek nem vélte valamit effectuálnának, mind addig is míg a dolgok különben nem fordulnának, kit megtudván, mely Istennek dicsőségére rendeltünk légyen: s

---

*) Az eredeti példány találtatik a k.-fejérvári Battyáni könyvtárban. N. 5. IV. 5. 257. szám alatt.

igyekezzvén az serényen tanuló, jó reménységű ifjaknak az iránt is használnunk; mindennyi kereszt próbáink közt is másoktól való megbántatásinkért ígéretünkről meg nem feledkeztünk; az Isten az, a ki az embereket reánk bocsátta ostorúl s nem is a porbul jön a nyomorúság, kiket hagyjunk az ő felsége ítélte alá. Azonban penig az alumnusok tartásában mind az 1000 frtok s mind a mostan deputált restantia bársony árra intereséből azon mód állítással, a mint Kgd jobbnak itéli, cselekedjék, de minthogy abban nem respectáljuk magunk böcsületünk captálását s héában való dicsekedést, hanem csupán csak az Istenes dolgoknak promotioját, nem is kívánjuk a mi nevünkről neveztesseennek, tudván azt, mit parancsol az úr Cristus arról, ha ki alamizsnát ad, ne tudja a bal keze, mit cselekszik a jobb keze, ahhoz képest Patens levelet is nem egyébért adtunk, hanem hogy ha mi vicissitudók lennének is, az lenne pro testimonio. A mi nézi végre az fehérvári Privatusoknak conferált ezer forint bársony árrát (kiről nem tudjuk Donatiót adtunk volt-e? vagy nem) jöllehet örökösen nem adhattuk oda, mindazáltal megtartuk püspök uramnak, ő kegyelme adja oda a kolosvári collégiumnak, interessét annak is fordítsák jó tanuló hasznos ifjaknak és épüljön addig az, mig a fehérvári helyre áll, hiszem ha szintén Enyeden akar is ő kegyelme bizonyos számú Alumnusokat állatni, van azoknak külön proventusok s nem is azoknak conferáltatott a megemlített ezer forint. Im mit irtunk ő kegk a Curatoroknak és Váradi Miklósnak, azoknak párját ez inclusába kegyelmednek is megküldtük, kívánván tartsa s éltesse Isten kegyelmedet sokáig jó egészségben. Datum in arce nostra. S. Patakiendi 10 Janu. Anno. 1659.

Susanna Lorantfi (M. P.)

Clarissimo Domino Johanni Cseri de Apácza s. sanctae Theologiae Illris collegii apud Claudiopolitanos Reformati, Doctori et Professori etc. Nobis honorand. *).

Mi Lorántfi Susánna a Néhai méltóságos üdvözült Rákóczy György úrnak, Erdélynek Fejdelmének, Magyaror-

---

*) Eredetie a reform. főiskola birtokában Kolosvárt.

szág némely részeinek urának, és Székelyek ispánjának etc. özvegye. Adjuk mindeneknek, az kiknek illik, emlékezetül, hogy mi az Istenhez való buzgóságunkból és jó indulatunkból, megtekintvén egyszersmind Apáczai János urnak a kolosvári reformatum collegiumban való hasznos és épületes forgolódását, üdvözült úr és fiunk temetésekre való Bársony árából fehervári Privatusoknak tőlünk deputált ezer forinton feljül valami megmaradt, mind az megírt kolsvári Collegiumhoz conferáltuk, s azon móddal és ususra, mint az elmúlt napokban Fogarasi várunkból adatott ezer forintot, úgy hogy, mint annak, ennek is interesséből a szerént jó indulatú Alumnusok tartassanak; kiről adtuk ez pecsétés és subscriptionkkal megerősített levelünket. Datum in arce nostra Sáros Patakien. nona Januar Anno Dni Millesimo Sexcentesimo Quinquags nono.

Susánna Lorántfi (P. H.)

Kivülről: Literae Donationales Susannae Lorántfi Principissae. de flor. 1000 *).

Susanna Lorántfi celssimi quon. Principis Dni. Georgii Rákoczi Princp. Trasnnae partium Hungrae Dni. et Siculor. Coms etc Vidua.

Prudens ac circumspecte nobis grate salutem cum favore nostro. Üdvözült úr s fiunk temetésébe való bársony árában deputálván ezer forintot ennek előtte a fejjervári privatusoknak adatni, kit mint vött fel Csulai uram nem tudjuk, hasonlóképen ifjú Zákány Andrásné Asszonyom is mit adott abba, ő kegyelme keziben; hanem megírtuk püspök úrnak, azt az ezer forintot kitöltvén, valami azon felül megmarad conferáltuk a kolosvári reformatum collegiumnak a minap Fogarasból adatott ezer forinthez. Kegye d is azért így értvén abbeli kegyelmességünket, a mely bársonyt kiosztván még kegyelmed írása szerént úgy jut eszünkben ad minimum hat száz forintra felmenne, azt is adja azon Collegium számára, hogy annak interesén is, mint az ezer forinton, a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte; tartassanak jó indulatú tanuló Alumnusok. Cui de coetero quoque manemus be-

*) Eredetie a kolosvári ref. főiskola birtokában.

nigne, propensi, Datum in arce nostra. S. Patakiensi 9. Januar 1659.

Susánna Lorántfi.

Külczim. Prudenti ac circumspecto Nikolao Váradi de Colosvar. etc Nobis honorand. ¹⁾).

Apáczaianak az új fejdelem is pártfogója volt. Bethlen János ennek korlátnok a „a rendszerént való kolosvári fizetésén felyül esztendőnként az aknáról 400. frtokat“ szerze neki ²⁾). Ezen uralkodó alatt megpendíté egy erdélyi egyetem alapítását, melyet már Encyclopaediájában sürgetett ³⁾). Most egy tervet nyújt be neki „Modus fundandi Academiam in Transsilvania“. Úgy hívé hogy a Fehérvári intézet gazdag jövedelme erre elegendő lesz, kitelvén abból „nyolcz professor, akademia és classisok tanítására való gymnasium. Nem hiszem — folytatja Bethlen — Barcsai Ákos ha floreál valahogy fel nem állítja vala ⁴⁾).

Idő és körülmények nem engedék. Rákóczi sokáig habozott, folytassa-e a küzdelmet, vagy felhagyjon azzal? daczoljon-e, vagy hódoljon a körülményeknek? Ez állapotában vette Basire levelét (1658. dec. 29.)

„Tegnap későn kaptam magasságod parancsát, melyet teljesíteni sietek, habár a helynek számtalan az egészségtelenségig menő kellemetlenségeivel kelljen is daczolnom, milyenek lakhelyemnek koromhoz, télszakhoz, s a rámbizottakhoz nem mért alkalmatlan volta, ... a pénz és magasságod által ígért eszközök hiánya. ... Ezt könnyebben megemészttem. De az alatt éjjel nappal nyugtalankodom, míg önnek ingadozó állapotát látom, melyet vagy nem érez, vagy ha igen, nem ügyel eléggé. ... Bizonytal kegyelmes uram a török játszik csak önnel, nehogy életét is eljátsza! Erdély zsarnoka naponként inkább elhagyja, sőt a mint mondják, már hadra is készül. ....

¹⁾ Eredeti ugyanott.

²⁾ Bethlen Miklós I. 247.

³⁾ Szavait idézi Erdélyi úr. Idéztem én is még korábban a Prot. Egyh. s Iskolai Lap 1859-iki folyam 128. lapján, valamint a Budapesti Szemlében is.

⁴⁾ Szalay kiadása I. 247. V. ö. Quartalschrift. V. 230.

Tasnád aug. 13-án irt nekem magasságod. Parancsolá hogy hirdessem ki hogy mint jó pásztor kész volt életét adni juhaiért. Magasztaltam és megtettem. Fordítsa el Isten, hogy kétségbe esés vagy vakmerőségből juhait tegye ki saját lelkeért. Távol legyen a fejedelmi pástortól e fekete gondolat „ha elveszek, veszszenek mások is!” Kárhozatos szavak inkább valamely pogány Nerohoz, mint keresztyén fejedelemhez méltók! Kegyelmes uram, a fejedelmeknek sem hízolgője, sem imádója nem vagyok, csak körömben leghívebb intője. Nemde megjósolám az egyetemes elhagyatást? Maga a dolog beszél. Hányan fognak Erdélybe visszamenni? De „Vestigia nulla retrorsum.” Udvar, sereg, megyék, mint olvadó viasz, szétfolyának. Szánom az ártatlanokat. Lelkismerete érdekében áll a keresztyén világnak, már-már elveszendő maradványait megmenteni, ha lehet, mit Isten adjon, vagy feloldozni, ha megmenteni nem lehet, nehogy ön hibája miatt végkép semmivé legyen.

Felemlítvén, hogy Ausztria, Svédország s a nyomatott magyaroktól mily kevés remélhető, kérdi: „nemde helyesebb Istennek ez idő szerint haragvó kezét csókolni, mint ellenkezés által azt haragról dühre ingerelni? nemde dicsőségesebb felhagyni valamivel, mint attól elmozdítani, leszállni, mint letaszítani? nemde az utókor évkönyvében tisztességesebb lesz, önként az örökös joga fentartásával lelépni, mint akaratlanul kiűzetni, s hacsak Isten közbe nem lép, kitöröltetni s históriává lenni?” S itt felemlíti az V. Károly, Svéd Krisztina, Rákóczy Zsigmond, Bethlen István példáit, kik magok is lemondtak. „Erős szavak! fogod mondani. De erősebb a keresztyén ország feldulása, talán megsemmisítésének betudása az ítélet napján, midőn talán kora lemondás a birodalmat a végpusztulástól megmenthetné?” Felhossa a Rákóczyak érdemét a protestantismus körül, különösen nagyatvját Zsigmondot, ki a vizsoli Biblia költségeihez járult *), s annyiival inkább, mert sürgetését a magyar Biblia újnyomására felelet nélkül hagyja, talán csak nem azért, mert pénzét jobban szereti a szentírásnál.“

---

*) Hibásan mondja Basire az 1600. évet 1590. helyett.

E levelének fogalmazványára Basire e megjegyzést írta : „Respondetur gratiose 3. januarii. Tandem 1. Aprilis cessionis actus. Actus iste fuit pro rerum statu necessarius aut non. Si non, cur cessit? si fuit, cur non cessit tempestive, cur vulgar consilium?“

Barcsay a Rákóczy lemondásáig alkudozott, annak megtörténtével — talán mert a lelépés őszinteségében kételkedett — a máj. 24. szászsebesi országgyűlésen proscribáltatta Rákóczy pártját, sőt annak jószágait is elkoboztatta. Rákóczyt ez kétszeresen sérté, pártját újabban szervezte s készüléteket tett a trón visszafoglalására, csakugyan a sept. 24-iki marosvásárhelyi országgyűlés visszahelyezé.

Basire ez év végéig mindig Fehérvárt volt. Innen igyekezett ura számára külségeit nyerni. Egy Székelyhidon dec. 13-án kelt levele tanúsítja, hogy ügyét Olasz- és Németországban buzgón ügyekezett előmozdítani. De hasztalan. Majd Fehérvárt — hol ez évben Krsykowsky lengyel tudor és jezsuitával disputatiót tartott — elhagyá, hogy a Rákóczy Ferencz nevelését átvegye.

Ugyanez évben november elején Apáczainak is volt Kolosvárt disputatiója Veres Ferencz kath. lelkészszel e tétel felett „Christus non est pro omnibus mortuus.“ Apáczai e tételét Spángár szerint két óráig védelmezte, s végre is azon kérdéssel, hogy a jelenlevő hallgatók közül kiért nem halt meg a Krisztus? lőn elhallgattatva, ha ugyan a Spángár bizonynyal egyoldalú tudósításának e részletet illetőleg is teljes hitelt adhatunk *).

Ez volt Apáczai utolsó nyilvános tette. 1659. utolsó napján viradólag 1660-ra meghalt. „Az Isten — mond Bethlen **) — ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; a szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalma-

---

*) Spángár Pető folytatása 19. l. Hibásan Apátyait ír. Az évben is téved 1660. írván. Halála napját új esztendő napján elég pontosan adja.

**) Szalay kiadása 253.

toskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit nem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, kikellett menni belőle, úgy tetszik ultima die 1659, hogy az égben mondhasssa igazán és örökké új esztendőben mi vígjadjunk, disszült Jezus mi imádjunk.“

Halálának megdöbbenő hírét, mely a magyar tudományosságra nézve oly érzékeny csapás volt, következő gyászversek hirdették :

Epicedion *)

In mortem

Viri Rever. ac Clariss.

D. Johannis Tseri Apáci

S. S. Theolog. Doctoris ejusdem Q.

et Hebr. L. Philosoph. Q. Natural.

In collegio refo. Claudiop. Professoris

Diligentissimi.

Itemque primi ejusdem Collegii

Reformatoris.

Qui

Ob vigilias et indefessum in re literaria promovenda studium, dum maximum artibus lumen praeberet, ipse Phtisis et Hec . . . invalescentis vi sensim exha, ...

Anno aetat. 35. prid. Calend. Jan. labente.

Anno

Vltam. pLaCide fult :

novoq; moxineunte

Moerens soLe CaDente parnassUs, sUo parentat phoebo.

Quid damni Schola Dacica quidve Ecclesia damni

Apacio extincto patiat, te penes esto

Judicium, Lector, notus cui Vir fuit ille.

Rupturam Deus hanc repares utrinque rogamus :

Ut tua Majestas nostris celebretur in oris.

Alexius Mogyoros, Eccl. Orth. Min. Compatri suo.

Ilex ut validis haerens radicibus, Euri

Excipit Aeolii flabra minasque Noti.

*) Eredeti egykori nyomtatványból, mely dr. Ötvös A. m. ajándoka folytán birtokomban van. A nyomtatvány alsó része hiányzik s így azt kiegészítetlenül vagyok kénytelen közleni. Nehány nappal halála után jelent meg Nadányi János jogtani értekezése „De jure Pacis“ (Leyda 1660.), melyet ez Apáczaának ajánlott. Van-e más könyv is ajánlva neki? én egyet sem láttam.

Conscia sic recti mens Cleri agitata procellis ;
 Permansit Constans, Doctor acute, tua.
 Hinc coeli decoraris ca novus incola sorte,
 Qua gaudere pios tempus in omne decet.
 Andreas Portshalmi, Phil. Lector. Collegae
 et Compat. suo.

D. O. M. S.

Dignus Apacaeo ter felix hospite cespes
 Doctore ; quem tegas si noveris virum !
 Orba per exiguum Schola quo caret aegrius horam
 Parente ; longa vendicas in secula ?
 Siccine diffusum Sophiae arcto limite lumen ;
 Tenebris obruis heu perpetuis facem ?
 Bissenas uno linguas qui gessit in ore ;
 Quem vidit Arctos ; sensit ortus at mage.

. . . . . *)

Sic APACIDES Doctor integerrimus
 Ullis religione nec secundus.
 Gnarus Stylorum belle Originalium
 Sacri dogmatis, ac Sophus peritus
 Literis eheu lumen repente Dacicis,
 Et spes Pierium cadit sororum.

Zacharias Karatsonfalvi. Coll. Praetor.
 Optimo Praeceptor.

Candidus ut summo Titan resplendet Olympo,
 Exsurgens undis integer aequoreis :
 Lumine splendenti patulis diffundier arvis,
 Incipit, et pulso desuper imbre nitet.
 Post ubi corrusco cingens lustratur horizon
 Lumine, jam fulgent omnia rite loca.
 Gurgite sed vasto Thetyos dum conditur undae ;
 Obscurant clarum nubila densa polum.
 Tu exortus nobis fueras Sol, diva propinans
 Lumina ; sic Patriae, dog. . . . era docens.
 At mox occulti miranda potentia . . . .
 Te jussit patrium linquere par . . . locum.
 Attamen haud istum cessas radiare per orbem :
 Namque manent genii munia docta tui.
 Andreas Abafái, discip. moest. **)

---

*) A lap alja el lévén szakadva, a többi hiányzik.

**) A lap alja itt el van szakadva.

Artibus exculte et sanctae pietatis alumne :
 Una salus studii dives in Arce manes.
 Religione pia, devinctaque numinis aura :
 Somniferae tendis carpere mortis iter.
 Posteritas viva celebret virtute mereris,
 Grande decus Patriae, gratus et Urbis honos.
 Exsuperasti alios, vix exsuperaberis ulli
 Moribus, et rerum cognitione gravi.

Georgius Sz. Örsébeti, Class. Elem. Praec.

Ignis ut ardentis tenuatur fumus in auras ;
 Turbo ceu paleas tollit ad astra leves :
 Improba sic vitam consumit cura fugacem :
 Extenuans vires, vivida membra ruit.
 Est ita Gymnasii celebris praenobile fulcrum :
 Cui vitam rapidi corripuere dies.
 Petrus Gidofalvi, Disc. maest.

Heu creber Charitum dolor Novenum !
 O Ludum literis sacris dicatum !
 Eheu connubii Pudica vincolo
 Cum terna viduata prole taedis !
 Mich. Beszterecz-Bányai, Discip.

Dan. 12. 3

Manent viris post tristia funera
 Doctis honores ; tollere quos, neque ¹⁾.

Szomorú napok voltak azok, melyektől Apáczait a halál megkímélte. Barcsai a megerősített Szebenbe zárkozott, hogy Rákóczy támadása ellen sikerrel védhesse magát. Itt küldé be az ostromolt várba következő munkáját: „Tuba Transsilvanica seu considerationes viro Hungaro vere Christiano dignissimae ab homine, non quidem ortu, sed revera affectu hungaro in domino toti genti jam jam valde periclitanti sub obsidione cibiniensi. Anno 1660 sincere oblate“ ²⁾. Őt pontban mutogatja az ország egyesülésének szükségességét. E Túbára Bethlen János felelt élesen és czáfolólag, s végre is Rákóczy eredmény nélkül kénytetett oda hagyni az ostromlott várost.

---

¹⁾ A második hasáb alja is el van szakadva.

²⁾ Megjelent a *Transch.* által kiadott *Cronicon* II. k. 109. s köv.

Ez alatt Angliában II. Károly trónra jutott s első gondolatai közé tartozott a családjához mindig hű Basire-t visszahívni. — De Basire addig nem akart menni, míg növendékének nevelőről gondoskodva nem lesz s míg ügyeit rendbe nem hozta. Nem csak sajtát, hanem az országos dolgokhoz is érdekes adatokkal járul következő levele :

Viro ¹⁾.

Plurimum Revdo Clmo Domino Stephano K. Gelei Dno Compatri in Xto dilecto Isaacus Basirius S. S. Th. D.

S. D.

Memor ego veteris necessitudinis, preno, avidus, hanc ansam venerandi V. R. Cl. semper Literas: condolens praeprimis Regni desolati Fatum adversum:

Congratulans tamen vrae pl. Rdae Clti Tria, adhuc, magna Dei Beneficia, Vitam, sanitatem libertatem tam conscientiae, quam corporis: comprecans harum Gratiarum rectum usum: cum incremento: consulens, quantum potes publice pacis, potissimum Ecclesiasticae conservationem: uti dictatore *m. Calvino B. m.*²⁾ *nos ab omnibus Liberi, Servi simul pacis atque concordiae*: indolui enim, examino dissidia vestra, alter utrinque, Ecclesiastica, politicarum, ut plurimum scissionum et praesaga et praeambula: cujus Discriminis probe conscia S. C.³⁾ inclinabat in Restitutionem Rdi acclmi D. Tsernátfalvi et vra Cltas aliorum prospicere decernens, Ego vero ob Reverentiam Synodi Generalis, cujus autoritate introductus fuisti, svasi moram vestram donec etc. prout ex tenore Epistolae Rmi ac Clmi Dni Episcopi percepies plenius. „Dum urbis cibiniensis (arte vel marte) apertionem opperior tantisper, liceat deprecari jacturam quorundam librorum vestrorum Boni publici per me a Vra Rda Clte mutuo acceptorum, diro Barbarorum furore cum preciosioribus meis *κειμήλιοις* (lerakott kincs) prout aliis supellectilibus consumptorum: Compensationis modum submitto aequitati Bonae Conscientiae Vrae Cltis quin-etiam spondeo, bona fide Restitutionem

¹⁾ A birtokomban levő eredetiből.

²⁾ Oldalírás: (Epist. ad Farill).

³⁾ A fejedelem Rákóczy György.

reliquorum, quos adhuc inter meos Codices Cibinii depositos spero salvos. Meum Statum quod spectat. S. S. nuper accepit a serenissimo Rege Angliae Carolo II. (meo quondam Dno Clementissimo) litteras Revocatorias Personae meae, quam tamen non prius subtrahere stat sententia, quam a S. C. prospectum sit de novo proeceptore, obiit enim nuper Dr. Duchonius, qui informet Celsissimum Dominum principem Franciscum, cujus Cura ab Illmo Parente mihi, ad tempus commissa totum me occupat. Hodiernum nuntium, scaevum revera, de intempestivo obitu Celsissimae principis Matris*) animos nostros et Bonorum omnium valde funestat, tam propter Ecclesias, quarum Seminaria, Scholae abipsa liberaliter sustentatae, quam propter illas partes Hungariae utrique Caesari tam Germanico quam Turcico nim. . . expositae hoc temporis conturbatissimi articulo ancipiti: Deus tutetur. Rex Sueciae fato functus fertur. Princeps ad confinia Regni Lugos versus aliquot millia amandavit ad Turcas ab obsidione Sidovariensi revocandos: Interea dum Obsidio Cibiniensis perseverat, Tractavit D. Andreas Barcsai cum D. Capitaneo Török Deus benefaustet ad Conservationem, si pote Matris in Isrâle isto, ni poenas luunt insontes cum sontibus. Vale v. pl. rde. elme et Macte prudentia et patientia Sanctorum. Albae Juliae d. 25. Apr. A. CIOILOX. (Qui Annus foetus est grandibus facinoribus) Persa Turcam infestat, unde Imperatoris Regressus Adrianopoli Cpolin ubi summus Purpuratus laborat Hydrope incurabili unde sperata mutatio: major spes in nostri omnium mutatione in melius, quam Deus operetur propitius.

Vendae Dnae Commatri. S. P. Annulae nostrae Benedictionem divinam Crastina luet, Deo Duo reperto Aulam jam Radnothini hospitantem vestras ad me literas procurabit fideliter praestantissimeque D. Posgay (Gajus meus perhumanus) qui V. Claritatem officiose salutat.

P. S. Versatus es in Authoribus Politicis, quos inter cuperem indigitari mihi unum aliquem qui Hieroglyphica Regnorum Insigna elucidet: e. gr. (nosti) Aquila biceps nigra

---

*) T. i. Lorántfi Zsuzsánna.

Romanum Imperium : uniceps alba Poloniam Leo gradiens
rugiens S. M. . . Veneto : . . . .

Significat etc. Scire vellem quid ursus Cygnus etc. Si talis Author inter Bibliothecae vestrae Reliquias exstat flagito, uti saltem, transcribatur insignium istorum Cathalogus et ad me transmittatur : collegi circiter 90. Facio in gratiam suae Celtnis quae nonnunquam circa ista Aenigmatica solet nos exercere, cui satisfacere honeste est volupe.

Külczim

Viro

plurimum Rdo Clmo Dno Stephano K. Gelei Eccclae Udvarheliens. orthodoxae pastori fidelissimo Ejusdemque Dioeceseos Seniori dignissimo Dno Compatri ac Fratri in Xto observando
Udvarhelinum. *)

Rákóczy máj. 22-én a Gyalu és Feneskürti csatában halálos sebet kapott. Basire-t özvegye is szerette volna megtartani nevelőül fia mellett — de visszavágyódott Angliába, s a mi időt még magyar földön töltött, azt inkább ügyei rendezésére fordítá. Sürgönyöket, leveleket indít útnak eltévedt holmiai visszaszerzésére. Mind hasztalan. Úgy tetszik, fizetési hátralékát sem kapta ki, s a még Barcsaitól lefoglalt irományait s könyveit sem szerezhette vissza. Utolsó levele Erdélyből 1661. máj. 27-ről kelt s júl. 10-én már Durhamban szónokolt a püspöki egyház tisztaságáról.

Erdély zavarai még ekkor sem csendesedtek le. Uralmát a fejedelemségben Kemény János sem szilárdíthatá meg — ez csak Apafinak sikerült, kibén a kolosvári tanügy pártfogóra talált, mint következő adománylevele bizonyítja :

Nos Michael Apaſi Dei gratia Princeps Transnniae partium Regni Hungrae Dominus et Siculorum Comes. Adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik ez Levelünk által mind mostaniaknak, mind következendőknek, hogy mi böcsületes Tanács ur hiveinknek azért való törekedéseket kegyelmesen megtekintvén, mind pedig meggondolván, Főbb tisztünknek s hivatalunknak lenni az Ecclesiákra és Scholákra, s az Isten dicsőségének előmozdítására való gondviselésünket; nyilván lévén az is előttünk, hogy néhai nagyságos Bánffi Dienes az

*) Hátírat 1663. 4. Aug. denatus est Stephanus K. Gelei Cibinii.

Gyalui jószágunk mindennemű dézmáját és azon jószág proventussából két száz forintokat superalt volt annuatim az kolosvári reformatá religionkon levő Collegiumunkhoz; annak okáért mi is azon megirt Gyalui jószágból proveniálendő mindennemű dézmát, azon jószágból proveniálendő pénzbeli jövedelemből való kétszáz forintokkal együtt adjuk és cónfiamáljuk azon kolosvári Collegiumhoz; assecurálván és birtoklván az iránt az Collegiumot, hogy a modo in posterum successivis semper temporibus annak birásában és két száz forintoknak egyszersmind való administratiójában és receptiójában meghagyjuk és tartjuk, másokkal is megtartjuk, ez levelünk által; kötelezván annak megállására mindmagunkat, s mind utánunk következő törvényes Fejedelmét Erdélyországnak s más minden rendeket is, valakiket ezen dolog illet, vagy illethetend, melynek megmásolhatatlanul való megállására és elkövetésére adtuk ezen Subscriptionk és pecsétünk alatt költ levelünket. Datum in Civitate nostra Alba Julia die vigesima tertia mens. Decembris. Anno Domini Millesimo sexcentesimo septuagesimo quarto.

Michaël Apafi (P. H.)

Franciscus Lugossi Secretar*)

S a következő századokban még több történt hazafias érzelmű pártfogók részéről a kolosvári intézet fölvirágoztatására.

*) Eredetije a ref. főiskola birtokában Kolosvárt.

